

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 4(131)

2008 йил, апрел

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

Фақир БОЙҚУРТ. Ҳикоялар.....	3
Даниэла СТИЛ. Саёҳат. Роман.....	27
Корней ЧУКОВСКИЙ. Чехов. Бадиъа.....	98

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Омондури АННАДУРДИЕВ. Кел, қардошим, сени соғиндим.....	22
---	----

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Юксак туйғулар.....	88
Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. Ай, Шухрат акам-а.....	92

АДАБИЙ ТАНҚИД

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ. «Ватан ила миллатни асранг».....	130
Аҳмад ЭРЖИЛАСУН. Баҳоуддин Қорақўчининг кабутарлари.....	137

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Улугбек АБДУЛЛАЕВ. Дўстлик карвонлари.....	141
--	-----

ТОШКЕНТ
АПРЕЛ

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Чарльз ВИЛЬЯМС. **Ажал нафаси**. Роман.....144

ЖАҲОН КУЛАДИ

Иосиф ИГИН. **Светлов табассуми**.....206

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Азиз САИД
Гулчехра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:
Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир **О.АБДУЛЛАЕВ**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусаҳҳиҳ **Д.АЛИЕВА**
Компьютерда саҳифаловчи **З.МАННОПОВА**

Жаҳон адабиёти, 4. 2008.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 30.04.2008 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1800 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2008 й.**

Фақир БОЙҚУРТ

Ҳикоялар

КОМБАЙН

Шариф Алининг ғоят катта, охири кўринмайдиган буғдойзорлари ҳатто сокин, шамолсиз кунларда ҳам худди олтин денгиздай мавжланади. Ёрқин қуёш ёғдулари остида майин-майин рақсга тушаётганга ўхшайди. Унинг бундай буғдойзорлари тўрттами, бешта. Деярли ҳаммаси яхши суғорилади, ҳосили кўплигидан омборлари тўлиб-тошади. Шариф Али баъзан қишлоқдаги ҳовли-жойида, баъзан шаҳардаги ҳовли-жойида пошолардай яшайди. Бу ерда уни “оға” дейишади – ҳаммани шундай ўргатган. Бу унинг қулоғига куйдай хуш ёқади. Ҳамма сендан кўрқиб-қалтираб турса қандай ёқимли! Агар бой-бадавлат, пода-пода сигир-буқалар соҳиби, катта мол-мулк эгаси бўлсанг, бу ўз-ўзидан шундоқ бўлиши турган гап. Шариф Али ёшлигидан иззатталаб ва бойликка ҳирс қўйган эди. Отаси хотинликка уч қиздан бирини танлашни тавсия қилганда, хунук бўлса ҳам энг бойини танлади. Хотини ўлиб тул қолганда яна жуда кўримсиз бой қизга уйланди.

Уйи қарол ва хизматчилар билан тўла эди, ўрим-йигим пайтларида эса у яна батрақлар ҳам ёлларди. Бу ёқда ҳеч ким унинг гапини икки қилишга ботинмасди. Ҳар қалай йигирма тўрт қишлоқли бутун Эрла текислигида у бирон бир амалдор ё бошлиққа таъзим қилмас, ўзини эркин, ҳатто кибрли тутарди.

Ҳозир айнан ёзнинг охири, дала ишлари энг қизиган бир палла эди. Қуёш ҳали атрофни жудда қаттиқ қиздирарди.

Буғдойзорда қўшни қишлоқлардан келган кунбай мардикорлар ишлашарди. Шариф Али уларга жуда оз, арзимаган ҳақ берарди, лекин улар шунисига ҳам хурсанд эдилар.

Ўримчилар ўттиз саккиз киши бўлиб, аста-аста илгарилаб боришарди. Ярақлаган ўроқлар қандайдир, бошқа ҳеч қандай овозга ўхшамайдиган галати товуш чиқарарди.

*Туркчадан
Миразиз АЪЗАМ
таржималари*

ФАҚИР БОЙҚУРТ – ҳозирги замон турк адабиётининг йирик намояндаларидан бири. Унинг ҳақиқий исми Тоҳир. Бир кун у бир жўнатма олади. Унда кимдир хато қилиб, Тоҳир ўрнига Фақир ёзиб юборган эди. Аввали у роса кулади, кейин ўйлашиб қолади: ўзи чиндан ҳам фақир оиладан бўлса, ҳам-қишлоқлари ҳам фақир, – нима учун бу номдан орланиши керак? Шу кундан эътиборан ўз асарларига Фақир Бойқурт деб имзо қўя бошлайди.

Фақир Бойқурт 1929 йилда Бурдур вилояти, Оқчақўй қишлоғининг Яшилова туманида деҳқон оиласида туғилди. Тўққиз ёшида отаси вафот этди, рўзғор ташвишлари онаси Алиф билан оилада иккинчи фарзанд бўлмиш Фақирнинг зиммасига тушди. Кейин педагогика билим юртига кирди. У “қишлоқ институти” ҳисобланарди. 1948 йилда бу “институт”-ни битиргач, ўқитувчилик қилди.

Ораларидан қил ҳам ўтмайдиган бу зич қаторда эркаклар ҳам, аёллар ҳам бор эди. Уларнинг ҳар бири ёнидаги шеригининг нафақат ачимсиқ терлари исини ҳис қилар, ҳатто нафасини ва юрак уришини ҳам эшитарди.

Кўчқорнинг шохига ўхшайдиган ўзига хос маҳаллий ўроқларнинг жадал силтовларидан бошоқлар узунасига қаторлашиб ётарди. Бугдойи ўрилган майдон борган сари кенгайиб, ўрилмаган майдон эса кичрайиб борар, бутунлай тугашига оз қолаётганди.

Сал узоқроқда учта ходача ва йиртиқ латта-путтадан нари-бери қурилган чайлача турарди. Унинг соясида қўпол қуриб ўрнатилган беланчак чайқалар, унда уч ойлик бир чақалоқ мудраб ётарди.

Шариф Алининг ўзи қатор ўроқчилар ордидан изма-из тўкилиб қолган бошоқларни териб келарди. Одам деган бекор турмасдан нима биландир банд бўлиши керак-ку! Гап йўқ, битта-яримта бошоқ қолиб кетса бало-қазо юз бермайди! Майда-чуйда жониворлар, қушлар ёки оч-яланғоч қашшоқлар ҳам бошқалар ҳисобига фойдаланиб қолишсин. Бу дунё шундай қурилган, ахир.

Арслонлардан қолгани шоқолларни тўйдиради. Етимлар ва бевалар ҳам оғадан қолганига тўйишади.

“Оганинг аҳволи бу кунларда жуда илгаригидай мустаҳкам ва баобрў эмас,— хўрсинди Шариф Али.- Агар ҳамма ерларимни тўртгала ўғлимга бўлиб берсам, ҳар қайсисига тузукроқ-тузукроқ тегармикин. Қанақасига оға бўласан, агар еринг кам бўлса? Энди одамлар Эгей бўйи томонларга кетиб қолишяпти. Бири пахта теришга, бири фабрикада ишлашга... Ҳатто батрак ҳам тополмайсан. Илгариги замонлар бошқача эди! Бор-йўғи битта хўштак чалсанг, зумда чопиб келишарди. “Бизни олинг! Бизни олинг!” — деб ёлвориб оёқ остида ўралашардилар. Сен бўлсанг энг соғлом, бақувват йигит-қизларни танлаб олардинг. Ҳеч ким сенга қарши бир сўз айтолмас, нимани буюрсанг ўшани қиларди. Жандармлар, амалдорлар, бошлиқлар — ҳаммаси сенинг оғзингга қараб иш тутишарди. Мен бу дунёга кечикиб келдим, шекилли, эҳ, кечикиб келдим. Йил ўтган сайин кунбай иш ҳақи ортиб боряпти. Эмишки, улар пахтадан кўпроқ пул ишлашаркан. Пахта терувчиларга қанчадан беришса, сенам шунчадан бер, шунда сен билан қолишади. Тавба, шунча йўл қуришнинг нима кераги бор эди? Шу текинхўрлар янги фабрикаларга бора олишлари учун қурилдими?..”

Ўнг тараф каттаси (ўроқчилар қаторининг икки четидаги кишилар “катта” деб чақирилади) баланд овоз билан кўшиқ бошлади:

Фақир Бойқуртнинг ижодий фаолияти “қишлоқ институти”да ўқиб юрган чоғларида бошланган. Бу ерда куннинг биринчи ярми ўқув машғулотларига кетса, иккинчи ярмида талабалар ишлашарди. Мана шу пайтларда Фақир Бойқурт шеърлар ёза бошлаган эди. Унинг биринчи шеъри Эскишаҳарда нашр этилувчи “Туркка сўз” деган журналда босилиб чиқди. 1955 йилда “Сепкилли” деб аталган илк ҳикоялар тўплами нашр этилди.

1958 йилда “Жумхурият” газетасида адабий конкурс эълон қилинганда Фақир Бойқурт у ерга “Илонларнинг ўчи” номли илк романини юборди. Роман газетада тўла босилиб чиқди. Сўнгра ёш муаллиф шу газетанинг асосчиси Юнус Нади мукофоти билан тақдирланди. Шундан сўнг унинг асарлари барча нашриётларда бирин-кетин нашр этила бошланди.

Фақир Бойқурт 14 роман, ўнларча ҳикоя тўплamlари, шеърлий мажмуа ва болалар китоблари муаллифидир. У барча миллий турк мукофотларининг совриндори.

Фақир Бойқуртнинг “Илонлар ўчи” ва “Ирозжанинг қисмати” романлари ўзбек тилида ҳам нашр этилган.

Фақир Бойқурт 1999 йилнинг 11 октябрида Олмониянинг Эссен шаҳрида вафот этди. Жаноза маросими Дуйсбургда бўлиб ўтди. Сўнгра Истанбулга келтирилиб, Занжирлиқуйу қабристонига кўмилди.

Сизга тавсия қилинаётган ҳикоялар ёзувчининг “Қорин оғриғи” (1961), “Дунёнинг нони” (1981) ва “Тунги ўрин алмашув” (1981) номли тўплamlаридан олинди.

Ҳамма ёққа қўшиқ ёғилар...

Бу хол-хол кўйлакли бақувват йигит эди. У хат-савод ўрганмай қолиб кетган, китоб-газит ўқимайди, радио эшитмайди: улар у ерда нималарни валақлашаётганини тушунмайди ҳам. Ўримда доим бошқа батрақлардан бир неча қадам олдинда борар, улардан ўтиб кетарди. Аммо ҳозир тўхтади-да, қадини ростлаб, икки қўлини белига тиради:

Ҳамма ёққа қўшиқ ёғилар...

Чап тарафнинг улуғроқ ёшли каттаси унга жўр бўлди:

Келаётган кимлар?
Ўримчилар, ўримчилар!
Ҳе-ҳе-ҳе-е-ей!

Ўттиз саккиз бўғизнинг ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб қўшиқни баб-баравар айта бошлади.

Қишлоқларда кенг тарқалган бу деҳқонча жўрлик қўшиғи айтилганда на баланд, на паст, на аёл, на эркак овозларини фарқлаб бўларди. Уларнинг қўшиғи атрофдаги барча тепаликлар бўйлаб жарангларди.

Тушлик яқинлашаётган вақт, қуёш бор кучини ишга солиб қиздираётган бир палла эди.

Батрақлардан беш юз метрча наридаги тепаликнинг учида сигирлар подаси ёнида бир чўпон турар, хаёл суриб далага қараб-қараб кўярди. “Ҳе-ҳей” садолари унинг кўксига кучли бир ҳамдамлик туйғусини кўзғарди. Қандайдир бир дақиқаларда у ҳар ёққа ўтлаб кетган подасини унутди. Бу кимсасиз томонларда чўпоннинг кўргилиги батрақларникидан оғирроқ. У одамларни соғинади. “Молларни суғориб олай, кейин яна шу ерга ҳайдаб келаман,— деб аҳд қилди чўпон.— Азбаройи худо, жуда азамат-да бу батрақлар! Уларнинг қўлида ишга жон киради. Оқшомгача ўрим битди, деявер. Ана боғ-боғ қилиб боғлашяпти. Ҳаш-паш дегунча янчгани олиб кетишади.”

Чўпон хизматчилардан кўзларини узмасди. Буғдой ўрими осон иш эмас, белинг сингудай бўлади, лекин мен ҳозир жон-жон деб улар билан бирга ишлаган бўлардим, одамларни соғиниб юрагим қон бўлиб кетди, ахир!

Батрақлар яна бир марта “ҳе-ҳей”ни айтиб олгач, қайтадан бошоқлар устига эгилишди. Иккала тарафнинг катталари янги қўшиқни авж олдириб юбордилар. Улар қўшиқни яхши, кифтини келтириб куйлашарди. Тезда бошқалар ҳам уларга жўр бўлишди. Қўшиққа бутун жон-дилларини беришарди.

Шариф Али орқада ўз-ўзича минг хил ўй-фикрлар оғушида келарди: “Менга комбайн ол, деб маслаҳат беришади. Менинг шундай хизматчиларим бор, комбайнни нима қиламан?”

— Яшанглар, йигитлар, яшанглар! — деб баланд овоз билан қичқариб кўйди у.—Топган пулингиз ҳалолидан бўлади, яхшиликка буюрсин! Мен сизларга бир тоғора ҳолва сотиб олиб келишни буюраман,— деди керилиб.— Яшанглар, йигитлар, яшанглар! — деб қичқаришда давом этаркан, кунбайчиларга янада яқинроқ келди.

Шариф Али сариқ сахтиён этик кийган эди. Мажнунтолнинг қамчидай новдаси билан кўнжларини уриб-уриб:

— Яшанглар, йигитлар, яшанглар!— деб такрорлашини қўймас эди.

Батрақлар орқаларидан изма-из келаётган хўжайин уларни, ял-қовсанлар, дея таъна қилишидан ҳадиксираб, бараварига ишга зўр беришарди. Бошоқларни батамом ёйиб ташлашди. Куёш борган сари қаттиқроқ қиздирарди. Батрақларнинг кўпчилиги – очиқ кўнгил, қувликни билмайдиган одамлар. “Шундай ўриш керакки, биронта ҳам бошоқ қолиб кетмасин” – дейишарди улар. Аммо уларнинг орасида “қари бўрилар” ҳам учраб турарди: улар кўпинча қатордан орқада қолишга уринар, шунда қолганларга иш икки баравар оғирлашарди. Одамлар бекорга “Оғир-оғир, ўртадагиларга оғир” демайди. Айёрроқ ва зийракроқлари четга яқин жойда бўлишга интилардилар.

Шариф Али ўртада турарди. Унинг назарига нимадир илашди, нималигини ўзи ҳам билмайди. Унинг олд томонида толмадаккина келишган бир қиз ишлаётган эди. “Шу менга ёқиб қолдими дейман? – ўйлади Шариф Али. – Йўғ-е. – У бу тахминини хаёлидан чиқариб ташлади. – Ҳали гўдак-ку. Аммо зўр ишлар экан. Эпчил, чаққон...”

Толмадек қизнинг ёнида зуваласи пишиқ, гавдаси бақувват бир жувон бугдой ўраётган эди. Фақат ёмон кийинган эди. Ҳатто чолвори йиртиқ-ямоқ эди. Йиртиқ жойларидан қизғиш бадани ташқарига шундай тикилиб чиқиб турарди!

– Яшанглар, йигитлар, яшанглар!

Биққи жувон ўрилган бошоқларни ташлаб шундоқ орқасига ўғиррилган эди, ортида оғани кўрди. Эсанкиради. Нима қилишни билмай, ўроқни янада тезроқ шиғиллатди.

Шариф Али:

– Яшанглар, йигитлар, яшанглар! – деб қичқирришда давом этди.

Ўзи эса завқ билан батрақ жувонга бақрайрди. “Мана буни хотин деса бўлади! Сонлари бўлиқлигини қаранг! Фақат шунақа зуваласи пишиқ жувонлардан соғлом болалар туғилади!”

У ўзини четга олди, аммо бир зумда қайтди.

“Бундай хотинни қанча едириб-ичирсанг, шунча жонинг яйрайди. Ясантирсанг ҳам маза қиласан! Кучоқласанг кучоғинг тўлади. Зўр. Зўрлигига гап йўқ. Елкалари дўндиқлиги, кўллари кучлигини қаранг. Кўкраклари қовунларингдай...Қаердан келдийкин бу гўзал жонон?”

Батрақлар даланинг охиригача чиқиб, орқага қайтишди. Шариф Али ёш жувонни кўзлари билан еб қўйгудек эди. “Зўр. Зўрлигига гап йўқ. Юзлари ҳам думалоққина. Териси нақ анордай. Чиройли аёл чиройли-да...”

Улар бир неча марта кўз уриштириб олдилар.

“У менга бир нима демоқчи шекилли?” – жувонни кўрқув босди ва нарироққа кетди. Шариф Али эса ҳамон анграяр, чолвори аранг яшириб турган бўлиқ сонларидан кўзларини узолмасди.

Батрақ аёл чайлага қараб кетди. Демак, чақалоқнинг онаси шу экан-да, – фаҳмлади дарҳол хўжайин. Жувон чўнқайиб, беланчакка эгилди. Бола баланд овоз билан йиғлаб юборди. Кун иссиқ. Афтидан, бечора терлаб кетганга ўхшайди. Бўйни ва оёқчалари қизариб кетибди. Аёл таёқчаларга илиб қўйган фартуғини олиб, болани елпий бошлади. Кейин кўрагини чиқарди.

“Сутим жуда исиб кетмасдан олдин, уни эмиза қолай”, – деган хулосага келди у.

Кичкина миқти, она кўрагини ҳеч қўйвормас, тинмай сўрар, яна сўрар эди. Кўриниб турибди, касал эмас, бақувват. Иншоллоҳ, тикмачоқдан йигит бўлади. Эмчакни илдизи билан юлгудай бўлиб тортқилар эди.

Хўжайин ўнг тарафнинг каттасини чақирди:

– Бу ёққа кел-чи...

У дарҳол югуриб келди.

– Нима дейсиз, оғам?

– Бу ёш жувон ким?

Батрак кўзини қийшайтирди:

– Буми?

– Ҳа.

– Қишлоғимиздаги Сулаймон қоровулнинг хотини, оға. Ёшларимиз ҳар қаёққа кетиб қопти. Болалик бўлса ҳам уни олишга тўғри келди.

Шариф Али чайлачадан кўзини олмасди. Ён тараф каттаси ҳам ўша ёққа қаради.

– Мен уни олмоқчи эмасдим, жуда кўп ялинди. Эрининг айби билан қишлоқдаги бир сигирнинг оёғи синди. Оқсоқолимиз қоровулга жарима солди, у бўлса бор-йўғи ўтгиз лира ойлик олади. Энг паст маош. Бундай мояна билан кун кўриб бўладими? Мана энди хотини ўзини ўтга-чўққа уряпти – қишин-ёзин ишлагани-ишлаган. Шу сабабли “Мени ҳам ола кет. Лоақал ўзимга бирор газлама оларман, жуда қўйлаксиз қолдим”, деб ёлворди. Унинг ҳатто рўмоли ҳам йўқ, оғам. Қўлида уч ойлик чақалоғи бор. Унга ачиндим, худо ҳаққи, жудаям ачиндим.

– Оти нима?

– Оти Фотма, оғам.

– Ҳа, унинг ҳоли ачинарли экан, – деди Шариф Али. – Майли, ишлайверсин. Юз эллик лира ерда ётмайди. Ун кунда бир чолворлик пул ишлаб олса ёмонми? Жуда ясан-тусанга етмаса нима бўпти? Ёқимли аёл экан, жуда ёқимли.

– Яхши ишлайди, – деб жавоб берди батрак.

Ўрим давом этарди.

Батрак чайла ёнидан ўтаркан, Фотмани чақирди:

– Эмизишни тўхтат. Хўжайиннинг жаҳли қистаяпти.

Фотма шоша-пиша кўкрагини тортиб олди, болани қайтариб беланчакка ётқизди ва югуриб жойига борди.

Шариф Али яна қатор кетидан кўзгалди.

Батраклар хўжайин ўзларига қараётганини пайқаб бир оз мушшайишиди.

Ҳаммадан кўпроқ Фотма хавотирда эди.

“Изимдан қолмай юрипти. Нега болангни судраб олиб келдинг, деб ташланиб қолса керак ҳозир. Уч ойлик болани кимга ташлаб келаман, ахир? Эрим бошқа болалар билан ҳозир нима қилаётган экан? Ҳамма ёғи ифлосланиб, пашша талаб ётган бўлса-я? Юрак ҳам сиқилиб кетди. Ақли одам қоровулик қилмайди, ақли хотин қоровулга тегмайди. Ҳамманинг сигир-бузоғига қараш осон эканми? Кўтондан чиқарар-чиқармас эгаси тўнғиллайди. Бирон экинзор пайҳон бўлса – яна бошингда бало. Шу зайил қоровул бечора доим икки ўт орасида. Улгуришинг керак, ҳаммасига улгур. Берадиган ойлиги чориққа ҳам етмайди. Менинг Сулаймоним эса кўз кўриб қулоқ эшитмаган лаванглардан. Битта сигирни тош билан оёғига уриб, ярадор қилибди. Биз ўзи икки қурушни ҳам зўрға топамиз-ку, тагин икки юз лира жарима тўлармишимиз. Унинг ўрнида бўлсам, ўлсамам тўламасдим. Қишлоқликларимиз ўз молларига ўзлари қарашсин. Қилган ишини қаранг: кетимизни ёпадиган латта-путтамиз ҳам йўғ-у, тош билан уришга бало борми? Чақалоғимни бу ёққа олиб келдим. Шариф Али эса орқамдан қолмайди. Биладики: болали хизматчи хизматчи эмас.

Бел курғур зирқиради, эгилмаяпти. Ён тараф каттаси эса нуқул: “Ҳей-ҳей, бўла қол” деб қичқириб кўяди. Чап тараф каттаси билан бирга ақлсиз Боқий¹ нинг “Ўзганинг гамини ким ҳам тушунар” деган кўшигини айта бошлашди. Ҳа, тўғри гап бу, ўзганинг гамини ким ҳам тушунади, дейсиз? Устига устак оламда йўқ иссиқларни кўринг!”

* * *

Тушликдан сўнг шабада эсиб ҳамма енгил тортди. Эрталабоқ айланиб юрган чўпон яна тепалик ёнбағрида кўринди. Боғ боғловчилар ишга барабар киришганди. Бошоқ боғларини шу ернинг ўзида учта аравага ортишди. Шариф Али эса ҳамон батрақлар қатори ортида ўралашарди.

“Менга комбайннинг нима кераги бор? — такрорларди ўзига ўзи.— Ҳеч қанақа комбайн менинг хизматчиларимга етолмайди. Бир куннинг ўзида бутун бошли бир майдонда йиғим-теримни битказишди. Булар ҳам ўришади, ҳам боғ боғлашади, ҳам ташиб беришади — ҳаммасини ўзлари қилишади. Хоҳласам барини бир кунда янчтириб олишим ҳам мумкин. Вой-вой, бу Фотмаси мунчаям зўр-а! Яшавор, Фотма! Бир ўзи бир комбайннинг ишини қилади!”

Чиндан ҳам Фотма ишни қойиллатди. Ишлаши ва эпчиллигига қараб батрақлар унга Комбайн деб лақаб қўйишди. Ҳолва олиб келишганда, Шариф Али унга кўпроқ берилсин деб буюрди.

— Ахир унинг чақалоғи бор, бошқалардан кўра ишлаш унга оғирроқ. Майли, тўйиб-мириқиб есин, — деди у баланд овоз билан хихилаб.

— Фотма, оғамиз сени севиб қолганга ўхшайди,- ҳазиллашиб кулиб қўйишди батрақлар.

— Ўзиям ишни қойиллатасан-да! Комбайнга ўхшаб.

— Фотма Комбайн-да ўзи!

Шариф Али яна Фотмага яқинроқ борди, ҳамма йиртиқлардан дўппайиб кўринаётган баданига ҳирсли кўз билан еб кўяй деб қарарди.

“Хотинмисан хотин!— завқланарди у.— Асал! Фақат аллақандай тоғ айиғига насиб қилгани ачинарли. Қишлоқ қоровули дегани чувриндининг чувриндиси, энг қашшоқ одам дегани. Лоақал орқасини бекитиб юришга ярайдиган бирон кўйлак ҳам оберолмайди. Уни боқолмайди ҳам, буни қарангки, шундоқ бир қашшоқ одам — уйланибди-я! Оч-яланғоч бўлса ҳам, қандай зўр хотинни қўлга киритибди! Бутун қишлоқда бошқа бундай хотин йўқ. Уни эркалатиш ва асраб-авайлаш керак. Қимматбаҳо матолар кийгазиб ясантириш керак. Эрталаб қаймоқ билан асал едириш керак — қанча хоҳласа шунча есин. У чувриндида бунга пул қаёқда?”

Чайладаги гўдак тинмай йиғлай бошлади. Фотманинг юрак-бағри эзилаётган бўлса ҳам қатордаги жойини ташлаб кетишга ботинмасди. Фақат ўша томонга билдирмай қараб-қараб кўярди. Аммо қандай қилиб кетсин, оға ундан кўзини олмай орқада турибди?

— Бор, кичкинанигни эмизиб кел, — рухсат берди Шариф Али.

Фотма чайлачага ошиқди.

Шариф Али майдоннинг ён томонига қараб юрди. У ердан кетмакет бошоқ боғлари ортилган аравалар жўнаб кетаётган эди. Бошоқ боғлари борган сари камайиб, далалар яланглашиб борарди. Тепаликдаги чўпон ҳам бу ёқларга гоҳ-гоҳ қараб кўяр, подасини тезроқ ғал-

¹ Б о қ и й — XVI аср шоири.

ладан бўшаган шу анғизга қўйворгиси, шу ерларда боққиси келарди. Пода мириқиб тўйгунча, у ҳам кунбайчилар билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб олиш мўлжалида эди.

Шариф Али чайлача ёнига келди. Гўдак илиқ сутни очкўзларча сўрарди.

– Фотма! – паст овоз билан чақирди Шариф Али, унинг ёнига ўтираркан. У жувоннинг елкаларидан, кичкина рўмол ўраган бошидан, очиқ томоқлари ва кўкракларидан кўзларини узмасди.

Фотма тиззаларини зичлаштириб, қизарганча очиқ жойларини тўсди.

– Ассалому алайкум, оға,- деб қўйди ҳурмат ва ҳадик билан.

– Ўғилчанг жуда чиройли экан, Фотма.

Аёл индамай ютиниб қўйди.

– Ўзинг ҳам жуда чиройлисан, одам қараб тўймайди. Шундай ширин нашвати нок аллақандай тоғ айиғига насиб қилса-я! Омадинг йўқ экан!

Фотма унга қия назар ташлади. Шариф Али яқинроқ сурилди, бутунлай безбетлашди.

Кунбайчилар хириллаган овоз билан бақириб: “Ҳе-ҳей”ларини айтишарди. Чўпон подани ёнбағирдан пастга ҳайдай бошлади.

– Фотма, нега шу пайтгача сени кўрмадим-а?

Фотма унга ўгирилди. Энди улар шундоқ юзма-юз, тиззалари тиззаларига тегиб ўтиришарди. Юраклари гурс-гурс урар, нафаслари бўғизга тиқиларди.

–Агар кўрсанг нима бўларди?- деб қўйди кунбайчи жувон бўғиқ овоз билан.

– Сени эринг билан ўз қишлоғимга олиб кетардим.

– Сизларнинг қишлоғингизда қоровул йўқми?

– Менга қоровул керак эмас. Ким кераклигини ўзинг тушунасан-ку.

Фотма тиззаларини ўзига тортди. Кўкраклари яна очилиб қолди: катта-катта ярқираган иккита чойнак, ораларида қоронғи чуқурча.

Шариф Али олдинга сурилди.

– Менга сен кераксан... – деди у. – Лабларингнинг асали, Фотма... Кўзларингнинг чўғи, Фотма...Оллоҳнинг жаннатидан қора тутларинг...

Фотма титраб-қалтираб кетди.

–Тоғ ўрмонларининг ажойиб қуши. Ўтлоқларнинг нафармон гунафшаси. Оҳу. Жоним Фотма!

– Сен мени ширин гаплар билан йўлдан ураман деб ўйлама... қуш... чиройлисан...- жувон ниҳоят ўзини йиғиб олди.- Мендай бир камбағал бечорадан нима истайсан сен?

Оға юзига бошқача тус берди.

– Эҳ, сен уятсиз-е!

У жувонга тик назар ташлади: қараса, ҳамла қиладиган...

– Мени уятсиз дема, Шариф Али оға. Мен ҳеч қандай уят иш қилганим йўқ. Сен менга оғасан. Муҳтарам, обрўйли одамсан. Бу каттакон водийда сени билмаган одам йўқ.. Яхшиликча жўна бу ердан. Менга тегма. Тушундингми?

– Хўжайининг билан қанақа гаплашяпсан?

У шартта сурилиб бир қўли билан кўкрагини ушлаб, иккинчи қўли билан бўйнидан қучоқлади, олдиндан қандай ўпиб, эркалаб лаззатланишларини ҳис қила бошлаган эди.

Фотма хўмрайди, юзлари қорайиб кетди. Қичқириб, одамларни ёрдамга чақириб ўтирмади. Шариф Али бақувват, пишиқ киши – нақ қоятошнинг ўзгинаси эди. Аммо Фотма бирдан сапчиб турди ва қаердандир пайдо бўлган аллақандай жасорат унга куч бердики, пўлат-

дай қуйма мушти билан тўппа-тўғри Шариф Алининг башарасига туширди. Кейин яна битта солди.

– Эй, лаънати, сенга айтдим-ку, менга шилқимлик қилма деб.

Шариф Алининг оғзи-бурни қонга ботди. Боши айланди. Худди атрофдаги тоғлар устига йиқилгандек эди. Дарахтлар учига туриб қолганга, илдизлари ҳавода тебранаётганга ўхшарди.

– Яна бир марта қўл теккизиб кўр-чи!- деб пишиллади Фотма, у ҳамон муштларини қисиб турарди. У ўзининг шунчалик кучи борлигидан, довураклигидан ҳайратда эди.

– Хўжайининг билан шундай муомала қилишга қандай ҳаддинг сиғди? – деб гўлдиради Шариф Али.

– Хўжайин бўлсанг ўзингни хўжайиндай тут. Қўлларингга эрк берма.

– Қандай ҳаддинг сиғди...

– Шундай сиғди, Худо жонингни олсин!

У ўрнидан турди. Ердан таёқчаларни суғуриб олди, латталарга ўради.

Болани опичиб, қишлоғи томонга ёнбағир оша юқорилаб кетди.

Шариф Али Фотманинг узоқлашган сари кичрайиб бораётган қадди-қоматига индамай қараб турарди. Икки марта ха-холаб кўйди.

– Огага тирноқча ҳам ҳурмат деган нарса қолмади! – деди аста тўнғиллаб.

Турмоқчи бўлди-ю, аммо туролмади.

У бир неча дақиқа қимирламай ётди. Батрақлар “Ҳе-ҳей”лаб қич-қирганча далада ўримни давом эттиришарди. Шу чоғ бирдан чўпон яқинига келди. Шариф Али оғзи-бурнининг қонларини артиб олмоқчи бўлди-ю, аммо улгурмади.

– Ия, Шариф Али оға, сенга нима бўлди? – деб сўради чўпон.

– Нима ишинг бор? – йиртқич ҳайвонлардай жириллади Шариф Али. – Нега аҳмоқона саволларинг билан сенга даҳли йўқ нарсага бурнингни суқасан? Йўлингдан қолма, ит...

– Ҳа-а-а! - деб чуқур хўрсинди ҳайратдан эсанкираб қолган чўпон. - Нима бўлди, муҳтарам оғагинам? Оғзи-бурнининг қоп-қора қон экан, шунинг учун нима бўлди, деб сўровдим. Ахир, сен бизнинг хўжайинимизсан.

– Қис! Йўқол туққанингни олдига! Бўлмаса, ҳозир туриб башарангга шундай тушираманки, туғилганингга пушаймон бўласан!

– Яхши, оға, кетяпман, кетяпман.

– Туёғингни шиқиллат, тезроқ-тезроқ!

Шариф Али ўз газабини ҳеч қандай айби йўқ чўпонга тўкиб-со-чаркан, бу асно Фотма хўжайинини қандай бошлаб ургангани хаёлидан ўтказганча аста-секин тоққа кўтарилишда давом этарди.

ДАДАМНИНГ ИШИ

Дуйсбургда вокзал катта: ўн учта перроннинг ҳаммаси куббасимон шиша том остида. Бир поезд келаверади, бошқаси кетаверади. Пулинг борми, ўтир-да кетавер: Ҳолландиями, Даниями, Швеция, Швейцария, Австрия, Франциями кўнглинг тусаган томонга... Йўловчилар оқими кундузи ҳам, кечаси ҳам тинмайди. Юклар — хомашё, тайёр маҳсулотлар оқими ҳам худди шундай. Беш эмас, ўн эмас, қирқта темирйўлда юк вагонлари ортишни ва бўшатишни кутиб туради. Чамамда, ёруғ дунёнинг бирон ерида бошқа бундай вокзал йўқдай кўринади.

Яқинда ўқитувчимиз фрау Рамахер:

– Икки синф, шу жумладан, сизларнинг синф ҳам Кёльнга саёҳатга боради, – деб эълон қилди. – Харажатларни мактаб тўлайди. Саёҳатда қатнашиш мажбурий. Лекин ота-онангиздан ёзма рухсат олиб келишингиз керак.

Мен уйга қанот боғлагандай учдим. “Мана бу гал энди, – ўйладим, – дадам йўқ деёлмайдилар.”

Айтганимдай бўлди. Гапларимни эшитиб, отам “ҳа” ҳам, “йўқ” ҳам демай, бош чайқаб қўйдилар холос. Аммо мен ҳам дарҳол: “Яхши, қизим, борақол” деб рози бўлишларини кутмагандим. Унақалардан эмаслар. Аммо унамай гапимни шарт кесиб қўймадилар – шунисига ҳам раҳмат.

– Дада, агар бормасам, мени синфда қолдиришади, – деб тушунтирдим яхшилаб. – Уқув саёҳати бу, тарих дарси билан иккови бир.

Бу чин ҳақиқат эди – мен ахир ойимга ҳам, дадамга ҳам ҳеч ёлғон гапирмайман. Биз роман-герман музейини зиёрат қилишимиз лозим эди. Умуман мен ота-онам билан Кёльнга берганман, аммо биз бу музейга кириб ўтмагандик. Биздан таассуротларимизни ён дафтарга қайд қилиб келиш талаб қилинарди. Буларнинг ҳаммасини отамга айтиб бердим ва сарф-харажатларни мактаб тўлашини таъкидладим.

– Эй, омон бўлгур, Комил ога, нимасини ўйлайсиз? – дея мени қўллади ойим. – Мактаб барча харажатларни тўларкан, сиз рухсат хати ёзиб бераркансиз, холос. Тушлик учун 20 марка беринг қизингизга, тамом-вассалом. Қолгани худога ҳавола.

Барака топкур ойим зўр-да ўзи.

Лекин отамдан хафа бўлсак ҳам гуноҳ бўлади. У ўттиз марка чиқариб менга узатди.

– Мени тўғри тушун, Гултан. Биз бу ерда бегона одамлар орасида мусофирмиз. Агар эҳтиётимизни қилмасак, бир балога йўлиқишимиз ҳеч гап эмас. Сени немис мактабига берганимиз учун баъзи юртдошларимиз учуриқ гаплар қилиб юришипти. Аммо бу менинг ишим. Улар турк вақфи фондига пул ўтказишимиз зарурроқ эди, деб ҳисоблашади. Аммо бу ҳам менинг ишим. Сен эса хотиржам саёҳатга боравер. Лекин тўғри бориб тўғри кел, ножўя ҳаракат қилма, ўзимнинг шакарим, хўпми?

– Ножўя ҳаракат қилмайди, хавотир олманг, дадаси, – яна ёнимни олди онам. Бошини кўтариб, мағрур қаради – арслондан қаери кам? – Қизимиз ҳеч қачон ёмон йўлга юрмаган ва юрмайди ҳам.

Ойим дадамни ишонтириш учун ўлиб-тирилаётганини эшитиб: “Негаям қиз бўлиб туғилдим-а, ўғил бўлганимда маза бўларди, – деб ўйладим. – Турклар ўғилларидан хавотир ҳам олишмайди, йўғам дейишмайди – нима сўраса, пулни ҳам кўпроқ беришади. Менга бўлса “ундай юрма, бундай юрма... бегона жойларда” деган танбеҳлар... Жонга тегди.”

Менинг ойим жудаям яхши, тушунган хотин. Отамга қандай ёндашиш, қандай муомала қилишни биллади. Дадам берган пулга яна ўз ёнидан ўн марка қўшди. Фақат немисларгина ўз болаларига саёҳат учун шунча пул беришади...

Дадам ишга кеч қолмаслик учун эртароқ ётди. Мен уйдан ундан бир соат кейин кетишим керак эди. Йиғилиш соат еттига тайинланган эди. Шунинг учун мен ҳам телевизор кўрмай, эрта ёта қолдим.

Соат жиринглаганда мен ёнбошимга ўгирилдим ва ойимнинг “У яна бир соат ухлаб олсин” деганини эшитдим. Дадам менга яна бир-неча йўл-йўриқ бериш учун ҳамон мени уйғотмоқчи бўлар, аммо

ойим: “Керакли гапнинг ҳаммасини мен ўзим унга айтаман” деб, уни менга яқин йўлатмасди.

Укаларимни уйғотишга ҳам қўймади. Дадам жимгина кийиниб, ишига кетди.

Мен уйғониб ўрнимдан турганимда чой тайёр эди. Аксарият немисларнинг чойи бизникидай хушбўй ва аччиқ бўлмайди, аммо бу сафар у менга шундай ёқдики, бир йўла бир неча финжон ичдим. Ойим нимаки тайёрласа, ҳаммаси мазали бўлади. Мен яна иккита сарёғли бутерброд едим. Ойим сафар жилдимга сочиқ, совун, тиш чўтка ва тароқ солди.

“Югур, — деди у, — бўлмаса кеч қоласан!” Мен Рурортгача автобусда бориб, кейин трамвайга ўтишим керак эди. Йўл учун вокзалгача ўттиз-қирқ дақиқа вақт кетарди.

Олмонияда автобуслар аниқ вақтларда юради. Худди поездлардай. Ҳар бир кўналғада ойнали рамкада қатнов жадвали осиглиқ. Автобуслар худди кўрсатилган вақтда келади. Бегим кунлари вақт оралиғи қисқароқ, дам олиш кунлари каттароқ. Биз — укам иккимиз унча кўп кезмаймиз. Дадам Август Тиссен заводида ишлайдилар. Шунинг учун Рурортгача ойлик чипта олиб қўядилар, шунда арзонроқ тушади.

Рурортдан ўтаётганимизда, мен дадам ишлайдиган заводни кўрдим. У Анқарадаги Хўжа масжиди каби жуда катта ва улугвор. Унинг нақ кўкка қадалгандай карнайлари минораларга ўхшайди. Пештоқиннинг ярми ойнадан, ярми пишиқ ғиштдан. Ён деворлари эса семон, оқлаб қўйилган-у, лекин қурум босиб ётибди. Бу ерда ҳамма бинолар шу қадар кирки... Тиссен компанияси эса жуда катта бир салтанат. Бу ерда, Дуйсбургда катта заводлари бор. Брукхаузенда бундан ҳам каттароғи бор. Яна Оберхаузен, Бохум, Эссен ва бошқа жойларда ҳам заводлари бор.

“Заводимиз ташқи томондан бунчалик чиройли эканига қараманг, — деб ҳикоя қилади дадам. — Ичкараси — дўзахдан баттар. Ёзда ҳам, қишда ҳам одамни адои тамом қиладиган алангаи оташ. Жаҳаннамнинг ўзи. Олмонлар пиво билан чанқоқларини босишади. Бизнинг турклар эса дастурхон устида айтиб бўлмайдиган “онангни”ларни айтиб сўқинишади ёки, аксинча, Оллоҳдан мадад сўраб дуо ўқишади. Биз пиво ичмаймиз, чунки бир томондан гуноҳ бўлса, иккинчи томондан ортиқча чиқим. Дам олмай ишлаб терга ботамиз.

Қайнаб турган суюқликни катта темир чўмичда сузиб олиб, қолипларга солинади.

Ҳалокат билан якун топадиган кўп бахтсиз ҳодисалар бўлиб туради. Мен ҳозирча нина тешигидан ипни бемалол ўтказа оламан. Аллақачон кўр бўлишим мумкин эди, лекин кўр бўлмадим, чунки қора кўзойнакда ишлайман.

Ростини айтсам, менинг ишим унчалик қийин эмас. Худога шукур, уни эплаб турибман. Маъданни эритиб, эритма сифатини текшираман. Кўлимда эмас, албатта, махсус ускуналар билан. Менга керакли нарсани автомат узатиб туради. Эритишни ҳам автомат бажаради. Бу Олмонияда ҳамма ишни автоматлар қилади. Сен фақат бир тугмани босасан, холос... Мен ўзим олмонларга ўхшаб пиво ичмайман. Бизникилар каби “онангни”лаб сўқинмайман. Фақат имкон қадар ишни “бисмилло” билан бошлайман. Бизда тушлик танаффус соат ўнда. Ўшанда чой ичаман: барака топкур Кўк Сулаймоннинг жаннати қизи термосларга қуйиб беради! Сарёғли ва пишлоқли бутерброд билан битта кўк олмани тановул қиламан. Танаффусдан кейин ишнинг унуми ортади.

Худди тоғдан тушаётгандай бўласан. Оёқларни чалиштириб ўтирасан, автоматлар ўз ишини қилаверади. Менинг ўрнимга келувчи шеригим – италян. Жуда тартибли йигит, иш бошлашига роппа-расо беш дақиқа қолганда келади. Биз яхши дўстлардай қўл бериб сўрашамиз, кейин мен душга кетаман. Совун билан яхшилаб чўмиламан. Уйда совун ишлатмай қўя қоламан. Қарабсизки, фақат иқтисод қилинган совуннинг ўзидан бир йилда саксон марка тушиб турипти! Бу – битта шимга етади, бўлмаганда орқангни бекитасан...”

Рурортда мен билан бирга трамвайга синфдошим Силвия ҳам чиқди. Кўз очиб юмгунча қўлда гитараси билан Хайнрих ҳам олдимизда пайдо бўлди. Мен уни ёқтирмайман, қандайдир бир қайнови ичида, телбароқ. Вокзалда бизни фрау Рамахер кутиб олди. Тезда герр Лоренц ҳам етиб келди. Сўнг бизга ён томонимдаги партада ўтирадиган кўшним Гизела қўшилди. Соат роппа-расо етти эди. Вокзал боларининг инига ўхшарди. Бирдан бошқа шаҳарлик бир тўда ишчи ёпирилди, кўпчилик дуйсбургликлар. У ёққа ишлашга кетаётган эдилар.

– Айрим ишчилар бу ёққа ҳатто Гамбургдан ва Бонндан ҳам келади, бу ерлик баъзи бировлар эса Дортмунд ва Моннстерга ишлашга боради, – деб изоҳ берди фрау Рамахер.

Мен эса илжайиб қўйдим ва ичимда: “Фақат Олмонияда эмас, бутун ёруғ дунёда Дуйсбургдай бошқа шаҳар йўқ, – деб ўйладим. – Бу ерга олис турк қишлоқларидан ишлагани келишади. Ойим тўғри айтади: шаҳар, албатта, бошдан-оёқ тутун ва қурумга кўмилган, ҳатто тепада осмон ҳам кўринмайди, лекин бу ерда пул ишлаш мумкин, энг муҳими шу-да ўзи! Пулнинг ўрни бўлакча!”

Мана мен пулни ҳисоблай бошладим. Биргина шу Кёльн саёҳатимга дадам совундан иқтисод қилган ярим йиллик пули кетар экан. Оҳ, дадажоним, мендан ҳеч нимангизни қизганмайсиз-а!

Болалар учта-учта, бешта-бешта бўлиб келишарди. Баъзи бировлар таксида келди. Моника Шнейдерни машинада онаси олиб келди. Урсула ўз йигити Хартман билан қадам ранжида қилди. Ҳамма тўпланиб бўлиши билан сафар халталаримизни елкага осдик ва ер ости йўлаги билан тўртинчи перронга бордик. Ёниб-парпираб турган табло поездимизнинг силжиш вақтини кўрсатарди. Биз кутиб турдик. Теграмиз йўловчилар билан тўла эди, ҳаммаси олмонлар. Баъзилари итларини ҳам олиб келишипти. Бизнинг синфда биргина мен туркман. Мен олмон тилини яхши билганим ва бошқа фанларни ҳам туппа-тузук ўзлаштирганим учун, олмон синфига қабул қилишган. Умуман олганда, турк болалари йиллаб тайёрлов синфларида ўтиришади.

Ойим мени омадлисан дейди. Эрга тегишда ҳам омадинг келса – тамом-вассалом. Бахтли бўлдим деявер!

Биз Олмонияга кўчиб келганимизда тепамизда бир буви турарди. У мени ўзи билан бозорга олиб борар, ўйнагани истироҳат боғига етаклаб кетарди. Кўпинча уйига чақириб, мен билан олмонча гаплашарди.

Бир жумлани, эслаб қолишим учун, ўн марталаб, ҳатто йигирма марта ҳам такрорларди. Укаларимдан ҳам эътиборини соқит қилмасди. Шу кампир туфайли дадам ҳам олмонча гаплашишни ўрганиб олди. Ойим ҳатто дадамни ундан рашк қила бошладилар. Ўрталарида бирон нима бўлган-бўлмаганини билмайман, фақат ойим дадамни иккинчи қаватга чиқармай қўйдилар. Аммо бизларнинг чиқишимизга қаршилиқ қилмасдилар.

Бундан икки йил бурун бизнинг бувимиз ўлди. Ойим норози бўлиб, қовоқ-тумшуқ қилганига қарамай, дадам уни Нойер Фридрих каб-

ристонига қадар кузатиб борди. Дафн маросимида одам жуда оз эди: икки-уч қариндоши, қизи ва отам. Ётган жойи пардай юмшоқ бўлсин, илойим! Ўша хотин менга олмон тилини ўргатди. Ўшандан буён ҳаётимда ҳаммаси яхшиликка қараб кетган.

Поездимиз ҳали келмаганди. Мен Моника Шнейдер билан ёнма-ён турардим; икки ватандошимиз перронни супуриб юрганини кўрдим: бири – шундоқ ёнгинамизда, иккинчиси – сал нарироқда. Яқинимиздагиси қуюқ мўйловлари орасидан тутун бурқситарди.

– Ҳей, Комил оға, – деб қичқирди у туйқусдан. – Тугат энди, бу ёққа кел. Тез орада Мюнхен экспресси жўнайди.

Иккинчи фаррош қаддини ростлади. Худди баданимни чақмоқ ургандай бир титраб тушдим. Бу менинг дадам эди.

Бошим айланиб кетди. Бу нимаси? Дадамга яқинлашишдан ҳадик-сирардим: Моника Шнейдернинг кўзи тушишини истамас эдим – унинг шу пайтда билиб қолиши бемаврид кўринарди. Дадамнинг шериги мени кўриб қолиши ҳам хатарли эди. Энг маъқули ўзни четга олиш. Мен Хайнрихнинг ортига яшириндим: унинг кифт-лари барваста, яна тагин қўлларида гитараси ҳам бор эди. Аммо ўзим дадамни кузатардим. Одатда, у ишга кетаркан, ўзининг қишлоқдан олиб келган эски кепкасини бошига кўндириб оларди. Аммо бугун у француз полициячилари киядиган кепкасимон бир нарсани кийганди. Ҳам ҳокимият фаррошлари киядиган кийимда эди. Агарда шериги унинг отини айтиб чақирмаганда мен уни ҳатто пайқаманган бўлардим. Тиш чўткага ўхшаш узун чўткаси билан йўловчиларнинг оёқлари атрофидаги сигарета қолдиқларини илиб-илиб супуриб оларди. Баъзи бир олмонлар, америкаликларга ўхшаб, кока-коланинг эзилган пакетчаларини дуч келган ерга отиб кетишарди. Ёки қатиқ пакетчаларини ахлат яшикларига отишар ва улар ҳам мўлжалга тушмай сочилиб ётарди. Бизнинг бувимиз, урушдан илгари ҳамма олмонлар жуда покдомон бўлишган, энди улар ёмон томонга ўзгариб кетишди, дер эди.

Мен ҳеч кимга билдирмай, дадам қандай ишлаётганини кузатаётганимда поездимиз келди. Дадам чўтка-супургисини пиёда аскарлардай елкасига отди-да, бизнинг перронимизга сакраб ўтди. У ўз шеригининг ёнига келиб тўхтади, шундан кейин икковлари поезд қай тахлит тарақа-туруқ қилиб ва вишиллаб, филдираб келишларига қараб туришди. Икковларининг ҳам мўйловлари узун-узун ва қуюқ эди. Отам биз томонга қараб-қараб кўярди. Балки у ўқувчилар тўдаси ичидан мени қидиргандир. Буни фаҳмлаганимда, кўнглим баттар чўкиб кетди.

Саёҳат ҳаммаси бўлиб бир кунга мўлжалланган эди. Уйга қайтганимда кечқурун нима дейман энди? “Демак, дада, сизни Хўжатепа масжидига ўхшайдиган ўша ажойиб заводдан ҳайдашибди-да? Фаррошликка боришга мажбур бўлибсиз-да?”

Аммо мен у нима деб жавоб беришини олдиндан биламан:

“Қизалоғим, мен сенга автоматлар тўғрисида гапириб бергандим. Бу лаънати автоматларнинг ҳар бири ўнларча, ҳатто юзларча ишчиларнинг ўрнини боса олади. Шунинг учун ортиқча ишчиларни, биринчи навбатда муҳожирларни ишдан бўшата бошлашди. Шундай қилиб мен ҳам кўчада қолдим. Турган гапки, жуда қаттиқ хафа бўлдим. Аммо сизларни хафа қилгим келмади, ҳеч кимга ҳеч нима демадим. Олти ой иш қидирдим. Одатдаги вақтим, эрта билан кетар, оқшом қайтардим. Раҳмат, дўстларим ёрдам беришди, фаррошликка жойлаб

қўйишди. Кўрганингдай, энди мен Дуйсбург вокзалида, шеригим Авносли Иброҳим билан, перронларни супураман. Сен, Гултан, энди анча катта бўлиб қолдинг, ҳаёт нималигини сал-пал тушунишинг керак. Ишми иш, ишдан уялиб юриш ўринсиз. Ҳар неки бўлса-да, сендан илтимос қиламан: ойингга ҳам, укаларингга ҳам ҳеч нима дема. Яна бир илтимосим — ҳар доим айтадиган гапим — тўғри юр, она қизим. Узингни ҳам, оиламизни ҳам уятга қўйма. Сенга айтар гапимнинг ҳаммаси шу...”

УЧОҚ ЧИПТАСИ

— Сенга айтяпман, кетма. Нима, туркчани тушунмайсанми?— Ойша жуфти ҳалолнинг миясини қоқиб қўлига берарди.— Кетма!

Можаро қасабанинг энг чеккасидаги полизда юз бераётган эди. Помидор, картошка, бақлажону гармдорилар, чойяпроқ, оддий қарам, гулкарам ва бодринглар тўлиноининг асал ёруғида товланиб йилт-йилт қилиб турарди.

— Кетмайсан, дедимми, кетмайсан, билиб қўй, отамнинг адаши!

Мана, етти йилдирки, этикдўз Шокирнинг ўртанча қизи Ойша, тандирчи Шокирга эрга теккан. Хотинмисан хотин — қон билан сунининг ўртаси! Кўкраклари таранг ва тирсиллаган, гилос лаблари бўртиқ-бўртиқ. Аммо эри Олмонияда ишлай бошлагандан буён ҳаётида қувонч қолмади. Диркиллаб турган келинга ёлғизлик осон эмас! Икки ўғил, бир қизи бор. У болаларини жуда яхши кўради, жон-жон деб яна битта туғиб берган бўларди, аммо эр бўлмишнинг қаршилигини қаранг!

Ҳозир у бир ойлик таътилга келган. Бироқ тўрт кундан сўнг Олмонияга қайтиб кетиши керак. Вақт эса учоқнинг сояси қаби, лип этди, ўтиб кетди. Улар биронта кунларини, биронта тунларини зое кеткизишмади. Аммо Ойша эрига тўйгани йўқ. Аввалгидан баттар ҳаваси ортди. Улар полизнинг ичкарасидаги қўриқчи-шийпонда ухлашарди. Қоронғи тунлар ҳам, ойдин кечалар ҳам бўлди. Кундузи ҳам йўлини топган пайтлари бўларди. “Жаннати ҳаёт, — дея ҳазиллашиб қўйишарди улар.— Баъзида тушликдан кейин ҳам дам оламиз. Хўжайинларга ўхшаб”.

— Кетма, кетма, сенга айтяпман, отамнинг адаши. Мен сенсиз яшолмайман, ҳеч иложи йўқ, отамнинг адаши. Сенсиз кечаларда бутун вужудим ёнади, сен эса йўқ бўласан. Ўғилларим ва қизимни ўпаман, холос... Нима, дунёнинг ҳамма пулини топармидинг! Кетма! Турк тилида айтяпман сенга! Ёки у ёқда юриб она тилимизни унутдингми? Энди сенга таржимон керакми ёки? — Ойша эҳтирос билан шивирлар, бир тўлинойли, сепкилдор юзли самоларга қараб, бир эрини ўпиб.

Шокир бошини сал кўтариб чалқанча ётарди, тишларида сигаретаси билан.

Кеча салқин эди. Ойша эрини эски кўрпа билан ўраб қўйди. Эр бутун дунёни унутиб ўз фикрларига чўмди.

“Одамлар турли идораларда ҳар хил бошлиқлар, каттаконлар, амалдорларга ялиниб, Олмонияга кетишга рухсат беринг, деб навбатларда тиқилиб ётишипти. Биров эшик тақиллатган, биров бировнинг қўлини ўпган... порани-ку тилга олмаса ҳам бўлади — ҳар қадамда кимнингдир жигилдонини ёглаш керак. Меники бўлса: “Кетма, отамнинг адаши... Туркчани тушунмай қолганмисан?” деб қайсарлик қилади. Мен икки йил ишлаб келиб, мана шу полизни сотиб олдим. Ле-

кин ҳали қарзимнинг ярми бор. Ҳали одам бўлганимча йўқ. Ўша-ўша “тандирчи Шоқир” деб чақиривади. Яна икки йил ишлаб келсам, бутун қарзимдан узилиб, молхонаси билан бир уй ҳам сотиб олардик. Ҳолландия сигирлари кунига ўттиз литрлаб сут беради. Бир литр сут саккиз – ўн лира. Сотнинг келмаса ёғини оласан ё бўлмаса пишлоқ пиширасан. Ана ундан кейин маза қилиб яшайсан.”

– Менга сигирларинг ҳам керакмас, молхонанг ҳам, фақат кетма!..

“Ўзи этикдўзнинг қизи. Отаси ҳам камбағал, қизига ёрдам беролмайди. Бу ёлғиз қиз эмас, ўғиллари ҳам бор. Мен бўлсам тандирчиман, рўзгорим янада ночорроқ. “Икки яланғоч ҳаммомда топишган” дегувчилар биздайларни назарда тутса керак. Унинг ҳам, менинг ҳам бисотимизда ҳеч вақо йўқ. Бир-биримизни севиб қолиб, оила қурганмиз. Уч бола орттирдик, бирдан-бир қувончимиз – шу! Хотинга қўйиб берсам, у яна учини туғади. Энди бунинг ҳадеб бир гапни такрорлайверишини қаранг: “Кетма, отамнинг адаши”, “Кетма, отамнинг адаши”... “Кетма” дейишдан осони борми? Рўзгор-чи, рўзгор нима бўлади? Темирнинг нархи ошди. Устахона ва уйларнинг ижараси ҳам кўтарилди. Гўшт билан ноннинг баҳоси ҳам кундан-кунга ортиб кетяпти. Эрта-индин болалар мактабга боришади. Кийим-бош, китоб-дафтар, жилд ва бошқа нарсалар учун пулдан чўзишинг керак. Ҳозирча ҳаммамиз соғ-саломатмиз, худога шукур, аммо эртага касал бўлмаймиз деб ким айта олади? Ана унда докторлару дорилар учун ҳам бир сахийлик қилмасанг бўлмайди. Мен касал бўлсам тандирни ким ясайди?. Одам бундоқ келажагидан амин бўлолмайди. Қараб турсанг, эрта-индин қизинг ҳам бўй етиб қолади: сепини тайёрла. Ўғилларинг учун қалин пули ҳозирлашинг керак. Шунча кўп бойликни қаёқдан топасан?! Бу эсини еган хотин: “Кетма, кетма”лаб бир гапни чайнайверади. Биз ахир иккимиз ҳаммасини баҳамжиҳат ўйлаб, бир қарорга келгандик-ку! Мен у рози бўлгандан кейин Олмонияга ёзилгандим. Бизни унчалик қаттиқ шилишмади. Икки йил нари-бери қилиб ишлаб келдим. Яна икки йилгина терлаб ҳаракат қилсам ёмон бўладими?..”

Сигаретасини охиригача сўриб, қолдигини тахта каравот суянчигига босиб эзди. Шамол эса дарё томондан шакарқамишлар ва оддий қамишлар шитирини олиб келди. Қурбақалар вақиллади. Олис-олис кичик ботқоқларда чиябўрилар увиллади. Тунги осмонда на бир шингил булут, на қиттай тутун бор эди. Фақат зарҳал доира ичида каттакон ўн тўрт кунлик ой сузиб борарди. Болалар аллақачон уйқуга кетишганди. У Ойшани бағрига тортиди. Улар эҳтирос билан кучишдилар, сўнг янгитдан баҳслаша кетдилар:

– Сенга айтяпман, кетма. Наҳотки, гапим тушунарсиз бўлса? – худди чўт қоққандай такрорларди жувон.

– Бошқа айтадиган гапинг қолмагандай, мунча бир гапни пингиллайверасан!

Ётишда ҳам, туришда ҳам, қалампирли буғдой палов пишириб келиб, эрининг олдида қўйганда ҳам, тухум қайнатиб келганда, ловияли гўшт, картошка, шарбат келтирганда ҳам Ойша қўшиғини яна қайта бошлайверарди:

– Кетма. Сенсиз яшолмайман.

Бу чин ҳақиқат эди. У ростдан ҳам эрисиз ҳеч нима қилолмасди. Ҳали кетишига бирмунча вақт бўлишига қарамай ич-этини мушук тирнай бошлаган эди. Ўғли магнитофонни ё қизи приёмникни қўйди дегунча, унинг асаби ўйнаб кетар, болаларига тарсаки туширар ё муштраб қолар эди. Ҳеч нарсага қўл ургиси келмасди. Қўлига ошпи-

чоқ олар ва шу ондаёқ жойига улоқтирар, челақ кўтариб жўнаб қоларди. Ўроқ кўтариб ўт ўришга борарди-да, уни ташлаб, бақлажон ўташга ўтиб кетарди. Кун ўтган сайин феъли айнаши авжига чиқаверди. Полизда бодринглар қуриб, гулзорда гуллар сўлиб борарди, аммо ҳеч бирини суғоришга қўли бормасди. Кулбалари ифлос бўлиб, атроф ахлатга тўлиб борар, у ҳатто супургиси ҳам келмасди.

Сочларини пиёздоғ ёғлари босиб, кир бўлиб кетган, аммо у икки челақ сув келтириб, қозонда қайнатиб олгиси ҳам келмасди. Умуман ҳаётдан безган, яшагиси келмасди. Ўзини жазирама сахрода якка-ёлғиздай ҳис қиларди. Устига-уштак бу ернинг эркаклари уни кўрганда маҳлиё бўлиб анграйиб қолишар, нигоҳлари кўкраклариди олма-кесак бўларди. Ҳаммасидан ҳам даҳшатлиси тунлар эди — у ёққа ағанар, бу ёққа ағанар, уйқу дегани лоақал бир кўзига ҳам кўнай демасди.

— Кетма, ёлбораман, кетма. Менга ҳеч нима керакмас: барқут кўйлақларинг, нейлон кофтларинг, плиссировка қилинган юбкаларинг, хол-хол гулли нимчаларинг... Менга яшил палтолларинг ҳам, гунафшаранг шимларинг ҳам керакмас. Фақат сен ёнимда, қўл узатсам етадиган жойда бўлишингни хоҳлайман. Илгари мен ёлғиз қолиш оғирлигини билмагандим. Кетма, чўринг бўлай, кетма!

— Сенга қолса фақат севишаверсак-севишаверсак. Иккимиз ҳам чувринди қашшоқлармиз. Қандай яшаймиз. Бор-йўғи яна икки йилгина қолди. Мен қайтиб келаман, деб фирмага ваъда берганман. Юртдошлар билан шартлашиб олганмиз. Битта оила кетади ва биз беш киши уларнинг ўрнини эгаллаймиз. Бор-йўғи яна икки йилгина. Мен минибус (кичик автобус) сотиб оламан. Бизнинг давримизда энди тандирсозлик билан кун кечириб бўлмайди. Бу ишга яроқли соғлигим ҳам қолмади. Яна бу ерда энди сабзавотни машинага ортиб бозорга бориш керак. Бир муҳтожликдан қутулиб, оёққа туриб олайлик. Кейин гарданимизда қарзимиз ҳам қолмайди. Яна икки йил чидагин, еримизнинг тепа томонига уй ҳам қуриб оламиз. Ўзинг биласан, олмонларнинг маркасига биздан жуда кўп пул алмашиб олиш мумкин. Марканинг қадри ортяпти. Агар хоҳласанг, ҳаммангизни учоққа ўтқазиб Олмонияга олиб кетаман. Оилали ишчиларнинг имтиёзлари бор. Чипта бор-йўғи тўрт юз марка. Озгина пул ишлаб олай, кейин чипта оламиз. Яна икки йилгина чидагин. Тиссен қанақа фирмалигини биласанми, балки, бунақаси бутун дунёга бошқа йўқ. Олмонлар: “Худодай ҳар нарсага қодир”, дейишади. Мен ишлаётган шаҳарда уларнинг ўн мингдан ортиқ ишчилари бор. Мен қайтиб бормасам, албатта, улар ўлиб қомайди, менсиз ҳам парво қилмай ишлайверишади. Аммо мен кадрлар бўлимнинг бошлиғига, почта пул ўтказмалари бўлими бошлиғига сўз берганман. Уларнинг менга муносабати жуда яхши. “Майстер”нинг хотинига зардўзи кавуш олиб келишга ваъда берганман. Ҳамма турклар уларга ҳадя олиб боради, фақат мен ҳеч нима обормаганман. Жуда уяламан. Мен ўзимиз учун кўп нарсаларни ўйлаб қўйганман. Чидагин...

Ойша бошини кўтариб эрига қаттиқ мушт туширди.

— Мен сенга “кетма” десам, сен менга “фирмага ваъда берганман...” дейсан. Мен “кетма” деб турибман-у, бу кишим “майстер”дан уялармишлар, буни қара-я! Мендан-чи, мендан уялмайсанми, отамнинг адаши? Кетма, мен сенсиз яшолмайман. Сен болаларнинг бундай қувноқликларига қарама! Сен кетишинг билан бошлари эгилиб қолади. Уларга оғир, менга бундан-да оғир. Кетма, худо хайрингни берсин, кетма, бўлмаса сени қарғайман. Қолсанг итинг бўлишга ҳам розиман, кетма...

— Ундай дема, адашимнинг қизи, мен чиптани боришга ҳам, келишга ҳам олиб қўйганман. Аданагача саккиз юз эллик марка тўлаб қўйдим! Нима бўпти, яна икки йилгина ишлаб қайтаман. Ёлғизлик менга осон деб ўйлайсанми? Сен мени ҳар хил майин сўзлар билан юпатишинг керак, сен бўлсанг қўнглимни бузаяпсан. Яхши эмас бу.

Шокир хотинига ўгирилди, елкасига қўлини қўйди. Ойша тунлик чит қўйлақда эди. Эрининг пинжига тиқилди: нақ қўзичоқдай ювош, итоаткор... Шокир меҳр билан уни қучоқлади, эркалай бошлади. Кетишига ҳаммаси бўлиб тўрт кун қолган эди. “Севиб тўйиб олиш керак, — ўйларди у, — шунда ёт элдаги биринчи кунларинг енгилроқ ўтади.”

Ойша юлдузлар чароғонлиги сўна бошлаганда уйғонди. У эрини секингина ўпиб қўйди, бурнини кўксига ботирди. У ҳамон уйғонмасди. “Кетма, отамнинг адаши”, деди-да, шийпондан пастга тушди. Ўчоққа ўт ёқди. Эски чойгумда сув қайнатиб келди. Эри Олмониядан олиб келган янги чой идишга чой дамлади. Сандиқдан катак-катак гулли дастурхонни чиқариб олиб келиб ёзди, нон ушатиб қўйди. Полиздан гармдори, бодринг узиб ювди, қирқиб-қирқиб дастурхонга қўйди. Уч-тўртта картошка ва тухум пишириб келди. Сарёғ, пишлоқ келтирди. Ҳаммасини чиройли қилиб дастурхонга тузади. Худди шу пайт қуёшнинг гардиши кўринди. Болалар ҳали донг қотиб ухларди. Аммо Шокир уйғонди. Кечаси қўйлақ-иштонини ерга улоқтирган эди. Ойша уларни ердан ахтариб топиб тепага узатди. Шокир пастга тушди, зиғир матосидан тикилган шимини резинка билан елкасига тортиб кийди. Бутанинг ортига ўтиб келди. Ойша уни қўлида сочиқ ва совун билан кутиб турарди. Сув қуйиб турди. Шокир сочиқ билан қулоқларини, қўлтиқларини астойдил тозалаб артди. Костюми хода михига осиглиқ эди. Унга қўл чўзди-ю, кийиш фикридан қайтди. Ойша болаларининг боши остидан икки ёстиқни аста суғуриб олиб, чанг-чўпларини яхшилаб силкитиб қоқди-да, эрининг бичқинига келтириб берди.

— Ўтир, отамнинг адаши.

Устига “Офият бўлсин!” (“Ёқимли иштаҳа”) деб ёзилган финжонларни қўйди.

— Майда пиёз егим келяпти, аммо олиб келишга ҳол йўқ.

— Кўк пиёз тўғраб берайми?

— Бошини олмасдан келтир. Шунақасидан суғуриб олгинки, аччиғи кўздан ёш чиқазиб юборсин.

— Мен ҳам ўшанақасидан егим келяпти... кўздан ёш чиқарадиганини, — Ойша лабларини чапиллатди. У полиздан унча катта ҳам, кичик ҳам бўлмаган тўрт бош пиёз олиб келди. Чит қўйлагининг этаги кўтарилди сонлари очилиб кетди. У этагини тўғрилаб олди. Узун сочларини орқага, кифтларига ташлади. Индамай, иштаҳа билан нонушта қилдилар. Торос тоғлари ортидан қуёш кўтарилди. Шокир яна бир бор чўзилди.

Ойша чойдишга яна қайноқ сув қуйди. Худди шу асно болалар ҳам уйғонишди. Болалар ювиниб келиб тамадди қила бошлашди. Қизалоқ эса ювиниб ўтирмади.

— Вой исқирт-ей!— Аччиғи келди Ойшанинг.— Сен бутунлай ифлос қиз бўласанми, дейман? Сочларинг ҳам таралмаган. Қиз бола деган шунақа бўладими?

— Ҳечқиси йўқ, шундай юраверсин, — деди Шокир, сигаретасини маза қилиб бурқситаркан. — Майли, исқирт бўлақолсин. — У қизини

тутиб олиб, ёшланиб турган оғриқ кўзчаларини ўпди. — Мен ўғилларимни ҳам, қизимни ҳам — уччовини бирдай яхши кўраман. — Аммо бу қуруқ гап эди. Аслида у ҳаммасини ҳар хил яхши кўрарди. Шунчаки хотинининг, сен ўғилларинингни кўпроқ яхши кўрасан, деб қилган гинаси ёдига келиб қолган эди. У қўлларини ўғилларининг бошларига қўйди. — Хўш, шумтакалар, аҳволлар қалай?

— Бор, Семра, ҳеч бўлмаса юзингни ювиб кел, — болалар чой ичиб бўлишлари билан Ойша қизига амр қилди.

Биринчи бўлиб Шокир ўрнидан турди.

— Метин, Меҳмед, — баланд овоз билан ўғилларини чақирди у. — Ҳозир мен полизни яхшилаб суғораман, сўнг чиптани компостирлаш учун Аданага кетаман.

Бу сўзлар Ойшанинг юрак-юрагини тилиб юборди.

Кўшни полизлардан турли овозлар эшитиларди. Кўшнилари отларини эгарлашар, устига сават-қопларини ортишарди. Шокир сув тикилиб қолган ариққа борди, унинг чўкичи ариқ ёнида ётарди. Метин билан Меҳмед унга эргашишди.

Ойша дастурхондаги кир идишларни патнисга тахлади. Қизини ювинтирди. Сочик билан юз-қўлларини артиб қўйди. Кулба олдидаги ўчоққа ўт олдирди. Тумда сув қайнатди. Бир тўп кийим-кечакларни ювиб, буталар устига ёйди. Куёш энди қаттиқ қиздира бошлаганди. Ойша чойшаб ва ёстиқ жилдларни ювишга киришди.

Шокир бутун полиз бўйлаб ўғиллари билан елиб-югурар, картошка, помидор, ловия ва бамия¹ экинзорларини суғорарди. Жон-жаҳди билан ишлаб, юрагига ин қурган ҳазинликни босишга уринарди.

Ойша оғзида кучли аччиқ ҳис қилар, айна чоғда юрагидаги алам ҳеч пасаймасди. “Бу шайтон чиптасини компостир қилгани Аданага кетармиш,- зардаси қайнарди унинг. — Мен бўлсам, қип-қизил аҳмоққа ўхшаб уни қолишга уннаб ётибман.”

У хода олдида бориб, унда осиглиқ турган костюмнинг ички чўнтагидан компостирланмаган чиптани чиқариб олди. Ҳали ақлини йўқотмаган пайтида кўнглига бир иш қилишни туғиб қўйган эди. Ҳозир ҳеч иккиланмай ўша қарорини амалга оширди: чиптани гуриллаб ёнаётган оловга отди. “Мана, энди кўрамиз қандай қилиб кетаркансан, отамнинг адаши!” Чипта гур этиб ёниб, зумда зиғирдай кулга айланди. Ойша косовни олиб, ўчоқни тита бошлади.

Шокир ўғилларини бағрига босиб, уларга Олмония ҳақида ҳикоя қиларди.

— Иккинчи жаҳон урушида бутун мамлакатни бомбалаб, тош устида тош қолдиришмади. Бир томондан - инглизу америкалилар, иккинчи томондан — руслар. Чунки бу лаънати фашистлар кўшнилари га ҳужум қила бошлаган эди. Францияни, Польшани, бошқа мамлакатларни талон-тарож қилишди, бутун дунёни ўзларига бўйсундирмоқчи эдилар.

Кейин уларни бош кўтаролмайдиган қилиб кўмиб ташлашди.

Штутгарт муниципал музейидаги витрина остида шаҳарнинг уруш тингандан кейинги фотосурати бор. Биронта бутун қолган уйи йўқ, бошдан-оёқ вайрона. Ҳозир шаҳар қандайлигини бир кўрсангиз эди! Ҳаммаёқда кашта-кашта гул полизлари, майсазорлар, асфальт. Компаниялар ва фирмалар ёппасига катта-катта ойна қопланган уйлар қуриб олишган. Минг-минглаб фабрика карнайлари нақ осмонга

¹ Б а м и я — мева берувчи каноplar оиласига мансуб ўсимлик, меваси хомлигида овқатга солинади, уругидан қаҳвасимон қиём қилинади

тираллади. Бошқа шаҳарларда ҳам бундан кам эмас. Уларнинг қабристонлари худди истироҳат боғларига ўхшайди.

Мен ҳаммангизга у ерни кўрсатсам дейман. Аммо ойингиз томоғимга пичоқ тираб: “Кетма, кетма” дея тихирлик қилипти. Эрталабдан кечгача айтгани битта кўшиқ...

Ойша узоқдан эрига қараб-қараб кўярди. “Энди ҳеч қаяққа кетмайсан. Етади, икки йил азоб тортганларим!”

Шокир тушга яқин полиз суғоришни тугаллади. Оёқ-қўлларини ювди. Ёғоч шийпон тагига кирди. Ҳўл сочиқ билан яхшилаб артинди. Тоза кўйлақларини кийди. Болалар ҳам ювиниб-тараниб келишди. Ойша яна дастурхон ёзди.

Помидор ва гармдорилари билан буғдой палов сузиб келди.

Шундай ейишдики, бирпасда лаганнинг таги йилтираб қолди. Ойша ҳаммаларининг олдига нон ушатиб кўйиб, яна лаганга озроқ ош сузиб келтирди.

– Метин, Меҳмед, сизларни ҳам Аданага олиб кетайми?

Яна икки йил сабр қилсанглар, минибус олиб келаман. Аданага, Мерсинга бориб келаверамиз. Бугун - Тошучига, эртага – Юмурталикқа. Бир кунда бориб келавериш мумкин. Янги уйга телевизор олиб келамиз: кўриб, яйраб ўтирасизлар! Катта деразаларни очиб кўямиз. Ойингиз бетон айвонга сув сепиб кўяди – салқингинада ўтирамиз. Стол, стул, пичоқлар, санчқилар ва қошиқлар. Ҳар хил идишлар.

Ўша ерда, айвонда овқатланамиз. Уйга электр туширамиз:

Оқшомларимиз ёп-ёруғ бўлади. Уччовингизга биттадан велосипед обераман. Миниб мактабга бориб келаверасизлар.

Семра, худо хоҳласа, институтга киради. Ҳаёт ҳаёт эмас, ҳузур-ҳаловат бўлади. Хоҳласанглар Олмонияга борамиз. Ҳаммамиз биргалликда уч-тўрт йил ишлаб келамиз. Ҳолландия шундоқ ёнгинасида. Амстердам, Роттердамда бўламиз.

Гаага, Мадуродам, Шевенинген – жуда чиройли шаҳарлар дейишади. Ҳолландларнинг қанд-курсу ширинликлари шунақангги зўр бўладики, мазаси алламаҳалгача озингдан кетмайди. Бозор кунлари у ёққа ҳам бориб келамиз, ширинликларини тотиб кўрамиз. Чегараларда ҳатто паспортингга ҳам қарашмайди.. Ҳеч қанақа виза-пиза керакмас. Албатта у ерда ҳам бу инфляция дегани бор. Кундан-кунга ҳамма нарса қимматлашиб бораётир. Аммо биз барибир бориб-келамиз. Мен фақат шу икки йил ичида озгина тер тўкиб келай. Сизлар бир оз улфатурунлар, сўнг мактабга борадиган бўласизлар. Агар ўша ёқда қолиб кетадиган бўлсак, сизларни дарҳол мактабга ёздириб кўяман... – Шокир илҳомланиб кетганидан болаларга худди тенгдошларидай гапира бошлаган эди. Кейин бирдан дик этиб турди, яна бир бор ювинди, ҳодадаги миҳдан костюмини олди ва елкасига ташлади. У шундай эркин, сиқилмасдан юришни ёқтирарди. Кўприкбошигача яёв бориш керак, ундан у ёғига бир йўналишдаги таксига чиқиб олиши мумкин.

– Хайр, адашимнинг қизи! – У хотинига ва болаларига кўлини силкитди.

– Хайр, отамнинг адаши!

У боғ эшигидан чиқди-ю, ички чўнтагини пайпаслади. Ичида ҳеч нима йўқдай туюлди. Чўнтакка кўлини тикди. Худога шукур, паспорт жойида экан. Бу жуда бебаҳо нарса, кумуш билан олтиндан ҳам қиммат. Сал анграйсанг, зумда илиб кетишади. Ўша илиб кетган одам Олмонияга сенинг ўрнингга кетади. Паспорт жойида. Аммо чипта қани? Шокир талвасага тушиб ҳамма чўнтақларини титкалади. Чипта

йўқлигини кўриб, ортига ўгирилди ва тез, деярли югурганча уйга қайтиб кирди. Бир тирговучда осиеғлиқ турган кичкина сумкани юлиб олди ва уни кавлай бошлади.

– Чиптам қани, Ойша? - деб бақирди. –Паспорт жойида, чипта эса йўқ. Қаёққа йўқолди, лаънати?!

– Кўрмадим.

– Нима-нима?

– Кўрмадим, деяпман.

Чипта ҳамон топилмасди.

– Билмадим. Айтаяпман-ку, кўрмадим, деб.

– Ростдан билмайсанми?

– Мен уни ёқиб юбордим!- тан олди Ойша, четга қараб.

– Ёқиб юбординг?

– Ҳа. Оловга отдим, ёниб кетди.

– Ростданми?

– Ростдан.

Шокир йиқилиб тушмаслик учун ходани кучоқлаб ушлаб олди. Эсанкираши газаб бўрони билан алмашинди. У тўппа-тўғри хотинининг кўкрагига мушти билан бир туширди. Яна устма-уст муштлади. Ойша тирноқларини ишга солиб, қўлидан келганча қаршилик кўрсатди. Ёқалашиб кетишди. Уларнинг уришишига узоқдан қўшнилар қараб-қараб қўйишарди, аммо ҳеч ким аралашмади. Ойшанинг юзлари кўмқўк бўлиб кўкариб кетди. Шокирнинг бурни каттакон қизил гарм-дорига ўхшаб қолди. Бир-биридан ўлгудай хафа бўлиб ажрашдилар. Кеч кирди, ҳеч ким кечки тамадди ҳақида ўйламас эди. Кечаси Ойша ёвфон шўрва қилиб болаларини тўйғазди. Каттакон нон пичоқни қўлига олиб шийпонга чиқди ва ухлагани ётди. Пичоқни тўшак остига яшириб қўйди. Кўклардан яна тўлиной ўз ёғдуларини тўкди. Шокир ярим кечаси шийпонга чиқди.

– Мен сенга, кетма, деб айтдим. Агар кетсанг қўлма-қўл бўлиб кетаман. – У нон пичоқни чиқарди ва эрига узатди.- Яхшиси, сен ўзинг мени сўйиб кет. Қип-қизил қонимни тўк. Аммо бир ўзимни ташлаб кетма.

– Ўчир,– Шокир кафти билан унинг оғзини ёпди.– Қандай қилиб бошқаларнинг хотинлари бир ўзи яшайди? Нима деяётганингни ўйла-санг-чи!

– Бошқалар билан менинг ишим йўқ. Мен яшолмайман. Кетма.

Шокирнинг юраги эзилиб, пичоқни юлқиб олди ва полизга улоқтирди.

– Бўпти, жин урсин сени, ҳеч қаёққа кетмайман. Лекин билиб қўй, адашимнинг қизи, сен чиптани эмас, менинг ўзимни ёқиб юбординг.

– Кетма.

Тупроқлар узра тун қоронғиси майин-майин тўшалди. Юксакда самоларнинг сепкилдор юзи жилмаярди. Қурбақалар вақилларди. Чия-бўрилар увиллаб-увиллаб қўйишарди. Каккулар шошилмасдан муҳаббат шарафига ўз қўшиқларини куйлашарди.

Омондурди АННАДУРДИЕВ

Кел, қардошим, сени соғиндим

Ўн каллали кунгабоқар
Ё унга, ё бунга боқар.
Бир каллали кунгабоқар,
Ё ерга, ё кунга боқар.

Ўн каллали кунгабоқар,
Ўн калласи кўкка тегар.
Бир каллали кунгабоқар,
Ёлғизликдан бошин эгар.

Ўн каллали кунгабоқар,
Пуч бўлади, йўқ бўлади.
Бир каллали кунгабоқар,
Мағзи унинг... тўқ бўлади!

Денгиз кўкка сапчир.
Юрагимга ул
баҳайбат тўлқинлар тиламоқчими.
Денгиз кўкка сапчир.
Тўлғанар гувлаб.
Осмондаги ойни
силамоқчими...

Кулардик
қаҳ-қаҳлар отиб...
Шундан бери
ўтди,
худо билсин,
неча юз ойлар...

*Туркманчадан
Матназар
АБДУЛҲАКИМ
таржимаси*

Омондурди АННАДУРДИЕВ ҳозирги замон туркман шеъриятининг етакчи вакилларида бири. Унинг шеърларини ўқиб, болаликнинг сирли армонларига, муҳаббатнинг ҳам азобли, ҳам сурурбахш кечинмаларига, инсон ва табиат уйғунлигининг гўзал фалсафий тасвирларига гувоҳ бўласиз. У Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Дўрмон ижодий боғидаги шеърият давраларида кўп бўлган. Ўзбек шоирларидан дўстлар орттирган. Унинг шеъриятидаги қалб ҳарорати, ўзига хос, кадрдон оҳанглар, самимийлик ўзбек шеърхонларига манзур бўлади деб ўйлаймиз.

От бўлай деб кишнаб кечганидек
йилдирим тойлар.

* * *

Қоғоз сувга ботса
бўкиб қолмасми,
сақлаб биладирми
ўз оҳорини.

Йигит сақлагайми ўз баҳорини
дили бўлса доғлиқ?..

Қоғозига боғлиқ,
йигитига боғлиқ.

ОЛМАХОН

Ассалому алайкум, ёқимтой, жажжим,
Кафтимга чиқибсан, қувноқ ошно, сан.
Термулиб турибсан кўзларимга жим,
Балки суҳбатимга менинг ташнасан.

Ўқиб берай десам ғазаларим хом,
Минг сўзим бир маъни мағзин чақмайди.
Мағзи тўқ ёнғоққа ўчсан, олмахон,
Менинг пуч шеърларим сенга ёқмайди.

* * *

Севги йўқ дейдилар...
Йўқдир у, балким,
Ишқ боғидан гуллар термаганларда.

Севги йўқ дейдилар...
Йўқдир у, балким,
юрак олиб
юрак бермаганларда.

Севги йўқдир
аҳдан қайтганлар учун,
севги йўқдир
йўқ деб айтганлар учун.

МУНЧОҚЛАР ТИЗИМИ

Термалар

Кўз бўлмасанг, куярман,
Қош бўлмасанг, куярман.
Тор йўлда, тор кўчада
Дуч бўлмасанг, куярман.

* * *

Тоғда қорни изладим,
Боғда норни изладим.
Дардга дардни қўшмоққа
Дардли ёрни кўзладим.

* * *

Ишқим ёздим япроққа,
Япроқ йўли елдадир,
Елиб-елиб япроқлар
Севгим сенга элтадир.

* * *

Ботмади кун вақтида,
Чиқмади ой вақтида.
Келмадинг, дод, вақтида,
Келмадинг, вой, вақтида.

* * *

У қиз зимдан боқади,
Кўзимдан ёш оқади.
Бир йигитни танлай деб,
Минг йигитни ёқади.

* * *

Бахтада ёр ҳиссаси бор,
Эр бошини ҳиссаси бор.
Бир мисра ғазалимининг
Минг мисра ҳиссаси бор.

* * *

Шоир бўлинг демайман,
Ишим андуҳ, мунг менинг.
Қулганим гар бир бўлса,
Йиғлаганим минг менинг.

* * *

Бир лўли қиз қўлларимни силайди:
“Лауреат йўли сенга бўғилар.
Безовта бўлмагил, бўлма хомтама,
Лауреат бахтли аёлдан туғилар”.

Бир лўли қиз қўлларимни силайди:
“Бахт келтирмас тутган бу ўн сўмлинг.”

Ҳалак бўлма таниш-билиш ахтариб,
Ҳали-вери чиқмайди кўп тўмлигинг”.

Бир лўли қиз қўлларимни силайди:
“Сен инжиқсан, бордир сенга кўп жазо.
Битгасини эшит: ҳеч бўлолмайсан
Ёзувчилар уюшмасига аъзо”.

Эй, лўли қиз, қўлларимни силайвер,
Наҳот менга ҳамма эшик ёпилар.
Эй, лўли қиз, қўлларимни силайвер,
Айтганингдан бошқа бахт ҳам топилар.

Эй, лўли қиз, қўлларимни силайвер,
Тез-тез тўсиб чиқиб тургил йўлимдан.
Энг катта бахт, асли, гўзал лўли қиз,
Ушлаб турганингдир менинг қўлимдан!..

* * *

1. Мен йўл ўғли эмас, мен йўл отаси,
Бу янги овулга йўл чўзиб келдим.
Қилган бу ишимнинг йўқдир хатоси,
Ойда икки бора қўл чўзиб келдим.
Турналар мунғайиб боққан йўлларда,
Жайрон елиб, чақин чаққан йўлларда,
Уловлар сел бўлиб оққан йўлларда
Ҳижроннинг устидан мен голиб келдим.

Лолалар ярашган йўл менинг кўнглим,
Минг-минг чечакларга тўл, менинг кўнглим,
Ҳеч ёққа бормасанг, сўл, менинг кўнглим,
Мен йўл олиб келдим, йўл солиб келдим.
Қорачигим чўлга хол қилиб келдим,
Тилимни ҳайратдан лол қилиб келдим.

2. Енгил иш,
оғир иш,
қора иш,
оқ иш...
Йўқ-йўқ, бундай бўлмас,
асли бироқ иш.
Ишни бундай десанг
олам тораяр.
Енгил қилган ишинг оғири
бошқага тушар.
Бир оқ ишдан
бутун олам қораяр...

3. Мен йўлчи бўлмасам,
ким бўлар эдим?..
Чўлда оҳуларни ўтлатиб юрган
кийикчўпон бўлар эдим.
Чўлда оҳуларни ўтлатиб юрган
суюк чўпон бўлар эдим.

* * *

Нариги соҳилдан қардош қичқирди:
“Кел, қардош, мен сени
соғиндим”.
Қайиқ миниб боргим келди қошига,
Қайиқ ахтардим.

Нариги соҳилдан қардош қичқирди:
“Кел, қардош, мен сени
соғиндим”.
Кема ҳайдаб боргим келди қошига,
кема изладим.

Нариги соҳилдан қардош қичқирди:
“Кел, қардош, мен сени соғиндим”.
Совға-салом билан бормоқчи бўлдим,
сарполар қидирдим.

Ниҳоят йўл олдим,
кетдим.
Тирикликда дийдор кўришмоқчи бўлиб,
ўлимига етдим.

Сузиб борсам бўлмасмиди,
шўнғиб борсам бўлмасмиди.
Ясан-тусанларга бало борми эди,
Дўстим маҳобатга зорми эди,
Тўнғиб борсам бўлмасмиди.

Нариги соҳилдан қардош қичқирди...

Даниэла СТИЛ

Саёҳат

Роман

САККИЗИНЧИ БОБ

Жек ҳар куни кечкурун Мэддини овқатланиш учун бирон-бир ҳашаматли ресторанга олиб борарди. Тушлик қилгани улар Сена дарёсининг чап қирғоғида жойлашган кичик емакхоналарга боришарди. Дўконлар ва галереяларни айланишар, ноёб буюмлар харид этишарди. Жек хотинига зумрад кўзли билагузук олиб берди. Гўё уларнинг асал оғи қайтгандек туюларди. Мэдди биринчи кечада маст бўлиб қолгунча ичгани боис ўзини ҳали ҳам ноқулай сезарди. Ўша кеча ҳақида ғалати, ёқимсиз — ҳиссиётли ва шунинг баробарида қандайдир кўринмас хатарни сезаётгандек оғир хотиралар сақланиб қолганди. Ўша кечадан кейин у кам ичарди. У спиртли ичимлик ичишни буткул истамасди.

Жек уни шунчалик эътибор билан чулғаб олди, шундай совғаларга кўмиб ташладики, у ишқдан маст эди. У имконидаги барча усуллар билан хотинининг кўнглини оларди. Улар Франциянинг жанубига борганларида, хотини яна буткул эрининг таъсири остида қолди. Жек аввалгидек вазиятнинг ягона хўжайинига айланди.

Улар Антибада «Кап» меҳмонхонасининг океанга қараган дабдабали хонасида тўхташди. Пляжда атрофи ўралган хос хонани, — у ерда ишқ ўйинлари билан машғул бўлиш ниятида, — ижарага олдилар. Жек унга ҳеч тўймасди. У муҳаббатга ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ўчдек кўринарди. Мэддининг боши айланарди. У аввал бошидан кечирган ҳамма нарса — жаҳл, ғазаб, хоинлик ҳислари энди шунчаки бўлмагандай туюларди. Ягона мавжуд нарса — уларнинг ҳозирги муносабатлари эди. Улар Антибада беш кун бўлишди. Лондонга кетиш фурсати етган чоғда Мэдди ҳеч кетгиси келмасди. Ўша сўнгги кунда улар унча катта бўлмаган катер олиб, Сен-Тропезга сузиб боришди, Канндаги дўконларни айланишди, ресторанда овқатланиб, кечаси меҳмонхонадаги ўз хоналарига қайтишди. Эри уни рақс тушишга олиб борди. Ҳаммаси шу қадар тинч, романтикага бой эди, барчасидан бахтиёрлик нафаси уфурарди. Илгарилари ҳеч қачон у жимовь билан бунчалик кўп шугулланмаганди. Улар Лондонга етиб боришганларида Мэдди тамоман ҳолдан тойган эди.

Жек Лондонда иш билан машғул бўлса-да, лекин хотинига имкон қадар кўпроқ вақт ажратарди. Уни дўконларга олиб борар, ресторанларда овқатланишар, рақс тушишарди. Билагузукка монанд зумрад кўзли маржон ҳам олиб берди.

— Нимага менга шунча нарсалар олиб бериб эркалатяпсан? — кулиб сўради у.

Давоми. Боши ўтган сонда.

— Чунки сени севаман ва яна шунинг учунки, сен менинг энг яхши бошловчим, телеюлдузимсан.

— Ҳали шунақами... Демак, сен лавозимимни кўтариш ўрнига мени сотиб олаётган экансан-да?

Кайфияти баланд бўлганига қарамасдан, қалбида у ҳали ҳам ҳайронликда қолганди. Эри уни шунчалар севадигандек туюлаяпти... Францияга кетишдан олдин нақадар жоҳил эди...

— Аниқ гап. Мени назоратчимиз сени йўлдан оздириш мақсадида ҳузурингга юборди.

Мэдди астойдил кулиб юборди. У эрини севишни, ўзини сеvimлидай ҳис қилишни шунчалар истардики.

— Сенга, ҳойнаҳой, мендан нимадир керакдир-да, Жек, — мазах қилди уни хотини.

Афтидан эрига кечаю кундуз хотинининг бадани керак эди. Мэдди ўзини секс-машинадай ҳис қила бошлаганди. Улар ишқий кечинмалар кечиришаётганда, Жек Мэддининг фақат ўзиники эканлигини бир неча бор эслатиб турди. Мэддига бу сўзлар сира ёқмасди, лекин бу гап эрини янада кўпроқ қиздиргани боис, индамай қўя қоларди. Майли, модомики, унга бу шунчалик муҳим бўлса, айтаверсин. Лекин, наҳотки у бунга ростдан ҳам ишонса... Йўқ, хотини унга тегишли эмас. У эрининг буюми эмас. Шунчаки... улар бир-бирини севадилар. Жек унинг эри.

— Ўзимни ҳақиқий Чаттерлей хоним каби ҳис қиляпман, — деди Мэдди кунларнинг бирида, хонага киришлари билан эри унинг кийимларини тортқилаб еча бошлаганида. — Балки сен қандайдир қўзғатувчи воситаларни қабул қилаётгандирсан? Ҳаддан ортиқ кўпмасми?

— Секс ҳеч қачон ҳаддан ошиқ кўп бўлмайди, Мэд. Бу бизга фойдали. Таътилда сен билан ишқдан баҳра олиш менга ёқади.

Унга бу иш уйда ҳам жуда ёқарди. У гўё хотинига сира тўймасди. Мэдди ҳам баробар лаззат оларди. Бироқ баъзан у ниҳоятда кўпол бўлиб кетарди. Ўзининг айтишича, калласини йўқотарди. Парижда биринчи кечада шундай бўлганди.

Яна, «Клериж»да охирги тунда бу такрорланди. Улар рақс тушиб бўлгач, меҳмонхонага қайтдилар. Эшикни ёпиши биланоқ эри уни деворга қаттиқ оғритиб итариб юбориб, пайпоғини юлқиб ташлаб, том маънода зўрлади. Мэдди уни тўхтатишга, ётоқ хонасига бошлашга нечоғли уринмасин, эри деворга маҳкам қисганча, ҳеч тўхташни хоҳламасди. Кейин уни ҳаммомхонага судраб, мармар полга ётқизганча зўрлади. Мэдди оғриқдан тўлганар, уни қўйиб юборишини сўраб ялинар, лекин Жек уни гўё эшитмасди. Кейин у хотинидан кечирим сўраб, полдан авайлаб кўтариб олди-да, илиқ сувли ваннага ётқизди.

— Сен мени не кўйга солаётганингни ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсан, Мэд. Ҳаммасига ўзинг айбдорсан.

У хотинининг ёнига, ваннадаги сувга тушди. Мэдди азоблар яна бошқатдан такрорланишидан ниҳоятда кўрқиб кетди. Лекин бу сафар эри уни оҳиста силаб-сийпаб, авайлаб, оғритмай эгаллади. Ҳа, Жек билан ҳаёт худди айланма чирпиракка ўхшайди: доимо оғриқ ва лаззат, кўрқув ва эҳтирос, тинимсиз эркалаш ва жаҳолат ҳамда ноинсонийликка тушунарсиз ишора алмашилиб турарди. Буни бировга ҳеч тушунтириб беролмайсан, Мэдди буни бирор кимсага айтишга ҳам журъат қилолмасди. Баъзан у хотинини шу қадар беҳаё қилиқларга мажбурлардики, кейин ўзи бундан уяларди. Аммо эри бунинг ҳеч

номус қиладиган ери йўқлигига уни ишонтирарди. Ахир улар эру хотин, эри уни севади. Ҳар сафар у Мэддининг жонини оғритганида, у эрини ақлдан оздираётгани ва бунга ўзи сабабчилигини такрорлай бошларди. Бу сўзларга Мэдди албатта, алданарди, бироқ бундан оғриқлари камаймасди. Яна у ҳар доим мавҳумликни ҳис қиларди, нималар содир бўлаётганига тушуна олмасди.

Икки ҳафта худди тушдек ўтиб кетди, шу билан бирга, гўё улар бир ой дам олишгандек туюлди. Қайтиш фурсати келганда, Мэдди энди Жек билан аввалгидан ҳам кўра жуда яқин бўлиб қолишганини англади. Бутун таътил давомида у хотинини ўзидан бир қадам ҳам нари жилдирмай, тинмай ғамхўрлик қилиб, ҳар қандай йўл билан эркалади. Улар шунчалик кўп жинсий яқинликда бўлдиларки, гўё асал ойи қайтиб келгандек туюлди.

Энди ҳаммаси ортда қолди. Улар Жоржтаундаги ўз уйларига кириб келдилар. Жек уни ўпди-да, ҳамма сумка ва жомадонларни юқорига олиб чиқиб кетди. Мэдди автожавоб берувчини ёқиб, қолдирилган хабарларни тинглади, Жек эса почтани олгани пастга тушиб кетди. Мэддининг ҳамкасби Грег Моррис тўрт марта кўнғироқ қилибди, қизиқ... Унинг овози одатдаги ҳазиларсиз, ғоят жиддий эшитилди. Мэдди соатига қаради. Йўқ, Грегга кўнғироқ қилиш учун кеч бўлганди.

Хатлар ичида қизиқтирадиган ҳеч нима йўқ эди. Улар енгилгина тамаддидан сўнг ювиниб, ўринга ётишди.

Эрталаб барвақт туриб ишга жўнашди. Йўлда дўстона гаплашиб кетишди. Мэдди Жек билан вестибюлда ажралиб, ўз идораси томон кетди. У Грег билан кўришиш ва саёҳати ҳақида гапириб беришга ошиқарди. Унинг ҳайратига, Грег идорада йўқ эди. У хонасига кирди. қолдирилган хабарларни эшитиб, почтасини текширди. Ҳар доимгидек, мухлисларидан келган ҳаяжонли хатлар дастаси. Соат ўнда ҳам Грегдан дарак бўлмади. Мэдди ташвишлана бошлади. Котибасининг ёнига бориб, Грегнинг тоби қочиб қолмадимикан, деб сўради. Деббни унга ҳайрон бўлиб қараб турарди.

— Мен... у... сизга, ҳойнаҳой, айтишмагандир.

— Нимани айтишмаган? Унга бирон гап бўлдими?

Эҳтимол, Грег билан бирор фалокат юз бергандир? Балки улар унинг дам олишини бузишни хоҳлашмагандир?

— У кетди.

— Қаёққа? — Мэдди ҳали ҳам ҳеч нарсага тушунмасди.

— У бизда бошқа ишламайди, миссис Хантер. Сиз биласиз, деб ўйлабман. Янги шеригингиз эртага ишга тушиши керак. Бугун ёлғиз ишлашингизга тўғри келади. Грег сиз таътилга кетганингизнинг эртасига ишдан бўшади.

— Бўшади?! Лекин нима учун? — У ҳали ҳам ишонгиси келмасди. — Нима, у биронтаси билан келишмай қолдимиз?

— Тафсилотлардан хабарим йўқ, — ёлғон гапирди котиба. Йўқ, буни Мэдди ундан эшитмагани маъқул. Бироқ у энди уни эшитмасди ҳам. Йўлак бўйлаб режиссёр хонасига етиб борди.

— Раф! Бу нимаси! Грегга нима бўлди?

Раф Томпсон, баланд бўйли, кўзлари чарчоқли, худди бутун оламнинг оғирлигини кўтариб тургандай, ҳар доим шундай кўринарди. Баъзида у ўзини шундай сезарди ҳам.

— У биздан кетди.

— Буни энди биламан. Қаёққа? Қачон? Нима учун? Ҳамма саволларимга аниқ жавоблар керак.

Унинг кўзлари чақнарди.

— Кўрсатувларимизнинг янги форматига у тўғри келмади. Эн-биси да спорт янгиликларини қилмоқчи, шекилли. Тафсилотларидан хабарим йўқ.

— Бекор гап! Буни Деббидан эшитдим. Нима гаплигини ким билади?

Лекин у жавобни топганди. Бир сонияни ҳам бекор кетгизмай, юқорига, Жекнинг хонасига қўтарилди. Котибаси унинг келганини хабар қилишини қутмасданоқ, тўппа-тўғри хонасига кириб борди.

— Грегни сен ишдан бўшатдингми? — сўради у сира тараддудланмай.

— Биз маъмурий қарор чиқардик.

— Бу нима дегани? Нима учун бу ҳақда менга ҳеч нарса демадинг?

Уни шундоққина лақиллатишганини сизди.

— Сени хафа қилишни истамадим. Сен таътилда тўла дам олиш учун хизмат қилдинг, Мэд.

— Шеригимни ишдан бўшатаётганингни билишга ҳақли эдим!

У энди автожавобберувчидаги тўртта хабар ва Грегнинг гамгин товуши нимани билдиришини тушунганди. Унинг ранжиганлигидан таажжубланмаса ҳам бўлади.

— Уни нима сабабдан бўшатдинг? Ахир у — ажойиб бошловчи. Унинг рейтинглари ҳам юқори эди.

— Биз эса аксинча деб ҳисоблаймиз. У сенга тенглашолмасди, азизам. Мувозанат бўлиши учун бизга бирор кучлироқ одам керак.

— «Кучлироқ» деганинг нимани билдиради?

— Грег жуда юмшоқ кўринарди, хотинчалишроқми, деган бўлардим. Сен унга соя ташлаб турардинг. Унга нисбатан сен юқори даражали бошловчисан. Сени хафа қилгим йўқ, Мэд, лекин сенга ёрқинроқ имижда эга ва тажрибаси катта шерик керак.

— Грегнинг ўрнига кимни олдингизлар?

— Брэд Ньюберини. Уни эслолмайсан, шекилли. Ўз даврида Си-эн-эн учун Яқин Шарқдан янгиликлар тайёрлаган эди. Жуда зўр йигит. У билан чиқишиб ишлаб кетасизлар.

— Брэд Ньюбери?! — Мэдди ўз қулоқларига ишонгиси келмасди. — Ахир у ҳаттоки ҳарбий ҳаракатлар бўлаётган жойнинг ўзидан ҳам одамларни ҳаяжонга соладиган даражада материал тайёрлашни эпшолмасди-ку! Бу ғоя кимдан чиқди?

— Биз бамаслаҳат қарор қабул қилдик. У касбини яхши биладиган тажрибали репортёр. У сенга рисоладагидек ҳамкор бўлади, деб ўйладик.

Мэдди Брэд Ньюберининг ўзини ҳам, у тайёрлаган материаллар тузилишини ҳам ҳеч қачон ёқтирмасди. У билан бир неча марта учрашганларида, ўзини ниҳоятда кеккайиб ва ҳеч кимни назарига илмай тутганди.

— Ахир у мижғов ҳамда таъвия-ку. Худойим, ахир ундан ҳамма томошабинларимиз ухлаб қолишади-ку. У Яқин Шарқдаги воқеаларни ёритган чоғида, дастидан пашшалар қириларди.

— У жуда тажрибали репортёр.

— Грег ҳам худди шундай тажрибали. Бизнинг рейтингларимиз ҳеч қачон бунчалик юқори бўлмаганди.

— Сенинг рейтингларинг, Мэд. Уники эса тушиб кета бошлади. Сени ташвишлантирмоқчи эмасдим-у, лекин у сени ҳам ўзи билан бирга пастга тортиб кетиши мумкин эди.

— Буни ҳеч тушунолмаёпман. Ҳарҳолда, нима учун менга ҳеч нимани айтмадинг?

— Сени ранжитишни истамагандим. Бу бизнес, Мэдди, шоу-бизнес. Ҳамиша шай бўлиб туришга мажбурмиз.

Ўз идорасига қайтгач, Мэдди шу заҳотиёқ Грегга кўнғироқ қилди:

— Ҳеч ишнолмайман, Грег. Менга ҳеч ким ҳеч нарсани айтмади. Ишга келмаганинга тобинг қочиб қолдимми ёки бирор кори-ҳол рўй бердимми, деб хавотирландим. ўзи нима гап? Студияда бирортаси билан жиқиллашиб қолмадингми?

— Йўғ-е. ҳар қалай, бундан беҳабарман.

Унинг овози ғамгин эди. Унга Мэдди билан ишлаш ёқарди. Улар иккови ҳам дастурлари олқиш олишини билардилар.

— Сен жўнаб кетганингдан кейин эртасига эрталаб мени дастуримиз ижрочи продюссери Том Хенсли хонасига чақиртириб, ишдан бўшатилаганимни билдирди. Унинг айтишича, биз жуда эркин, ҳаддан зиёд норасмий бўлиб, бир-биримиз билан жуда яқинлашиб кетганмишмиз.

— Бу гапни қаердан топибди? Эфирда сўнгги бор қачон ҳазиллашгандик?

— Анча бўлди. Лекин ўйлашимча, бу ерда асосий сўз «яқинлашиб кетиш»дир. Кимдир иккаламининг дўстлашиб кетганимизни муносабатларимиз ҳаддан ортиқ шахсийлашиб қолган, деб қарор қилган. Ҳа, жин урсин, Мэдди, ростдан ҳам энг яқин дўстимсан. Сенинг ҳаётингни назорат қилувчи инсонга бу ёқмайди.

У давомини гапирмасликка аҳд қилди. Бироқ Мэдди тушунди.

— Жекни назарда тутяпсанми?! Грег, ахир бу ақлсизлик...

Йўқ, у бунга ишнолмасди. Грегни бўшатишга ҳеч қандай сабаб йўқ эди... ва шу билан бирга, Жек қандайдир шахсий адоват туфайли уларнинг дастурини ҳеч қачон хатарга қўймаган бўларди. Аммо Брэд Ньюбери — бу ростдан ҳам ғалати танлов. Жек Мэддини Грегдан рашк қилаяптимикиан?

Грег эса бошқача фикрда экан.

— Сенга бу ёввойилик бўлиб кўриниши мумкин, Мэд, лекин бу яккалаш деб аталади. Сен қачон бўлса ҳам шу ҳақда ўйлаб кўрганмисан? Айт-чи, дўстларинг борми? Биронтаси билан учрашишингга у ижозат берадимми? Менга келганда у ҳеч нарса қилолмасди. Биз бирга ишлардик. Лекин энди бу ҳам тугади.

— Бироқ, у мени яккалаб нима қилади?

Унинг овози ҳайронликни ифодаларди. Грег Мэдди билан қай даражада очиқ гаплашиш мумкинлигини билолмасди. У анчадан бери нима рўй бераётганини сезиб юрарди, Мэдди эса, афтидан, ҳатто ҳеч нарсани фаҳмлолмапти. Демак, онг остида буни рад этаяпти.

— У сени яккалашни хоҳлашидан мақсад — ҳаётингни бутунлай назорат этиш, Мэд. Шундай ҳам унинг ҳукмидасан, у сен учун қарор қабул қилади, теледастурлар юзасидан ҳеч қачон сен билан маслаҳатлашмайди. У ҳатто таътилга жўнаб кетаётганингизни ҳам сўнгги лаҳзагача сенга билдирмайди. У сен билан худди латта кўғирчоқ каби муносабатда бўлади, Мэд. Мабодо бирон нарса ёқмай қолса, у дарҳол қаердан чиққанингни эслатиб қўяди ва агар у сени ташлаб кетса, ўзингни яна трейлерлар бекатида кўришингни таъкидлайди. Сен усиз ҳеч нималигингни сенга неча марта такрорлаган? Ахир бу фирт ёлғон, Мэд! Сенсиз унинг дастурлари думалаб, энг паст рейтингга тушиб кетади. Агар сен қачон бўлмасин, унинг телекомпаниясидан кетишни хоҳлаб қолсанг, сен учун энг зўр студиялар курашадилар. Сенга таклифлар қалашиб кетади. Хўш, нима дейсан? Бу севадиган эрнинг хулқ-атвориға ўхшайдими ёки бунда нималардир сен учун кўпроқ таниш манзарами?

Медди Грегни тинглар экан, авваллари ўз ҳаётининг айрим далиллари ҳақида, уларни бирлаштириш тўғрисида сира ўйлаб кўрмаган экан. Ҳозир у даҳшатда қолди. Агар Жек ҳақиқатда уни яккаламоқчи бўлса, нима бўлади... Кейинги вақтларда у фақат эрига тегишли эканини Жек неча марта такрорлагани ёдига тушди. Шу фикрнинг ўзиданоқ вужуди титраб кетди.

— У ўзини худди зўрловчи каби тутаётганга ўхшайди...

— Мана, ниҳоят, энди кўзинг очилаётганга ўхшайди. Наҳотки бу фикр ҳеч қачон калланга келмаган бўлса? Ҳа, у сени урмайди, лекин бу унинг сенга нисбатан қўлламайдиган ягона чораси. Унга бунинг ҳожати ҳам йўқ. У сени шундай ҳам қўлида маҳкам тутиб турибди. У ёқтирмайдиган бирор воқеа юз берса, у сени шартта чангаллаганча қўлтиғига қисволиб, Европага олиб кетади, сени эфирдан олиб ташлайди, мени ишдан бўшатади. Менга қолса, сен одамларга ҳукм ўтказишни суядиган телбага эрга теккансан, деган бўлардим.

Гарчи худди шу маънони англатса ҳам, у “зўрловчи” сўзини қўлламади.

— Эҳтимол, сен ҳақдирсан...

Медди эрини ҳимоя қилишни ҳам, ўзи ёқтирган собиқ ҳамкасби ва дўстининг гапини ҳазм қилишни ҳам билмасди. Ҳа, Грег унга ғамгин тасвирни чизиб берди. Тўғрироғи, бу ҳақиқат. Лекин энди нима қилиши керак?

— Агар сени ранжитган бўлсам, кечир, Мэд.

Грег Мэддини ғоят ҳурмат қиларди. У анчадан бери эри Мэддини нима қилаётганини кузатиб юрар ва ғазабини базўр босиб турарди. Энг ёмони, унинг ўзи, афтидан, ҳеч нарсани сезмасди. Грег эса, ҳаммасини аллақачонлардан бери кўриб турибди. Балки бир чеккаси, шу сабабдан ҳам уни бўшатиб юборишгандир. Ҳамма нарсани яққол кўриб турган одамни Меддининг ёнида қолдириш хавфлидир.

— У ўзини сен билан гўё зўрловчи каби тутяпти, Мед.

— Ҳа, шунақага ўхшайди, — дея ғамгин тан олди у. — Барибир унчалик ишонмаяпман. Балки ошириб юборгандирмиз... Ахир у мени урмайди-ку.

Аслида у ҳаммасини тушунганди... фақат буни тан олишни истамас, бу ҳақда эшитишни хоҳламасди. Бироқ, бундан кўз юмиш ҳам борган сайин қийинроқ бўлиб борарди.

— Сенингча, у сени ҳурмат қилади, деб ўйлайсанми?

— У мени севади, деб ўйлайман, — ўйлаб ўтирмай жавоб берди у. — Ва мен учун яхшироқ бўлишини истайди. Лекин у буни қандай қилиш кераклигини ҳар доим ҳам билавермайди.

Грег унинг фикрига қўшилмай иложи йўқ эди. Лекин Жек билан кечирган ҳаётига бошқача кўз билан назар солишга уни қандай қилиб мажбур қилиш мумкин?

— Назаримда, ҳатто зўрловчи ҳам ўз жабрдийдасини яхши кўради. Қандай ўйлайсан, Бобби Жо сени севармиди?

— Албатта, йўқ.

У Жекни Бобби Жо билан қандай таққослаши мумкин! У шу фикрнинг ўзиданоқ даҳшатга тушди. У бўлак ҳеч нарсани эшитишни хоҳламайди. Жек зўрлик ишлатишга мойиллигини фаҳмлаш бир сари, лекин бу ҳақда Грегнинг ўйлаган фикрларини эшитиш — бутунлай бошқа нарса. Зўрланиш даҳшати жуда аниқ тус оляпти.

— Эҳтимол, Бобби Жо сени севмагандир ҳам. Лекин, илтимос қиламан, Жек сени нималар қилаётгани ҳақида ўйлаб кўр. У сени худди қандайдир жонсиз нарсадек, пулига сотиб олган буюмдек ўзи билан бирга олиб юради, у ёқдан бу ёққа қўяди. Сен усиз ҳеч ким ва

ҳеч нарса эмаслигини у сенга уқтирганида-чи, бу севадиган одамнинг гапларими? Энг ёмон томони шундаки, бунга сени ишонтиришни хоҳлайди. — Медди ҳақиқатда бунга ишонишини Грег биларди. — Медди, сен ростдан ҳам унинг буюми эканлигини у тан олишни хоҳлайди.

Меддининг орқасидан муз ўтиб кетгандек туюлди. Ахир бу Жекнинг сўзлари-ю...

— Нима учун бундай деяпсан?

— Медди, сендан бир нарсани илтимос қилмоқчиман.

У эри билан гаплашиб кўриб, Грегни яна студияга қайтаришни сўраса керак, деб ўйлади. Гарчи Жек унинг гапига киришига кўзи етмаса ҳам, уриниб кўрса бўлади.

— Қўлимдан келган барчасини қиламан.

— Сўзингни маҳкам ушлайман. Врачга бориб, зўрловчилар билан яшайдиган аёлларга психотерапия гуруҳида даволанишга сўз бер.

— Бу нима тентаклик? Менга бунинг кераги йўқ.

— У ерга бориб кўрганингдан кейингина бир қарорга келасан. Мед, назаримда, сен ҳали ўзинг билан нималар рўй бераётгани ва сени шу аҳволга ким солгани ҳақида тасаввур ҳам қилолмайсан. Сенга врачни ўзим топиб бераман. Кўзинг очилади деб умид қиламан. Истасанг, ўзим бирга олиб бораман.

Врач-психиатр топиш... Ахир у Женет Мак-Катчинс учун айнан шундай қилмоқчи эди-ку. Лекин унинг бадани бутунлай моматалоқ бўлиб кетганди, Меддини эса ҳеч ким урмайди.

— Яхши... бўлиши мумкин... агар врач топсанг. Мени биронтаси таниб қолса-чи?

— Сен менга далда бериш учун бирга келганингни айтишинг мумкин. Медди, менинг опам бундан ўтган. У ўзи билан нималар содир бўлаётганини англаб етгунича, ўзини икки марта ўлдирмоқчи бўлганди. У билан бирга борганман. Ахир унинг эридан тўрт боласи бор эди.

— Ҳозир унинг аҳволи қалай?

— У эри билан ажрашиб кетди. Яхши йигитга турмушга чиқди. Бироқ унга уч йил психотерапия зарур бўлди. Ўша биринчи эри уни фақатгина, онамизни отамиз ургани каби, калтакламагани учун қаҳрамондек бўлиб кўринарди. Ҳар қандай зўрлик ҳам ўзидан кейин моматалоқ қолдиравермайди, Мед.

Ҳа, буни у биларди. Шунда ҳам тан олгиси келмасди. У Жекнинг бундаймаслигига ишонгиси келарди. Ўзини ҳам зўрланиш жабрдийдаси деб ҳисобламасди.

— Менимча, томинг кетганга ўхшайди, Грег, лекин, барибир, сени яхши кўраман. Энди нима қилмоқчисан?

У Жек ҳақида гапирган гаплардан ўзини чалғитишга уринарди. Бу ҳаддан ортиқ кўрқинчли.

У ўзини беихтиёр равишда Жек ҳеч қандай муштумзўр эмаслигига ишонтиришга уриниб кўрди. Грег шунчаки ўзи бўшатиладиган ранжигандир.

— Эн-би-си да спорт шарҳловчиси бўламан. Менга яхши иш таклиф қилишди. Икки ҳафтадан кейин иш бошлайман. Сен-чи, энди ким билан ишлашингни биласанми?

— Брэд Ньюбери билан.

Энди Мэдди ўзини ранжигандай сезарди. Унга Грег ўзи тасаввур қилганидан ҳам ортиқ даражада етишмаслигини биларди. Балки ўша гуруҳга боргани маъқулмикан, ҳеч бўлмаса, Грег билан кўришиб

туриши мумкин эди, Жек, албатта, у билан мулоқот қилишга йўл кўймайди. «Унга яхшиликни раво кўргани» туфайли Грегни бутунлай кесиб ташлаш усулини топади. Ўз эрини нечоғли яхши биларди.

— Си-эн-эн даги анави йигитми? Ҳазиллашяпсанми? Ахир у шунчаки тезакнинг ўзи-ку.

— Рейтингларимиз дарҳол пастга тушиб кетишидан чўчиб турибман.

— Тушмайди. Ахир сен борсан-ку. Хафа бўлаверма, қизалоқ, ҳаммаси изга тушиб кетади. Фақат айтганларим ҳақида албатта ўйлаб кўр.

— Яхши, ўйлаб кўраман...

У иш вақти тугагунча Грегнинг гаплари ҳақида ўйлади. Улар қалбининг тубидаги қайсидир симни чертиб юборган ва ҳозир бу ундаймаслигига ўзини ишонтиришга уринарди. Тўғри, Жек ҳар доим у ўзига тегишли эканини уқтираверади, бироқ бу фақат уни эҳтирос билан севишни билдиради. Лекин... уларнинг муҳаббати ҳам кейинги пайтда ғалати тус олди. У жинсий яқинлик вақтида хотинига бир неча марта азоб берди. Биринчи марта ўшанда, Парижда. Кўраги бир ҳафтада зўрға битганди. Кейин яна «Клериж»да, мрамор полга ётқизиб зўрлаган чоғида орқаси қаттиқ лат еганди. Тўғри, буларнинг ҳаммасини атайлаб қилган эмас, албатта. Шунчаки, ҳаддан ташқари жунбушга келиб, ўз эҳтиросини сира босолмаган эди. Кейин, у ҳеч нарсани аввалдан режалаштиришни ёқтирмайди. Уни Парижга олиб кетиб, «Ритц»га жойлаштирганининг нимаси зўрлик экан? Йўқ, Грег шунчаки уни бўшатиб юборишганидан ранжигани учун шундай деган. Яна Жекни Бобби Жо билан таққослашини-чи! Улар орасида қандай умумийлик бўлиши мумкин?! Жек уни Бобби Жодан қутқариб олган.

Барибир у Грегнинг гапларини сира унутолмасди. Қалбида қандайдир оғриқ ҳисси туғён урарди. Аслида, кимга бўлмасин, қаратилган ҳар қандай зўрлик унда шундай туйғу уйғотарди.

Ҳали ҳам Грегнинг сўзлари таъсирида у биринчи хоним ҳузурига, кўмита йиғилишига отланди. У Билл Александрнинг ёнига ўтирди. У анча қорайибди. Улар кўришмаган вақт ичида у Вермонтдаги ўғлиникига ва қизини кўргани фермага бориб келишга улгурибди.

— Китоб қалай силжияпти? — шивирлаб сўради Мэдди.

— Яхши. Тўғриси, анча сустроқ.

У Мэддига ҳайратланиб қараркан, жилмайиб қўйди. Худди бошқа йиғилганлар каби. Оқ шим ва ҳаворанг эркакча бичимли кўйлақда Мэдди ёзги қиёфаси билан мафтункор кўринарди.

Бу йиғилишга биринчи леди зўрликдан жабрланган аёлларни даволаш мутахассиси ҳамда уларни ҳимоя қилиш учун ҳар қандай бошланган ишни қўллаб-қувватловчи психиатр Эугения Флауэрсни таклиф қилганди. Мэдди бу аёл ҳақида эшитган бўлса-да, лекин ҳали ҳеч учрашмаганди. Доктор Флауэрс барча йиғилганлар билан бирма-бир гаплашиб чиқди, ҳар бирига илиқ муносабатда бўлди. Умуман, агар унинг ўткир ва тез илғаб олувчи нигоҳи бўлмаганида, у меҳрибон бувини эслатарди. Ҳар бир кишига мос ўзига хос сўз топарди. Ҳаммага биргина савол берарди: уларнинг фикрича, эркакларнинг аёлларга нисбатан жоҳил муносабати қандай белгиланади, буни қандай аниқлаш мумкин? Ҳамма деярли бир хил жавоб берди: уриш, калтаклаш.

— Тўғри, — дўстона жилмайди Флауэрс. — Бу энг аниқ сабаблари. Лекин жоҳилликнинг бошқа шакллари ҳам бор. Зулм қилувчилар янги йўллар топишга моҳирдирлар. Улар, масалан, ўз жабрдийдаларининг ҳар бир қадамини, ҳар бир ишини, ҳаракатини, ҳатто уларнинг

фикрларини ҳам назорат қилишлари мумкин. Баъзан улар унинг ўзига бўлган ишончини давомли ва қатъиятли равишда синдирадилар, одамлардан яккалаб қўядилар, доимий кўрқувда тутадилар, хулқ-атворида кутилмаган бурилишлар билан даҳшатга соладилар, беҳурмат қиладилар, оқни қора, қорани оқ деб айтиб, шунга ишонтиришга мажбурлайдилар. Улар жабрдийдани шунчалик тамомила адаштиришлари мумкинки, ҳеч нимани аниқлаб олишни уддалолмай қолишади. Пул бермасликлари, усиз ҳеч киммаслигингизни, сиз тўла улар ҳукмидалигингизни ҳар доим уқтирадилар. Улар мустақил ҳаракатларга ҳар қандай истакни тортиб олиб, хоҳламаган ишни бажаришга мажбур қиладилар. Масалан, аёлни кетма-кет туғишга ёки аксинча, доимо бола олдиришга мажбур қиладилар. Баъзан эса аёлни умуман бола кўришдан маҳрум этадилар. Бу зўравонликнинг антиқа намунаси эди. У баданда изи қоладиган жисмоний зўравонликдан азоблари ва хавфлилиги жиҳатидан сира кам эмас. У ўлимга келтириш хавфига эга.

Мэдди нафас олиши қийинлашаётганини сезарди. Унинг ранги докадек оқариб кетганини Билл Александр сизди-ю, лекин ҳеч нима демади.

— Аёлларни зўрлашнинг кўплаб ҳар хил шакллари мавжуд, — сўзини давом эттирарди доктор Флауэрс. — Айримлари очик-ойдин, бошқалари билинмас даражада, лекин ҳаммаси ҳам бирдай хавфлидир. Унча билинмай бошланган зўрлашлар анча яширин ва хавфлидир, чунки жабрдийда унга уқтирилаётганларнинг ҳаммасига фақат ишонибгина қолмай, бунда ўзини айбдор ҳам сезади. Агар муштумзўр етарли даражада ақлли бўлса, у жабрдийдасини ўзининг қанчалик ҳеч нарсага арзимаслигига тўла ишонтира олади. У уни ўзини ўлдиришга, асабларининг бузилишига, оғир депрессияга, гиёҳвандликка етказиши мумкин. Ҳар қандай шаклдаги зўрлик жабрдийда учун хавфлидир, лекин устомонлик билан қилинадиган, билинмас шаклларини аниқлаш осонмаслиги боис, тўхтатиб қолиш қийинроқ. Янада ёмонроғи, барча бахтсизликлари учун ўзини айбдор ҳисоблаган жабрдийда яна янгитдан хўрланишларга қайтаверади. У муштумзўр олдида айби борлигини, ундан қарздорлигини, усиз ҳеч ким эмаслигини ҳис қилаверади. Ўзи ҳеч ким эмаслиги боис, шундай жоҳил муносабатга муносибдай туюлаверади.

Мэдди гўё ҳозироқ ҳушини йўқотадигандек бўлди. Бу аёл Жек билан бирга кечираётган ҳаётини энг майда-чуйда тафсилотларини аниқ тасвирлаётган эди. Ҳа, у дарҳақиқат, қўлини кўполлик билан силталаб ташлагандаги ўша ҳодисани ҳисобга олмаганда, бирон марта хотинига бармоғининг учини ҳам теккизмаганди. Шунга қарамай, у худди доктор Флауэрс айтганларининг ҳаммасини унга нисбатан кўллаганди. Мэддининг дик этиб тургиси, бақиргиси, хонадан чиқиб кетгиси келарди. Лекин у ўз оромкурсисада худди михлангандай ўтираверди.

Доктор Флауэрс яна ярим соатча гапирди, кейин саволларга жавоб берди. Асосан, аёлни нафақат муштумзўрдан, балки ўзидан ҳам қандай ҳимоя қилиш кераклиги, зўрликни қандай тўхтатиш мумкинлиги ҳаммани қизиқтирарди.

— Аввало, аёллар зўрликни аниқлашга ўрганишлари даркор. Улар, асосан, кўрқитилган болалар каби, ўзларига зулм қилаётган жоҳил кимсаларни ҳимоя қилиб, ҳамма айбни ўзларига оладилар. Кўп ҳолларда уларнинг нима рўй бераётганини англашлари ғоят қийин ҳамда бу ҳақда бошқаларга сўзлаб бериш ундан-да оғирроқ кечади.

Улар жоҳилга ҳар томондан ишонганликлари туфайли, бундан номус қиладилар. Шу боис, биринчи навбатда нималар рўй бераётганини тушунишга ёрдамлашиш, кейин бу қуршовдан чиқиб кетишга кўмаклашиш зарур. Бу эса осон эмас. Ҳар бир аёл ўзи ўрганган ҳаёти, уйига эга, кўпларининг фарзандлари бор. Сиз эса уни нотаниш томонга қочиш, улар ўзлари англамайдиган ва ростдан ҳам борлигига ишонмайдиган хатардан қутулишни тавсия қилаяпсиз. Ҳамма бало шундаки, бу хавф худди уларга ўқталган қуролдек аниқ бўлса ҳам, кўпчилик аёллар буни билмайдилар. Фақат жуда камчилиги ишлар пачавалигини англасалар-да, бошқалар каби улар ҳам қаттиқ қўрқитиб қўйилган. ҳозир ақли, маълумотли аёллар, ҳатто ўз касбининг моҳир усталари ҳақида гапиряпман. Улар нималар рўй бераётганини тушунишлари керак бўлиб туюлади. Лекин орамиздаги бирор кимса зўрлик жабрдийдасига айланиб қолмаслигига ҳеч ким қафолат бермайди. Бу, унинг маълумоти, қаерда ишлаши, қандай даромадга эғалигидан қатъи назар, ҳар қандай аёл билан содир бўлиши мумкин.

Гоҳида бундай ҳол гўзал, нафосатли, зиёли аёллар билан ҳам рўй беради ва улар муштумзўрнинг таъсирига қандай тушиб қолганларига ишонмайсиз ҳам. Лекин баъзан айнан шундай аёллар осонгина жабрланувчига айланадилар. Қийинчиликка чидамлироқ аёллар муштумзўр уқтираётган ёлғонларга эътибор бермай, қармоққа илинишлари қийинроқ кечади. Бундайларни охир-оқибатда калтаклай бошлайдилар. Бошқаларни эса бундан-да яширин усуллар билан қийнайдилар.

Зўрлик учун терисининг ранги ҳам, ирқи ҳам, муҳити ҳам, ижтимоий-иқтисодий қонун ва қоидалар ҳам йўқ. У ҳар биримизга, айниқса, ўтмиши ва тарбияси шунга мойил бўлганларга тегиши мумкин. Масалан, агар болалик чоғида отаси онасини ургангани кўриб улғайган аёл мабодо эри унга жисмоний азоб бермаса, урмаса, уни пайғамбар деб билади. Лекин бу одам унинг отасига нисбатан жоҳилроқ, яширин зўрликлари билан ундан хавфлироқ ҳам бўлиши мумкин. У аёлнинг ҳар бир қадамини назорат этиши, уни яккалаши, унга дўқ қилиши, қўрқитиши, ҳақоратлаши ва камситиши, нафратини намоиш этиши, эътибор ва яхши муомаладан уни маҳрум қилиши, пул бермай қўйиши мумкин. У фарзандларини олиб қўйиш билан қўрқитиши ҳам мумкин. Баданда бундан бирорта ҳам из қолмайди. Бунинг устига устак, унинг ниҳоятда омади келганини ҳар доим такрорлайвериши мумкин. Энг ёмони шуки, у бунга ишонади. Бундай одамни аниқлаб, айбини бўйнига қўйиш осонмас, уни жавобгарликка тортиб, қамашнинг иложи йўқ. Мабодо айбини бўйнига қўймоқчи бўлсангиз, у хотини ақдан озганини, руҳий хасталигини, тентак, ёлғончи, ҳеч нарсага арзимаслигини айтади. Такрор айтаман, энг ёмони, аёл бунга ўзи ҳам ишонади. Бундай аёлларни секин-аста ва эҳтиёткорлик билан жоҳилнинг таъсиридан чиқариш, хатардан олиб қочиш керак. Улар сиз билан ҳар қандай йўл билан курашиб, ўз азобловчиларини охиригача ҳимоя қиладилар. Бундай жабрдийдаларнинг кўзи жуда секин ва қийин очилади.

Мэдди кўз ёшларини зўрга тутиб, йиғилиш тугагунига қадар бир амаллаб чидашга бор кучи билан ҳаракат қиларди. Ташқаридан қараганда, у осойишта кўринарди. Лекин ҳамма тарқала бошлаганида, ўрнидан базўр турди. Унинг тиззалари қалтирарди. Билл Александр буни иссиқ ва димликдан деб ўйлади. Ярим соат олдин у Мэддининг ранги оқариб кетганини сезганди. Ҳозир эса унинг ранги ўчиб кетганди.

— Сизга сув келтирайми? Қизиқарли йиғилиш бўлди, тўғрими? Бундай вазиятга тушиб қолган бахтиқаро аёлларга қндай ёрдамимиз тегиши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман. Уларни маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мумкин, холос.

Мэдди яна стулга чўкди. Индамасдан бош ирғади. Кўзларининг қаршисида ҳамма нарса чириллаб айланар ва сузарди. Унинг бахтига, ҳеч ким ҳеч нимани сезмади. Билл сувга кетди. Уни кутиб ўтирган чоғида ёнига доктор Флауэрс яқинлашди.

— Сизнинг катта мухлисингизман, миссис Хантер. Ҳар куни кечқурун дастурингизни кўраман. Оламда нималар содир бўлаётганини фақат сиздан билиб оламан. Женет Мак-Катчинс ҳақидаги маълумотингиз менга жуда ёқди.

Мэдди ўрнидан туришга мажол топмай, фақат енгил кулимсираб қўйди.

— Сиздан миннатдорман, — деди астагина қуриб кетган лаблари билан.

Билл қоғоз стаканда сув олиб келди. Унинг хаёлига Мэдди ҳомиладормикан, деган фикр келди. Доктор Флауэрс Мэддини диққат билан кузатиб турарди. Ахийри у сувни ичиб бўлгач, ўрнидан турди. Уни оёқлари базўр ушларди. У қандай қилиб ташқарига чиқиб, таксигача етиб бораркин... Билл, афтидан, унинг аҳволини сезарди.

— Балки сизни олиб бориб қўйсаммикан?

Мэдди бош ирғаб, ўйлаб ўтирмай деди:

— Идорага қайтиб боришим керак.

Бугун кечқурун эфирга чиқа олармикан? Балки бирон ёқмайдиган нарса еб қўйганмикан? Йўғ-ей, ҳаммаси равшан, ўзини алдашнинг ҳожати йўқ. Унинг эри айбдор.

— Сиз билан учрашиб, гаплашиб олишни истардим, — деди у доктор Флауэрсга.

Доктор ўзининг ташриф қоғозини унга берди. У миннатдорчилик билдириб, чўнтагига солиб қўйди. У эшитган гапларидан сўнг ва Грегнинг сўзларини эслаб, ўзини гўё қулоқлари том битгандай сезарди, бу ўнгими ёки тунги босинқирашлигини тушунолмасди. Унинг бошига бирданига ҳаддан зиёд кўп савдо ёғилиб тушди... Худди ўзига оғир юкли поезд урилгандай бўлди.

Мэдди бир сўз демасдан, Биллнинг изидан унинг машинаси томон борди. У Мэддига эшикни очди-да, ўзи рулга ўтирди. Унга ташвишланиб қаради. Мэддининг кўриниши ёмон аҳволда эди.

— Тузукмисиз? Назаримда ҳушингиздан кетиб қолаётгандек кўриндингиз.

У индамай бошини ирғади. Аввалига ундан тўғриси яшириб, грипп хасталиги билан оғриганини айтмоқчи бўлди. Лекин бирдан бундай қилолмаслигини сизди. У ўзини тамомила саросимага тушган ва ёлғиз ҳис қиларди. Гўё ўзи ишонган ҳамда ишонгиси келган ҳаммасидан уни узиб қўйишгандай туюларди. Мэдди ҳеч қачон ўзини шунчалар ҳимоясиз сезмаганди, ҳеч қачон ўз аҳволининг даҳшатини ҳис қилмаганди. Унинг кўзларидан дувиллаб ёш оқди. Билл унинг елкасига авайлаб қўлини теккизди. Кутилмаганда у ўкраб юборди... ва энди ўзини тўхтатолмасди.

— Ҳа бундай нарсалар тўғрисида эшитиш оғир.

Кутилмаган бундай вазиятда Билл ногоҳ унинг елкасидан қучди. Унга қандай таскин беришни ҳам билмасди. Хотини билан даҳшатли воқеа содир бўлганидан кейин ўзи нима қилишини билмай қолган чоғида унга худди шундай таскин беришганди. Бу қучиш ҳеч қандай ҳиссиётсиз, эгриликка йўйиб бўлмайдиган эди.

Ахийри Мэдди йиғлаб бўлди. У Биллга нигоҳини қаратганида, у мана шу кўзлардаги яшириб бўлмас кўрқув борлигини кўрди.

— Мэдди, мен шу ерданман. Сиз билан ҳеч қандай ёмонлик рўй бермайди. Ҳаммаси яхши бўлади.

У бошини чайқади. Энди ҳеч яхши бўлмайди. Ҳеч қачон бўлмагани ҳам. Тўсатдан у шунча йиллар давомида қандай хатар ичида яшаб келгани, уни қанчалик ҳақоратлашгани, кимдир ниманидир сезиб қолиб, унга ёрдам бермоқчи бўлганларнинг ҳаммасидан яккалаб қўйишганини аниқ даҳшат билан англади. Жек уни бирин-бирин ва услубий равишда барча дўстларидан, ҳатто Грегдан ҳам маҳрум этди. Энди у бутунлай ҳимоясиз, тўла унинг ҳукмида эди. Шунча йиллар давомида, айниқса, кейинги вақтда эри унга айтган гаплари энди жаҳолатли, кўрқитувчи маънони касб этганди.

— Сизга қандай ёрдамим тегиши мумкин? — сўради Билл.

У нима қилаётгани ҳақида ўйламасдан, Биллга янада маҳкамроқ ёпишганча баттар йиғлаб юборди.

— Бу руҳшунос аёл айтганларининг ҳаммасини эрим менга нисбатан қўллайди. Бир неча кун аввал яна бир одам худди шуни айтганида, унга ишонмаганим. Жек ҳақиқатда мени бутунлай яккалаб қўйди. Етти йиллик никоҳимиз даврида у мени ҳақоратлаб, камситарди, мен эса фақат урмагани туфайли уни рисоладаги эр деб ҳисоблардим. — У ўтирган жойида қаддини ростлади. Айтаётган гапларига ўзи ҳам ишонгиси келмай, Биллга даҳшатли кўрқув билан қаради.

— Бунга ишончингиз комилми?

— Ҳеч шубҳасиз.

Энди у Жек ростдан ҳам муштумзўрлигини англади. Улар жинсий яқинлик билан машғул бўлганларида Жек уни зўрлаган ва азоблаганди. Ва бу унинг айтганидек, шунчаки эҳтирос туфайли содир бўлмагани. Бу унинг учун хотинини тизгинда ушлаш ва камситишнинг бир усули бўлган. У етти йилдан бери шундай қилган. Бу нимани билдиришини у қандай қилиб кўролмаган, тушунолмаган экан!

— У менга қандай ҳунарлар кўрсатганини сизга айтиб ҳам беролмасам керак. Доктор Флауэрс ҳаммасини майда тафсилотларигача тасвирлаб берди. — Унинг лаблари титраб кетди. У Биллга ҳимоясиз қараб турарди. — Энди нима қилишим керак? У доимо усиз мен ҳеч киммаслигимни уқтираверади. Баъзида у мени ялангоёқ деб ҳақоратлаб, агар у бўлмаганида, яна тубанлик сари тушиб кетишимни айтаверади.

Билл унга ҳайрон бўлиб қаради:

— Нима бу, шундай ҳазилми? Ахир мамлакатда энг машҳур телебошловчи бўлсангиз. Сиз трейлерлар бекатига фақат бир сабаб билан — уни сотиб олсангизгина боришингиз мумкин.

Мэдди беҳосдан кулиб юборди. Кейин ойнага тикилганча, индамасдан узоқ ўтирди. Уни ногоҳ яшаб турган уйи таг-туғи билан ёниб кетгандек ҳамда борадиган ери йўқдек туйғу чулғаб олганди. У ҳаммасини тушунганидан кейин уйига бориб, Жек билан қандай учрашиши ҳақида ҳатто ўйлаб ҳам кўролмасди. Барибир у бунга тамомила ишона олмасди. Балки, у ҳарҳолда бунчалик эмасдир... Эҳтимол, у янглишаётгандир...

— Нима қилишимни ҳам билмайман. Унга қандай айтишга ҳам ҳайронман. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ у нима сабабдан мен билан ўзини шундай тутганини сўрашни хоҳлайман.

— Балки у ўзини бошқача тутишни билмасдир. Лекин бу сизга кўрсатган жабрни оқлашга асос бўлмайди. Сизга қандай ёрдамим тегиши мумкин?

— Аввал нима қилишим кераклигини ўйлаб олишим зарур.

Билл машинани юргизиш учун калитни буради. Яна унга ўгирилиб сўради:

— У ёқ-бу ёққа бориб қаҳва ичишни хоҳлайсизми?

У Мэддини шунчаки қандай тинчлантириш мумкинлигини билолмасди.

— Ҳа, бу фикр ёмон эмас.

Мэдди бу одамнинг хайрихоҳлигини, самимиятини ҳис қиларди. Унинг ёнида бўлиш бирам яхши. У билан ўзингни бежавотир сезасан. У Мэддининг елкасидан қучганида осойишталик ва ҳимояланганлик туйғусини сезди. У ҳеч қачон уни ранжитмаслиги, қийнамаслигини ич-ичидан беихтиёр сезарди. Жекни тасаввурига келтирди-да, улар орасидаги фарқни дарҳол англади. Жек доимо ўзини худди тоқати тоқ бўлгандай тутар ҳамда хотинини саросимага солиш даражасига етказадиган гапларни айтишга ақлини ишлатарди. У хотинини ўзидан паст тутишга мажбур қилар, уни бахтиёр этганини уқтиришга уринарди. Билл Александр эса ўзини худди Мэддига ёрдамлашишга имкон бераётгани учун ундан миннатдор бўлгандай тутарди. Унга бор гапни очиқ гапириб бериб, хато қилмаганди.

Улар унча катта бўлмаган қаҳвахона ёнида тўхташди. Бурчакдаги бўш столни топиб ўтиришди. Билл чой, Мэдди қаҳва буюрди.

— Мени авф этинг. Сизни шахсий қайғуларим билан ташвишга кўйишни истамагандим. Менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Доктор Флауэрснинг гаплари мени тамомила ҳаяжонга солди. — У шундай бўлишини ҳисобга олган, деб ўйлайман. Унинг шу йиғилишда бўлиши, ҳойнаҳой, тақдир бўлса керак. Мэдди, энди бу ёғига нима қилмоқчисиз? Ахир сизга шундай муносабатда бўлган одам билан ҳаёт кечиришни давом эттиролмайсиз-ку. Доктор айтган гапларни эшитдингиз: бу чекканга қурол ўқталиб яшаш билан баробардир. Эҳтимол, ўзингиз буни кўрмаётгандирсиз, лекин сизга катта хатар хавф солиб турибди.

— Буни англай бошляпман, шекилли. Бироқ шунчаки ташлаб кетиб қололмайман-да.

— Нима учун?

Унга ҳаммаси оддий кўринарди. Жек унга янада кўпроқ зарар етказа олмаслиги учун у кетиши керак. Бу жуда аниқ.

— Мендаги бори учун, ҳатто кимлигим учун ҳам ундан қарздорман. Ҳозир ким бўлсам, у мени шу даражага етказди. Мен унинг қўлида ишлайман. Кейин, қаерга бораман? Нима иш қиламан? Агар уни ташлаб кетсам, ишимдан ҳам айрилишимга тўғри келади. Қаерга боришни... нима қилишни... билмайман. Яна бир гап бор. — Унинг кўзлари ёшга тўлди. — У мени севади.

— Бунга ишонмайман. Севадиган инсон ўзини бундай тутмайди. Ростдан ҳам у сизни севади, деб ўйлайсизми?

— Билмадим...

У ҳақиқатда энди ҳеч нарсани билмасди, ўзининг фикрлари ва ҳисларини аниқлаштириб ололмасди. Даҳшат ҳисси ачиниш ва пушаймонлик, Жек ҳақида шундай ўйлаётгани ҳамда гапираётганига ўзини гуноҳкор сезиш туйғулари билан қоришиб кетди. Агар у янглишаётган бўлса-чи? Мабодо унинг ҳаётидаги ҳодиса доктор Флауэрс тасвирлаганчалик бўлмаса-чи, унда нима бўлади?

— Сизни шунчаки кўрқитиб қўйишган, деб ўйлайман. Ҳаммасини йўқ, деб рад этиш осонроқ. Ўзингиз-чи, Мэдди, уни севасизми?

— Назаримда, худди севадигандекман. Биринчи эрим иккала қўлим ва оёғимни уриб синдирганди. У мени ҳар хил усуллар билан қийнади: зинадан итариб юборган, орқамни ёниб турган сигарета билан куйдирган... ҳанузгача изи қолган. Жек эса мени қутқарди. Вашингтонга зўр лимузинда олиб кетди, иш билан таъминлади, ҳаётимни янгитдан бошлашимга имкон берди, менга уйланди. Уни шунчаки ташлаб кетишим мумкинми?

— Мумкин. Чунки у сизга туюлаётгандай яхши йигит эмас, балки айёрроқ муштумзўрдир. Унинг қилаётган зулми биринчи эрингизнинг калтаклари каби баданда из қолдирмаса ҳам, ахир доктор Флауэрс айтган гапни эшитдингиз-ку: бунинг хатарлилиги ундан кам эмас. Унинг ўлимга олиб бориш хавфи бор. Гўёки, Жекнинг сизга шунчалик катта хизмати сингди, деб ўйламай қўя қолинг. Сиз унинг энг қимматбахо топилмасидирсиз. У, умуман, саховатпеша инсон эмас. У бизнесмен ва қилаётган ишини жуда яхши билади. Ахир, ўзингиз ҳаммасини эшитдингиз. У, бутун ҳаётингизни назоратда тутиб турибди.

— Агар уни ташлаб кетсам, нима бўлади?

— У ўрнингизга бошқа бошловчини олиб, уни ҳам шундай қийноқларга солади. Мэдди, уни тузата олмайсиз, ўзингизни қутқаришингиз керак. Агар у ўзгаришни истаса, даволансин. У сизни қийнаш учун яна бирор янги усул топмасидан аввалроқ уни ташлаб кетишингиз керак. Нималар рўй бераётганини энди биласиз. Ўзингизни қутқаринг, бошқа ҳеч кимни ўйламанг. Сиз ўз ҳаётингизни хатарга қўйиб турибсиз. Кўқарган ерингиз бўлмаса ҳам, лекин эрингиз ўзини худди айтиб берганингиздай тутаётган бўлса, у билан бир дақиқа ҳам қолиш мумкин эмас.

— Агар уни ташлаб кетсам, у мени ўлдиради.

Бу сўзларни у сўнги бор тўққиз йил аввал айтганди. Тўсатдан бу ҳозир ҳам тўғрилигини англаб етди. Жек унинг кетишига йўл қўймайди, чунки унга жуда кўп сарф-харажат қилди.

— Сиз ишончли жой топишингиз керак. Қариндошларингиз борми?

У бош силкиди. Ота-онаси аллақачон вафот этиб кетишган, Чаттанугадаги жигарлари билан эса алоқаси узилиб кетганди. Қандайдир муддат Грегнинг уйда яшаб туриши мумкин, бироқ Жек уни айнан ўша ердан излайди. Ҳаммасига Грег айбдор деб ўйлайди.

Йўқ, у дўстини бундай хавф остига қўйишни истамайди. Грегдан бўлак унинг дўсти ҳам йўқ. Жек бу ҳақда аввалдан қайғуриб қўйган. Умуман... у каби машҳур инсон учун хавфсиз жой излаш... бу шунчаки ақлга сиғмас нарса. Шунга қарамасдан, унинг шундай қилишига тўғри келиши мумкин.

— Балки қизимнинг оиласида яшаб турарсиз? У тахминан сиз билан тенгдош, улар яшаётган ерда жой ҳам етарли. Унинг болалари ҳам ажойиб.

Бу сўзлар Жек у билан нима содир этгани, унганча эса Бобби Жонинг хурмача қилиқларини ёдига солди. Бобби Жо билан бирга яшаганида олти марта бола олдириб ташлаган. Бошида икки ҳомиласини олдиришга мажбур қилганида, бола боқишга ҳали тайёрмаслигини баҳона қилганди. Кейингиларини ўзи шунақа эрдан фарзанд кўришни, у яшаётган ҳаётида умуман бола туғишни истамагани учун олдириб ташлаганди. Жек эса дарҳол пуштини куйдиришини талаб қилиб туриб олди. Хуллас, унинг ҳар иккала эри ҳеч қачон бола кўрмаслигига қаттиқ қайғуриб

қўйишганди. Мэдди уларга ишонарди. Тўсатдан у ўзини нафақат ҳаммасидан маҳрум этилган, балки қип-қизил аҳмоқлигини ҳис қилди. қандай қилиб уларга ишонган экан!

— Нима қилишни билмайман, Билл. Қаерга боришни ҳам билмайман. Ўйлаб кўришим керак.

— Бунинг учун фурсатингиз йўқ, деб кўрқаман.

У доктор Флауэрснинг ҳамма гапирганларини эсларди. Агар иш айнан шу аҳволда бўлса, Мэдди тез ҳаракат қилиши зарур, акс ҳолда кеч бўлади.

— Узоқ ўйлаб ўтирманг, Мэдди. Агар Жек даволанса, бирон нима ўзгарадиган бўлса, сиз кейинроқ, ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олгач, ҳар доим қайта олишингиз мумкин.

— Агар у йўл қўймаса-чи?

— Бу унинг ўзгармагани ва демак, сизга керак эмаслигини билдиради. — Билл худди шундай деб ўз қизига ҳам айтган бўларди. Ҳозир у фақат шу аёлга ёрдам бериш учун дунёдаги барча ишни бажаришга тайёрлигини сезарди. — Сиз яхшилаб ўйлаб кўришингиз ва зудлик билан ҳаракатни бошлашингизни хоҳлайман, Мэдди. Ахир Жек ҳам ўзгариб қолганингизни, нимадандир шубҳалана-ётганлигингизни сезиб қолиши мумкин. Шунда унга нима хавф солаётганини англаб, аҳволингизни ёмонлаштирадиган яна бирор нарса ўйлаб топади. Бу сиз учун жуда хатарли вазият, Мэдди.

Ҳа, албатта, у ҳақ. Мэдди соатига қаради. Кеч бўлиб кетибди! Ўн дақиқадан кейин гримхонада бўлиши керак. У Биллга ишга қайтиши зарурлигини айтиб, узр сўради. Улар қаҳвахонадан чиқиб, унинг машинасига ўтиришди. У Мэддини студиягача етказиб қўйди ҳамда кетишидан аввал унга ўгирилиб қаради.

— Сиз ҳаракат қилишни бошламагунингизча тинчланолмайман. Ишни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, худди ҳеч нарса юз бермаётгандай кўринишда юрмасликка сўз беринг. Энди ўзингизга келиб, кўзингиз очилди, ҳаракатни бошлаш керак.

— Ваъда бераман, — деди жилмайиб Мэдди, гарчи қандай ҳаракат бошлаши ҳақида заррача тасаввурга эга бўлмаса ҳам.

— Эртага сизга кўнғироқ қиламан, агар аниқ бирор гап эшитмасам, сизни ўғирлаб кетиб, қизимникига олиб бориб қўйишимга тўғри келади.

— Бунга асло қаршилигим йўқ. Сизга миннатдорчилигимни қандай билдирсам экан?

— Ягона миннатдорчилигингиз — ўзингизни қутқариш учун бирон нима қилишингиз бўлади, Мэдди. Сизга доим суянаман. Агар ёрдам зарур бўлиб қолса, сиз ҳам менга суянишингиз мумкин.

У қоғоз парчасига телефон рақамини ёзиб берди. Мэдди уни сумкасига солиб, Биллга яна бир бор миннатдорчилик билдирди-да, унинг юзидан ўпиб қўйди ва югурганча студияга кириб кетди. Бугун унинг Брэд Ньюбери билан биргаликдаги биринчи иш куни эди. Ҳали кийимини алмаштириши, сочини турмаклаб, пардоз қилиши зарур. Билл машинасида ўтирганча, Мэдди студияга эшигидан кириб кетганидан кейин, унинг ортидан узоқ қараб қолди. У шундай аёл билан бу қадар муносабатда бўлганликлари ва у эридан айрилса, ишсиз, дўстларсиз қолиши мумкинлиги ҳамда ундан ҳам ёмонроғи, трейлерлар бекатига қайтиши мумкинлигини ўзига ҳеч тасаввур қилолмасди. Худойим, қандай бемаънилик! Аммо у бунга ишонади... У доктор Флауэрснинг психологик зўрлашни тасвирлаб айтган ҳамма гапларини тасдиқлади. Билл қаттиқ таъсирланганидан ўзини босиб ололмасди.

Мэдди студияга кириб келганида, Брэд Ньюберини грим қилишни тугаллашаётганди. У шеригини диққат билан кузатарди. Нақадар кеккайган ҳамда димоғдор. Наҳотки Жек ростдан ҳам уларнинг бирга ишлашларини хоҳлаётган бўлса? Тўғри, бу сафар Брэд унга ёқимли гаплар сўзлашга уринарди. То грим қилиб, сочларини тарагунларига қадар улар суҳбатлашиб ўтиришди. Шундай бўлса-да, Брэд гўё унга катта марҳамат кўрсатаётгандек, ўзини унга тенг кўраётгандек катта тутарди. Мэдди бирга иш бошлашларини кутаётганини билдириб, унга мулойимгина жавоб берди. Аслида эса унга Грег ниҳоятда етишмаётганди. Ҳарҳолда, Жек билан нима қилса экан?..

Бироқ ўй суришга вақт қолмаганди. Уч дақиқадан кейин эфир. У ўз ўрнига ўтириб, ўпқаларига тўлдириб ҳаво олиши биланоқ лаҳзалар саноғи бошланди. Эфирга чиқиб, у аввал Брэдни таништирди ва дастур ўз йўли билан кетди. Брэд уни қуруққина техник услубда олиб борарди. Мэдди Брэднинг ақл-фаросати ва билимдонлигини рад этолмаса ҳам, бироқ янгиликларни етказиш услуби ўзиникидан анча фарқ қиларди. Улар бир-бирига умуман мос келишмас эди. Мэдди — мулойим, қалби дарё, содагина, Брэд — босиқ, тунд, совуқ эди. Ҳеч қандай бир тан-бир жондек бўлиш йўқ эди. Грег билан ишлагандан бутунлай бошқача. Қизиқ, рейтинглар нима деркин?

Кечки эфирлар орасида улар озроқ гаплашиб ўтиришди. Иккинчи кўрсатув силлиқроқ чиқди, лекин ҳиссиз ва бетаъсир эди. Мэдди микрофон ёнидаги жойини тарк қиларкан, режиссёрнинг хўмрайиб турганига кўзи тушди.

Жек йиғилиши борлигини ва машинани унга қолдиришини айттириб юборибди. Аммо Мэдди илиқ кечки ҳавода бир неча мавзени пиёда юргиси келиб, кейин такси олишга қарор қилди. Ҳали қоронғи тушмаганди.

Тўсатдан худди уни биров таъқиб қилаётгандек ғалати туйғу пайдо бўлди. Бу энди кўрққанга қўш кўринар, бўлса керак, деди ўзига ўзи. Шунчалик хаёли ҳар томонга сочилиб кетган шекилли, ҳайрон қоларли ери йўқ: ахир кун жуда оғир ўтди-да. Балки Жекка тааллуқли ўйлари ҳам унинг қизғин хаёлотли маҳсулидир? У энди Жек ҳақида Биллга айтганидан афсусланарди. Эҳтимол, у умуман бундаймасдир. Унинг қилаётган қилиқларига минг хил сабаб топиш мумкин.

Ўз уйи яқинида икки полициячини кўрди. Кўчанинг нариги бетида рақамлари кўрсатилмаган автомобил турарди. Нимадир содир бўлган, шекилли... Эшиги ёнида тўхтаб бу ҳақда полициячилардан сўради.

— Шунчаки ҳудудингизни текшириб чиқишга қарор қилдик, — дея кулиб қўйди улардан бири.

Лекин икки соатдан кейин деразадан қараб, уларни яна кўрди. Жек уйга ярим кечага яқин қайтди ва у бу ҳақда эрига айтиб берди.

— Ҳа, уларни мен ҳам кўрдим. Ҳойнаҳой, қўшнилардан биронтасиникида бирор ҳодиса юз бергандир. Полициячилар ташвишланмаслигимизни, улар бир қанча муддат шу ерда бўлишларини айтишди. Балки бировни кимдир кўрқитгандир. Нима бўлганида ҳам, ҳаммамиз учун бу тинчроқ.

У ҳайдовчи билан машинадан фойдаланмасдан таксида кетгани учун эридан эшитадиганини эшитиб олди. Ҳар доим уйга усиз қайтадиган бўлса, фақат ўз ҳайдовчиси билан автомобилдан фойдаланишини тайинлади.

— Шунчаки бироз пиёда юрмоқчи эдим. Бунинг нимаси ёмон? Бирдан Мэдди ўзидан ўзи хижолат бўлиб кетди. Агар эри ҳақиқатда у ўйлаганчалик бўлса, унга қандай муносабатда бўлиши керак? Олдинги

ўзини айбдор деб ҳисоблаш ҳисси яна қайтганди. Эри унга нисбатан нақадар эътиборли. Мана, машинаси хусусида ҳам...

— Брэд билан бугунги эфир қандай бўлди? — сўради Жек кейинроқ, ўринга ётишаётганда.

Мэддининг аъзои-баданига титроқ кириб кетди. Наҳотки у жинсий яқинлик қилмоқчи бўлса... У буни хоҳламаётганини тўсатдан ҳис этди.

— Менга ҳеч қандай туюлмади. Умуман, ҳаммаси жойида-ку, лекин у бетабир. Соат бешдаги эфир ёзиб олинган тасмани кўриб чиқдим. У қандайдир жонсизга ўхшайди.

— Ундай бўлса, унга жон киргиз.

Мэдди эрига кўзларини катта очиб қаради. У барча масъулиятни хотинининг зиммасига юклаб қўймоқчи! У нима деб жавоб беришни ҳам билмасди. Тўшагида умуман бегона, унга нотаниш кимса ётгандай туюлди. У ким — ростдан ҳам золим ва қийнашни суядиган шафқатсиз кимсами ёки хотинини яхши кўргани туфайли шунчаки ҳамма нарсани назоратда тутишни ҳамда ўз ҳукмини ўтказишни ёқтирувчи одамми? Ахир у нима ёмонлик қилди? Ажойиб иш, дангиллама уй, ишга бориб келишига ҳайдовчиси билан машина, чиройли кийим-кечаклар, зўр қимматбаҳо тақинчоқлар, Европага саёҳат, истаган вақтида Нью-Йоркка харид қилишга учиб бориб келиши мумкин бўлган шахсий самолёт билан таъминлаб қўйган бўлса. Нима, у ақлдан озьяптими? Тавба, эрининг муштумзўрлиги ҳақидаги гапни қайдан топди ўзи?

Мэдди ўзининг хаёллари носоғлом экани, эрига нисбатан ноҳақ айб қўяётганига энди ўзини ишонтириб ҳам бўлгандики, ногоҳ Жек чироқни ўчирди-да, хотинига ғалатироқ қараб, аста ўгирилди. Кулимсираб, қўлини узатиб, сийнасига теккизди... ва кутилмаганда уни шундай куч билан чангаллаб эздик, унинг нафаси ичига тушиб кетгандай бўлди. У эрини тўхтатишга уринди.

— Бу нимаси? — кулиб юборди қандайдир ғалати жоҳиллик билан. — Нима, мени севмайсанми, миттивой?

— Сени севаман, лекин жонимни оғритяпсан...

— Сени севаман, миттивой, — шивирлади у.

Бу нима дегани? Бу сўз унинг учун нимани билдиради? Унинг муҳаббатида қандайдир жоҳиллик мавжуд. Бу унга даҳшатли қўрқув ҳиссини сингдиришнинг яна бир яширин усули-ку. Мэдди гарчи онг ортида хавфни ҳар доим сезиб юрса-да, буни энди англади.

— Сени севаман, — такрорлади эри уйқули товуш билан.

— Мен ҳам сени севаман, — шивирлаб жавоб берди у.

Кўзидан ёшлар булоқдек тошарди. Энг даҳшатлиси, бу ҳақиқат эди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб иккала полициячи яна улар уйи ёнида туришарди. Телестудияга кириш рухсатномаларини текширишга янада жиддийроқ киришишди. Ҳамманинг гувоҳномасини бирма-бир текшириб кўришарди. Қоровуллар Мэддининг биллагузуги борлиги сабабидан сигнал овози чиқаётганига ишонч ҳосил қилишгунча, у металл текширгичдан уч марта ўтишига тўғри келди.

— Нималар рўй беряпти? — сўради у Жекдан.

— Одатдаги иш, деб ўйлайман. Биз анча ўзимизни эркин қўйиб юборганимиз учун, ҳойнаҳой, бирор кимсадан шикоят тушган бўлиши мумкин.

У бу ҳақда ортиқ ўйламади. Брэд билан учрашиш учун юқорига, ўз хонасига чиқиб кетди. Улар умумий имижлари устида биргаликда

ишлашга қарор қилишганди. Мэдди уларнинг яхшироқ чиқишиб ишлашлари учун эфирдан олдин бир неча репетиция ўтказишга аҳд қилди. Жек айтган ҳамма гапларига қарамай, янгиликлар дастури — бу телемонитордаги матнни шунчаки ўқиб бериш эмасди.

Кейин у Грегга қўнғироқ қилди. Унга доктор Флауэрс билан учрашгани ҳақида айтиб бермоқчи эди, бироқ у жойида эмас экан. Шунда у ташқарига чиқиб, тамадди қилмоқчи бўлди. Кўчада ажойиб кун эди. Вашингтон ёзига одат бўлиб қолган иссиқ тафтини енгил шабада юмшатарди.

Кўчада худди Мэддини кимдир таъқиб этаётгандек туйғу пайдо бўлди. Шартга ўгирилди. Атрофга аланглаб қаради. Ҳеч шубҳали нарса йўқ. Қандайдир икки йигит унинг изидан гаплашиб ва кулишиб борарди. У идорасига қайтганида, Билл Александр қўнғироқ қилди. Аҳволи қалайлигини ва бирон бир қарорга келдими, йўқми, деб сўради.

— Билмадим. Балки янглишгандирман. Тушунаман, бу бекор гапдай эшитилса-да, Жекни севаман. У ҳам мени севишига ишончим камил.

— Ўзингизга яхшироқ аён. Бироқ доктор Флауэрстан эшитганларимдан кейин, назаримда, сиз яна ҳақиқатдан кўз юмишга уринаётганга ўхшайсиз. Балки унинг ўзига қўнғироқ қилиб, гаплашиб олганингиз маъқулмикан?

- Ҳа, бу ҳақда ўйлагандим. У ташрифномасини берганди.
- Унга қўнғироқ қилинг.
- Яхши, ваъда бераман.

У Биллга ёрдами учун яна бир бор миннатдорчилик билдириб, шунчаки унинг ташвишланмаслиги учун эртасигаёқ қўнғироқ қилишини ваъда қилди. Яхши инсон... Шундай самимият билан ундан ташвишланяпти.

Кўрсатув бошланишигача қолган вақтда у янгиликлар матни устида ишлади. Бред билан соат бешдаги эфир кечагидан кўра тузукроқ ўтди-ю, лекин барибир унча яхши эмасди. У қизиқарли ва доно фикрларни ўзининг услубида, худди эндигина ўрганаётгандек, қовушмайгина сўзлаши Мэддининг гашини келтирарди. У бу вақтгача бошловчи бўлиб ишламаганди, шу қадар билимдонлигига қарамай, ўзига кишини жалб этолмасди, ҳеч қандай жозибаси ҳам йўқ эди.

Мэдди студиядан чиқиб кетаётганида ҳали ҳам аламзада эди. Жек хотинига Оқ уйга йиғилишга бормоқчилигини, машинани олиб, уйга боргач, эшикни барча қулфларга беркитиб ўтиришни тайинлади. Бу Мэддига бутунлай бемаънилиқдай кўринди. У шундай ҳам эшикни ҳеч очиқ қолдирмасди. Ҳозир эса, уйлари ёнида полициячилар навбатчилик қилишаётганда, улар бутунлай хатардан холи бўлсалар. У ажойиб кечки ҳавода бироз сайр қилиш истагида эди. Ҳайдовчидан уйига етмасдан бир-икки маҳалла берида тўхташни сўради ва Жоржтаун бўйлаб пиёда юриб кетди. Атроф ғира-шира бўлиб қолган бўлса-да, у кечагидан кўра ўзини тинчроқ, деярли бахтиёр сезарди.

Уйига яқин қолганида, сўнгги қайрилишга етган чоғида, кимнингдир қўли уни орқасидан маҳкам ушлади. Кўринмас кимса уни буталар орасига судрарди. У бақирришга уринганди, аммо йўлтўсар қўли билан унинг оғзини беркитди. Мэдди гўё мода йўлбарс каби курашарди, уни бир оёғи билан тепиб, бошқасида мувозанат сақлашга уринарди. Иккиси ҳам ўзларини тутиб туролмай, ерга ағанашди. У дарҳол Мэддининг устига ташланиб, қўйлагининг этагидан тортиб еча бошлади, иккинчи қўли билан колготкасини йиртиб, турсигини тортқилади. Бунинг учун қўлини унинг оғзидан бўшатишига тўғри келди. Мэдди шу заҳоти шундай қаттиқ бақирдики, безори сакраб тушди. Кимнингдир югуриб келаётган

қадамлари эшитилди. Зўравон аёлни ечинтириб, ўзининг шимини паства тушираётган лаҳзада Мэддини унинг чангалидан тортиб олишди. Уни зарб билан бир урганда, худди ҳавога учиб кетгандай туюлди. Мэдди ҳансираганча нафас олишга кучи етмай ерда юзтубан тушиб ётарди. Қайдандир яна полициячилар етиб келишди, ёрқин чироқлар нури ярқираб кетди. Кимдир унинг туришига кўмаклашди. У чанг бўлган юбкасини қоқиб, тўғрилади, нафасини ростлади. Сочлари тўзғиб кетган, ўзи титрарди. Уни полициячилардан бири суяб турарди.

– Тузукмисиз, миссис Хантер?

– Ҳа, яхшиман, шекилли. Нима рўй берди?

У босқинчини полициячилар машинага ўтқозишаётганини пайқади.

– Уни қўлга олдик. Бунинг учун вақт керак эди. Унинг хато қилишини кутардик. У, ҳеч шубҳасиз, эс-ҳушидан ажраган безори, бу жинояти учун турмага қамалади. У сизга ҳужум қилмагунига қадар ҳеч нима қилолмасдик.

– Сизлар уни кузатиб юрганмидингиз?

Мэдди эса уни ҳеч ким танимайдиган шунчаки зўравон деб ўйлаган экан.

– Ҳа, у сизга хатлар юбора бошлаганидан бери уни кузатиб юргандик.

– Қандай хатлар?

– Ўтган ҳафтадан бошлаб, шекилли, ҳар куни биттадан хат юбориб турган. Эрингиз шу хусусда лейтенант билан учрашганди.

Мэдди қип-қизил аҳмоқ бўлиб кўрингиси келмай, бошини аста ирғаб қўйди. Жек унга нима учун ҳеч нимани айтмади? Ҳеч бўлмаса, уни огоҳлантириб қўйиши мумкин эди-ку. Шу лаҳзада у эрининг фақат ўзининг автомобилида кетишини ва уйга боргач, эшикни қулфлаб ўтиришини тайинлаганини эслади. Бироқ у ҳеч нарсани тушунтириб айтмади, шу боис у бир неча мавзени пиёда юриб ўтиш мумкин деб ўйлаганди. Ва ўзини таъқиб этаётганнинг тўппа-тўғри қўлларига тушди.

Жек келган чоғида у қаттиқ кўрқувдан ҳали ўзига келмаганди. Содир бўлган ҳодисадан эри хабардор эди. Полициячилар унга Оқ уйга қўнғироқ қилиб, зўравон қўлга олинганини хабар қилишди.

– Қалайсан?

У анча ташвишлангандек кўринарди. Полициячилар қўнғироғидан кейин ташвишга тушган президент талабига биноан, ҳатто йиғилишдан ҳам эртароқ кетганди.

– Нима учун менга ҳеч нимани айтмадинг?

– Сени кўрқитмоқчи эмасдим.

– Буни билишга ҳаққим борлигини ўйламадингми? Бугун пиёда юриб, тўппа-тўғри зўравоннинг чангалига тушдим.

– Ахир сенга мошинамизни олгин, деб айтгандим-ку.

– Лекин менга ҳужум қилишмоқчилигини билмагандим-ку, ахир. Жин урсин, Жек, ахир ёш бола эмасман-ку! Менга айтишинг керак эди.

– Бунда ҳеч қандай маъни кўрмадим. Полициячилар сени кўриқлашарди, студияда ҳам кўриқчилик хизматини кучайтирдик.

Ҳар қалай, кейинги кунларда кимдир уни таъқиб қилаётгандек туюлган хавотирли туйғунинг сабаби топилганди.

– Менинг ўрнимга ҳамма қарорни қабул қилишингни истамайман.

– Нимага энди? Ахир мустақил равишда қарор қабул қилолмайсан-ку. Сени кўриқлаш керак.

– Менга ғамхўрлик қилаётганингни қадрлайман. – Бу сўзларни миннатдор оҳангда айтгиси келса-да, бўлмади. – Лекин мен кап-

катта одамман ва ҳаммасини ўзим ҳал қилишга ҳаққим бор, танлаш ҳуқуқига эгаман. Ҳатто сенга қарорларим ёқмаган тақдирда ҳам, барибир, мустақил қарор қабул қилишга ҳақлиман.

– Йўқ, агар улар ногўғри бўлса, ҳаққинг йўқ. Умуман, ўзи гап нимада? Нима учун бу сени шунчалик ҳаяжонга солди? Доимо сен учун қарор қабул қилиб келганман, ҳеч қаршилик билдирмагансан. Нима ўзгарди?

– Балки каттароқ бўлиб қолгандирман. Бу сени севмай қўйдим дегани эмас.

– Мен ҳам сени севаман, шу сабабли сени ўзингдан ҳимоя қилмоқчиман.

Демак, у хотинининг мустақиллик ҳуқуқи борлигини тан олишни хоҳламаяпти. Мэдди унинг ақлини жойига келтиришга уриниб кўрди, лекин бефойда эди. У ҳеч нарсадан воз кечгиси келмасди, унинг бутун ҳаётини назоратда тутишни истарди.

– Сен ниҳоятда мафтункорсан, Мэдди, лекин бўлди. Сенда бундан бўлак ҳеч вақо йўқ, қувончим. Шу боис, сен учун ҳам ўзим ўйлашимга қўйиб бер. Сендан эса фақат гўзал кўриниш ҳамда мониторинг матни тўғри ўқиш талаб этилади, холос.

– Жек, ахир мен ақли заиф эмасман! Мен пардоз-андоз қилиб, сочимни турмаклар, янгиликларни тўғри ўқишдан кўра кўпроғига қобилиятлиман. Нима, мени қип-қизил тентак деб ҳисоблайсанми?

У кесатиқли кулги билан жавоб берди:

– Қийин савол...

У умрида биринчи бор эрининг юзига тарсаки тортворишни истарди.

– Мени ҳақорат қиляпсан!

– Ҳақиқатни айтаяпман. Қанчалик ёдимда борлигини айтадиган бўлсам, Мэдди, бирон-бир коллежда ўқиганингни биласанми ўзи? Ҳатто мактабни ҳам тугатмагандирсан, ҳойнаҳой?

У мустақил фикрлашга маълумоти етарли эмаслигига ишора қилиб, атайлаб уни камситаётганди. Бироқ бу сафар Мэдди камситилишни эмас, газабни ҳис қилди. У авваллари ҳам шунга ўхшаш гапларни айтарди, лекин хотини ҳеч қачон бош кўтармасди.

– Лекин бу мени телекомпаниянгга ишга олишингга ҳалақит бермади-ю. Ва бу энг юқори рейтингларга эришишимга ҳам тўсқинлик қилмади.

– Сенга неча марта айтаман, одамлар кўпинча текисроқ башарага учадилар. Хўш, ётамизми?

– Буни қандай тушуниш керак? Қистаб қолдимиз, яна «эҳтирос билан ёниб» кетдингми? Ёдингга солиб қўяй, бугун мени бир бор эзиб қўйишди. Бир кеча учун етарли бўлса керак.

– Эҳтиёт бўл, Мэдди.

У хотинига жуда яқин келди. Унинг кўзлари газабдан чақнарди, лекин Мэдди ўзи қалтираб турган бўлса-да, бир қадам ҳам ортага тисарилмади. Уни доимо таҳқирлашларидан чарчаганди. Қанчалик зеб бериб, бежамасин, унинг эҳтироси хотинини бошқа ҳеч нимага ишонтиролмади.

– Эҳтиёт бўл, — деди у тўғри афтига қараб ғижиниб. — Сен чегарадан чиқиб кетаяпсан.

– Худди ўзинг каби. Мени азоблаётганингдек!

– Сени сира азоблаётганим йўқ. Бу сенга ёқади!

– Йўқ. Сени яхши кўраман, лекин менга бўлган муносабатинг ёқмайди.

– Нима бало, аввал бирга ишлаган анави мияси бутун қорамўнди билан гаплашдингми, дейман? Унинг бисексуаллигини биласанми

ёки бу ҳам сен учун кутилмаган ёқимли хабарми?

– Биладан. Лекин бу менинг ишим эмас, эътиборинг учун, сенинг ҳам ишинг эмас. Уни шу сабабдан ишдан бўшатдингми? Мабодо шундай бўлса, у сени таҳқирлаганинг учун судга беради. Ва умид қиламанки, ютиб чиқади.

– У сенга ёмон таъсир кўрсатаётгани учун ишдан ҳайдаб юбордим. Сизлар ҳақингизда миш-мишлар тарқаганди. Сени уларнинг муҳокамаси билан ташвишга солиб ўтирмадим. Шунчаки нарироққа кетиб, ўз жойини топиши учун кетига тепиб юбордим.

– Нақадар пасткашлик! Ахир биласан-ку, ҳеч қачон сенга хиёнат қилмаганман.

– Ҳа-да, шундай деяверасан. Бироқ, ҳар эҳтимолга қарши, сени гуноҳдан фориг қилмоқчи эдим.

– Шу боис лоақал янгиликларни ўқишни ҳам эплотмайдиган ўша сиркаси сув кўтармас гердайданни ишга олдингми? У умрим бино бўлиб ҳали кўрмаган баҳайбат монитордан ҳижжалаб матрни зўрга ўқийди. Барча рейтингларинг ҳавога учиб кетади.

– У ҳолда, улар билан бирга ўзинг ҳам учиб кетасан, азизам. Шунинг учун, Брэдга яхшиси тезроқ ёрдамлашишга ҳаракат қил. қораялоқ ўйнашинг билан шуғулланганингдек, бу билан ҳам шуғуллан. Эсингда бўлсин, агар рейтингларингиз тушиб кетгудек бўлса, сен ишсиз қоласан ва яна ўша уйингга қайтиб бориб, пол артишингга тўғри келади. Ахир, шундан бошқа қўлингдан нима ҳам келарди!

Унинг аввалги айёрлигидан асар ҳам қолмаганди. Хотини уни ортиқ эшитгиси келмасди. Унинг башарасига тарсаки тортиб юбориш учун қўллари қичишарди.

– Нимага бундай қиласан, Жек?

Унинг кўзлари ёшга тўлди. Бироқ, эри бунга афтидан, заррача эътибор қилмади. Унга янада яқинроқ келиб, сочларидан маҳкам ушлаб, ўзига диққатини қаратишга мажбурлаб қаттиқ тортди.

– Бу ерда ким хўжайинлигини ёдинга тушириш учун шундай қиламан, кичкина йиғлоқ. Назаримда, буни унутаётганга ўхшайсан. Ҳеч қандай шикоятлар ва норозиликларингни, минғир-синғирларингни ортиқ эшитишни хоҳламайман. Мабодо, зарур топсам, ҳамма керакли гапни ўзим айтаман. Модомики, сенга бирор нимани айтмасам, демак, бу сенинг ақлинг етадиган иш эмас. Сендан ўз вазифангни – янгиликларни ўқиш ҳамда гоҳ-гоҳида бирон-бир махсус репортаж тайёрлаш, тунлари эса тўшакка ётиб, оғритишимни баҳона қилиб ингиламаслик талаб этилади. Сен ҳали ростакам оғриқ нималигини билмайсан ва буни ҳеч қачон билмай ўтишни Худодан сўра. Умуман, сен билан жинсий алоқа қилаётганимнинг ўзи омадинг келганидан дарак беради.

– Сендан нафратланаман!

Эри уни умуман ҳурмат қилмайди ва албатта, севмайди ҳам, энди бу аён бўлди. Мэдди уни ташлаб кетмоқчилигини айтишга чоғланди-ю, лекин тили айланмади. Энди, зўравонни ушлаб олишгандан кейин полициячилар уларнинг уйи олдида навбатчилик қилмаётгандилар. Бирдан у эридан кўрқаётганини сезиб қолди. Жек ҳам ундаги кўрқувни пайқаганди.

– Сени эшитиш жонимга тегди, Мэд. Бор, ўрнингга ётиб, мени кут.

У эрининг рўпарасида қимирламасдан, қалтираганча узоқ турди. Айтганини қилмасинми? Бироқ, у ҳолда яна ёмонроқ бўлади. Яқиндагина қўполроқ туюлаётган ишқ ўйинлари борган сайин кўпроқ

зўрлаш тусини олмоқда эди. Бу ҳол эрига илк бор миссис Мак-Катчинс воқеаси билан қарши чиққанидан кейин бошланганди. У хотинини жазолаяпти.

У бошқа бир оғиз сўз ҳам демай, юқорига чиқди ва Худодан бир нарсани — бугун Жек унга тегмаслигини илтижо қилиб, ўрнига ётди. Унинг ноласи Худога етди. Бир қанча вақтдан кейин Жек ётоғига кириб, жойига ётди ва индамасдан, хотинига тескари ўгирилди. Мэдди енгил тортиб, чуқур нафас олди.

ЎНИНЧИ БОБ

У эртасига эрталаб Жек билан бирга ишга кетмади. Эри жуда эрта туриб кетди. Мэдди кетиш олдидан баъзи бировларга қўнғироқ қилиши кераклигини айтди. Эри ҳеч қандай савол бермади. Кечаги жанжал ҳақида сўз ҳам очмади, узр ҳам сўрамади. Мэдди ҳам бу ҳақда индамасди. Бироқ, эри кетиши билан, у Эугения Флауэрснинг телефон рақамини терди. Улар доктор уни эртага қабул қилиши ҳақида келишиб олишди. Жекнинг ёнида яна бир кечани қандай ўтказар экан... Агар ҳеч қандай чора кўрмаса, иш анча чигаллашиб кетиши унга энди равшан эди. Жек уни сўз билан камситаётгани, ялангоёқ дея ҳақорат қилаётгани энди унга камлик қиларди. У ҳамма айёрликларини йиғиштириб, энди очиқчасига ҳаракат қила бошлади, шекилли. Эри ўзига нисбатан фақат нафрат сезаётганига деярли шубҳа қилмасди.

Студияга келиши билан Билл қўнғироқ қилди.

— Ишлар қалай?

— Унчалик эмас, — очиқ тан олди у. — Борган сари ёмонлашаётганга ўхшайди.

— Уни ташлаб кетмасангиз, бундан ҳам ёмон бўлаверади, Мэдди. Доктор Флауэрснинг гапларини эшитдингиз-ку, ахир.

— У билан эртага учрашаман.

Кейин у Биллга кеча кечқурун унга қандай ҳужум қилишганини айтиб берди. Бу воқеа барибир бугунги газеталарда чиқишини у биларди. У ҳали зўрлашда айбланаётганни юзлаштиришганда таниб беришига тўғри келади.

— Ё, Худо, Мэдди, ахир у сизни ўлдириб қўйиши мумкин эди-ку!

— У номусимга тажовуз этишга уринди. Жек буларнинг ҳаммасидан бохабар бўлган экан, лекин мени огоҳлантирмаган ҳам. У мени мустақил қарор қабул қилишга етарли даражада ақлли эмас, деб ҳисоблар экан. Коллежда ўқимаганмишман.

— Мэдди, сиз мен таниган энг ақлли ва ёрқин аёллардан бирисиз. Энди нима қилмоқчисиз?

— Билмайман. Кўрқаман. Ундан кетсам, нима рўй беришидан кўрқаман.

— Мен эса, ундан кетмасангиз, нима рўй беришидан кўрқаман. У сизни ўлдириб қўйиши мумкин.

— Йўғ-е, бунгача етиб бормас-ов. Агар бошқа иш тополмасам-чи? Яна Ноксвиллга бораманми?

— Ҳеч қачон бундай бўлмайди, ахир! Сиз бундан ҳам яхшироқ иш топасиз. Ноксвилл сиз учун ортда қолди. Наҳотки буни ўзингиз кўрмаётган бўлсангиз?

— Жек ҳақ бўлиб чиқса-чи? Ростдан ҳам жуда тентак бўлсам-чи ҳамда ҳеч қаерга ишга жойлашолмасам нима бўлади? Ҳақиқатда коллежда ўқимаган бўлсам.

Ҳозир у ўзини гўё ёлгончидек сезарди.

– Хўш, шундай бўлса, нима қилибди? Сиз ажойиб ва истеъдодли аёлсиз. Телевидениеда рейтингларингиз энг баланд даражада. Мэдди, мабодо Жек ҳақ бўлиб чиқиб, қаердадир пол ювишингизга тўғри келса ҳам, – гарчи бу ҳеч қачон рўй бермайдиган ҳодиса бўлса-да, албатта, – барибир, у билан бирга қолгандан, бу яхшироқдир. У сизни лойга қоряпти. Энди жисмоний зўрлашга ўтиши мумкин.

– У ҳеч қачон бундай қилмаган.

Бироқ, у кўкрагида қолган яра изини эслади. Тўғри, у Бобби Жо каби калтакламаса ҳам, унинг зўрлаш усуллари найрангли, биринчи эриникига нисбатан мураккаброқ, аммо улар ҳам хавфлилиги жиҳатдан кам эмас, руҳиятга бўладиган таъсири сира қолишмасди.

Улар яна бирпас суҳбатлашишгач, Билл биргаликда овқатланишни таклиф қилди. Бироқ, айни тушлик вақтида уни жиноятчини кўриб, таниш учун чақиртириб қолишди.

Куннинг иккинчи ярмида Грег қўнғироқ қилди. У ҳам худди Билл айтган гапни гапирди.

– Ёт билан ўйнашяпсан, Мэдди. Бу ит эмганнинг тани соғ эмас. Бир кун бошингни ейди. Бунга кутиб ўтирма, Мэд. Тезроқ ундан қочиб қол.

Бироқ, тушунарсиз сабабга кўра, у эрини ташлаб кетолмаслигини сезарди. Уни шубҳалар қийнади. Жек ростдан ҳам ғазаби ортиб кетса-чи? Балки уни севса-чи? Кейин, унинг барча яхшиликлари эвазига қандай қилиб ташлаб кета олади...

Бу азобловчи ва жабрдийданинг антиқа муносабатлари, деганди доктор Флауэрс телефон орқали. Бироқ, у Мэддининг кўрқаётганлиги туфайли шундай аҳволдалигини тушунарди ҳамда Билл ва Грег сингари унга қаттиқ талаб қўймасди. У Мэддининг бутунлай тайёр бўлишига бир мунча вақт зарурлигини биларди. У доктор билан гаплашганидан кейин ўзини анча енгилроқ сизди. Тушлик танаффус вақтида докторнинг гапларини мулоҳаза қиларди. Шу боис, кўчанинг нариги бетида турганча, уни диққат билан кузатаётган ёшгина аёлга ҳатто эътибор ҳам бермади. Ёшгина, кўҳликкина, калта юбка ва баланд пошнаги туфли кийган қиз Мэдди студия эшигидан кириб кетгунича ундан кўзини узмади.

Эртасига ўша қиз студия кўчасида Мэдди Билл билан тушликка бориш учун чиқаётган лаҳзада яна пайдо бўлди. Улар Пенсилвания-авенюга ҳеч кимдан яширинмай, кўрқмай кетишди. Ҳар иккаласи ҳам уларнинг бировдан яширадиган сири йўқ, деб ҳисобларди. Ахир улар биринчи хонимнинг қўмитасида бирга ишлайдилар. Ҳатто Жек ҳам бунга қаршилиқ қилишга баҳона топмасди.

Жуда ёқимли ўтган тушки овқат вақтида улар турли мавзуларда суҳбатлашдилар. Мэдди доктор Флауэрс билан гаплашгани, у аёл ҳаммасини тушуниши тўғрисида сўзлаб берди.

– У сизга ёрдам бера олади, деган умиддаман.

Билл Мэддидан қаттиқ ташвишланаётганди. Унинг хатарли вазиятдалигини кўриб турарди.

– Ўзим ҳам бунга умид қиламан.

У нималар содир бўлаётганини Биллга ва шу баробар, ўзига ҳам тушунтиришга уринарди-ю, қўлидан келмасди. Жек билан ораларидаги муносабатда авваллари сира сезмаган жоҳиллик пайдо бўлганди. Доктор Флауэрснинг тушунтиришига кўра, Жек хотинининг ўзидан тобора узоқлашаётганини сезиб, уни кўрқитиб, яна тўла ўз ҳукмига қайтиб бўйсундиришга ҳеч қандай тўсиқ олдида тўхтамайди.

Мэддининг мустақил бўлиб, руҳияти соғломлашиб боргани сари, у шунчалик аччиқланаверади. Доктор Флауэрс Мэддининг ниҳоятда эҳтиёт бўлиши кераклигини огоҳлантирди. Ҳатто ҳеч урмайдиган зўрловчилар ҳам ўз услубларини истаган пайтда ўзгартиришлари мумкин. Мэддининг ўзи ҳам энди иш қўл кўтаришгача етиши мумкинлигини сезарди.

Улар Билл билан узоқ суҳбатлашишди. Билл келаси ҳафтада қизиникига кетмоқчилигини, лекин Мэддининг ёлғиз қолдириб кетишни хоҳламаётганини айтди.

– Кетишимдан аввал телефон рақамимни бераман. Мабодо зарур бўлиб қолсам, қўнғироқ қилганингиз заҳоти етиб келаман.

У ўзини Мэдди учун масбул сезаётганга ўхшарди. Эҳтимол, энди Нью-Йоркка кетган Грегдан бошқа дўстлари бўлмагани туфайлидир.

– Ҳаммаси жойида бўлади, — ўз муаммолари билан Биллни ҳам ташвишлантирмаслик учун деди у ўзи ҳам ишонқирамайгина.

– Бунга ишонишни хоҳлардим.

У қизиникида икки ҳафтача яшаб, шу вақт мобайнида китобини якунлашни мўлжалларди. Ундан ташқари, неваралари билан қайиқда сузишмоқчи эди. Билл денгизда сузишнинг ашаддий мухлиси экан.

– Балки, ҳар қалай, у ерга сиз ҳам борарсиз? У ер сизга ёқишига ишончим комил. Ҳаят чиройли жой.

– Ҳа, ўзим ҳам буни истардим. Биз ҳам Виргиниядаги фермага бир муддат бориб турмоқчи эдик, лекин кейинги вақтда Жек президент билан бирга ишда банд бўлгани боис, деярли ҳеч қаерга боролмаяпмиз. Фақат Европага бориб келдик.

Билл унинг сўзларини тинглар экан, президент танийдиган ва бирга ишлайдиган одам қандай қилиб зўрловчи бўлиши мумкинлигидан таажжубланарди. Ўз соҳасининг юлдузи бўлган соҳибжамол, ақлли, иқтидорли, ўзини таъминлай оладиган шундай аёл ўзига бундай муносабатда бўлишга қандай йўл кўяди? Доктор Флауэрс ҳақ: зўрлик — ҳар қандай инсонга, унинг қайси синфга мансублиги, маълумоти, таъминланганлиги ва жамиятдаги мавқеидан қатъи назар, ёпишадиган ҳақиқий иллатдир.

– Қайтиб келгунимга қадар эрингиздан кетишингизни умид қилман. Бу ишни қилмагунингизча хотиржам бўлолмайман.

У Мэддидан кўзини узолмай тикилиб ўтирарди. Нақадар мафтункор ва истараси иссиқ аёл. Билл Мэдди билан суҳбатлашганда яйрарди. Улар орасида ўзидан ўзи яқин дўстона муносабат бошланиб кетди. Ким бўлса-да, унга ўзи гапириб бераётгандек бўлишини тасаввур қилиб бўлмасди.

– Мабодо қизингиз қачон бўлмасин, Вашингтонга сизни кўргани келадиган бўлса, у билан танишишни истардим.

– У сизга ёқади, деб ўйлайман.

Ахир улар деярли тенгдошлар! Бу фикр унга қаттиқ ботиб кетди. Бирдан у Мэддига оталарча меҳр билан қарамаётганини англаб қолди. У Мэддини қизидай эмас, аёл сифатида кўрарди. Кўп жиҳатдан у қизидан кўра катгароққа ўхшарди. Унга қараганда нафисроқ, ундан... киборлироқ. У ҳаётида анча нохушликларни кўрган. Умуман айтганда, бу аёл қизининг тенгдошидан кўра, дўсти ҳамда ёқимли суҳбатдош бўлиб кўринарди.

Улар ресторандан соат учда чиқишди. Мэдди студияга қайтгач, вестибюлда қўнғир сочлари узун, калта юбка кийган кўҳликкина қизга кўзи тушди. Қиз тўппа-тўғри унга тикилиб қараб турарди. Мэдди уни аввал қаердадир кўргандек эди. Лекин эслолмади. Қиз гўё уни таниб қолишларидан қўрққандай, шартта тескари ўтирилди. Мэдди

юқорига чиқиб кетганидан кейин қоровулдан миссис Хантернинг идораси нечанчи қаватда жойлашганлигини сўради. Бироқ, жавоб бериш ўрнига қоровул уни Жекнинг ёнига юборди. Қоида шундай эди. Бирор кимса миссис Мэдди Хантерни сўраб келгудай бўлса, уни Жекнинг ёнига юборишар, гарчи хотини бу ҳақда билмаса ҳам, унинг ёнига келувчиларнинг ҳаммасини эри “сараларди”. Мэддига бу ҳақда ҳеч ким индамасди. Келувчилар ҳам бундан ҳайрон бўлишмасди — доимий оддий иш, ахир.

Калта юбкали қиз лифт орқали юқорига чиқди.

— Миссис Хантерни кўрмоқчи эдим, — дона-дона қилиб жавоб берди қиз котибанинг саволига.

У қизнинг исмини ёзиб олди — Элизабет Тернер. Кўринишдан у чамаси йигирма ёшда эди.

— Иш билан келдингизми ёки шахсий масаладами?

Қиз жавоб беришдан аввал бир неча лаҳза иккиланиб турди-да:

— Шахсий масалада, — деди.

— Миссис Хантер жуда банд, бугун ҳеч кимни қабул қилолмайди. Ишингизни менга баён этишингиз мумкин ёки хат ёзиб қолдингиз, уни етказиб беришларини кузатиб тураман.

Қиз ҳафсаласи пир бўлган кўринишда бош ирғади. Котибадан бир варақ қоғоз олиб, бир неча сўзни ёзди. Котиба букланган варақни очиб, хатга кўз югуртирди, кейин қизга қаради. Асабийлашганча ўрнидан турди:

— Тўхтаб туринг-чи, илтимос, бир дақиқага мисс... э-э-э... Тернер.

Бир дақиқа ўтмасиданоқ хат Жекнинг қўлида пайдо бўлди. У хатни ўқиди. Ҳазабли нигоҳини котибага қаратди:

— Қани у? Бу ерда нима бало қиляпти?

— У қабулхонада, мистер Хантер.

— Бу ёққа юборинг.

У қақшаганча энди нима қилиши кераклигини ўйлаб топишга уринарди. Мэдди уни кўрмаганига умид қилишдан ўзга чора йўқ. Айтгандай, бунинг ҳеч қандай аҳамияти ҳам йўқ. Барибир уни таний олмайди.

Қиз хонага кириб, эшик ёнида тўхтади. Жек унга совуқ назар солиб, диққат билан тикилди. Унинг лаблари кулгига монанд очилди, бу эса кўп маънони билдирарди. Бу қизни Мэдди билмайди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Мэдди студиядан сирғалибгина чиқиб, доктор Флауэрснинг ёнига кетди. Унинг қаерга кетганини Билл Александрдан бўлак ҳеч ким билмасди.

Эугения Флауэрс уни осойишта ва оналарча меҳрибонлик билан кутиб олди:

— Хўш, қандайсиз, азизам?

Мэдди бир кун аввал телефон орқали ташрифининг моҳиятини айтиб берганди.

Улар устига тери қопланган қулай оромкурсиларга ўтиришди. Хонадаги барча жиҳозлар арзон моллар савдосида харид қилингандек туюлса ҳам, анча шинам кўринарди. Айрим мебел жиҳозлари ранги бир-бирига мос келмаган, креслолар уринганроқ, девордаги расмлар эса... худди болалар чизганга ўхшарди. Бироқ, озодалик ҳамда саранжомлик барқ уриб турарди. Мэдди бу ерга келиши билан ўзини худди уйдагидек ҳис қила бошлади.

— Ўшанда, Оқ уйдаги учрашувимизда, сиздан кўп нарсани билиб олдим, — дея гап бошлади Мэдди. — Оиламизда отам ҳар маош олганида ичиб келиб, онамни урарди. Ўн етти ёшимда менга худди шун-

дай муносабатда бўлган одамга турмушга чиқдим.

Доктор Флауэрснинг жиддий ҳамда синчков нигоҳлари унинг оналарча овозидан кескин фарқ қиларди. Улар гўё ҳаммасини кўриб ва англаб тургандай туюларди.

— Буни эшитиш менга бағоят қайғули, азизам. Бунинг нечоғли уқубатли эканини ҳам биламан. Зўрлик ишлатиш инсон қалбида нафақат жисмоний оғриқ, балки ёмон жароҳат ҳам қолдиради. Эрингиз билан неча йил яшадингиз?

— Тўққиз йил. Бу вақт ичида оёғим, иккала қўлларим синди, олти марта бола олдирдим.

— Тушунишим бўйича, у билан ажрашдингизми?

Ҳамма нарсадан бохабар кўзлар унга қадалиб турарди.

Мэдди бош ирғади. У ўтмиши ҳақида гапира бошлаши билан, яна азобли хотиралари жунбушга келди. Унинг хаёлий кўз ўнгида Бобби Жодан қочиб жўнаб кетаётган куни қандай бўлса, шундайлигича намоён бўлди.

— Мен ундан қочиб кетдим. Биз Ноксвиллда яшардик. Жек Хантер мени ундан кутқарди. У мен ишлаётган телестудияни сотиб олди ва бу ерда ишлашга таклиф қилди. У мени олиб кетиш учун Ноксвиллга лимузинда келди. Ажрашиш учун дарҳол ариза бердим. Икки йилдан кейин, расмий жиҳатдан ажрашганимиздан бир йил ўтгач, Жекка турмушга чиқдим.

Доктор Флауэрсни на фақат сўзлар қизиқтирарди, унга гапириб беришаётгандан кўра кўпроғини эшитарди. У қирқ йилдан бери эрлари ҳамда ўйнашлари хўрлаган аёлларни даволарди. Унинг беморлари ҳали англаб етмасларидан аввалроқ зўрланишнинг барча белгиларини тез илғаб оларди.

У Мэддининг кўзларига сукут сақлаб узоқ қараб турди.

— Энди менга ҳозирги эрингиз ҳақида сўзлаб беринг.

— Биз Жек билан етти йилдан бери эру хотинмиз. У ҳар доим менга ажойиб муносабатда бўлганди. У мени шу даражага етказди. Бадавлат яшаймиз. Уйимиз бор, Виргинияда фермамиз... тўғрироғи, у эримнинг мулки... шахсий самолётимиз бор... Эрим туфайли ажойиб ишим бор...

Унинг овози тинди. Доктор Флауэрс уни диққат билан кузатарди. У ҳали сўрамаган барча саволарига жавобни олдиндан биларди.

— Фарзандларингиз борми?

— Унинг биринчи никоҳидан икки ўғли бор. Турмуш қурганимизда у менга бошқа фарзанд кўришни истамаслигини айтганди. Биз бу ҳақда жиддий гаплашиб олдик-да, у мени бепушт қилиш зарур, деб қарор қилди... биз қарор қилдик.

— Бундай қарорга келганингиздан хурсандмисиз ёки бу ҳақда афсусланасизми?

Бу аниқ берилган савол очиқ жавобни талаб этарди.

— Гоҳида афсусланаман. Бегона болаларни кўрганимда... — Кутилмаганда, унинг кўзлари ёшга тўлганини пайқайди. — Лекин Жек, ҳойнаҳой, ҳақ бўлса керак. Ҳақиқатдан ҳам болалар учун вақтимиз йўқ.

— Бунга вақтнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, — осойишталик билан деди доктор Флауэрс. — Бу истак ва зарурат масаласи. Мэдди, сизга бола кераклигини ўзингиз сезасизми?

— Баъзан сезаман. Бироқ, энди бу тўғрида ўйлашга кеч бўлди. Мен ўзимни бола кўриш имкониятидан маҳрум этдим. Энди ҳеч нимани ўзгартириб бўлмайди.

– Агар эрингиз қарши бўлмаса, бола асраб олиш мумкин.

– Билмайман... – Мэдди томоғига нимадир қадалгандай бўлганини сезди. Аслида унинг муаммолари мураккаброқ эди. У докторга телефон орқали фақат қисқагина баён этганди.

– Билмайсиз?!

– Эрим ҳақида, у бола асраб олишга қандай муносабатда бўлишини билмайман. Яна аввалги йиғилишимизда айтганларингиз хусусида. Бу бир ҳамкасабам билан гаплашганимиздан кейин содир бўлди. Унинг ҳисоблашича... Мен... менга туюлди... – Унинг кўзларидан ёшлари шашқатор оқарди. – Эрим мени қийнайди. У мени биринчи эрим каби урмайди. У бирон марта ҳатто чертмаган ҳам. Тўғрироғи, яқинда қаттиқ силталади ва яна... кейинги вақтларда тўшакда жуда кўпол ҳаракатлар қилади, буни атайлаб шундай азоблайди, деб ўйламайман, шунчаки унинг эҳтироси кучли... – Мэдди гапидан тўхтади, кўзларини доктор Флауэрсга қаратди. Йўқ, у ҳаммасини гапириши керак. – Мен уни эҳтироси жунбушга келиб шундай қилади, деб ўйлагандим, бироқ... аслида бу ҳақиқий жаҳолат. У менга атайлаб азоб беради, шекилли. У мени доимо кузатиб юради. Мен учун қарорлар қабул қилади. Мени ялангоёқ деб ҳақорат қилади, маълумотим йўқлигини юзимга солади, мени ҳайдаб юборишини ва ҳеч ким ишга олмай қўйиб, энг тубанлик сари тушиб кетишимни айтаверади. Мени қутқарганини миннат қилавериб, буни алсо унутмаслигим кераклигини таъкидлайверади, дўст орттиришимга йўл бермайди, яккалаб қўяди, доимий равишда камситади, ерга уради, уялтиради ва ўзимдан номус қилишимга мажбурлайди. У менга ёлғон гапиради. Кейинги пайтларда эса ундан шунчаки кўрқаман. У тўшакда ўзини зўрловчидай тутайди, мени кўрқитади. Авваллари бу ҳақда ўйлашни ўзимга эп билмасдим, лекин... ўша йиғилишда айтганларингизнинг деярли ҳаммасини эрим менга нисбатан қўллайди.

У жим бўлиб қолди. Бетидан кўз ёшлари бетиним оқарди. Мана, у ҳаммасини айтиб берди.

– Сиз эса бунинг ҳаммасига йўл қўясиз, – деди астагина доктор Флауэрс. – У сизга ҳақдай туюлади, шундай муносабатга муносибман, деб ўйлайсиз. Унинг айтганидай, шунчалар ёмонлигингизни, агар унга итоатда бўлмасангиз, худди бутун олам бундан бохабар бўладигандек, бу сирни яшираётганингиздай бўлиб туюлади.

Мэдди беихтиёр бош ирғади. Бу сўзларни ўзга одамдан эшитиш қанчалик энгилик беради. Ахир у ҳар доим айнан шундай деб ўйлайди-ку.

– Мана, шундай. Энди-чи, Мэдди, буни англаганингиздан кейин нима қилмоқчисиз? Бу инсон билан бундан кейин ҳам бирга қолиш ниятингиз борми?

Очиқ савол қанчалик ёқимсиз кўринишидан қатъи назар, худди ўзидек очиқ жавобни талаб этади.

– Гоҳида уни яхши кўрадиганга ўхшайман. Агар Жек мени қандай аҳволга солаётганини тушунганида эди, буни дарҳол тўхтатарди, деган фикрдан воз кечолмайман. Балки уни кўпроқ севганимда унга нималар қилаётганини тушунишига ёрдам берганимда, у буни бас қилган бўлармиди. У мени атайлаб азобламайдигандек туюлади.

– Бўлиши мумкин. Гарчи ишонарсиз эшитилса-да.

Доктор Флауэрс Мэддининг кўзларига тик қаради. Лекин индамади. У Мэддининг ўзи хулоса чиқариб, ҳамма дардини айтиб олишини хоҳларди. Уни ҳаммадан кўпроқ келажаги ҳақида ўйлашга мажбур

қилишни истарди.

— Мабодо у сизни атайлаб азоблаётганини билганингизда барибир у билан бирга қолармидингиз?

— Билмадим... эҳтимол. Уни ташлаб кетишдан кўрқаман. Агар у ҳақ бўлиб чиқса-чи? Мени ҳеч ким ишга олмаса-чи?

Доктор Флауэрс ҳайрон қолганди. Шундай ажойиб ва маҳлиқо аёл уни биров яхши кўрмаслиги ҳамда ишга олишни истамаслиги ҳақида қандай ўйлаши мумкин? Лекин уни умрида ҳеч ким яхши кўрмаган — на ота-онаси, на иккала эрлари. Доктор Флауэрс бунга шубҳа қилмасди. Бунда Мэддининг ҳеч алоқаси йўқ. Бу унинг айби эмас. Шунчаки унга фақат бир нарсани — азоблашни хоҳлайдиган шафқатсиз эркаклар учраган.

Лекин буни у мустақил равишда англамоғи керак.

— Авваллари ҳаммаси оддий туюларди. Бобби Жони ташлаб кетганимда энди ўзимни таҳқирлашларига сира йўл қўймайман, деб ўйлардим. Бошқа ҳеч ким урмайди, деб ўзимга онт ичгандим. Жек мени ҳеч урмаган, ҳатто бармоғини ҳам теккизмаган.

— Бироқ, аслида ҳаммаси унчалик оддий эмас, шундайми? Таҳқирлаш ҳамда зўрлашнинг бошқа шакллари ҳам мавжудки, улар калтаклашдан ҳам даҳшатлироқдир. У шулардан фойдаланади. У қалбингизга тупуради, ўз қадрингизни билишдан маҳрум этади. У сизни бутунлай бадном этади. Мэдди, эрингиз айнан шунга интиляпти. Сиз етти йил давомида ҳеч гап-сўзсиз унинг айтганини қилиб ўргатиб қўйдингиз. Буни кейин ҳам яна давом эттиришингиз мумкин, бу сизнинг ишингиз. Ўзингиз хоҳламагунингизга қадар, ҳеч ким уни ташлаб кетишингизга мажбур қилолмайди.

— Менга дўстона муносабатдаги икки киши мабодо эримни ташлаб кетмасам, у мени тамом қилишни таъкидлашмоқда.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин. Рост гап, шу билан тугайди. Буни ҳатто ўзи ҳам қилмаслиги мумкин. Охир-оқибатда бу ишни унинг ўрнига ўзингиз ниҳоясига етказасиз. Сиз шахс сифатида барбод бўласиз. Дўстларингиз айтаётган фикрлар тўлалигича амалга ошиши мумкин. Уни шу қадар севганингиз туфайли ўзингизни курбон қиласизми?

— Йўқ... ундай деб ўйламайман... Бироқ кетишга кўрқаман. У... — аёл ўкириб йиғлаганидан нафаси тикилиб қолди, — уни қўмсаб, гўё етишмаётгандек бўлади. Биз шундай яхши яшардик. У билан бирга бўлиш менга ёқарди.

— У билан бирга бўлганингизда ўзингизни қандай сезардингиз?

— Мен... унинг ёнида ўзимни гўл ва тентакдек сезишимга... ва у мени бахтиёр этгани, омадим келгани ҳақида ўйлашга мажбурларди.

— Сиз ростдан ҳам гўл ва тентакмисиз?

— Йўқ, — кулиб юборди Мэдди. — Фақат эркак танлаш хусусида шундай бўлсам керак.

— Ҳозир эрингиздан бошқа сизга ёқадиган биров борми?

— Йўғ-ей... ҳарҳолда ундай маънода эмас. Билл Александр — шунчаки меҳрибон дўст. Уша куни қўмита йиғилишидаги сизнинг чиқшингиздан кейин унга бор гапни айтиб бердим.

— У бу ҳақда қандай фикрда?

— Бирон даҳшатли воқеа рўй бермасидан олдин, зудлик билан жомадонларни йиғиштириб, Жекдан қочиб кетишим керак, деб ўйлайди.

— Бу воқеа рўй бериб бўлди, Мэдди. Билл-чи? Уни яхши кўрасизми?

— Йўқ, ундай эмас. Биз шунчаки дўстмиз.

— Эрингиз бу ҳақда билладими?

— Йўқ... билмайди.

Доктор Флауэрс унга диққат билан қараб турарди:

— Сиз хатардан холи бўлишингиздан олдин узун йўлни босиб ўтишингиз керак бўлади, Мэдди. Лекин шундан кейин ҳам унинг ёнига яна қайтиш истаги вақти-вақти билан пайдо бўлади. Эрингиз яхши бўлган онларни соғиниб қўмсайсиз. Қийновчи эркаклар кўпинча ақлли бўладилар. Бу оғу ўз ичида катта кучни яширади, аёллар унга қайта-қайта интилаверадилар, чунки ўша яхши лаҳзалар уларга шунчалик лаззатли туюлади. Бироқ, ёмон жиҳатлар ҳақиқатда даҳшатлидир. Қандайдир маънода, у бангилик ёки кашандаликдан қутулишга уринишдай гап. Қийновчи билан биргаликдаги ҳаёт ўзининг даҳшатлилигига қарамай, худди бангилик сингари ўз домига тортаверади.

— Ҳа, бунга ишонаман. Жекка шунчалик ўрганиб қолганман. Усиз ҳаётимни ҳеч тасаввур ҳам қилолмайман. Лекин баъзида узоқ-узоқларга, мени тополмайдиган жойларга қочиб кетгим келади.

— Бу сизга оғирроқ ботса-да, кучли бўлишингиз керак, шунчалар кучлики, қаерда бўлсангиз ҳам у сизга етолмасин. Бу ўзингиздан чиқмоғи даркор. Ўзингизни ёлғиз ўзингиз ҳимоя қила оласиз. Дўстларингиз сизга жой топиб бериши, эрингиздан асраши мумкин, лекин бир кунмас бир кун у берадиган гиёҳванд моддани қўмсаб, унинг ёнига яширинча қочиб кетишингиз мумкин. Бу ниҳоятда кучли гиёҳванд модда, ҳатто бошқаларига нисбатан хавфлироқ ҳамдир. Ундан воз кечмоқ учун кучингиз етарлими, нима деб ўйлайсиз?

Мэдди ўйланиб туриб бош ирғади. Ҳа, унга айнан шу керак. Фақат жасурлик етишмаяпти. Унинг кўзлари яна ёш билан тўлди.

— Агар менга кўмаклашсангиз.

— Албатта кўмаклашаман. Лекин вақт зарур бўлади. Чидамлироқ бўлишга ҳаракат қилинг, ўзингиздан ўпкалайверманг. Тоқатингиз тоқ бўлиб, кетишга тайёрлигингизни ўзингиз сезиб қоласиз. Лекин унгача эҳтиёт бўлинг, ҳозиргача таҳқирлагандан ортиқ даражада эрингиз хўрлашига йўл қўйманг. У албатта нимадандир хавфсирайди.

Шафқатсизларнинг ис билиш қобилияти гўё йиртқич ҳайвонларникидай ўткир бўлади. Агар у сиз қўлидан чиқиб кетаётганингизни сезгудай бўлса, сизни орқага қайтаришга, яна катакка қамаш мақсадида кўрқитади, ҳар қандай умидлардан маҳрум этишга уринади, усиз ҳеч қандай йўлингиз йўқлигини, усиз ҳеч киммаслигингизни уқтириб, сизни ақлдан оздиришга ҳаракат қилади. Гарчи гап нимада эканлигини билсангиз-да, қалбингиз тубида унга ишонасиз. Меҳрибон, мулойим Жекка ишончингиздан воз кечишга ҳаракат қилинг, сизни камситиб, азоблаб, хўрлаб яшашингизга асло йўл қўйманг. Айнан шу охир-оқибатда сизни кутқаради.

Жекнинг шафқатсиз қийновчилар тоифасига мансублигидан доктор бир лаҳза ҳам шубҳа қилмасди. Бугун эшитганларидан кейин бунга амин бўлди. Мэддининг кўзларидан унинг қанчалар азобланаётганини кўриб турарди. Бироқ, ҳали ҳамма умид узилган эмас, уни кутқариш мумкин. Эртами кечми, ўзи шунга тайёр бўлганида, чиқиб олади. Мэдди вазиятдан чиқиш йўлини ўзи топиши зарур, акс ҳолда унинг учун қутулиш ҳеч қандай маъно касб этмайди.

— Сизнингча, бунинг учун қанча вақт талаб этилади? — ташвишлики билан сўради Мэдди.

Билл Александр бу воқеани эшитган заҳоти Жекни ўша куниёқ ташлаб кетиши лозимлиги ҳақидаги гапида қаттиқ турганини ёдида сақларди. Лекин у ҳозирча бундай қилолмасди.

— Ўзингиз бунга тайёр бўлган чоғингизда сезиб оласиз. Бу бир неча кун, бир неча ой ёки йилга ҳам бориши мумкин, ундан нечоғли кўрқингиз ёки унга қанчалик ишонишни хоҳлашингизга боғлиқ. У сизга осмондаги ойни олиб беришни ваъда қилиши, пўписа қилиши, ҳар қандай йўл билан ушлаб қолишга интилиши мумкин. Гиёҳванд моддалар савдоси билан шуғулланувчи харидор топиш умидида одамларга истаганини тавсия этгани каби. Эрингиз билан бирга бўлиш сизга худди шундай гиёҳванд модда бўляпти. Сиз ундан воз кечишга уринсангиз, у сизни йўқотишдан кўрққанидан ундан-да жоҳилроқ бўлади.

— Даҳшатли манзара!

Мэдди ўзининг кучсизлигини билиб қолишганидан хижолатда қолганди. Шу билан баробар, бунда ҳақиқат зарраси борлигини англари. Доктор Флауэрснинг гаплари унинг қалбидаги торни чертгандек бўлди.

— Ҳеч нарсадан уялманг. Буни кўплар бошидан ўтказган. Бироқ фақат анча жасурроқларигина буни тан оладиган аҳволдадирлар. Сизни таҳқирлайдиган инсонни қандай қилиб севиш мумкинлигини ташқаридан қараган одам тушуниши қийин. Лекин ҳаммаси анча илгарироқ бошланган бўлишига боғлиқ, масалан, болалигингизда сиз билан қандай муносабатда бўлишганидан. Агар сизга ҳеч нарсага ярамас, хунук, бедавосан деб уқтирган бўлсалар, бу қалбингизни узоқ йилларга жароҳатлаганди. Эндиги вазифамиз — сизнинг ажойиб, бемисл инсонлигингиз ҳамда сизни ёрқин келажак кутаётганлигини уқтиришдан иборат. Озод бўлганингиздан кейин беш дақиқадаёқ иш топишингиз мумкинлигини айтмоқчиман. Жуда кўпчилик яхши, руҳияти соғлом эркаклар сизнинг эркин эканлигингизни билган заҳоти оёғингиз остида пайдо бўладилар. Бироқ, бунга ўзингиз ишонмагунингизча, буларнинг бари ҳеч аҳамиятсиздир.

Мэдди кулиб юборди. Доктор қандай ёқимли, тинчлантирувчи манзарани чизиб берди! У ўзини анча яхши сезгандай бўлди. Доктор Флауэрс уни жарликдан чиқариб олишга лаёқатли эканига ишонч ҳосил бўлганди. Мэдди докторнинг нечоғли бандлигини биларди ва шунга қарамасдан, ёрдам беришга тайёрлиги боис, унга нисбатан чексиз миннатдорлик туйғусини сезарди.

— Ҳузуримга бир неча кундан кейин келиб, эрингиз ва ўзингизга нисбатан туйғуларингизда қандай ўзгаришлар рўй бергани ҳақида сўзлаб берасиз. Кечасию кундузи, истаган вақтингизда кўнғироқ қилишингиз мумкин бўлган телефон рақамимни сизга бераман. Агар бирон бир хавф туғилса, нимадандир кўрқсангиз ёки сизни ранжитишса, албатта кўнғироқ қилинг. Кўл телефоним ҳаммиша ёнимда бўлади. Ишонч телефони...

Мэдди анча енгил тортди ҳамда докторга нисбатан миннатдорчилик туйғуси янада ортди.

— Яна шуни билиб кўйишингизни истардимки, Мэдди, сиз ёлғиз эмассиз. Агар истасангиз, кўп одамлар сизга ёрдам беришга тайёрдирлар.

— Мен истайман, — деди у унчалик ишонқирамасдан, деярли шивирлаб. — Шу сабабдан ҳам бу ерга келдим. Шунчаки буни қандай қилиб амалга оширишни билмайман. Эримдан қутулиш йўлини. Ҳар ҳолда, қалбимнинг туб-тубида усиз ҳеч нарса қилолмайдигандек сезавераман ўзимни.

— У фақат шунга эришмоққа интиляпти. Ўшандагина сиз билан кўнғилига келган ишни қила олади. Туппа-тузук, соғлом оилада бири бири учун қарор қабул қилишмайди, бир-биридан сир яширишмай-

ди, бири бошқасига ношуд, ялангоёқ деган сўзлар билан ҳақоратлаб, охири вой бўлади, дейишмайди. Бу ҳақиқий зўравонлик, Мэдди.

Жек юзингизни хлорли оҳак ёки қайноқ дазмолда куйдириши шарт эмас. Унга сўз билан руҳиятингизни бузишни билгани етарли. Сўз билан самаралироқ таъсир этиш мумкин бўлганида мушт ишлатиб нима қилади?

Мэдди индамасдан бош ирғади. Ярим соатдан кейин у докторнинг ёнидан чиқиб, студияга қайтди. У бино ичига кираётганида, узун қўнғир сочли қиз эшик ёнида туриб, уни яна кузатаётганига эътибор берди. Кечқурун кўрсатув тугагач, машинага чиқиб ўтирганида, қиз ҳали ҳам ўша ерда турарди. У ниманидир кутаётганга ўхшарди. Бироқ, Мэдди уни сезмай ўтиб кетди. Бир оздан кейин Жек чиқиб, такси чақирди. Қиз уни таниб қолмаслиги учун дарҳол ўгирилиб олди. Улар бир-бирларига ҳаммасини айтиб бўлишганди. Қиз ундан ёрдам кутиш амри маҳоллигини англаганди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Эртасига Мэдди Брэд билан сенат қўмитасининг ахлоқий масалалар хусусидаги материаллар устида ишлаб ўтирганида хонасидаги телефон жиринглади. Кимдир гўшакка узоқ индамай турди. Мэддини қандайдир оний кўркув босди. Яна биронта жинними? Бир қанча вақт ўтиб, симнинг нариги томонидагилар гўшакни қўйиб қўйишди, кейин эса бу қўнғироқни Мэдди унутди.

Кечқурун уйида худди шундай ҳол юз берди. Бу ҳақда эрига айтганди, у елкасини қисиб қўя қолди. Балки биров рақам теришда адашгандир. У анави безори ҳужум қилганидан бери ўз соясидан ҳам чўчидиган бўлиб қолганини масхаралаб, хотинини калака қила бошлади. Мэддининг машхурлигини назарда тутганда, уни зўрлашга уринишларига ҳайрон қоладиган ери йўқ эди. Деярли барча машхур ва таниқли кишилар шундай хавфга дучор бўлардилар.

— Бу аҳволингга оид жиҳатлар, — деди Жек осойишталик билан. — Ахир, буни билмаслигинг мумкинми? Сен янгиликларни етказасан-ку.

Гарчи Мэдди эрини зўрловчи ҳақида огоҳлантирмаганини ҳали ҳам кечиролмаган бўлса-да, кейинги кунларда уларнинг муносабати анча бир маромга тушиб қолганди. Унинг айтишига қараганда, ўйлашга бошқа муҳимроқ масалалар бормиш, экран юлдузларининг хавфсизлигини таъминлаш эса унинг қайғуси эмиш. Барибир, уни огоҳлантириб қўйиши зарур эди.

Эртасига биринчи хонимнинг котибаси қўнғироқ қилиб, қўмитанинг навбатдаги йиғилиши қолдирилганини маълум қилди: миссис Армстронг президент билан бирга Англияга қиролича билан учрашиш учун Букингем саройига кетаётганди.

Мэдди котиба билан биргаликда қўмитанинг ўн бир иштирокчисига қулай вақтни белгиламоққа уриндилар. Мэдди кундалик дафтаридаги ёзув ва саналарни кўриб ўтирган чоғида, кутилмаганда унинг хонасига узун қўнғир сочли, эгнига жинси шим ҳамда оқ майка кийган қиз кириб келди. Унинг кийган либослари унча қимматбаҳо бўлмаса-да, озода ярашимли кўринарди. Қизнинг ўзи асабийлашаётгани равшан эди.

Мэдди нигоҳини унга қаратди. Қизни илгари ҳеч кўрмаганди. Эҳтимол уни бошқа бўлимдан бирортаси юборгандир? Ёки дастхат олиш мақсадида келдимикан? Шу тобда қизнинг қўлида халтачада булочкалар борлигини пайқади, у худди тамаддихонадан юборилган

югурдакка ўхшарди. Демак, бу ергача шу тарзда кириб келган экан-да... Мэдди жилмайди, қўлини силкитиб, уни чиқиб кетишга ишора қилди, бироқ қиз жойидан жилмади. Тўсатдан Мэддини кўрқув босди. Яна битта жинними? Ишқилиб, қуроли ёки пичоги йўқмикан? Шу онда шундай бўлиши ҳам мумкинлигини англади. Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Қўлини хатар сигнали тугмаси томон узатди, бироқ нимагадир босмади.

Мэдди телефон гўшагини кафти билан беркитди.

— Нима гап?

— Сиз билан гаплашиб олишим керак.

Мэдди қизга диққат билан қараб турарди. Унинг қиёфасида нимадир билинар-билинемас ташвишлантирарди.

— Илтимос, эшик орқасида кутиб туринг.

Қиз булочкалар солинган халтачасини қўлида тутганча хонадан истамайгина чиқди.

Мэдди Филлис Армстронгнинг котибасига танлаш учун учта сани маълум қилди, у яқин орада боғланишга ваъда берди. Шундан сўнг Мэдди ички телефон орқали кираверишдаги хизматчи аёлга кўнғироқ қилди:

— Мени қандайдир қиз кутиб турибди. Илтимос, у билан гаплашиб, нима кераклигини аниқлаб, менга қайта кўнғироқ қилинг.

Навбатдаги дастхат олиш ишқибозими? Балки иш излаб келгандир? Унинг хонасига қанчалик осон ва эркин кириб келгани-чи... Мэдди ўша кунги кечки ҳодисадан кейин ҳали ҳам асабийлашарди.

Бир неча дақиқа ўтгач, ички телефон жиринглади. Мэдди шошиб гўшакни кўтарди.

— Унинг айтишича, сиз билан гаплашиб олиши зарур экан. Шахсий масала юзасидан.

— Қандай? Балки у мени ўлдирмоқчидир? Менда қандай иши борлигини айтсин, йўқса у билан учрашмайман.

Тўсатдан қиз қатъиятли қиёфада остонада пайдо бўлди.

— Менга қаранг, бизда бундай қилиш ярамайди. Сизга нима кераклигини билмайман, лекин нима гаплигини аввал хизматчиларга айтиб беришингизга тўғри келади.

Гарчи Мэддининг юраги қинидан чиқиб кетгудай тез ураётган, қўли эса ҳанузгача хатар сигнали тугмасида бўлса ҳам, у бу гапни қатъий ва осойишта оҳангда гапирди.

— Ҳўш, мендан нима истайсиз?

— Гаплашиб олишни... бир неча дақиқа холос.

Бирдан Мэддига қиз худди йиғлаб юборадигандек туюлиб кетди. У булочкалар солинган халтача ҳам қайгадир ғойиб бўлганини пайқади.

— Билмадим, сизга ёрдам бера олармиканман.

Унинг хаёлида бу аёлларни ҳимоя қилиш кўмитаси иши ёки аёллар тўғрисидаги материалларидан бирортаси билан боғлиқ бўлса керак, деган фикр келди. Эҳтимол, бу қиз Мэддининг раҳмини келтиришга аҳд қилгандир.

— Ҳўш, нима гап эди? Мен билан нима ҳақда гаплашмоқчи эдингиз?

— Сиз ҳақингизда.

— Мен ҳақимда? Айнан нимани?

Қизнинг қўллари қалтирарди. Мэддини тўсатдан қандайдир тушунарсиз, ғалати ҳис чулғади.

— Ўйлайманки, сиз менинг онамсиз, — зўрға эшиттириб шивирлади қиз.

Мэдди кутилмаган зарбага дуч келгандек оромкурсида ғужанак бўлиб олди.

— Нима?

Энди унинг ҳам қўлларига титроқ кирди. Йўқ, бу қандайдир бе-ақл шекилли!

— Мен бефарзандман.

— Ҳеч қачон бўлмаган ҳамми?

Энди қизнинг лаблари ҳам титрарди, кўзларида умидсизлик қотди. У уч йилдан бери онасини изларди ва мана, яна боши берк кўчага кириб қолди, шекилли.

— Айтинг-чи, ҳеч қачон болангиз бўлмаганми? Менинг исмим Элизабет Тернер, ёшим ўн тўққизда, Теннесси штатидаги Гэтлинбергда ўт бешинчи май куни туғилганман. Билишимча, онам асли Чаттанугалик бўлган экан. Ҳаммадан суриштириб чиқдим, онам мени ўн беш ёшида туққанини аниқладим, холос. Унинг исми Мэдлен Бомон экан, шекилли, лекин бунга ишончим комил эмас. Мен билан суҳбатлашган бир одамнинг гапига қараганда, унга жуда ўхшар эмишман. Мэддининг қўли хатар сигнали тугмасидан аста узилди. У кулоқларига ишонмай, қизга тикилиб турарди.

— Нима учун онанинг мен эканлигимга қарор қилдингиз?

— Ўзим ҳам билмайман... Шунчаки... сиз Теннессидан экансиз. Бу ҳақда интервьюларингиздан бирида ўқигандим... ва исмингиз Мэдди, кейин... ростдан ҳам сизга озгина ўхшаб кетаман... ва... тушунман, бунинг ҳаммаси бемаъни эшитилади. — унинг юзидан руҳий асабийлашиш ва ҳафсаласи пир бўлгани боис, тинимсиз ёш оқарди. — Эҳтимол бу сиз бўлиб чиқишингизни жуда хоҳлаганим учундир. Сизни телевизорда кўп кўрганман ва менга жуда ёқасиз.

Хонага муаллақ сукунат чўкди. Мэдди рўй берган ҳодисани аниқлаштириб олишга уринарди. Энди нима қилса экан?.. У қиздан кўзини узмасди. У ҳозиргача қалбининг энг сирли ерларини яширишга уринган деворларга тегиниб кетишдан қочадиган, у ўз ичига қурган девор ва тўсиқлар бирин-сирин йиқилиб бораётгандек туюларди. У буни ўзига эп кўрмасди. Ҳозир рўй берган ҳодиса содир бўлмаслиги керак эди. Бироқ, энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Албатта, буни тезда ниҳоясига етказиш мумкин. Қизга у Мэдлен Бомон эмаслиги, Теннессида бундай исмли аёллар кўплигини айтса, бас. У Гэтлинбергга ҳеч қачон бўлмаганини айтиб, узрини билдириб, қизга яхши тилаклар тилаб юбориши мумкин эди. Бироқ, бундай қилолмаслигини Мэдлен англаганди.

У индамасдан ўрнидан турди, хонасининг эшигини ёпди ҳамда ўн беш ёшида воз кечган ва умрида бошқа ҳеч кўришини кутмаган ўша чақалоқ шу эканлигини таъкидлаётган меҳмон қизга ўтирилди. У узоқ вақтгача соғинган, йиғлаган, кейинроқ ўзига ҳатто эслашни ҳам тақиқлаган боласи эди. Бу бола ҳақида у Жекка ҳеч нарса деманганди.

Эри унинг бола олдирганларини биларди, холос.

— Ростдан ҳам менинг қизимлигингизни қандай исботлай оласиз?

Унинг овози ҳаяжонланганидан узилиб қолди. Яна ўша оғриқ, ўша кунлар андуҳи ёдига тушди. У туғилганидан кейин қизини бошқа ҳеч кўрмади. Уни фақат бир марта қўлига олган. Бу қиз ҳамширанингми, қўшнисинингми, кимнинг бўлмасин, қизи бўлиши мумкин. Ҳойнаҳой, ундан пул ундириш ниятида келган бўлса керак. Мэддининг боласи бўлгани ҳақида кўп одам билмасди. Худога шукур, улардан бирортаси уни безовта қилмаганди. Қачонлардир у бундан жуда кўрққанди.

— Ёнимда туғилганлик ҳақида гувоҳномам бор, — қизнинг бўғиқ овози эшитилди. Қиз сумкасидан ҳужжатни олди.

Уни Мэддига кичкинагина чақалоқ суврати билан бирга узатди. Мэдди сувратдан кўзини узолмай тикилди. Худди шундай сувратни унга ҳам туғруқхонада беришганди. Бола туғилган заҳоти сувратга олинганди. Қип-қизил юзли чақалоқ пушти ранг чойшабга ўралганди. Мэдди сувратни узоқ йиллар кармонида сақлаб юрди, кейин Жек кўриб қолишидан чўчиб, ташлаб юборганди. Бобби Жо бола ҳақида биларди, лекин уни бу қизиқтирмасди. У даврда кўпгина таниш қизлар ҳомиладор бўлиб қолишарди, — айримлари ундан ҳам ёшроқ эдилар, — кейин чақалоқларни ташлаб кетишарди, уларни бошқа кишилар асраб олишарди. Лекин Мэдди учун ҳаётининг бу қисми узоқ йиллар давомида энг ғамгин сирлигича қолганди.

— Бу истаган одамнинг гўдаги бўлиши мумкин, — совуққина деди у. — Ёки бу сувратни туғруқхонадаги бирортасидан олган бўлишингиз мумкин. У ҳеч нарсани исбот қилмайди.

— Қонимизни текшириб кўриш мумкин. Агар сиз ҳарҳолда қизингиз бўлишим мумкин, деб ҳисобласангиз.

Ақлли фикр... тўсатдан Мэддининг қалби қизга томон талпиниб кетди. У шундай ишга қадам ташласа-ю, Мэдди унинг муаммосини умуман енгиллаштирмаяпти. Лекин... бу қиз, Элизабет унинг бутун ҳаётини остин-устин қилмоқчи. Мэдди аллақачон қалбида кўмиб қўйганнинг юзига қарашга мажбур қиляпти. Бу ҳақда Жекка нима дейди?

— Илтимос, бир дақиқага ўтиринг.

Мэдди аввалгидай қиздан кўзини узмай ўрнига ўтирди. У қўлини узатиб, қизга теккизишдан ўзини базўр тиярди. Улар унинг отаси билан мактабда бирга ўқишганди, фақат унинг ёши каттароқ эди. Улар бир-бирини ҳатто унча яхши билишмасди ҳам, лекин Мэддига у ёқарди. Бобби Жо билан уришиб қолганида, унинг ёнига бир неча бор учрашувга борганди. Бола туғилганидан кейин уч ҳафта ўтгач, ўша йигит автоҳалокатда ҳалок бўлди. У вақтда Мэдди боласидан воз кечиб бўлганди. Боланинг отаси кимлигини Бобби Жога айтмади ҳам, уни бу унча қизиқтирмасди.

— Қаерда яшайсан, Элизабет? Мэдди бу исмни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан, ҳали ҳам тақдирга тан беришга қарор қилолмай айтди. Бу ерга қандай етиб келдинг?

— Мемфисдан автобусда келдим. Йўл харажатларига пул йиғиш учун ўн икки ёшимдан ишлай бошлаганман. Доимо ўз туққан онамни топиш орзусида бўлганман. Отамнинг кимлигини аниқлашга ҳам уриниб кўрдим, лекин ҳеч нима билолмадим.

Қиз ҳали ҳам асабийлашарди, ахир Мэдди шу чоққача унга ҳеч бир тайинли гап айтмади-да.

— Отанг сен туғилганингдан кейин уч ҳафта ўтгач, ҳалок бўлган. Яхши йигит эди. Сен унга озгина ўхшаб кетасан.

У кўпроқ Мэддига ўхшарди, бунини аниқ кўриб турарди. Ўша юз тузилиши, сочларининг ранги... Энди Мэдди бунини истаган тақдирда ҳам ундан воз кечиш осон бўлмайди. Беихтиёр унинг хаёлига бу воқеа кўча нашрлари учун қандай кутилмаган совга бўлиши ҳақидаги фикр келди.

— Сиз у ҳақда қаердан биласиз?

Элизабет Мэддига саросимага тушганча қараб турар, бу унинг учун қандай маъно англатишини топишга уринарди. У унчалик беақл эмас, шекилли, фақат Мэдди сингари у ҳам рўй берган ҳодисадан лол қолганди.

Мэдди қизга индамай узоқ тикилиб турди. Мана унинг энг юксак орзуси фарзандли бўлиш ҳам амалга ошди. Агар охир-оқибатда

ҳаммаси даҳшатли тушга айланиб, мабодо қиз беҳаё фирибгар бўлиб чиқса-чи? Йўғ-е, ундай бўлмас.

Мэдди оғзини жуфтлаб нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин сўз ўрнига томоғидан ўкирик отилиб чиқди. Қўллари ўзидан-ўзи қиз томон узалди. У қизини бағрига маҳкам босди. Бироқ, умрида ҳеч қачон айтишга умид қилмаган сўзларни тезда айтолмади:

— Мен сенинг онангман.

Элизабетнинг нафаси ўпкасига тикилди. Кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. У қўлларини чўзганча Мэддининг бўйнидан қучиб, бағрига маҳкам ёпишиб олди. Улар шундай қучоқлашиб, йиғлашиб ўтирдилар.

— Вой, Худойим... ё Тангрим... ахир, ҳатто умид ҳам қилмагандим... шунчаки сиздан сўраб кўрмоқчи эдим... эй Худойим...

Улар бир-бирларидан айрилишга куч тополмай, узоқ тебранишиб ўтиришди. Элизабет кўзларида ёш билан жилмаярди. Мэддининг бутун вужуди титрар, фикрлари чалкашарди. Бир нарса равшан эди: улар неча йиллар ва масофалар оралаб қандайдир мўъжиза юз бериб, қизи билан яна бир-бирларини топдилар. Энди нима қилиш керак... Ахир бу фақат бошланиши.

— Сени асраб олган ота-онанг қаерда? — сўради у ахийри.

У одамлар ҳақида Мэддининг билгани шу эди: улар теннессилик бефарзанд оила, яхши пул топишади. Ҳар иккала томон ҳақидаги барча маълумотлар она билан бола бир-бирларини ҳеч қачон топмаслиги учун қаттиқ сир сақланарди. Кейинроқ, йиллар ўтиб, бола асрашга тегишли қонунлар анча юмшади, лекин Мэдди қизини излашга бирон марта уриниб ҳам кўрмаганди. Кеч бўлди, қарор қилди у, ҳаммаси қандай бўлса, шундайлигича қолсин. Мана, энди қизининг ўзи уни топиб келди.

— Уларни билмасдим. — Элизабет кўзларини артиб, онасининг пинжига яқинроқ тикилди. — Улар бир ёшлигимда темир йўл ҳалокатида ҳалок бўлишган экан. Беш ёшга етгунимга қадар Ноксвиллдаги етимхонада бўлдим.

Мэддининг ичи алғов-далғов бўлиб кетди. Ўша даврда у ҳам Ноксвиллда яшарди, Бобби Жога турмушга чиққанди ҳамда қизини олиб кетиши мумкин эди! Бироқ, ўшанда боласининг қаердалигини билмаганди.

— Бир нечта етимлар уйларига кўчиб юрдим. Айримларида чидаса бўладиган аҳвол эди, бошқалари ёмон. Доимо кўчиб юраверардим, биттасида ҳам ярим йилдан ортиқ яшамаганман. Ҳамма жойда ўзимни бегонадай сезардим. Баъзиларида мен билан жуда ёмон муносабатда бўлишарди.

— Сени ҳеч ким асраб олишни истамадими?

Элизабет бошини чайқади:

— Эҳтимол, шу сабабдан ҳам ўз туққан онамни излаб топишни хоҳлаган бўлсам керак. Мени бир неча марта асраб олишга уринишганди, лекин кейинчалик бўлғувси ота-онам чўнтаги кўтармаслиги аён бўлиб қоларди. Уларнинг ўз фарзандлари бор эди, яна битта болани боқиш оғирлик қиларди. Мен улар билан муносабатларни узмадим, айниқса, сўнгилари билан. Улар менга яхши муносабатда бўлдилар, гарчи ўзларининг беш ўғиллари бўлса ҳам. Катта акамга сал бўлмас турмушга ҳам чиқмоқчи эдим, лекин бу ғалатиноқ кўринса керак, деб ўйладим. Ҳозир Мемфисда бир ўзим яшайман, коллежда ўқийман ва официант бўлиб ишлайман. Коллежни тугатгач, ҳойна-ҳой, Нэшвиллга кўчиб бориб, бирор бир тунги клубда қўшиқчи бўлиб ишлашга уриниб кўраман.

— Сен қўшиқ айтасанми? — ҳайрон бўлиб сўради Мэдди.

Бирдан у қизи ҳақида ҳамма нарсани билиш истагида ёнаётганини сезиб қолди. У Элизабетнинг турли етимхоналарда ота-она меҳрию ардоғидан мосуво ҳолда тасаввур қилиб, ҳақиқатдан қийналарди... Бироқ, қандайдир сабаб билан қизи тирик қолишга муваффақ бўлган. У, афтидан, чидамлиликини онасидан мерос олган бўлса керак. У бирам кўҳликки. Тўсатдан Мэдди улар иккиси ҳам оёқларини чалиштириб ўтиришларида бир хил ҳаракат борлигини пайқайди. Бутунлай бир хилда...

— Ашула айтишни яхши кўраман. Овозим ҳам ёмон эмасга ўхшайди. Ҳар ҳолда одамлар шундай дейишади.

— У ҳолда менинг қизим эмассан.

Мэдди кўзининг ёшлари аро кулиб юборди. Уни ҳар хил қарама-қарши фикрлар исканжага оларди. Улар қўл ушлашиб ўтиришарди. Энг фаройиби, уларнинг гапини ҳеч ким бўлмасди. Бу камдан-кам бўладиган ҳодиса эди, айниқса эрталаблари.

— Яна нимани яхши кўрасан?

— Отларни яхши кўраман. Улар менинг гапимга кирадилар. Лекин сигирларни ёқтирмайман. Мени асраб олмоқчи бўлган бир оиланинг ўз сут фермаси бор эди. Шундан кейин ҳеч қачон фермерга эрга тегмайман, деб онт ичдим.

Иккаласи ҳам кулиб юборишди.

— Болаларни севаман. Деярли барча тутинган опа-акаларим билан хат ёзишиб тураман. Улардан кўпчилиги яхши одамлар. Менга Вашингтон ёқади. — У Мэддига жилмайди. — Сизни экранда кўришни ёқтираман. Чиройли кийимларни яхши кўраман, ўғил болаларни яхши кўраман. Қум соҳилида тобланишни севаман.

— Сени яхши кўраман, — отилиб чиқди Мэддидан. — Ўшанда, энг бошида ҳам сени яхши кўрардим. Лекин туғруқхонадан олиб кетолмасдим. Бор-йўғи ўн беш ёшда эдим. Ота-онам сени олиб кетишимга ҳеч йўл қўймасдилар. Бу туфайли кейин қанча йиғладим. Ҳар доим ўйлардим, қаердалигингни, аҳволинг яхшими, деб. Сени яхши одамлар асраб олганини, улар сенга яхши муносабатда бўлаётганларини ўзимга таъкидлашга уринардим.

Худойим, қандай даҳшат, унинг қизи етимхоналарда сарсонун саргардон бўлиб юрган экан...

— Сизнинг фарзандларингиз борми?

Мэдди бошини ғамгин чайқатмоқчи эди, лекин бу энди ёлғонлигини тушунди. Энди унинг қизи бор. Бу сафар энди ундан айрилмайди. Мэдди буни ўзига аҳд қилди.

— Йўқ, мен бошқа бола кўролмайман.

Элизабет ўзгаларнинг сирларини ҳурмат қилгани сабабли нима учунлигини сўрамади.

Қизининг ўтмиши қанчалик ранг-баранг лахтақлардан тикилган қуроқ кўрпага ўхшабини эсларкан, унинг босиқлиги ҳамда одоб сақлашини баҳоламай қололмади. У ўзини тутишни билади, гаплари ҳам тўғри, саводли.

— Сен китоб ўқишни ёқтирасанми?

— Жуда ҳам.

Мана, онасидан мерос ўтган жасурлик, қатъият, мақсадга эришишда собитликдан ташқари яна бир жиҳат. У ўз онасини шунчалик узоқ вақт излаб топишга уринди, бу ҳақда умри давомида орзулади, мана энди ниятига етди.

— Ёшингиз нечада?

Элизабет онасининг ёшени тўғри топганига шунчаки ишонч ҳосил қилмоқчи эди. У, афтидан, онасининг аниқ ёшени билмасди.

— Ҳаттиз тўртда.

Улар она-боладан ҳам кўра опа-сингилга ўхшардилар

— Мана шу телетармоқнинг эгаси эрим бўлади. Унинг исми Жек Хантер.

— Биладан. Икки кун олдин у билан идорасида кўришгандим.

— Нима? Наҳотки?

— Сизни вестибюлда сўрагандим, бироқ ёнингизга киритишмади. Бунинг ўрнига унинг хонасига юборишди. Унинг котибаси билан гаплашиб, сизни шахсий масала юзасидан кўрмоқчилигимни айтдим. Сизга хат қолдириб, менинг онамлигингизни аниқламоқчилигимни ёздим. У хатни дарҳол жаноб Хантерга етказиб берди ва кейин унинг хонасига бошлаб кирди.

Элизабет ҳаммасини худди шундай бўлиши керакдай сўзлаб берди. Эҳтимол, ўзи шундай ҳамдир. Фақат бир нарсадан бўлак: Жек бу қиз тўғрисида хотинига бир оғиз ҳам айтмаганди.

— Кейин нима бўлди? У сенга нима деди?

— Бундай бўлиши мумкинмас, у буни аниқ билишини айтди. Сизнинг ҳеч қачон болаларингиз бўлмаганини айтди. Менимча, у мени қандайдир қаллоб, фирибгар деб ўйлади, шекилли. Сизни алдаб, пул ундирмоқчи, деган қарорга келди, шекилли. Менга йўқолишимни ва бошқа ҳеч қачон кўзига кўринмаслигимни тайинлади. Унга туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома билан сувратни кўрсатдим ва уларни қайтариб бермайди, деб ўйлаб ҳатто кўрқиб ҳам кетдим. Лекин у қайтариб берди. Қизлик фамилиянгиз бутунлай бошқачалигини айтди. Бироқ мен тўғриси билардим. У балки сизни ҳимоя қилиш ниятида ёлгон гапирётган бўлса керак, деб ўйладим. Кейин у шунчаки билмаса керак, деган хулосага келдим. Эҳтимол, унга бу ҳақда гапирмагандирсиз.

— Айтмаганман. Ҳеч тилим бормаган. У менга жуда яхши муносабатда бўлди. Мени қутқарди. Ноксвилдан олиб кетди, ажрашишим учун пул тўлади. Бу тўққиз йил аввал бўлганди. Ҳозир ким бўлиб етишган бўлсам, ҳаммаси унинг ёрдамида амалга ошди. Бу ҳақда унга қандай айтиб беришни ўзимга тасаввур ҳам қилолмасдим.

Аммо энди-чи, у билади ва хотинига бир оғиз ҳам гапирмади. Буни ёлгон деб ўйлаб, уни безовта қилгиси келмадимми ёки келажакда юзига солиш мақсадида эҳтиётлаб қўйдими? Кейинги вақтларда ўзини тутишидан, ҳойнаҳой, кейингиси бўлса керак. Бу янгилик унинг учун бош айланарли даражага етган чоғида, у барчасини юзига солади.

Мэддининг виждони қийналарди. Мабодо ҳаммаси бундай бўлмаса-чи?

— Ҳўш, энди у билади, — хўрсинди у. Элизабетга нигоҳини қаратди. — Энди нима қилсак экан, қандай ўйлайсан?

— Ҳеч нима. Менга сиздан ҳеч нима керак эмас. Фақат сизни топишни ва учрашишни истагандим, бўлди, бас. Эртага Мемфисга қайтаман. Ишхонамдан бир ҳафтага таътил беришганди.

— Лекин сени кўриб туришни хоҳлайман, Элизабет. Сени яхшироқ билишни истайман. Мемфисга боришимга умид қиламан...

— Жуда соз! Меникида қолишингиз мумкин. Лекин сизга у ер, ҳойнаҳой, унча ёқмаса керак. — қиз уялибгина жилмайди. — Ётоқхонада бир хонани ижарага олганман, у ерда нохуш ислар... Барча топган пулимни ўқишимга... ва сизни топиш учун сарфладим.

— Балки иккаламиз меҳмонхонада яшаб турармиз.

Элизабетнинг кўзлари чақнаб кетди. Мэдди бундан таъсирланиб, яна кўзи ёшланди.

— Ҳеч кимга ҳеч нимани айтмайман, — деди уялиб Элизабет. — Фақат ишхонамдаги хўжайинимга ва яна бир тутинган онамга. Агар сиз қарши бўлмасангиз. Лекин истамасангиз, индамайман. Сизга ташвиш келтиришни истамайман.

— Шундай деяётганинг жуда яхши, Элизабет, аммо ҳали нима қилишни ҳал этганимча йўқ. Уйлаб кўришим, эрим билан гаплашиб олишим керак.

— Унга бу унчалик ёқмаса керак. Унинг учун бу нохуш янгилик бўлади.

— Ҳа, эҳтимол, шундайдир.

Мэдди қизига жилмайди. Рўй берган ҳодиса унинг учун ҳам ҳайратланарли бўлди. Бироқ, ҳозир... Худойим, қизинг бўлгани қандай ажойиб! Сирлар тугади. Худди йиллар давомида пайқамасликка уриниб, ўрганиб кетган эски яраси битиб кетгандай бўлди. Бу тақдирнинг шунчаки совғаси эди.

— Ҳечқиси йўқ, кўникади.

Мэдди Элизабетни тушки овқатга таклиф қилди. Қизнинг чеҳраси янада яшнаб кетди. У онасига Лиззи деб чақирлишини таклиф қилди. Улар кўчанинг нариги бурчагидаги тамаддихонага кетишди. Йўлда Мэдди қизининг елкасидан оҳиста қучиб олди. Сандвич ва гамбургер ейиш давомида Лиззи онасига ўз ҳаёти, дўстлари, ташвиш ва қувончлари ҳақида гапириб берди. Кейин саволлар бера бошлади. Миллионларча саволлар. У бу учрашувни шунча йил орзулаганди. Мэдди ўша даврда бунини ўзига ҳатто орзу қилишга йўл ҳам қўёлмасди.

Соат учда улар студияга қайтишди. Мэдди қизига ўзининг барча телефон ва факс рақамларини ёзиб берди, қизининг телефонларини ёзиб олди ҳамда мунтазам равишда қўнғироқлашиб туришга ваъдалашди. Кейин, Жек билан ҳаммасини келишиб олганидан сўнг, дам олиш кунларида қизини Виргиниядаги фермага таклиф этишни мўлжалларди. Уни олиб кетиш учун самолёт юборишини айтди, Лиззининг кўзлари ҳайратдан катта очилиб кетди.

— Нима, ўз самолётингиз борми?!

— Ҳа, Жекда бор.

— Мана, ҳаёт! Онам телеюлдуз, отамнинг эса шахсий самолёти бор!

— Аслини олганда, у сенга ота эмас.

Ва ота бўлишни истамайди ҳам, ўйлади Мэдди. У ўз ўғиллари билан ҳам учрашишдан завқланмайди, ноқонуний қизи ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

— Лекин у яхши одам.

Бу сўзларни айтар экан, Мэдди ёлғон гапирётганини биларди. Бироқ ҳаммасини тушунтириб бериш нақадар қийин эди. Мэдди турмуши бахтсизлигини, эрини ташлаб кетишга куч топиш умидида руҳшунос хузурига бораётганини қизига қандай тушунтирсин. Элизабетни сира уришишмаган ва ранжитишмаганига фақат умид қилиш мумкин. Овқатланиш чоғида бу ҳақда ҳеч нима демади. Кейин... қизининг ҳеч қачон ўз уйи ва оиласи бўлмаганига қарамай, у ҳаётидан мамнун кўринарди. Эҳтимол, шуниси ҳам маъқулдир. Агар у Бобби Жо онасини зинадан итарганини кўриши ёки Жек уни ҳақоратлаётганини эшитишига тўғри келганида, нима бўларди? Ғамгин фикрлар. Бунинг устига, Мэдди қизининг олдида унинг учун ҳеч нима қила олмагани туйғули ўзини айбдор ҳис қилиб, ниҳоятда хижолатда эди. «Қизи» деган сўзнинг ўзи вужудида титроқ пайдо қиларди. Қизи... Унинг қизи бор.

Улар маҳкам қучоқлашиб, хайрлашдилар. Мэдди Элизабетнинг кўзларига тикилди:

— Мени топганинг учун раҳмат, Лиззи. Бунга лойиқ эмасман. Лекин сен билан яна топишганимиздан ниҳоятда бахтиёрман!

— Раҳмат, ойижон, — зўрға эшиттириб шивирлади Лиззи.

Иккаласи ҳам ёшларини артиб олишди. Лиззи чиқиб кетди. Мэддининг изидан узоқ қараб қолди. Бу дақиқани улар иккиси ҳам сира унутишмайди. Куннинг қолган қисми мисли туман ичра ўтказди. Билл Александр қўнғироқ қилган чоғида у асл ҳаётга ҳали қайтмаганди.

— Ҳўш, қандай янгиликлар бор? — дўстона сўради Билл. Мэдди кулиб юборди.

— Айтсам, ишонмайсиз.

— Нақадар сирли эшитилмоқда. Нимадир муҳимроқми?

Билл, ҳойнаҳой, у эрини ташлаб кетган бўлса керак, деб ўйлаганди. Мэддининг ҳаётида аслида нима рўй бергани ҳақида у ҳатто тасаввур ҳам этолмасди.

— Кўришганимизда гапириб бераман, бунинг тарихи узун.

— Интизорлик билан кутаман. Янги ҳамкасабангизнинг-чи, ишлари қандай?

— Ҳозирча унчалик яхши эмас. Ўзи ёмон йигит эмас, лекин барибир бу худди ҳўкиз билан рақс тушгандек гап. Биз бир-биримизга унча мос келмайдиган жуфтликмиз.

Рейтинглар, албатта, пастга тушиб кетади. Улар телетомошабинлардан Грегни олиб ташлашганларига норозилик билдирган юзлаб хатлар олишганди. Қизиқ, бу хатларни кўрганда Жек нима деркин?

— Ўйлайманки, бир-бирингизга анча мослашиб оласизлар. Бу ниқоҳдаги ҳаётга озгина ўхшаб кетади.

— Эҳтимол.

Бундай бўлиши гумон, деб ўйлади у. Улар бир-бирига умуман мос эмас, табиийки, телетомошабинлар буни пайқамай қолишмаган.

— Эртага биргаликда тушлик қилишга қалайсиз?

У ҳали ҳам Мэддидан хавотирланар ва унинг аҳволи ҳаммаси жойидалигига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Бундан ташқари... бундан ташқари, Мэдди унга жуда ёқарди.

— Бажонидил, — деди Мэдди ўйлаб ҳам ўтирмай.

— Ўшанда тарихи узун воқеангизни менга гапириб берасиз. Уни эшитишга сабрим чидамаяпти.

Улар тушлик овқатга қаерга боришларини келишиб олдилар. Мэдди табассум билан гўшакни қўйди. Бир оздан кейин у эфир олдидан пардоз қилиш учун кетди.

Бу сафар иккала кўрсатув ҳам силлиқроқ ўтди. Кейин у Жек билан вестибюлда учрашди. Жек қўл телефони орқали гаплашарди. Бу суҳбат уйга кетишадганда ярим йўлгача машинада ҳам давом этди. Бироқ, кейин, эри телефонни йиғиб қўйганида ҳам унга индамади.

— Бугун ҳаддан зиёд жиддий кўринадан, — секин қистириб ўтди Жек. Кечкурун улар уйда қолиб, енгилроқ овқатланишга қарор қилишди.

— Бирор нима содир бўлдимми? — сўради Жек менсимаган оҳангда.

Мэддининг индамаслиги муҳимроқ ниманидир яшираётганининг белгиси эканини Жек биларди.

У эрига нигоҳини қаратди-да, бош ирғади. Зарур сўзлар ҳа деганда эсига келавермади-да, у тўппа-тўғри мақсадга ўтиб қўя қолди:

— Нима учун менга қизим келганини айтмадинг?

У эрининг кўзларига тик қаради. Уларда совуқ ва қаттиқ нимадир йилтираб, шу лаҳзадаёқ ғазаб учқунланди.

— Сен-чи? Нима учун қизинг борлигини менга айтмагандинг? Яна қандай сирларни мендан яшираётганингни фақат сезиб оляпман, Мэд.

У қўлида шаробли шиша тутганча ошхонасидаги стулнинг бир чеккасига ўтирди. Ўзига шароб қуйди, бироқ хотинига таклиф ҳам қилмади.

— Тўғри, сенга айтишим керак эди, лекин бу ҳақда биров билишини истамагандим. Бу сен билан танишмасимдан ўн йил олдин содир бўлганди.

У эрининг олдида қатта айби йўқлигини биларди. У эрига ёлғон гапирмаган, шунчаки бу ҳақда индамай қўя қолганди.

— Жуда қизиқ-а, сен яширишга уринган нарса бир кунмас-бир кун кутилмаганда қайтиб келади, шундайми? Ҳойнаҳой, қизимдан кутилдим, деб ҳисоблагансан, у эса... поқ этиб, тамакидондан сакраб чиққан шайтондек чиқиб келди.

Мэдди эрининг қизи ҳақида нақадар менсимаслик билан гапираётганини эшитиш ниҳоятда азобли эканини ҳис қилди. Уни ҳимоя қилишга эҳтиёж сезди.

— Ундай дема, Жек. У яхши қиз. Ўн беш ёшлигимда туғиб, уни бировга беришга мажбур бўлганим учун у айбдор эмас. У яхши инсон.

— Буни қандай билишинг мумкин, жин урсин? Балки у ҳозир, шу дақиқада биронтасига интервью бераётгандир ва эртага телевидорда ўзининг машҳур онаси уни қандай ташлаб кетгани ҳақида гапираётганини кўрарсан. Сен ҳатто у ростдан ҳам қизинглигига ишонч ҳосил қилолмайсан! Эҳтимол, у қандайдир фирибгар ёки шунга ўхшаш бир нимадир... худди онаси каби.

Мэдди эри нимани назарда тутаётганини англади. Доктор Флауэрс у билан айнан шу ҳақда гаплашганди. Эри унинг иродасини букиш учун уни эзади, камситади, ҳақорат қилади, сўкади.

— Ташқи жиҳатдан у менга жуда ўхшайди, Жек. Буни рад этиш қийин. — Мэдди ҳақоратларга эътибор бермасликка тиришиб, буни осойишта оҳангда гапирди.

— Ҳа, жин урсин, Теннессидаги ҳар қандай суюқоёқ сенга худди қуйиб қўйгандек ўхшайди! Нима қўнғир рангдаги сочлар билан мовий кўзлар шунчалик камёб, деб ўйлайсанми? Сенга ўхшаш хотин зоти тиқилиб ётибди!

Мэдди бу қўполликка ҳам эътибор бермади.

— Нима учун у билан кўришганингни айтмадинг. Ҳар эҳтимолга қарши қайси ҳодиса учун асраб қўйгандинг?

У жавобни биларди. У хотинини ҳаммадан ҳам кучли оғриқ билан зарба берадиган ва уни ҳақиқий руҳий хаста аҳволга соладиган лаҳзани танлаган бўларди.

— Мен сени шунчаки товламачидан ҳимоя қилмоқчи бўлдим. Бу пул ундириш воситаси деб ҳисобладим, бўлди, бошқа ҳеч нарса эмас. Сенга айтишдан аввал уни текшириб кўрмоқчи эдим.

— Ҳа, мен учун қайгураётганингни қадрлайман ва ҳар ҳолда бу ҳақда ўша заҳоти эшитишни маъкулроқ кўраман.

— Яхши, буни келажак учун эслаб қўяман, агар яна ноқонуний валади зиноларингдан биронтаси пайдо бўлиб қоладиган бўлса. Айтгандай, улардан сенда яна нечтаси бор?

Мэдди унга жавоб беришни лозим топмади.

— Лиззини кўришимдан жуда хурсанд бўлдим. Яхши қиз.

— Унга сендан нима керак экан? Пулми?

— У фақат мени кўришни хоҳларди. Уч йил излабди. Мен эса уни бутун умр ўйладим.

— Қандай таъсирли! Ҳали қараб тур, кафолат бераманки, у ўзи борлигини яна эслатади. Бу унчалик ёқадиган воқеа бўлмайди.

Жек хотинига ғазаб билан тикилганча ўзига яна шароб қуйди.

— Нима учун, Жек? Ҳаммамиз тирик инсонмиз. Ҳар бир инсон билан бундай воқеа рўй бериши мумкин.

— Э, йўқ, яхши тарбия олган одамлар билан бундай воқеалар содир бўлмайди, Мэд. — У хотинини камситар экан, очик завқларди. Мамнунлигини кўрсатиб, ҳақоратларди. — Нозандай аёллар бундай аҳволга тушмайдилар. Улар ўн беш ёшида бола туғиб, ахлат каби черков зинасига гўдақларини ташламайдилар.

— Ундай эмас. Аслида ҳаммаси қандай содир бўлганини билишни истамайсанми?

“Эҳтимол, жила қурса, эримнинг олдидаги айбимни озроқ текисласам, — ўйлади Мэдди. — Ҳарҳолда у эрим, қизим тўғрисида унга илгарироқ айтиб беришим керак эди”.

— Йўқ, хоҳламайман, шартта гапини бўлди у. Мени бошқа нарса ташвишлантиради: бу воқеа ташқарига чиқиб, сен миллий телевидениеда суюқоёқ аёл сифатида пайдо бўлганинда, нима қиламиз? Эътиборинг учун, мени ўзимнинг дастурим, телекомпаниям ташвишлантиради.

— Уйлайманки, одамлар ҳаммасини тушунадилар. — Мэдди ҳеч бўлмаса, ташқаридан ўз қадр қимматини сақлашга уринарди. Ичида эса... эри ахир ўз ниятига етганди, унинг ичида ҳамма нарса қалтирарди. — Ахир у жиноятчи эмас, жин урсин, қотил эмас! Худди менинг каби.

— Йўқ, бор-йўғи учига чиққан фоҳиша. Ялангоёқ. Ҳар доим шундай деганман.

Мэдди унга шартта ўгирилди:

— Мен билан қандай қилиб бундай гаплаша оласан? Нима, менга қанчалик озор бераётганингни тушунмаяпсанми?

Оғриқдан унинг ҳатто кўзлари тиниб кетди. Бироқ Жекка бу заррача таъсир этмади. Аксинча. У янада кўпроқ игна санчишни истарди.

— Сен азобланишга лойиқсан. Нима, ўзинг билан фахрланасанми? У ҳолда сенинг томинг кетган. Шундайлиги кўриниб турибди. Балки бунинг устига яна жинни ҳамдирсан. Сен мени алдадинг, ўз қизингни ташлаб кетдинг. Бу ҳақда Бобби Жо билармиди?

— Ҳа, биларди.

— У ҳолда сени калтаклашига ҳайрон бўлмасам ҳам бўлади. Бу кўп нарсани англатади. Сен ундан шикоят қилиб, минфирлаганинда сабабини билмагандим. Тўғриси айтсам, ҳозир уни айблай олмайман.

Мэдди ғазаб билан эрига тикилди:

— Бекор гап! Нима содир этган бўлсам ҳам, на ундан, на сендан бундай муомалага муносиб эмасман. Бу адолатсизлик, бунинг ўзинг ҳам жуда яхши биласан.

— Сен эса мени алдадинг! Бу сенинча адолатданми? Ҳозир ўзимни қандай ҳис қилишим керак? Сен фоҳишасан, Мэд, пасткаш, нархи арзон фоҳиша! Ҳойнаҳой, ўн икки ёшингдан бошлаб эркаклар билан юрган бўлсанг керак. Ҳозир менга худди сени умуман билмайдигандек туюлапти.

У хотинининг қизи ҳақида нимага айтмаганини сўраган саволидан қандайдир йўл билан ўтиб кетолди.

— Бу адолатсизлик. Мен ўн беш ёшда эдим. Тўғри, ўшанда бир қоқилганман. Лекин ҳаётимда рўй берган энг даҳшатли воқеа шу

бўлган. Ҳатто Бобби Жонинг калтақларига чидаш ҳам қизимни ташлаб кетишдек азобли туюлмаган. Ўзимни гўё юрагимни суғуриб бергандай сезганман.

— Бу гапларни менга гапирма, унга айтиб бер. Балки унга бунинг учун чек ёзиб берарсан? Фақат менинг пулларимга тегма. Текшириб тураман.

— Ҳеч қачон сенинг пулларингдан фойдаланмаганман. Доим ўзимникини сарфлаб тўлайман.

— Бекоргинани айтибсан! Сенга ким тўлаяпти? Бу ҳам менинг пулларим, қушчам.

— Мен ишлаб топяпман!

— Ҳа, ростданми! Сен энг юқори даражадаги пул тўланадиган телебошловчисан. Сенга бир дунё пулни кўпроқ тўлаяпман

— Йўғ-ей, йўқ! Сен Брэдга ортиқча тўлаяпсан! Ва жуда тез орада барча шоу дастурларинг ўша туфайли шайтон домига учиб кетади. Бу қачон содир бўлишини кутиб, ниҳояланишига етолмаяпман.

— Бу содир бўлганида, хоним, унинг кетидан ўша томонга ўзинг ҳам учиб кетасан. Умуман, санокўли кунларинг қолди, кейинги вақтларда жуда ҳаддингдан ошиб кетдинг... Пўписа қиласан... Мен буни шундай қолдирмайман. Истаган пайтимда сени студиядан ҳайдаб юбораман. Нима сабабдан бу ерда ўтириб ҳаммасига чидашим, ёлғонларинг ва ҳақоратларингни тинглашим керак?

Мэдди қотиб қолди. У, зулмкор ва зўрловчи ўзини жабрдийда қилиб кўрсатяпти! Доктор Флауэрс уни огоҳлантирганди, ҳар қалай, бундай усул самарали экан. Ҳеч нарсага қарамай, Мэдди яна ўзини айбдордай ҳис қилди.

— Ҳаммаси тўла аниқ бўлиши учун дарҳол огоҳлантириб қўйишни истайман: бу ерга қизингни олиб келишни ўйлама. У, ҳойнаҳой, онаси сингари фоҳиша ҳам бўлса керак.

— У менинг қизим! У билан кўришишга ҳаққим бор. Бу уйда мен ҳам яшайман.

— Фақат мен истаган пайтгача, бу ҳақда асло унутма! — Шу сўзларни айтиб, у ошхонадан чиқиб кетди.

Мэдди оғир нафас олганча унинг изидан қараб қолди. Эри юқорига чиқиб кетганини эшитгач, у эшикни ёпди-да, доктор Флауэрсга қўнғироқ қилди. Унга содир бўлган воқеаларнинг ҳаммасини гапириб берди. Лиззи уни топгани, Жек унинг қизи билан кўришганини яширгани ҳақида, унинг бугунги ғазаби ва ҳақоратлари тўғрисида айтиб берди.

— Ҳозир нимани ҳис қиляпсиз, Мэдди? Фақат ростини айтинг. Яхшилаб ўйлаб кўринг.

— Эримга қизим ҳақида ҳеч нима айтмаганим ва қизимни қачонлардир ташлаб кетганим учун ўзимнинг айбдорлигимни сезяпман.

— У сиз ҳақингизда гапирганларига ишонасизми?

— Айримларига ишонаман.

— Нима учун? Агар сизлар ўз ролларингиз билан алмашганингизда, у худди шундай воқеа билан ёнингизга келса, уни кечирармидингиз?

— Ҳа, — жавоб берди Мэдди ўйлаб ҳам ўтирмасдан. — Эҳтимол, уни тушунган бўлардим.

— Демак, мабодо, у худди сиз каби муносабатда бўлолмас экан, буларнинг барчаси унга қандай баҳо беради?

— У ярамас мараз.

— Шундай дейиш ҳам мумкин. Сиз эса Мэдди, кўп қийинчилик кўрган яхши инсонсиз ва бу энг муҳимидир. Аёл учун энг оғир нарса —

жигаргўшасини бировлар қўлига топширишдир. Бунинг учун ўзингизни кечира оласизми, нима деб ўйлайсиз?

— Вақт ўтган сари, ҳа.

— Жек сизни кўмиб ташлаган ҳақоратлар хусусида нима дея оласиз? Уларга муносибмисиз?

— Йўқ!

— У ҳолда эрингиз қандай инсон? У сиз ҳақингизда нималар дегани барчаси ёлгон. У буларни фақат бир мақсадда дилингизни оғритиш учун айтаяпти. Буни эшитиш ростдан ҳам азобли, Мэдди. У мақсадига эришяпти, нималарни ҳис этаётганингизни англаб турибман.

Зинада оёқ товушлари эшитилди. Мэдди доктор билан шошиб хайрлашди. Энди у ўзини анча дуруст сезарди.

Ошхонанинг эшиги ланг очилди. Жек тез кириб, хотинига шубҳаланиб қаради:

— Ким билан гаплашдинг? Ўйнашинг биланми?

— Ўйнашим йўқ, Жек, сен буни яхши биласан.

— Бўлмаса ким билан?

— Дугонам билан.

— Сенинг дугонанг йўқ! Ҳеч ким сен билан дўстлашишни истамайди! Балки бу ўша сен илакишиб қолган қора бесоқолдир? Бу ҳақда ҳеч кимга оғзингни ҳам оча кўрма. Шоуларимни расво қилма. Бу ҳақда бирон бир кимсага чурқ этиб оғзингни очадиган бўлсанг, сени ўлдираман. Тушундингми?

Унинг кўзлари ёшга тўлди. Бугун кечқурун эри шунчалар ҳақоратли сўзлар айтдики... Мэдди улардан қай бири азоблироқ эканини билмасди. Ҳаммаси унинг қалбини чуқур жароҳатлаганди.

У эрининг ошхонадан чиқиб кетишини кутиб турди-да, Лиззи тўхтаган меҳмонхонага кўнғироқ қилди. Мэдди қизининг у ерда эрталабгача қолишини биларди.

Лиззи каравотда ётиб, онасини ўйларди. Кечқурун уни телевизорда кўрган ва беихтиёр кулимсирайверарди. Тўсатдан телефон жиринглади.

— Мэдди... ойи... йўғе...

— Ойи! Буни эшитиш нақадар ёқимли!

Овози ҳам шунчалар таниш. Тўсатдан Мэдди қизининг товуши худди ўзиникига ўхшашини англаб қолди.

— Мен сени яхши кўришимни айтиш учун кўнғироқ қиляпман.

— Мен ҳам сизни яхши кўраман, ойи. Худойим, бу сўз қандай яхши жаранглайди, тўғрими?

Мэддининг юзларидан ёш оқарди.

— Бу жуда ажойиб эшитилади, қувончим. Сенга Мемфисга кўнғироқ қиламан. Эсон-омон етиб олгин.

Улар энди бир бирини топишганда, ишқилиб, у билан ҳеч бир ёмонлик рўй бермасин-да. Мэдди жилмайганча гўшакни қўйди. Жек нималар демасин, унинг бошига не кўргуликлар солмасин, ундан қизини тортиб ололмайди. Шунча йиллар ўтиб, кўп йўқотишлардан кейин у, ниҳоят, она бўлди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Билл Мэддини «Бомбей-клуб»да тушлик овқатга таклиф қилди. У ресторанга оқ шимли костюмда, пешонасида қора кўзойнак тутиб, елкасига тўқилган сопол сумка осганча ёз қувончларининг жонли намояндасидай кириб келди. Билл ўзининг кўркамлиги, оппоқ сочлари,

мовий рангдаги кўзлари билан қуёшда тобланган, қорайган баданига мос тушган ҳолда Мэддига бахтиёр табассум билан боқарди. У бугун Мэдди аввалги сафар учрашганларидан кўра анча бахтиёрроқ кўринаётганини пайқади.

У оқ шароб келтиришни буюрди. Улар таомномани кўриб чиқишдан аввал бироз суҳбатлашиб ўтирдилар.

— Бугун аввалги сафардагидан кўра хурсанд кўринасиз, — жилмайди у Мэддига. — Нима, уйингиз анча тинчиб қолдими?

— Йўқ, ундай демаган бўлардим. Лекин доктор Флауэрс менга яхши ёрдам беряпти. Бундан ташқари, ҳаётимда мўъжиза рўй берди.

— Нима рўй берганини билсак бўладими ёки бу давлат сирими?

Мэдди чин кўнгилдан кулиб юборди.

— Тушунишимча, сизнинг садоқатлилингиз бир неча бор текширилган ва исботланган, жаноб элчи. Бундан ташқари, сизга тўлиқ ишонманан. Умунан олганда, бу ростдан ҳам катта сир.

— Умид қиламанки, бу гап фарзанд ҳақида эмас. Мэдди, ишқилиб, ҳомиладор эмасмисиз?

Унинг чехрасида Мона Лизанинг табассуми пайдо бўлди. Билл титраб кетди, унинг орқасидан енгил муз ўрмалаб ўтгандай бўлди.

— Айнан шундай деганингиз жуда ғалати. Нимага шундай деб ўйладингиз?

— Билмадим. Балки олтинчи туйғудир. Аввалги сафар кўмита йиғилишида ҳушдан кетиб қолишингизга бир баҳя қолди. Кеча эса шунга ўхшаш нимадир дедингиз... Ҳозирги аҳволингизда буни яхши янгилик деб ўйламайман, Мэдди. Сиз тузоққа тушиб қолишингиз мумкин, бола сизни эрингизга маҳкам боғлаб қўяди. Демак, ростдан шундайми?

Унинг ҳафсаласи ниҳоятда пир бўлиб кетди, лекин буни яширишга уринарди. Уни ҳайрон қолдирганча Мэдди бошини чайқади:

— Йўқ, ҳомиладор эмасман. Тўғрисини айтсам, энди бошқа бола кўриш қобилиятига эга эмасман.

У Билл билан шунчалар эркин, сира уялмай, бундай интим нарсалар ҳақида гаплашаётгани жуда қизиқ. У билан... худди Грег каби, оддий ва осон эди. Билл Александр унинг оиласидаги вазиятдан бохабар бўлганидан бери Мэдди унга тўла ишонарди. У Билл уни сотмаслигини ич-ичидан сезарди.

— Буни эшитиш мен учун ниҳоятда изтиробли, Мэдди. Бу сиз учун, ҳойнаҳой, катта қайғу бўлса керак.

— Ҳа... шу тобгача шундай эди. Лекин ҳеч кимдан домонгир эмасман. Жекнинг илтимоси билан бундай қилишга ўзим бордим. Биз турмуш қурган чоғимизда ўзимни пуштсиз қилдиришга рози бўлдим. У ортиқ бола кўришни хоҳламасди.

Билл Жекнинг бу истаги катта худбинлик эканини айтишга чоғланди-ю, лекин ўзини тутишга аҳд қилди.

— Кеча эса ҳақиқий мўъжиза рўй берди.

Мэдди яшнаб кетганди. Қандай кўҳлик-а, нечанчи бор ўйлади Билл. Бу аёл унга мисли зулмат ичра нурдек туюларди. У бир неча ойлаб чуқур изтиробда яшаб, ҳанузгача хотинининг вафотидан қайғуриш ҳиссидан халос бўлмаганди. Бироқ, Мэдди билан ҳар сафар учрашган чоғида у ҳақиқий бахт нималигини туярди. Уларнинг қутилмаганда пайдо бўлган дўстлигини қадрлар ҳамда аёлнинг ишончидан фахрланарди. У бошқа ҳеч кимга айтмайдиган сирларини гўё фақат Биллга гапираётгандек туюларди.

— Мени қийнаманг. Ҳар қалай, нима содир бўлди?

— Нимадан бошлашни ҳам билмайман — бошиданми ёки охириданми.

Билл қувончли хабар эшитиш умидида кулиб юборди. У Мэддининг ҳаётида қандайдир яхши нарса содир бўлганини сезарди.

— Агар истасангиз, ўртасидан бошлай қолинг, фақат тезроқ айта-қолсангиз-чи.

— Яхши яхши... бошидан бошлаганим маъқул, шекилли. Ўн беш ёшлигимда Бобби Жо билан учрашиб юрардим, мактабни битиргач, унга турмушга чиққанман... У билан бир неча марта уришиб қолганмиз ва шундай аразлашувлардан биридан кейин бошқа бир йигит билан бир ўтиришга бордим...

Мэдди гапидан тўхтаб қолди. Жек ҳақ эди. Қандай айлантирмасин, қайси томондан гап бошламасин, бу воқеада у ростдан ҳам фоҳишадай кўринарди. Билл ҳам, ҳойнаҳой, шундай деб ўйлайди. У ўзини оқламоқчи эмасди, лекин Биллнинг шундай ўйлашини асло хоҳламади. Узи ҳам пайқамай, саросимага тушганча ҳамроҳига қаради.

— Нима бўлди? — ташвишланиб сўради у.

— Сизга ҳаммасини айтиб берганимда, мен ҳақимда унча яхши фикрда бўлмай қоласиз. У тўсатдан, бу унинг учун катта аҳамиятга эгаллигини англаганди. Катта аҳамиятга.

— Бу тўғрида қандай хулоса чиқаришни ўзимга қўйиб беришга ижозат этинг. Дўстлигимиз буни-да кўтаради, деб ўйлайман.

— Лекин менга нисбатан ҳурматингиз йўқолиши мумкин. Қисқаси, ўтиришга бошқаси билан кетдим. Ва... албатта, бундай қилмаслигим керак эди... лекин биз у билан... У яхши йигит эди. Чиройли, мулойим. Уни яхши кўрардим, деёлмайман. Шунчаки, ўзимни ёлғиз ҳис қилардим... Унинг эътибори кўнглимга ёқди... ҳаммаси шундай тарзда рўй берди...

— Узингизни оқламанг, Мэдди. Бундай воқеалар тез-тез бўлиб туради. Мен кап-катта одам бўлсам, буни тушуна оламан.

Мэдди унга миннатдор бўлиб жилмайди. Бу эри гапирган гапга нақадар ўхшамайди. Билл уни на фоҳиша, на суюқоёқ, на ялангоёқ деб ҳисобламаяпти.

— Раҳмат. Бу биринчи иқрорномам эди. Иккинчиси эса: мен ҳомиладор бўлиб қолдим. Буни фақат тўртинчи ойга ўтганида англадим. Отам мени ўлдириб қўйишига оз қолди. Нимадир қилишга кеч бўлганди. Биз қашшоқ эдик. Лекин ҳомиладорлигимни аввалроқ билганимда ҳам, барибир болани қолдирган бўлардим, деб ўйлайман.

— Сиз фарзанд кўрдингизми?!

Мэдди бош ирғади:

— Ҳа, туғдим. Кечаги кунга қадар бу ҳақда ҳеч ким билмасди. Мен беш ойга бошқа шаҳарга кетиб, ўша ерда қиз кўрдим. — Ҳеч кутилмаганда унинг кўзлари яна ёшга тўлди. — Қизимни бор-йўғи бир марта кўрдим. Туғруқхонада менга қизимнинг сувратини беришди. Менга ундан қолгани фақат шу эди. Охир-оқибатда сувратни Жек топиб олишидан ҳадиксираб, ташлаб юборгандим. Унга бу ҳақда ҳеч нима айтмагандим. Боладан воз кечганим ҳақидаги аризага имзо чекиб, ҳеч гап бўлмагандай, уйга қайтдим. Бобби Жо ҳаммасини биларди, лекин бу уни ҳаяжонга солмади. Биз у билан яна учраша бошладик.

— Боланинг отаси-чи?

— Унга ҳомиладорлигимни айтганимда, бу ҳақда сира билишни ҳам истамаслигини айтди. Унинг ота-онасининг ўз дўкони бор эди. Улар бизни оч-яланғоч деб ҳисоблашарди ҳамда, ҳойнаҳой, ҳақ эди-

лар. Улар ўғилларига бу унинг фарзанди эмаслигини уқтиришга уриндилар. У ота-онасига ишонди, деб ўйламайман, шунчаки қарши чиқишга кўрқди. Уни деярли билмасдим. Бола туғилганидан кейин унга кўнғироқ қилдим, бироқ уйда йўқ экан, уч ҳафтадан сўнг эса автомобиль ҳалокатида ҳалок бўлди. У қиз кўрганидан беҳабар қолган эди.

Қаттиқ ҳаяжонланганидан унинг нафаси тикиларди. Бу ҳақда гапириш у ўйлагандан кўра қийинроқ экан. Билл унга далда бериш учун қўлини ушлади. У ҳали ҳам давоми нима бўлишидан хабарсиз эди. Нимагадир Мэдди унга бу ҳақда гапириб беришни лозим кўрди...

— Мен эса болани ким асраб олганини билолмадим ҳам. У даврда болани асраб олиш ҳақидаги маълумотлар қаттиқ сир тутилар, ҳужжатлар етти муҳр орқасида сақланарди. Қизимни топа олишни умид ҳам қилмаганман, шу боис уриниб ҳам кўрмаганман. Мактабни тугатгач, Бобби Жога турмушга чиқдим, саккиз йилдан кейин эса Ноксвилдан кетдим. Бобби Жо билан ажрашдик, Жекка турмушга чиқдим. Унга бу ҳақда ҳеч нарса айтмагандим. Энди бекор шундай қилган эканимни тушундим, аммо ўшанда шунчаки айтолмагандим. У мени яхши кўрмай қолишидан кўрққандим.

Кўз ёшлари унга гапиришга халақит берарди. Буюртма олиш учун яқинлашаётган официант сал нарироқда тўхтади.

— Шунақа... унга ҳеч нарса демадим. Ўзимнинг ўтмишимнинг бу саҳифасига яна бир бор қўл теккизишдан чўчирдим. Бу ҳақда ҳатто эслай олмасдим ҳам. Кеча эса... — У ёшлари аро жилмайди. — Кеча у идорамга кириб келди.

— Ким?!

Уни ўзи каби кўзда ёш билан тинглаб ўтирган Билл ўрнидан туриб кетишига оз қолди. У бу кимлигини деярли топганди, лекин бу ниҳоятда иложсиздай туюларди.

— Менинг қизим. Унинг исми Лиззи, — фахрланиб айтди Мэдди. — У мени уч йил излаган. Уни асраб олган одамлар бир йилдан кейин темир йўл ҳалокатида ҳалок бўлишиб, ўша даврда мен яшаган жой — Ноксвилдаги етимхонага тушиб қолибди. Мен эса бу ҳақда ҳеч нима билмаганман. Ахир у даврда қизим яхши яшаяпти, у бахтли деб ўйлардим. Агар билганимда эди... Шунча йиллар болам бояқиш етимхона ва болалар уйларида сарсон-саргардонликда яшаб келган. Ҳозир у ўн тўққиз ёшда. У Мемфисда яшайди, ўқийди ва ишлайди. У жудаям чиройли қиз. Ўзингиз ҳам яқинда кўрасиз. Кеча қизим билан беш соатни бирга ўтказдик. Бугун эса у Мемфисга қайтиб кетди. Яқин орада уни шу ерга олиб келмоқчиман. Бу ҳақда унга ҳали гапирмадим, лекин агар у хоҳласа, албатта, унинг шу ерда яшашини истайман. Кеча кечқурун унга кўнғироқ қилдим... — Мэдди Биллнинг қўлини сиқди. — У мени ойи деб чақирди...

Биллни бу воқеа лол қолдирди. Унда қандайдир ёқимли ҳислар уйғотди. Бу воқеанинг нечоғли бахтли тугагани-чи...

— Худойим... лекин сизни қандай қилиб топишга муваффақ бўлган экан?

— Ўзим ҳам яхши билмайман. У шунчаки излаган ва қўлидан келганча ҳар кимлардан сўраб-суриштирган. Ўзи туғилган шаҳар — Гэтлинбергга борган, деб ўйлайман. Бирор-бир кимса ниманидир эслаб қолар, дея умид қилган. Унга исмим ва қизлик фамилиямни айтишган. Ҳойнаҳой, туғруқхонада мени эслашган бўлса керак. Ҳаммадан ҳайрон қоладиган жойи шуки, ҳеч кимда ўша Мэдлен Бомоннинг Мэдди Хантер орасида боғлиқлик бўлиши мумкинлиги ҳақида ҳатто

фикр ҳам юзага келмаган. Тўғри, ундан бери деярли йигирма йил муддат ўтди ва энди иккимиздаги умумийлик анча камдир. Лекин қизим мени телевизорда кўрган ва ҳойнаҳой, ақли етган. Ўз ўтмишим ҳақида оммавий равишда ҳеч гапирмаганман. Фахрланишга арзимамайди.

Тўғрисини айтганда, у ўз ўтмиши туфайли номус ўтида қаттиқ ёнарди. Жекнинг ҳаракатлари бекор кетмаганди.

— Аксинча, фахрланишга арзигулик нарса бор.

Билл официантга ишора қилиб, уларни яна бир неча дақиқага холи қолдиришни айтди.

— Раҳмат, Билл. Умуман, ўйлайманки, қизим менинг ўтмишимдаги Чаттанугача бўлган ҳаёт йўлимни ўрганиб чиқа олган ва шу пайтгача ҳеч ким тополмаган нарсани тушуниб етган. Унинг айтишича, ҳар доим мени телевизорда кўрар экан ва қаердадир қизлик исми Мэдлен Бомон эканини ўқибди. У жуда кўп ўқийди, — фахр билан айтди Мэдди.

Билл жилмайиб қўйди. Шундай қилиб, Мэдди она бўлди. Ўн тўққиз йил кечикиб бўлса ҳам бироқ, айтадилар-ку: ҳечдан кўра кеч, деб. Ҳозир эса бу жуда вақтида рўй берди. Унинг қизи энг зарур пайтда пайдо бўлди.

— У студияга келиб, хонамга ўтишга уриниб кўрган, — давом этарди Мэдди. Унинг юзи жиддийлашди. — Лекин бунинг ўрнига уни Жекнинг ёнига йўллашибди. Жек қандайдир айёрона тизим ўйлаб топган: мени сўраб келган барчани эримнинг ёнига йўллайдилар. Бу менинг хавфсизлигимни таъминлаш мақсадида ёнимга келувчиларни текширишнинг оддий усули деб таъкидлайди. Энди бу менинг учун қилинмаслигини тушундим, Жек унга ёқмайдиган кишилардан мени шунчаки тўсишни хоҳларкан. Жек қизимга ёлғон гапирган! Унга қизлик фамилиям бошқачалиги, Чаттанугадан эмаслигимни айтган. У Жекнинг гапига ишонмаганми ёки худди ўзим каби қайсарми, билмадим. Кеча қандайдир бир йўл топиб, телестудия биносига киришга муяссар бўлган ва хонамга тўппа-тўғри кириб келди. Аввалига уни менга ҳужум қилмоқчи, деб ўйладим. Унинг нигоҳи қандайдир ғалати ва жуда асабий эди. Кейин эса менга ҳаммасини гапириб берди... Мана, бутун воқеа. Энди менинг қизим бор!

У Биллга кўзлари яшнаб, табассум билан қараб турарди, ҳамроҳининг ҳам кўзлари ёшланиб кетди.

— Ҳа... ҳақиқатдан ҳеч ишониб бўлмас воқеа... Жек-чи, у нима дейди? Унга гапириб бердингиз, деб тушундим.

— Гапириб бердим. Қизимни кўрганини мендан нима учун яширганини ҳам сўрадим. У Лиззини фирибгар деб ўйлаганини айтди. Кейин менга шунча гап гапириб ташладики... У жуда ғазабланди. Албатта, унинг олдида айбим бор. Лекин унга айтишга жуда ҳам қўрққандим. Афтидан бежиз эмас экан. Энди у мени фоҳиша деб ҳақорат қиляпти... ишдан ҳайдаб юбораман деб таҳдид қиляпти. Буларнинг барчасига унинг алоқаси йўқ, деяпти. Бироқ, энди қизимни ўзимдан нари кетказмайман.

— Албатта. Унинг кўриниши қандай? Худди онаси каби гўзалми?

— Анча чиройлироқ, Билл, у ниҳоятда ажойиб. Унинг меҳрибонлиги, мулойимлиги-чи. Унинг ҳеч қачон ўз уйи, онаси бўлмаган. Унинг учун қанча иш қилишим керак! Жек уйимизга у қадам босмайди, дейди. У матбуотда жанжал чиқишидан жуда қўрқади. Менинг обрўйимга зарар етишидан хавфсираяпти.

— Сиз-чи? Бундан қўрқмайсизми?

— Заррача ҳам кўрқмайман. Қачонлардир йўлдан адашгандим. Ҳаётда бу рўй бериб туради. Одамлар мени тушунадилар, деб ўйлайман.

— Менимча, агар сизни шу қизиқтирадиган бўлса, обрўйингиз учун бу фойдалироқ бўлади. Бироқ, бу ерда бошқа нарса муҳимроқ. Умуман... бу жуда таъсирли воқеа.

— Бу ҳаётимдаги энг бахтли воқеа. Бунга муносиб эмасман.

— Яна қандай муносибсиз! Бу ҳақда доктор Флауэрсга айтдингизми?

— Ҳа, кеча кечқурун. У ҳам ҳаяжонланиб кетди.

— Ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Мен ҳам ҳаяжондаман. Бу ростдан ҳам тақдирнинг совғаси ва бунга тўла лойиқсиз. Бутун умр фарзандсиз яшаш сиз учун асл қайғули бўларди. Қизингиз ҳам она меҳрига ташна.

— Ҳа, у ҳам мендек жуда бахтиёр.

— Айтмоқчи, Жекнинг бу воқеага муносабати мени сира таажжублантирмайди. У сиз билан ҳар қандай вазиятда имкон қадар аблаҳларча иш тутади. Сизга гапириб ташлаганларини ҳам асло кечириб бўлмайди, Мэдди. У сизни яна эзиш имконига эга бўлиш мақсадида яна ўзингизни айбдор деб билишга мажбурламоқчи.

Энди улар иккиси ҳам Жек учун Мэдди билан муносабатларида бу энг йирик баҳонаи сабаблигини англашарди.

Ахийри улар тушлик таомга буюртма беришди. Овқатланиб, суҳбатлашиб ўтиришди. Вақт ўтгани ҳам билинмай қолди.

— Энди нима қилмоқчисиз? — ташвишланиб сўради Билл.

Мэдди бир нечта муҳим қарор қабул қилиши зарурлигини биларди. Фақат айримларигина қизининг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Унинг шафқатсиз эри ҳеч қаерга гумдон бўлмайди, шу боис, бу муаммони ҳал этиш керак.

— Ҳозирча билмайман. Эҳтимол, икки ҳафтадан кейин Мемфисга қизимни кўришга бораман. Унинг коллежини ўзгартиришни истардим.

— Бу ишда сизга ёрдамим тегиши мумкин, деб ўйлайман. Аниқ фикрга тўхталганингизда, менга айтинг.

— Раҳмат, Билл. Жек билан ҳам ниманидир ҳал қилиш керак. У кўча газеталарида шов-шув чиқишидан ўлгудай кўрқади.

— Нима қилибди? Бу сизни ташвишга соладими?

У ўйланиб туриб, бошини чайқади:

— Мени фақат Жекнинг ўзини қандай тутиши ташвишлантиради. Ахир у қонимни ичади.

— Эртага жўнаб кетаётганим чатоқ бўлди-да. Эҳтимол қолганим маъқулдир. Фақат унинг хулқ- атворига бирон-бир таъсир қила олишимга кўзим етмайди. Ягона йўл — уни ташлаб кетишингиз керак.

— Биладан. Доктор Флауэрс билан биргаликда бунга ҳали тайёр эмаслигимни ўйладик. Ҳар қалай, кўп нарса учун ўзимни ундан қарздор деб биладан, Билл.

— Доктор Флауэрс ҳам шундай ҳисоблайдими?

— Йўқ, у бундан норози. Бироқ, у ҳозирча кетолмаслигимни тушунади.

— Фақат жуда узоқ чўзиб ўтирманг, Мэдди. У ҳаётингизни ростдан ҳам бузиши мумкин. Кунлардан бир кун сўз билан айблашлар уни қониқтирмай қолади.

Доктор Флауэрснинг айтишига қараганда, ўзимни нечоғли эркин тутганим сари, у ўзини янада уришқоқроқ тутаверар экан.

— У ҳолда у ерда қолиб нима қиласиз? Ўзингизни хатарга қўйишга ҳожат борми? Сиз имкон қадар тезроқ ҳаракат қилишингиз керак.

Ғоят таажжубланарли... чиройли, ақлли, нафосатли, барчанинг ҳаваси келадиган ажойиб касб-корли аёл бўлса. Ҳар қандай ўзга аёл шундай

бўлишни орзу қилади. Кўп аёллар учун Мэдди энг рисоладаги аёл, эркинлик тимсоли бўлиб кўринади. Ҳойнаҳой, у ҳар қандай оғир вазиятдан чиқиб кетишга йўл топа олади — бунга барча имкониятлари мавжуд эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Бироқ зўрлик — анча мураккаб нарса. Мэдди буни аллақачон ўзида ҳис қилди ва англади, Билл эса уни тушуна бошлади. Бу чеккаларигача гуноҳ ва кўрқув ҳисси тўлиб тошган ботқоққа ўхшайди, одамзодни ўз қаърига тортиб, иродасини букиб қўяди, ҳатто қутулиб чиқиш истагини ҳам акашакдек қотиради. Мана, ҳозирги вазиятда ҳам атрофдагиларнинг ҳаммаси унинг ёриб ўтиши, эркинликка чиқиши осон, деб ҳисоблайдилар. Мэдди секин, азобли даражада секин олға интилаётганини англаётганди. Бироқ қанчалик ҳаракат қилмасин, бундан тезроқ силжий олмасди. Асосийси, у ҳамма нарсага Жек туфайли эришгани ҳақидаги хисдан ҳеч халос бўлолмасди.

Билл индамай уни кузатарди. У Жек жисмоний жазолашга ўтиши мумкинлигинан вавотирланарди. Худога шукур, Мэдди энди нима рўй берганини тушунди. Лекин қандайдир ҳал қилувчи ҳаракатларни амалга ошириш учун ҳаддан ташқари кўрқитиб қўйилган. У Бобби Жодан қочиб кетишга саккиз йил зарур бўлган. Энди у жуда узоқ чидаб ўтирмаслигини умид қилиш мумкин, холос.

— Мэдди, қизимнинг уйига — менга кўнғироқ қиласизми? Сиздан жуда ташвишланаман.

У ҳақиқатдан ҳам кейинги вақтларда Мэдди ҳақида деярли бетиним ўйларди. Шу билан бирга, хотинига ҳам қайғуларди. У хотинига бағишланган китобни эндигина тугаллагани боис, фикр-ўйларини рафиқаси банд этган бўлса ҳам, эътибори Мэддига тез-тез қаратиларди. Бу фикрлар ўзига билинмаган тарзда унга қувонч бахш этарди.

— Ишхонангизга кўнғироқ қилиб тураман.

Унинг уйига кўнғироқ қилишга Билл ботинолмасди. Жек рашк туфайли хотинини баттар эзиши етмай турганди.

— Мен ҳам сизга кўнғироқ қилиб туришга ваъда бераман. Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлади. Балки бир неча кунга Виргинияга бориб келарман. У ерга Лиззини жуда таклиф этгим келяпти-ку, лекин Жек рухсат бермайди, деб кўрқаман.

— Бирдан бир истагим — имкон борича ундан тезроқ қутулишингиздир.

Ҳар қандай инсон бошқа эзилаётган одамга ёрдам беролмаслигини фикрлагани каби, Биллни чорасизлик, умидсизлик ва ғазаб ҳислари келмишарди. Бир жиҳатдан, бу бир неча ойлаб хотини ҳақида хабарлар кутиб, унга ёрдам беролмай, ҳеч бир имконият топмаган даврни эслатарди. У ўшанда ҳам худди ҳозиргидек фақат кутиши мумкин эди. Айнан шундай ҳолат уни охир-оқибатда умидсизликка тушиб, ўзининг кўрқув ва хатарга қарши ҳаракат қилишга ундаганди. Унинг ўз соддалиги хотинининг ўлимига сабаб бўлди ёки ҳар қалай, унинг якунини яқинлаштирди. Ҳозирги вазият қайсидир жиҳати билан ўтган замонни такрорларди.

Улар ресторандан чиқиб, Мэддининг машинаси ёнида тўхтадилар.

— Утинаман, эҳтиёт бўлинг. Сиз учун хатарли бўлган ҳеч қандай қадам ташламанг. Эрингизни ўзидан кетишига йўл қўйманг, унга очиқ тарзда қарши турманг. Унга ҳеч нимани исботлашга уринманг, унинг рухсати сизга керак эмас. Ягона керакли чора — уни ташлаб кетишга тайёр бўлганингиз заҳоти кетишдир. Тушунинг, у ўз ихтиёри билан сизга эркинлик бермайди, ўзингиз қутулишингизга тўғри келади. Кейин эса оёғингизни қўлга олиб, бошингиз оққан томонга қочишингиз керак.

— Ҳа, биламан, Бобби Жони ташлаб кетган куним никоҳ узугимни ошхонадаги столда қолдириб, ортимга сира ўтирилмай қочганман. У фақат бир неча ойдан кейингина қаерда бўлишим мумкинлигини англади. У давргача Жек мени ўз ҳимоясига олди. Биринчи ойларида мени Рим папасидан ҳам яхшироқ кўриқлашарди.

— Бу сизга яна қандайдир муддатга керак бўлиши мумкин. — У аёлга индамай узоқ қараб турди. — У сизга зарар етказишини истамайман, Мэдди.

Худо кўрсатмасин, Жек уни ўлдириб қўйиши ҳам мумкин. Гарчи Хантернинг шундай қилишига лаёқатли деб гумон қилса-да, Билл буни Мэддига айтиб ўтирмади. Бу одам маслаксиз, виждонсиз, қалбсиз, бутунлай ахлоқсиз нусха.

— Эҳтиёт бўлинг, — такрор деди у ва жилмайди. — Она... Сиз ҳақингизда она сифатида ўйлаш менга ёқади. Бу сизга жуда ярашади.

Мэдди яшнаб кетди:

— Ҳа, менга ҳам шундай туюлаяпти.

— Хурсанд бўлаверинг. Сиз бунга муносибсиз.

Билл уни кучиб қўйди. Бирор соатдан кейин эса Мэддининг идорасига катта гулдаста келтиришди. Унга пушти ранг шар, шу рангда айиқча боғланганди ва “Қизингиз билан қутлайман. Муҳаббат билан, Билл”, деган ёзув ҳам бор эди.

Мэдди хатни тортмасига солиб қўйди. Гулларга табассум билан боқарди. Қандай ёқимли... У Биллга қўнғироқ қилиб, миннатдорчилик билдирмоқчи эди, лекин у ҳали қайтмаган экан. У автожавоб берувчига гулдаста учун миннатдорчилик билдириб, унга жуда ёққанини айтган хабар қолдирди. Бир соатдан кейин унинг хонасига Жек кириб келди. Мэдди гуллар ва айиқча ҳақидаги ўйлардан маст бўлиб, лабларидаги табассум ҳали аримаганди.

— Бу нимаси?

У ҳам пушти ранг айиқча ва шарга қараб турарди. Унда, афтидан, бутунлай аниқ фикрлар пайдо бўлганди.

— Ҳа, бу шунчаки ҳазил, ўзга ҳеч нарса эмас.

— Яна қандай ҳазил, жин урсин! Буни ким юборди?

У аланглаб, гулдаста орасидан хат излаётганида, Мэдди титраб-қақшаганча нима деб жавоб беришни ўйларди.

— Бу менинг руҳиятшунос шифокоримдан.

Шу заҳоти гапирган ёлғони унча ўхшамаганини ўзи ҳам сезди. У руҳиятшунос шифокорига сўнги бор кўп йиллар илгари борганди. Ўша шифокор Мэддини кўрқитишни бошлаганидан кейин, Жек унинг врачга боришини тақиқлаб қўйганди. Ўша ўшанда шифокорнинг ҳеч балога ақли етмайди, деганди. Мэдди унинг айтганини қилиш осонроқ деб ўйлаганди. Бу Жекнинг уни бутунлай яккалашдан иборат асосий режасининг бир қисми эканини у энди англади.

— Руҳиятшуносга яна боришни қачон бошладинг?

— У шифокордан ҳам кўра кўпроқ дўстдир. У билан биринчи хонимнинг кўмитаси йигилишида танишган эдим.

— Ким ўзи у? Ҳурлик даъво қилган хотинлардан чиққан қандайдир томи кетган жинними?

— У саксон ёшга чиққан, неваралари бор, жуда қизиқарли инсон.

— Бўлмасам-чи! Қариб, бутунлай алжираб қолган кампир. Ҳар қалай, Мэд, яна бир бор огоҳлантираман: оғзингни очадиган бўлсанг, яқин орада исмингни сариқ матбуотда кўрасан ва шундан лаззатланиб ўтираверсан, чунки у вақтда ўзинг ҳам ишсиз қолган бўласан. Сенинг ўрнингда жим юришни афзал кўрган бўлар-

дим. Яна ўша Мемфисдаги кичкина итваччанга ҳам айтиб қўй, валдираб юрмасин, бўлмаса уни туҳмат қилгани учун судга бераман.

— Бу ҳеч қандай туҳмат эмас, — Мэдди осойишта гапиришга уринарди. — Бу ҳақиқат. Гарчи у менга индамасликни ваъда қилган бўлса-да, бу ҳақда гапиришга унинг ҳаққи бор. Уни итвачча деб атама, Жек, у менинг қизим.

У кейинги сўзларни мулойим оҳангда, лекин аниқ ва донадона қилиб айтди. Жек унга юзида газаб ифодаси билан ўгирилди:

— Менга ўргатма, Мэдди! Нима, ёдингдан чиқдимми? Сен менинг шахсий мулкимсан.

Мэдди жавоб беришга улгурмади. Хонага котиба кириб келди. У индамай қўя қолишни афзал билди. Ҳа, ҳаммасининг калити мана шунда. Жек ростдан ҳам хотинини ўзининг шахсий мулки деб ҳисоблайди. У роса тўққиз йил шундай ўйлашга йўл қўйганди, чунки бунга ўзи ҳам ишонарди. Лекин энди ҳаммаси ортда қолди. Ҳозир эрига қарши туришга жасурлик етишмаяпти, лекин ҳар қалай, унинг онги анча тиниқлашди.

Жек чиқиб кетганидан кейин бир неча дақиқа ўтгач, телефон жиринглади. Билл унинг қолдирган хабарини эшитганди.

— Юборган гулдастангиз менга жуда ёқди! — хитоб қилди Мэдди. — Раҳмат, Билл, тушлик учун ҳам.

Қанчалик ажабланарли бўлса ҳам, эрининг келиб кетгани унинг кайфиятини унчалик бузмаганди. Яхшиямки, у хатни тортмасига яшириб қўйгани, бўлмаса вазият анча мураккаброқ тус оларди.

— Сизни соғина бошлаяпман.

Унинг овози ёш йигитларникидай уялинқираб чиқарди. У анча узоқ йиллардан бери ҳеч кимга гул юбормаганди. Хотинидан бўлак ҳеч кимга. Ҳозир у Мэддининг қизи бағрига қайтганини қандайдир ўзига хос тарзда нишонлашни истарди. У Мэдди учун бу нақадар муҳимлигини тушунганди. Ҳамда унинг ишончи Биллга чуқур таъсир қилганди. Билл Мэддини ҳеч қачон сотмайди. Ахир улар яқин дўстдирлар.

— Сизни қаттиқ қўмсайман.

Бу сўзларни айтаркан, бунинг қандай ғалати эшитилишини тушунди. Тўсатдан Мэдди ҳам Биллнинг йўқлиги билинишини англади. У кўп жиҳатдан Биллга суяниб қолганди. Гарчи улар унчалик тез-тез учрашиб турмасалар-да, бироқ кейинги вақтларда ҳар куни қўнғироқлашиб туришарди. Мэдди унинг ёнидалиги ва ҳар доим ёрдамга таяёрлигига ўрганиб қолганди. Ҳар қалай, улар икки ҳафта мобайнида, у қизиникида бўлган чоғида, гаплашиб тура оладилар. Фақат дам олиш кунларидан ташқари. Уйига қўнғироқ қилмайди, чунки унинг учун бу ғоят хатарли бўлади.

— Икки ҳафтада қайтаман, Мэдди. Эҳтиёт бўлинг.

— Ваъда бераман. Болаларингиз билан вақтингизни чоғ ўтказишингизни тилайман

— Қизингиз билан учрашишни беҳад интизорлик билан кутаман.

Мэдди кутилмаганда гўё унинг ўзлигининг катта ва муҳим қисмини қайтариб беришгандек бўлганди. Ўзини унутишга мажбурлаган мавжудлигини унга қайтариб беришгандек туюларди. Унга шунчалик етишмаётган нарсани ўзига эслатмасликка уринарди. У нечоғли катта йўқотиш бўлганини эндигина тўлақонли ҳис қилди.

— Уни тез орада кўрасиз, Билл. Хайр. Ўзингизни асранг.

У гўшакни қўйди. Деразадан қараганча қимирламай узоқ ўтирди. Билл ҳақида ўйларди. Қандай ажойиб инсон ҳамда унинг ҳаёт йўлида учрагани қанчалик соз бўлди. Тақдирда баъзан ғалати ишлар содир

бўлади. Инсондан ҳамма нарсани олиб қўйиши ҳам, кутилмаган совғаси билан ҳайратда қолдириши ҳам мумкин. Мэдди умри давомида қанчасини йўқотган бўлса, шунчасини топди ҳам. Янги жойлар, янги одамлар... Мана, ниҳоят, ўтмиши унга қайтиб келди. Энди ўзига хавфсиз келажagini таъминласа, бас. Худойим, ишқилиб, тақдир ўз марҳаматини аямасдан, унга яна кулиб боқсин-да...

Билл ҳам ўз уйида ўтириб, деразасидан боқарди. У Мэдди ҳақида ўйлар ва у билан ҳеч қандай ёмон ҳодиса содир бўлмаслигини худодан илтижо қиларди. У аёлнинг хатарда эканини аниқ тушунарди. Мэдди ўзи англаётганидан ҳам каттароқ хавф остида эди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Мэдди учун Биллсиз икки ҳафта анча осойишта ўтди. Улар эри билан бир ҳафталик таътил олиб, Виргиниядаги фермага кетишди. У ерда Жекнинг кайфияти кўтарилди. У ўз фермасини, отларини яхши кўрарди. У Вашингтонга бир неча марта президент билан учрашиш учун учиб бориб келди. Унинг йўқлигидан фойдаланиб, Мэдди Биллга кўнғироқ қиларди. Улар жўнаб кетишларидан илгари Билл унга ҳар куни ишхонасига кўнғироқ қилиб турарди.

— Жек ўзини қандай тутяпти? — у ҳар сафар ташвишланиб биргина саволни бераверарди.

— Ҳаммаси жойида, — ўзгаришсиз жавоб берарди Мэдди.

У алдамаётганди. Гарчи ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳисобламасада, бироқ хатарни ҳам сезмасди. Одатда, Жек катта жанжалу тўполонлар ва ҳақоратлардан кейин анча совир, сиполашиб, маълум муддатга қадар ўзини чидаса бўладиган даражада тутарди. У буларнинг барчаси худди хотинининг носоғлом хаёлий ўйинлари, деб кўрсатмоқчи бўларди. Доктор Флауэрс айтганидай, у маълум қоида бўйича ўйнади: мабодо Мэдди бирон кимсага эридан шикоят қиладиган бўлса, у нафақат беақл кўринарди, балки ўзини ақлдан озгандай сезарди ҳам. Мана, ҳозир Виргинияда ҳам у ўзини шундай тутарди. Гўё Мэддининг қизи тўсатдан пайдо бўлиб қолгани унинг учун аҳамиятсиздай, ўзини сокин кўрсатишга уринарди. Мемфисга боришининг ҳожати йўқлиги: у ерда уни таниб қолишлари мумкинлиги ва умуман, у ер жуда иссиқлиги, бундан ташқари, ўзидан нари кетказишни истамаслигини қистириб ўтарди. У жимой билан аввалгидан ҳам кўпроқ шуғулланар, бироқ энди нафисроқ ва эҳтиёткорроқ ҳаракатлар қиларди. Шу боис унинг Париждаги чидаб бўлмас хулқига нисбатан шикоятлари аҳмоқона эшитиларди. Мэдди у билан ҳеч нарса тўғрисида баҳслашмасди. Тўғри, бу унда ўзидан-ўзи шубҳа уйғотиши мумкинлигини доктор Флауэрс огоҳлантирганди. Шундай бўлса-да, Мэдди Биллга ўзини бежавотир сезаётганини айтганида, уни алдамаганди.

— Китоб-чи, қандай силжияпти?

У Мэддига ҳар куни ахборот берарди.

— Яқунланди! — фахр билан маълум қилди у Вашингтонга қайтишидан аввалроқ.

— Ишонгим келмаяпти! Уни тезроқ ўқишни хоҳлардим.

— Бу мутолаа унчалик қувонч бағишламайди.

— Биладан. Барибир, бунинг ажойиб китоблигига аминман

Қизиқ, лекин Мэдди Билл учун фахрланиш ҳиссини туярди.

— Сизга қайта терилган заҳоти қўлёманинг бир нусхасини берман. Ўзим ҳам фикрингизни эшитишни бетоқатлик билан кутяпман.

Орага қандайдир ғалати оғир сукунат чўкди. Билл унга доимо у ҳақда ўйлаётгани, ундан ҳамиша ташвишланаётганини айтишга бо-тинолмасди.

— Сизни яна кўриш иштиёқидаман, Мэдди. Сиз учун шундай ташвишланыпманки.

— Сира ташвишланманг, ҳаммаси жойида. Кейинги дам олиш кун-лари Лиззи билан кўришамиз. У Вашингтонга келмоқчи. Сизларни таништириб қўймоқчиман. Унга сиз ҳақингизда кўп гапиргандим.

— Унга мен ҳақимда нималар деганингизни тасаввур ҳам қилол-майман. Мен унга, ҳойнаҳой, қандайдир зерикарли қадимий махлу-қот бўлиб кўринсам керак.

— Менга эса сиз жуда қизиқарли инсон бўлиб туюласиз. Сиз ме-нинг энг яқин дўстимсиз, Билл.

Дарҳақиқат, у узоқ йиллардан бери, Грегни ҳисобга олмаганда, албатта, унинг илк ягона дўсти эди. Грег ўзига янги дугона топиб олган бўлса ҳам, тўсиқларни ёриб ўтишга имкон топганида Нью-Йоркдан кўнғироқ қилиб турарди. Улар Жек ҳамма кўнғироқларни тутиб қолаётгани ва Мэддига сира айтмаётганини энди тушуниш-ганди. Улар Билл билан анча эҳтиёткорлик билан кўнғироқлар учун вақтни яхшилаб танлаб олишарди.

— Сиз ҳам... сиз мен учун ўзгача инсонсиз...

Билл нима дейишни билмасди. У ўз ҳиссиётларини ўзи ҳам англа-масди. Унга Мэдди ҳам дўст, ҳам худди қизидек... ва аёл... Мэдди ҳам худди шундай ҳиссиётлар оғушида эди. Гоҳида Биллни акасидай кўрар, баъзан эса унга бўлган ғалати ҳиссиётларини англай олмасди, бу уни чўчитарди. Улардан ҳеч бири ҳозирча бир-бирига нисбатан бўлган туйғуларини ошкор этишга ҳатто уринолмас эди.

— Келинг, душанба кунги кўмита йиғилишигача тушлик вақтида учрашайлик.

— Бажонидил.

Виргиниядаги сўнгги дам олиш куни Жек уни жуда ҳайрон қол-дирди. Унга боғдан гул келтирди, нонуштани ётган жойига олиб кел-ди, биргаликда узоқ сайр қилиб, хотини унга қанчалик қадрли экани ва унинг учун нечоғли муҳимлиги ҳақида тинимсиз гапирди. У билан жинсий яқинлик пайтида ҳар қачонгидан ҳам нафисроқ ва мулойим-роқ муносабатда бўлди. Илгариги ҳамма ҳақоратлар ва камситишлар, азоб беришлар ҳозир ростдан ҳам унинг хаёлотини меваси бўлиб туюлар-ди. Мэдди Билл, Грег, доктор Флауэрсга эри ҳақида шунча бўлмағур гапларни айтганлари учун ўзини яна гуноҳкор сеза бошлади. Ҳозир унинг қалбида бу одамлар кўнглида уни севадиган эри ҳақида нохуш таассуротлар қолдирмаслик учун тўғрилаш истаги бор эди. Эҳтимол, ростдан ҳам бу ўзининг айбидир? Балки зўрлик ишлатишига ўзи маж-бур қилгандир? Эри билан яхши муносабатда бўлганида ва буни иста-ганида, у бирам ёқимтой, ҳеч бир кимсага ўхшамас бўлиб кетадики...

У Вашингтонга қайтганларидан кейин эртасига эрталаб доктор Флауэрсга ҳаммасини тушунтириб кўришга уринди. Доктор эса ку-тилмаганда кескин жавоб берди:

— Эҳтиёт бўлинг, Мэдди! Қаранг, нима содир бўляпти. Ўзингиз-ни яна қармоққа илинтиришга йўл қўйдингиз. У, ҳойнаҳой, сиз-нинг ўйларингизни тушуниб, энди ноҳақ эканлигингизни ҳар қан-дай йўл билан исботламоқчи. Энг ёмони, ўзингизни айбдор сези-шингизга мажбур этишга уриняпти.

Доктор Флауэрснинг гапига биноан, Жек ҳақиқий золим, унинг устига, шайтондай айёр кўринади, деди Мэдди. Қандайдир Макиа-

велли, шекилли... Ҳозир у эрига нисбатан ачиниш ҳамда афсус-надомат ҳиссини туярди. Ахир уни ўзи шундай тасвирлагани учун доктор Флауэрс унинг гапига ишонганди.

У тушки овқатланиш вақтида худди доктор Флауэрс каби тутоқиб кетишидан чўчиб, Биллга ҳеч нима гапириб ўтирмади. Бунинг ўрнига унинг китоби ҳақида суҳбатлашдилар. У китобини бир неча ой аввал ўз агенти орқали ноширга сотган эди.

— Кузги режаларингиз қандай? — эҳтиёткорлик билан сўради у эридан ажрашишини эшитишдан умидвор бўлиб.

Мэдди овқат вақтида бу ҳақда бир оғиз ҳам сўз очмаганди. У аввалгидан кўра бахтиёрроқ кўринади, деб ўйлади Билл. Уни илгари сира бу аҳволда кўрмаганди. Унинг ишлари жойида, шекилли. Шунга қарамай, у ҳали ҳам хавотирланарди. У ҳам худди доктор Флауэрс каби, Жек уни қармоққа илинтирганидан, эри уни гоҳ қийнаб ва ҳақоратлаб, гоҳ кутилмаганда кайфиятини ўзгартириб, бутун умр, то умуман адашиб кетмагунича шундай ушлаб турмоқчилигидан хавотирланарди.

— Кўрсатувимизни яна аввалги даражага кўтаришга уриниб кўрмоқчиман. Ҳозир рейтинглар жуда пасайиб кетди. Бу Брэд туфайли деб ўйлагандим, лекин Жек ўзим ҳам ҳеч нарсага арзимаё қолганимни ва ўз устимда ишлашим зарур, деб ҳисоблаяпти. Унинг фикрича, репортажларим зерикарли эмиш. Кузда бир қанча материал тайёрлаб, кўрсатувга янги нафас киритиб бўлармикан, деб ўйлаяпман.

Мана, худди ўзи ўйлагандай бўлиб чиқди. Жек яна уни ўзи бегуноҳ нарсада айблаяпти. У ҳам эрига сўзсиз ишонади. Тентаклиги туфайли эмас, эри уни гўё гипноз қилади. У ўзига зарурлигида, ниҳоят даражада сўзини уқтирадиган бўлиб кетади. У қайси йўсинда ҳаракат қилишини билмасдан туриб, ҳеч нарсадан шубҳаланишнинг иложи йўқ. Мэдди эса, аксинча, ҳақиқатни яхшилаб кўра олиш учун эрига жуда яқиндир.

Овқатдан кейин Билл доктор Флауэрсга кўнғироқ қилиб, Мэдди ҳақида гаплашишдан ўзини аранг тийди. Мэдди унинг бемори бўлганидан врачлик одоби доктор Флауэрсга бирор-бир кимса билан унинг ишларини муҳокама этишга йўл қўймаслигини Билл тушунарди. Энди фақат Мэдди билан нима бўлаётганини четдан туриб кузатиш ва зарур бўлиб қолганда, аралаштиришдан ўзга чораси йўқ. Ҳозир унга ёрдам беришнинг сира иложи йўқ. Яна шундай вазият, худди ўша Маргарет билан бўлгандек... Ва қандай даҳшатли яқун. Йўқ, энди у аввалги хатосини такрорламайди. У бошқа ҳар кимдан ҳам кўра, Жек ниҳоятда хавфли рақиблигини, у шайтонга дарс берадиган зolimлигини англари. Бу сафар Билл чидам билан кутиб, Мэддини қутқара олишига умид қиларди, холос.

Аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилиш қўмитаси иши тўла олдинга силжирди. Улар энди тез-тез йиғилиб туриш ҳақида ўйлашарди. Биринчи хоним яна олти кишини ишга таклиф этди. Қўмита олтига гуруҳга бўлинди. Билл ва Мэдди сексуал зўрлаш муаммолари билан шуғулланишарди. Очилган далиллар ниҳоятда даҳшатли жоҳилликлари билан уларни ҳайратга солди.

Кейинги дам олиш кунларида Лиззи келди. Мэдди уни меҳмонхонага жойлаштирди ва Биллни чойга таклиф қилди. Унинг қизи Биллда чуқур таассурот қолдирди. Мэдди ошириб юбормаганди — Лиззи ростдан ҳам гўзал ва худди онаси каби кўркем ҳамда қобилиятли эди. Бунинг устига, у маълумотли одамдай гаплашарди, ҳаёт унга нечоғли кам имкониятлар берганини ҳисобга олганда, бу билан Биллни лол қолдирди. У Мемфисдаги коллежда жони-дили билан ва афтидан, яхши ўқирди.

— Агар имкон топилиб қолса, кейинги семестрдан қизимнинг ўқишини Жоржтаунга ўтказмоқчи эдим, — деди Мэдди чой ичиша-ётганларида.

Лиззи қувонганидан ҳаяжонини тутолмасди.

— Балки мен ёрдам бера оларман, — деди Билл. — Менинг танишларим бор. — У Лиззига ўғирилди:

— Сиз айнан нималарни ўрганишни истардингиз?

Лиззи ўйлаб ўтирмай жавоб берди:

— Ташқи сиёсат ва коммуникация воситаларини.

— Унга телестудиядан иш ўрни топиб беришни жуда истардим-у, бунинг афсуски, сира иложи йўқ-да, — деди Мэдди.

У Жекка қизининг келганини билдирмагани ва айтмоқчи эмасди ҳам. У ҳозир ўзини жуда мулоим тутиб юрганида, шунчаки уни ранжитгиси келмасди. У октябр ойида хотинини яна Европага саёҳатга олиб бормоқчилигини айтди. Мэдди бу ҳақда Биллга ҳали айтмади.

— Агар Лиззи шу ердаги коллежга кирса, биз унга Жоржтаундан ижарага уй олиб берамиз.

— Фақат яхшироқ мавзедан танланг, жойи бежавотирлигига амин бўлинг.

— Хавотирланмасангиз ҳам бўлади, бу ҳақда ўзим жон куйдираман. Эҳтимол, бирортаси билан бирга икки кишилик хонани ижарага олган маъқулроқдир...

Кейин Лиззи аёллар хонасига упа-элигини тузатишга чиқиб кетди. Унинг чиқиб кетганидан фойдаланиб, Билл Мэдди билан унинг қизи ҳақидаги таассуротларини бўлишди:

— Нақадар ажойиб қиз! У билан фахрлансангиз арзийди.

— Гарчи бунга ҳеч қандай ҳаққим бўлмаса-да, мен ҳам фахрланаман.

Улар Лиззи билан кечқурун театрга боришмоқчи эди. Мэдди Жекка уларнинг қўмитаси оталиғидаги аёлларга зиёфат ўтказилаётганини айтди. Бу уни унчалик хурсанд қилмади, лекин бу иш биринчи хоним бошчилигида ўтказилаётганини билгани боис, қаршилик қилмади.

Лиззи қайтди. Улар яна бир оз қизнинг ўқиши ҳамда онасига яқинроқ бўлиш учун Вашингтонга кўчиб ўтиш режалари тўғрисида гаплашиб ўтиришди. Уларнинг иккаласи учун ҳам бу сеҳрли эртақ тўсатдан ростга айлангандек бўлганди.

Улар соат бешда тарқалишди. Билл уйига кетди, Мэдди Лиззини меҳмонхонада қолдириб, уйига кетди — Жекка учрашиб, театрга бориш учун кийимини алмаштириши керак эди. Улар “Мен ва қирол” пьесасининг янги саҳнасини кўришмоқчи эди. Мэдди қизига унинг ҳаётида илк бор мюзикл кўрсатишдан юраги чидамай ҳаприқарди. Олдинда ҳали қанча оромбахш онлар бор... Тезроқ бошлашга сабри чидамасди.

Жек дам олиб, телевизорда шанба янгиликларини кўриб ўтирарди. Дам олиш уни ишловчи дикторларнинг дастури яхшироқ ва рейтинглари Брэд билан Мэддиникидан юқорироқ эди. Бироқ Жек аввалгидай, ҳеч нарсани эшитгиси келмасди. Брэд телеянгиликлар бошловчисиликка ярамаслигини сира тан олишни истамасди. Унинг Грегни олиб ташлаш фикри телекомпанияга анча зарар келтирса-да, у ҳаммасига Мэддини айбдор дейишни давом эттирарди. Режиссёр Мэддининг ҳақлигини билса ҳам, бу ҳақда Жекка айтишга ҳадди сизмасди. Унинг қўл остида ишловчиларнинг ҳеч бири фикрига қаршилик билдиришга ботинолмасди.

У гарчи дам олиш кунлари хотинисиз бирон жойга боришни ёқтирмаса-да, бугун кечқурун ўртоқлари билан бирга овқатланмоқчи эди.

У хайрлашаётганда хотинини оҳиста ўпиб кўйди. Вой, худойим, у шундай нафис, мулойим, меҳрибонлигида қандай яхши. Эҳтимол, уларнинг кўнгилсизликлари энди ортда қолгандир...

Мэдди такси олиб, Лиззининг ёнига борди ва улар биргаллашиб театрға кетдилар. Лиззи ўзини худди ёш бола сингари тутарди. Саҳнадан кўзини узмасдан, чехраси бахтиёр ифода билан кўриб ўтираркан, охирида қаттиқ қарсақ чаларди.

— Умримда бундан яхши томоша кўрмаганман, ойи!

Улар театрдан чиққанларида Мэдди фотоаппаратини тўғрилаб турган одамни кўз қири билан пайқайди. Чиқиллатиб сувратға олган одам бир лаҳзада ғойиб бўлди. Ҳечқиси йўқ, ўйлади Мэдди. Балки бирон бир сайёҳ уни таниб, эсдалик учун унинг сувратини олиб кетмоқчидир. Қизи билан қизғин суҳбатлашиб, бу ҳақда тезда унутиб юборди. Улар бир-бири билан гаплашиб тўймасдилар. Она-бола ажойиб кечани бирға ўтказишди. Мэдди қизини таксида меҳмонхонагача кузатди. Улар маҳкам кучоқлашиб хайрлашдилар ҳамда эртасига эрталаб кўришиш ва биргаликда нонушта қилишга келишиб олдилар. Буни яна Жекдан яширишга тўғри келади. Ёлгон гапириш бирам ёмонки... У черковға бормоқчилигини айтади. Жек ҳеч қачон черковға бирға бормайди. Кейин эса Лиззи Мемфисға учиб кетади, у эса куннинг қолган қисмини эри билан ўтказади. Ҳаммаси ажойиб бўлади. Мэдди яхши кайфиятда, ўзидан ва ўтган кундан мамнунлигича Жоржтаундаги ўз уйига етиб келди.

Жек кечки янгиликларни меҳмонхонада кўриб ўтирарди. Мэдди кунни қизи билан ўтказганидан хурсандлигини яширолмай табасум билан кириб келди. Эрининг ёнига ўтирди.

— Хўш, вақтингни яхши ўтказдингми? — сўради Жек.

— Ҳа, қизиқарли бўлди.

Ёлгон гапириш нақадар ёмон... Лекин унинг ўзи Лиззи билан учрашишни тақибқлади-ку.

— Кимлар бор эди?

— Албатта, Филлис. Кўмитамиздаги бир қанча аёллар. Қизиқарли одамлар.

Тезроқ мавзунини ўзгартириш керак, деб ўйлади у.

— Филлис?! Қандай қилиб у ерга боролди экан? Уни ҳозиргина телевизорда Киото ибодатхонаси ёнида кўрдим-ку. Улар бугун эрталаб Японияға кетишди.

Мэдди нима дейишини билмай, эрига индамасдан қараб турарди.

— Қани, гапир-чи, мени кимга алмаштирдинг? Дуч келган одам билан дон олишиб юрибсанми?

У хотинини бўйнидан чангаллаганча томоғидан бўғди. Мэдди нафас ололмай қолганини сизди. У тўс-тўполонга йўл кўймасликка тиришиб, эрининг кўзларига тик қаради.

— Мен ҳеч қачон сенга хиёнат қилмаганман, — дея олди зўрға у.

— Қаерда эдинг бўлмаса? Фақат тўғриси айт!

— Лиззи билан бирға эдим.

— Бу яна ким бўлди, итдан тарқаган?

— Менинг қизим.

— Эҳ, жин урсин!

У хотинини шунчалик куч билан ирғитдики, диванға йиқилган Мэдди ўпкасига яна ҳаво кирганидан енгиллашганини сизди.

— Қайси жин уриб, бу ерга ўша мегажинни бошлаб келдинг?

— У мегажин эмас, — деди Мэдди осойишта гапиришға уриниб. —

У менинг қизим.

— Кўча газетачилари сени балчиққа булғаб ташлашади. У билан кўришишни сенга таъқиқлагандим-ку!

— Биз бир-биримизга керакмиз.

У газабини босолмай хотинига тикилиб турарди. Хотини унинг гапига кирмагани уни ҳаммасидан кўпроқ газаблантирганди.

— Сенинг фойдангни кўзлаб айтдим: бундай қилишинг ярамайди. Ҳозир рейтингларинг пасайиб кетгандек туюляпти. Агар бу воқеа газеталарга чиқиб кетгудай бўлса, нима бўлишини кўрасан. Ушанинг ташаббуси билан чиқади.

— У фақат мени кўришни истайди. Ҳаммага билдиришнинг унга кераги йўқ.

Энди Мэдди эрига бугун Лиззи билан кўришмоқчилигини билдирмаганидан афсусланади. Бироқ эри ўзининг метин каби қайсарлиги билан унга танлаш учун йўл қолдирмаганди.

— Сен шундай деб ўйлайсан. Қандай қилиб шу даражада аҳмоқ бўлиш мумкин! Шошмай тур ҳали, яқинда сендан пул ундиришни бошлайди. Агар аллақачон бошламаган бўлса. — У кўзини қисганча, хотинининг юзига тикилди. — Биласанми, сен менга қувончдан кўра кўпроқ ташвиш келтираётганга ўхшайсан. Ҳар сафар бири бўлмаса, бошқаси. Қани у ҳозир?

— “Йилнинг тўрт фасли” меҳмонхонасида.

— Ана, айтмадимми! Яна сендан пул талаб қилмаяпти, деб айтасанми!

— Айтдим-ку сенга, унга она керак, бошқа ҳеч нарса эмас.

У сира тинчланолмасди. Хона ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, диван ёнида тўхтади, хотинига нафрат билан қараб:

— Сен қандай бўлмасин, албатта жиғимга тегишинг зарур, тўғри-ми, Мэдди? Гоҳ анави жинни, Пол Мак Катчинснинг хотини ҳақидаги материал билан, энди бу... Бу воқеадан кейин сендан ҳатто гард ҳам қолдиришмайди! Мана кўрасан, бу сафар мен ҳақ бўлиб чиқаман. Бу содир бўлганида қаттиқ афсусланасан.

Қандай галати, у жим бўлди. Юқорига кўтарилиб, эшикни тарақлатиб ёпди. Мэдди қимирламай ўтирди. Уни хафа қилиш нияти умуман бўлмаганини эрига қандай тушунтирсин? Унинг учун бу нақадар муҳимлигини тушунишга қандай мажбур этсин? Албатта, ҳаммасига ўзи айбдор. Нега унга бола ҳақида гапирмаган? Бошида ростини айтиб, тан олганида, балки ҳозир шунчалик ранжимасмиди. Энди фақат узр сўраб, ўзини эҳтиёткорлик билан тутиши, унга бошқа нохушликлар келтирмасликка ҳаракат қилиши даркор. Бир нарсани қатъий биларди: энди қизи топилгач, ҳеч қачон ундан айрилмайди.

У чироқни ўчириб, секингина юқорига чиқди. У тунги кўйлагини кийиб, ётоқ хонасига кирган чоғида эри ўрнига ётиб, чироқни ўчирганди. Бироқ Мэдди унинг ухламаётганига имони комил эди.

— Мени алдаётганингни ўлгудек ёмон кўраман, — гап бошлади у кўзини очмай. — Ўзимни гўё сенга ортиқ ишаноламайдигандек сезяпман. Доимо жиғимга тегяпсан.

Мэдди ярим соат олдин уни бўғиб ўлдиришига оз қолганини ҳам унутиб, эрининг юзини аста силади:

— Кечир, Жек, сени ранжитмоқчимасдим. Лекин ростдан ҳам қизимни кўришим керак.

— Мен эса сенга айтдим, у билан кўришишингни истамайман! Буни тушуна оласанми? Менга умуман фарзанд керак эмас. Тушунишимча, сенга ҳам уларнинг кераги йўқ. — У кўзларини очиб, хотинига қаради. — Бунинг устига, Мемфисдан келган ўн тўққиз ёшли қанжиқнинг менга кераги йўқ.

— Илтмос, Жек, у ҳақда бундай дема.

Гарчи эри бундай ҳодисани, албатта, осонликча ютиши қийин бўлса ҳам, ҳаммадан ҳам ҳозир эри унинг ёлғон сўзлаганини кечиришини хоҳларди.

Жек унга тикилиб қаради:

— У билан кўришишни бас қилишингни хоҳлайман. Мен учун буни бажаришга мажбурсан! Унинг мавжудлиги ҳақида менга сира гапирмагансан. Ҳозир бизнинг ҳаётимиздан унинг яна йўқолишини истайман. У сенга керак эмас, уни умуман билмайсан.

— Бундай қилолмайман. Ахир бошқа ҳеч қачон фарзанд кўролмайман. Аввал бошданоқ ундан воз кечмаслигим керак эди.

— Ҳатто никоҳимиз ҳаққи ҳурмати туфайли ҳам ундан воз кечишни истамайсанми?

— Сен менга шундай шарт қўймоқчимисан?

Мэдди даҳшатга келди. Жек уни кўрқитмоқчи. Лекин эри билан ҳам ажрашишни умуман хоҳламасди. У кейинги бир неча ҳафта давомида ўзини яхши тутгани боис, эҳтимол, уларнинг ҳаёти изга тушаётгандир, деган умид уйғонганди... Энди эса мана бу гап! У қизини кўрмасдан туролмасди. Энди нима қилсин? Қандай йўл тутсин?..

— Бўлиши мумкин, — жавоб берди эри унинг саволига. — Бу бизнинг шартномамиз шартига кирмаган. Аксинча, у бутунлай назарда тутилмаган. Сен менинг никоҳимга алдаб кирдинг. Менга боланг бўлганингни ҳеч қачон айтмагансан. Сен ёлғон гапиргансан. Бундан келиб чиқиб, никоҳимизни бекор қилишим мумкин.

— Етти йиллик биргаликдаги ҳаётдан кейинми?

— Агар мени алдаганингни исботласам, — мен эса исботлайман, чунки аслида ҳам шундай, — демак, никоҳимиз бекор. Шу боис, Мэд, ҳаётимизга бу қизни киритишдан аввал яхшилаб ўйлаб кўр. Бу ҳақда анча жиддий ўйлаб кўришингни маслаҳат бераман. Ҳазиллашаётганим йўқ.

Шу сўзларни айтиб, у тескари ўгирилди-да, кўзини юмди. Бир неча дақиқа ўтгач, хуррак ота бошлади. Мэдди кўзларини катта очганча эрига қараб ётарди. Йўқ, у Лиззидан дунёдаги ҳеч нарса эвазига ҳам воз кечмайди. Лекин Жекни ҳам йўқотгуси йўқ. Яқиндагина ўзи гапирган барча ҳақорату камситишлар энди ростдан ҳам фақат унинг хаёлотли меваси бўлиб туюла бошлаганди. Ўзига билинмаган тарзда, у гўё эри билан ўзини ёмон тутгандай, эри золим эмас, жабрдийдадек ҳиссиёт пайдо бўлганди. У ўз айбига иқрорликдан янада кўпроқ қийналиб, уйқусиз узоқ тўлғониб ётди.

У эрталаб ҳали ҳам қандай йўл тутишни ҳал қилмаганди. Жекка Лиззи билан меҳмонхонада учрашиб, хайрлашиш учун бирга нонушта қилиб, кейин уйга қайтишини, қолган вақтларини бирга ўтказишларини айтди.

— Яхшиси, уни бошқа кўришмаслигингиз ҳақида огоҳлантириб қўй, Мэд. Ўт билан ўйнашма. Мен матбуотни назарда тутяпман. Бу ўзинг ҳам яхши билмайдиган, ҳойнаҳой, кейин эсинга ҳам келмайдиган аллақандай қиз учун ҳаддан ортиқ юқори баҳо.

— Жек, сенга айтдим-ку, бундай қилолмайман.

— Тўғри келади.

— Ундан воз кечолмайман.

— Демак, мендан воз кечишни афзал биларкансан-да? Бўпти, бу кўп нарсдан далолат бермоқда. Никоҳимизга шундай муносабатда экансан-да?!

У хафа бўлган ва ранжигандай кўринарди. Ҳақиқий жабрдийда.

— Жек, ақлингни йиғсанг-чи...

У хотинига ғазабли нигоҳини қаратди:

— Ақлни йиғиш?! Нима, устимдан куляпсанми? Ёки томинг кетди-ми? Гиёҳванд модда истемол қилганмисан? Сенингча, бирон марта тилга олмаган валади зинони башарамга итқитиш — бу ақлни йиғишми?

— Тўғри, айбдорман. Тан оламан. Бироқ сенга Лиззи билан учрашишни таклиф этмаяпман-ку. Уни ўзим кўрмоқчиман.

— У ҳолда ўйлаганимдан ҳам баттар жинни бўпсан. “Одамлар” журнали муқовасида оилавий портрет чиқишига қандай қарайсан? Бу сенга етарли бўладими? Эртами-кечми, айнан шу амалга ошади. Ушанда барча мухлисларинг билан хайрлашасан.

— Балки ундай бўлмас. Эҳтимол, улар сенга нисбатан кўпроқ тушунишар.

— Ёлғон! Хўш, ахийри ўзингга келасанми ё йўқми?

Улар шундай тарзда яна ярим соат баҳслашдилар. Кейин Жек президент маслаҳатчилари билан гольф ўйнагани кетди, Мэддига хайрлашишда Лиззи билан ортиқ учраша кўрмасликни тайинлади.

Шунга қарамай, Мэдди қизининг ёнига меҳмонхонага борди, улар биргаликда нонушта қилиб, вақтларини ажойиб ўтказдилар. Тўғри, Лиззи онасининг нимадандир хафалигини сизди, лекин Мэдди буни рад этди. У эрининг Лиззи билан бошқа ҳеч кўришмаслик талабини қизига билдирмади. Аксинча, уни яна тез орада дам олишга таклиф қилишга ваъда берди. Коллеж ва Жоржтаундаги квартира ҳақида янгилик бўлиши биланоқ унга хабар қилишини айтди. Улар маҳкам кучоқлашиб, ўпишиб хайрлашдилар. Мэдди қизига аэропортгача таксида кетишига пул берди. Онаси қанча айтмасин, Лиззи ортиқча пул олишни хоҳламади. Мэдди илгарироқ қизининг номига банкда ҳисоб очишни таклиф қилганида, Лиззи бутунлай рад этганди. У онасининг қарамоғида бўлишни истамасди. Бироқ Жек бунга сира ишонмаслигини Мэдди биларди. Тушда у уйга қайтди. Жек ҳали қайтмаганди, шу боис у Биллга кўнғироқ қилди ва бўлиб ўтган воқеани унга айтиб берди.

— Ҳаммасига ўзим айбдорман. Унга ёлғон гапирмаслигим керак эди.

Билл бу гапга қўшилолмасди:

— У ўзини пасткаш махлуқдай тутиб, бунинг устига, ўзини жабрдийда қилиб тасвирляпти. Мэдди, ахир ундай эмас. Аслида сиз жабрдийдасиз. Қандай қилиб буни тушунмайсиз!

Улар бир соатга яқин гаплашишди. Сўхбат ниҳоясига етганида Мэддига кайфияти ундан ҳам баттар тушиб кетгандай туюлди. У Билл нима ҳақда гапираётганини худди англамаётгандек эди. Афтидан, у илгарироқ силжиш ўрнига, Жек билан ўзининг муносабатларида яна орқага қараб чекинганга ўхшайди, дея ўйлади Билл тушқун аҳволда. Наҳотки у эрининг чирмаштириб ташлаган кўринмас кишанларидан сира кутулолмаса?

Кечқурун Жек уйига келгач, Лиззи ҳақида сўз очмади. Мэдди қувонини ҳам, ранжишни ҳам билмасди. У ҳар қандай йўл билан эрига маъқул келишга уринарди. Мазали таом пиширди, ёқимли гаплар билан кўнглини овлади. Тунда жинсий яқинлик билан шуғулланишди, Жек ҳар қачонгидан ҳам кўра уни авайлаб, эҳтиётлаб, яхши муносабатда бўлди, бундан хотини янада таъсирланиб, эрига қанча заҳмат етказганидан кўпроқ афсусланди.

Эртасига эрталаб ишхонага келишлари биланоқ Лиззи билан бўлган воқеа тўсатдан улар устига худди Жек башорат қилганидек қулаб тушди. Барча кўча газеталарининг биринчи саҳифаларида Лиззи иккаласининг театрдан чиққанида анави одам олган

сувратлари ҳар хил кўринишларда тасвирланганди. Афтидан, кимдир ё ҳақиқатни топиб олган ёки биров гапириб берганди. “Мэдди Хантер ва унинг узоқ йиллар илгари йўқолган қизи” деб йирик ҳарфларда ёзилган сарлавҳалар кишини жалб этарди. Мақолаларда Мэдди ўн беш ёшида қиз туғиб, ундан воз кечгани ҳақида ёзилганди. Газеталар Бобби Жо ва унинг мактабдаги бир муаллими билан бир нечта интервью босишганди. Ҳа, репортёрлар зўр ишлашганди.

Жек хотинининг хонасига бир уюм газеталарни силкитганча отилиб кирди. У Мэдди ва қизи ҳақида материал босилган ҳар бир газетадан бир нусхадан сотиб олганди.

— Хўш, хурсандмисан? Энди нима қилишимиз керак? Тўққиз йил мобайнида сендан сал кам Биби Марям қиёфасини яратгандик. Энди эса ҳамманинг назарида, оддий фоҳиша бўлдинг-кўйдинг. Қайси жин ургур ақлинг билан гапимга кирмадинг!

У газабига чидолмай, худди ўқ еган йиртқичдай, хона ичида у ёқдан-бу ёққа зир югурарди. Бироқ, бўлар иш бўлганди, энди ўзгартириб бўлмайдди. Улар Лиззи иккаласи сувратда худди эгизак опасингиллардай кўринишарди.

Жек, ниҳоят, ўз хонасига чиқиб кетгач, Мэдди Лиззига қўнғироқ қилиб, содир бўлган ҳодисани хабар қилди. Кейин у доктор Флауэрс ва Биллга қўнғироқ қилди. Улар иккаласи ҳам деярли бир гапни айтишди: у ҳеч айбдор эмас, аслида ҳаммаси унга туюлаётгандай ёмон эмас, томошабинлар уни яхши кўришади, у яхши одам, ёшликда ким хато қилмайдди, дейсиз. Бу ҳақда билишса, одамларнинг унга раҳми келиб, томошабинлар уни янада кўпроқ ёқтирадилар. Суврат ҳам жуда жозибали чиққан, Лиззини елкасидан кучиб тургани анча таъсирли кўринарди.

Бироқ Жек иложи борича хотинини кўрқитиш ва айбига иқроп қилдиришга уринарди. Лиззи ҳатто йиғлаб юборди.

— Кечиринг мени, ойи. Сизга шунча ташвиш келтираман, деб ўйламагандим. Жек жуда дарғазабми?

Ҳозир у онаси учун қуйинарди. У Жек билан танишиб улгурган, у қизга сира ёқмаганди. Унда қандайдир жоҳиллик ва ноинсонийлик сезилиб турарди.

— У, албатта, хафа. Лекин ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади.

— У сизни ишдан бўшатмоқчимми?

— Йўқ, ундай қилмаса керак, деб ўйлайман. Кейин, касаба уюшмаси йўл қўймайди.

Бу таҳқирлаш ҳисобланади.

Агар, албатта, Жек у билан тузилган битимни бузишга қарор қилмаса. Лекин нима бўлишидан қатъи назар, ҳозир уни ҳаммадан ортиқ эри олдидаги айбини англаш ҳисси қийнарди.

— Бунга энди бир амаллаб чидашга тўғри келади. Фақат ҳеч қайси репортёрга чурқ этиб гапирмасликка сўз бер, Лиззи.

— Сўз бераман. Ҳеч кимга оғиз очмайман, айтмайман ҳам. Сизга сира нохушлик келтиришни истамайман. Сизни яхши кўраман, ойи.

Симнинг нариги томонида йиғи овози келарди. Мэдди қизини овутишни истарди.

— Мен ҳам сени яхши кўраман, қувончим. Сенга ишонаман. Охир-оқибатда бу уларнинг жонига тегади. Илтимос, бунчалик ғам чекма.

Бироқ бу ҳали бошланиши эди. Сарик матбуот репортёрлари эртдан-кечгача унинг йўлини пойлашарди. Мамлакатдаги барча журналлар телестудияга қўнғироқ қилиб, интервью беришни сўрарди.

— Балки улар таклифига кўниш керакдир? — деди ниҳоят, жамоатчилик билан алоқалар бўйича бўлим раҳбари. — Бизга бу нима ёмон-

лик келтириши мумкин? Нима қилибди, ўн беш ёшида фарзанд кўрибди. Бундай воқеалар илгарилари ҳам бўлган. Ахир, боласини ўлдирмабди-ку, жин урсин. Энди эса, уни тўғри талқин этилса, жуда қизиқарли воқеа чиқиши мумкин. Бунга нима дейсан, Жек?

— Уни бу ердан иргитиб ташлайман, бу ердан нарироққа, Кливлендга йўқолиб кетсин, дейман. Бу кичик итваччага онангман деб тан олиш учун қип-қизил аҳмоқ бўлиш керак. Онамиш! Умуман, ушбу воқеада бу сўз нимани англатади? Мактабида қандайдир мишиқи билан ўйнашиб юриб, бўйида бўлиб қолган, болани туғиши биланоқ ташлаган-қўйган. Энди эса ўзини гўё моҳипайкардек кўрсатиб, қизини яхши кўрадигандек валақлаб юрибди. Мэддининг Мемфисдаги бу исқирт итваччасига нисбатан муҳаббатидан кўра, мушукда ўз боласини суюш туйғуси кўпроқ. Бу қиз Мэддидан пул ундириш учун ёпишиб қолди, у эса ҳеч нимани пайқашни истамайди!

— Йўқ, бу ерда бошқа нимадир бор...

Жамоатчилик билан алоқалар бўлими раҳбари Жекдан бу қадар тушунарсиз ғазаб ва жаҳолатни кутмаганди. Дарҳақиқат, кейинги пайтда Мэдди олиб бораётган кўрсатувлар рейтингини борган сари тушиб кетаётганди. У шу сабабдан ҳам хотинидан аччиқланыпти, шекилли. Лекин студияда ҳамма бу Мэддининг айби эмаслигини билишарди ва Жекка бунга уқтиришга уринишарди. Аммо у ҳеч нарсани эшитишни хоҳламасди

Жек кечкурун уйда ҳам жанжални бас қилмади. Қизи билан ортиқ кўришмаслик ваъдасини Мэддидан суғуриб олишга уринарди. Бироқ, Мэдди унга ваъда беришни рад этди. У ярим кечага яқин ғазоби қайнаб, уйдан югуриб чиқди-ю, эшикни қарсиллатиб ёпиб, эрталабгача қайтмади. Эри қайга кетганини Мэдди тасаввур ҳам қилолмасди. Деразадан қараб, уйи ёнида телекамераларни кўргач, унинг изидан ташқарига чиқишга ботинолмади. Фақат бир нарса — сабр қилиб, четга чиқиш ва бу шов-шув тугашини кутиш керак эди. У айнан шундай қилишни қизига ҳам маслаҳат берди. Лиззи репортёрлар уни тополмаслиги учун вақтинчалик дугонасиникига яшириниб олди. Ресторан эгаси унинг машҳур МэддиХантернинг қизи бўлиб чиққанига ҳайрон қолганидан яна бир неча кун таътил берди.

Фақат Жек ёрилмас тош чиқди. У барча нохушликлар жазоси сифатида Мэддини дастурдан икки ҳафта муддатга чиқариб ташлади, ўзи устида ишлаш, қизини унутиш ва унинг барча талабларини бажармагунича кўзига кўринмасликни буюрди. Яна унга агар қачон бўлмасин, эрини алдашга уринадиган бўлса, турган жойида уни ўлдиришини айтди. Бу сўзларни айтаётганида унинг чекка томирлари бўртиб, титрарди. Мэдди эрига қараб туриб, унинг гапларини тинглар экан, ўзининг айби янада кўпроқлигини тобора сезарди. Нима рўй беришидан қатъи назар, ҳаммасига ўзи айбдор эди.

Давоми бор

*Русчадан
Гулчехра МУҲАММАДЖОН
таржумаси*

Адиб Шухратнинг 90 йиллигига

Юксак туйғулар

Адабиётимизнинг йирик намояндаси, севимли адиб Шухратнинг номи ҳаммамиз учун қадрдон. Унинг қалб ҳароратига йўғрилган шеърлари, «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» романлари кириб бормаган ўзбек хонадонни топилмаса керак. Айни пайтда адиб кўп истеъдодли ёшларга устозлик ҳам қилган, уларга меҳр билан ижод сирларини ўргатган.

Бу йил халқ севган атоқли адиб таваллудига 90 йил тўлди.

Унинг мухлислари ва кенг адабий жамоатчилик адибнинг номини такрор ёд этиб турган бугунги кунларда биз ҳам журналимиз саҳифалари орқали устознинг жаҳон халқлари шоирлари ижодидан қилган таржималаридан намуналар ҳамда марҳум ёзувчи Шукр Холмирзаевнинг адиб ҳақидаги бадиасини эълон қилмоқдамиз.

АВЕТИК ИСААКЯН

Арманистон

* * *

Мен дафн этилдим тоғ қиясига,
Устимга тортилган ҳўл, оғир тупроқ.
На таниш, на билиш олар эсига,
Ут кўмган мурдамни!
Қалбимда фироқ.
Бир маҳал туш аро келди бир нидо:
Чақирар хуррият жанглари сари,
Айғирлар кишнайди, куй берар садо,
Ҳилпираб байроқлар ундар илгари.
Халқ босар одимин дадил, мустаҳкам,
Қуроллар жаранги кўкни тутуди.
Титратиб қабримнинг тупроғини ҳам
Оламон ва садо менга етади.
Эҳ, яна қалбимда жўш урди қоним!
Эҳ, қани қабримдан турсаму шу он
От суриб жанг қилсам яна беармон
Ва яна бўлсайдим жанг аро қурбон!

ИЛЬЯ ЧАВЧАВАДЗЕ

Грузия

БАҲОР

Чакалакзор оҳиста
“Яша!” дея шовқинлар.
Ҳамда маъюс тол новда
Армон билан қон йиғлар.

Гул-лолалар очилган
Тоғ сиртию қир чаман...
Сен ҳам қачон, эй Ватан,
Чаман бўлиб гуллайсан?!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

88

АБДУЛЛА ТҮҚАЙ

Татаристон

БҮРОН

Тинчгина турган ҳавони қоплади бирдан туман;
Қор учиб, қор сепкилиб, қорга кўмилди ҳар томон.

Қор урар юзга раҳмсиз, кўз очиб бўлмас сира;
Ҳар қаро нарса бўри ёки қароқчига ўшар, қара!

Қорни енгандек тушар ерга тўлин ой ёғдуси;
Гоҳ сариғ, гоҳо кумуш қўрққан каби ойнинг юзи.

Не бало! Қоф тоғидан жинлар тўзиб солган йиғи?
Ё тешилганми худонинг тенги йўқ зўр ёстиғи?

Қор бўлиб ерда учарми ушбу ёстиқ парлари?
Изғишиб парлар йиғарми ёки Қоф тоғ жинлари?

Не ажабким, қор орасидан термилиб ул ой кулар
Мен ғариб заҳматда гўё — чорбоғиндан бой кулар!

МИКОИЛ МУШФИҚ

Озарбайжон

КИЙИК

Беҳосдан сақрама қоя тошларда,
Тошлар оёғингни эзар, кийигим!
Кел, сени кўзларим устида тутай,
Этма ошиғингдан хазар, кийигим!

Нозланиб-нозланиб қиё боққанда,
Маъсума кўнглимни ўтга ёққанда,
У кўз чашмасидан нурлар оққанда
Қайнар булоқларга ўшар кийигим!

Юлдузлар ҳуснингдан айлайди сўроқ,
Бадназар кўзлардан бўл, эркам, огоҳ,
Кўксимда сайр айла, кетма кўп йироқ,
Ҳижрон тоғларини кезар кийигим!

ИОГАННЕС БАРБАРУС

Эстония

ЭСТОН ЮРАГИ

Душманлар талади сени неча бор,
Жонингга қасд қилиб, ёқангдан ушлаб.
Энг сўнгра фашистлар, эй азиз диёр,
Бор-йўғинг олдилар қириб, қиртишлаб.

Аmmo бор сенда бир кўҳна хазина,
У яшар умрбод, йўқолмас мангу;

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

89

У қасос чоғида душман кўзига
Ўқ бўлиб қад алур, қалбига оғу.

Бу кўҳна хазина — эстон юраги,
Севишда — улкан-у, нафратда — даҳшат.
Боболар қони ҳам унда юради,
Бу кунга бахш этиб мадор, муҳаббат.

Бу юрак ҳамиша мағрур, улуғвор,
Жанг чоғи зафарга чексиз ишончи.
У жангга киради дадил, шиддаткор
Ва ёвни ташлайди эзгилаб, янчиб.

Ҳеч кимса, ҳеч қачон енгмаган уни
Асрлаб тарихлар кечган бўлса ҳам.
Халқ топди у билан ўз иқболини,
У асло енгилмас, ҳамиша бардам.

О, юрак! Бугун ҳам ҳар қачонгидай
Мағрурсан, улуғвор, шиддаткор голиб.
Рухсат эт шеъримга сени киритай,
Сен уни иситгин бағринга олиб!

АБДУЛЛА ТОЖИБОЕВ

Қозоғистон

ОЛТМИШ ЁШ

Қоратов бошини босди оппоқ қор,
Босди-ю, ярқираб қолди у мангу.
Ям-яшил қирларни тарк этди виқор,
Сап-сарик япроқлар тўкилар дув-дув.

Қоп-қора сочимни босди оппоқ қор,
Босди-ю, йилтиллаб қолди умрбод.
Қип-қизил юзимда энди ўзга ҳол,
Ён-атроф олису ўзгача ҳаёт.

Биламан, қайтадан барқ урар офтоб,
Биламан, қайтадан қизийди тупроқ.
Майсалар гуркираб ниш урар шитоб,
Қайтадан яшарар ям-яшил япроқ.

Ва лекин қайтмайди менинг баҳорим,
Чарақлаб ёнмайди кўзим, нигоҳим.
Кўксимда йўқ менинг оҳ ила зорим,
Ҳали ҳам беқиёс ҳаётим, боғим!

ОТА ОТАЖОН

Туркманистон

ЮРАГИМ БИЛАН СУҲБАТ

Нега сен, юрагим, ором билмайсан?
Ҳамиша бир ёққа ундаб турасан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Орзудан ўйлашдан бир дам тинмайсан,
Нега сен баъзида хаёл сурасан?

Наҳотки кенг кўксим сенга тор бўлса?
Наҳотки букилди бардошинг тизи?
Наҳотки, ташвишга умринг зор бўлса,
Жавоб бер, азизим, нима гап ўзи?

Таънали боқиш-ла сўзлади юрак:
– Бу ором мен учун нимага керак!
Оҳ, қани, қирларда жавлон урсайдим,
Уфқлар ошароқ кезиб юрсайдим!

Юр, сен ҳам, кенгликлар, сафар чорлайди,
Бас, етар, бу ерда муқим ўтирмақ.
Йўқ десанг, мен ўзим кетаман, майли,
Майли, сен қол бунда.
Қол бунда, ўртоқ!

ИБРОЙИМ ЮСУПОВ

Қорақалпоғистон

БУЛУТЛАР ТУНАГАН

Булутлар тунаган юксак тоғларнинг
Юзини қоплаган тумани бўлар.
Севгили кўзига қум сочган ёрнинг
Кўнглида кудури, гумони бўлар.

Ҳар гулга бир қўнмоқ булбулнинг қори,
Вафосиз бўлмоқлик нафснинг бозори.
Сел бўлиб айқирса тоғларнинг қори,
Йўлида сойларнинг тўғони бўлар.

Муҳаббат Қримнинг ол гули эмас,
Қизларнинг ипақдек қокили эмас,
Йигитлик чоғининг шўх ели эмас,
Севгининг мангулик замони бўлар.

Жонини севгига фидо қилмаган,
Мард бўлиб, бурчини адо қилмаган,
Ёрини ардоқлаб сева билмаган
Ҳар йигит одамнинг ёмони бўлар!

Тоғларда чечак қўп ранг-баранг, кўркам,
Ҳаммасин бирма-бир терар қай одам!
Бизларга бахт берган бу гўзал олам
Мусаффо севгининг замони бўлар.

*ШУҲРАТ
таржималари*

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

АЙ, ШУҲРАТ АКАМ-А...*

Шуҳрат аканинг номларини тилга олишим билан кўз олдимда бақувват, барваста, оппоқ сочлари силлиқ таралган, кўкраги қалқондек мағрур ва ҳаракатчан инсон келади. “Инсон” дедим, ўзимдан узоқлатгандай бўлдим, йўқ, инсоним келади.

Мен у киши билан жуда унақа қалин, сирдош бўлмаганман, бундай бўлишга интилганим ҳам йўқ. Бизнинг муомала – устоз-шогирд, ёши улуг адиб билан ёш қаламкашнинг ўртасидаги холис муносабатлар даражасида эди. Илло у киши ўзларини шундоқ тутар, мен ҳам ишқаланиб боравермас ва ўзимни жилла тортмас ҳам эдим. Қолаверса, ичимда...

Ичимдаги ҳадемай сиртимга чиқади: ана шу жараёни кўрсатувчи бир неча мулоқотлар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

* * *

Усмон Германияда хизмат қиларди. Эркин Аъзам бир куни қўнғироқ қилиб: “Шукур ака, Усмон келди. Соат олтиларда уйингизнинг пастидаги “Лаззат” қаҳвахонасига борамиз...” деди. Мен айтилган вақтда иссиқ кийиниб, пахта тушдим. Улар икковлон келиб туришган экан. Усмоннинг эғнида малла, пахмоқ пўстин. Жунни ўнг қилиб тикилган бундай пўстинни сира кўрмаган эдим. Бориб кучоқлашиб кўришдим.

– Айиқ бўп кетинг-а!

– У ёқда шундоқ ҳам бизни “русский медвед” дейишади, – деб кулди Усмон.

Қаҳвахонага кириб ўтирдик. Ёш офицернинг костюми ҳам антиқа эди. Бунинг устига, дастурхонни тўлдириб ташлатди.

– Бугун Шуҳрат акам хурсанд бўлдилар, – гап бошлади Усмон. Кейин Эркиннинг қўлини чўзди. Эркин чўнтагидан узунасига букланган “Меҳнат ва турмуш” журналинини олиб берди. Усмон журнални тегишли саҳифасини очиб, олдимга суриб қўйди.

– “Шарқ юлдузи” пўстинда қолди... – Кейин қўлининг орқаси билан журналга урди. – Эй, бу Шуҳрат ака қанақа одам-а! Йўқ, мен бунақа меҳрибон инсонни кўрганим йўқ. Ишонинглар, Бугун танишдим, холос! Бир соат бўлди. Журнал редакциясига излаб бордим. Учрашдик. Ярим соат гаплашдик. Мендан Германия ҳақида сўрадилар. “Шинелли йиллар”ни ёзаётган эканлар... Ҳалиги воқеани айтиб берганимда, мени ўпдилар. “Сени шундай тасаввур қилардим”, дедилар...

– Журналнинг очик турган бетига тикилсам, Усмон Азимовнинг шеърлари: “Мен сени ҳеч кимга бермайман...”, “Мени севинг ва мендан нафратланинг...”

“Оқ, йўл!” Шуҳрат...

– О-о, табриклайман, Усмонжон... Бу – биринчи чиқишингиз-а матбуотда!

– Биринчи. Унгача шеър ёзишимни Эркин, сиз, Муҳаммаджон, Ҳалима яна бир-икки киши билишарди...

– Шуҳрат ака-чи?

– Юборувдим-да шу шеърларни. Таваккал “Шарқ юлдузи”га. Шуҳрат ака у ерда ишлар эканлар, қўлларига тушипти. Мана, “Оқ йўл” билан чиқариптилар. Нимага? – Усмон – қайсар, баъзан шафқатсиз бўлиб кетади. Аммо унинг таъсирланиши ҳам осон. Шунда қарасам, кўзи филт ёшга тўлган. – Нимага? – деб панжаларини очиб кўрсатди. – Мен нима қаромат кўрсатдим у кишига? Нега мунча одамгарчилик, меҳрибонлик? А, Шукур ака? Буни қандай тушунса бўлади?.. Ёки катта шоирларнинг ҳамаси ҳам шундайми?

– Йўқ, – дедим. – Мен насрда Абдулла Қаҳҳорнинг шунақалигини билардим.

– А, у киши сизга хат ёзган-а?

– Қизиқ. Абдулла ака Шуҳрат акани яхши кўрарди, назаримда. Олтмиш йилликларидан Шуҳрат ака бақовуллик қилган... – Кейин, Шуҳрат ака билан ўша даврада иккинчи марта мундай бемалол танишганимни айтиб бердим.

* Қисқартириб босилди.

Абдулла аканинг Дўрмондаги боғи. Мусиқа, ўйин-кулги, Биров кириб, биров чиқпти. Уй олдидаги атрофи очиқ айвонда казо-казолар ўтиришипти. Раҳматли Шароф акаям бор. У киши кетгач, Шукур Бурхонлар келиб қолишди. Тепада жой бўлмаганидан пастдаги санобарлар тагига тортишди. Абдулла ака мамнун, пастга эниб, Шухрат аканинг ёнига бориб ўтирди. Бирпасдан кейин биз тарафга йўл олдилар. Биз – бир гуруҳ улфатлар бир саф бўлиб ўтиргандик: Турғун Азизов, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, мен... Устоз келиб дастурхонга дастлаб тикилдилар-да:

– Шишаларнинг ранги ўчиб кетипти-ку? – дедилар. Кейин елкалари оша қараб, чақирдилар: – Шухрат! Шухрат, қайдасан? – Шухрат ака айвон биқинидаги гаражда – таванхонада эканлар. Лорсиллаб-гурсиллаб етиб келдилар.

– Фақат вино қопти, – деди Абдулла ака. – Буларни олдиригин-у, – коньяк кўйдиргин... Буларни биласанми? Шулардан фойда бор... – Биладан. Мана бу шляпасини ечмай ўтирган – Шукур, – деб санай кетдилар Шухрат ака ҳар биттамитга кўз қисиб. Кейин буюрдилар: – Қани бўлмасам, юр орқамдан, Шукур!

Орқаларидан бордим. Учта коньяк, бир лаган газак бердилар.

Кейин:

– Андижонга кетмоқчисизларми? – деб сўрадилар.

– Ҳа, – дедим. – Тўлан Қўзибоев уйланаётган экан. Умарбеков билан бирга ишлайди...

– Яхши ўтказиб келинлар... Шошма, йўл узоқ. Кетаётганларингда, менга учрагин. Кўп нарса ортиб қолади ҳали. Йўлда еб-ичиб кетасизлар...

– Раҳмат, Шухрат ака.

– Мен сенинг асарларингни ўқиб тураман. Ҳеч кимга ўхшамайсан. Шу томонинг менга ёқади. Лекин сюжетни қизиқроқ қилиш учун французларни кўпроқ ўқиш керак.

– Хўп, Шухрат ака.

* * *

Мен ушбу воқеани айтиб берганимдан кейин Усмон пешонасини икки бармоғида қисиб:

– Қаранг, йўлга деб... йўл гаминиям еб... Йўқ, у одамга мен қойил бўлдим, – деди. – Қайтиб кетганингча уйга бор, дедилар. Албатта, бораман... Эй, келинлар, ўша одам учун ичайлик! Мен юртни соғиниб келган эдим. Қани, Шухрат акам омон бўлсин... Эй, у одам чиндан ҳам қизиқ. Ўзининг яхшилигини оддий бир ҳаракатдай билади. Худди шундай қилиши керакдай... Ҳолбуки, мени, мени... шоир сифатида маълум қилди! Бунинг масъулиятини бўйнига олди. Тагин “сени шундай деб тасаввур қилардим”, дейди. Демак, мени тасаввур ҳам қилипти, ўйлапти.

* * *

Мени тагин бир нарса ҳайрон қолдирдигина эмас, кўнглимни вайрон қилади. Элликка кириб қолдим. Ушанда халқ ёзувчиси, давлат мукофоти лауреати деган унвонлар олдим. Сир эмас, анчайин қаламкашлар ҳам бундай тугал саналарда Ёзувчилар уюшмасига кириб, юқоридаги маҳкамаларга мактуб битиб, ўзларининг йилликларини нишонлашни сўрашар, табиийки, шу асно бир кўришиб қолишни, балки бирон нишонга эга бўлишни исташар эди. Қолаверса, “юбилар”ни туғилгану туғилмаган вилоятларига олиб бориш, китобхонлар билан учраштириш, сўнг сарполар кийдириш – булар расм эди.

Бироқ, камина бу борада батамом тескари фикрда эдим. Ҳамон бу фикрим ўзгаргани йўқ, гарчи...

Ушанда Дўрмонда эдим. Ёмғир ёғиб турганди. 24 март. Мени йўқлаб Усмон, Эркин, хотиним, қизим боришди. У ерда ижод қилаётганлардан уч-тўрт киши кўшилишди. Низом Комилов, Машраб, Николай Гацунаев...

Люкс хонани икки соатга ижарага олиб ўтирдик. Кейин меҳмонлар кетишди. Бор гап шу. 50 ёшимни нишонлаб бўлган эдим.

Ўша кезларда Ёзувчилар боғига қўшни бир боғ Адабий жамғармамиз томонидан сотиб олинган ва ерсиз адибларга бўлиб берилганди. Менгаям 5,5 сотих

ер текканди. Баҳорнинг ўтишини кутдим. Ерни тартибга келтирмасдан бурун бирон нарса қилиш — фойдасиз бўларди. Ёзгача денг, пули бор ҳамкасбларимиз иморат қуришга киришиб кетишди. Бизнинг боғ — иккинчи дача машиналар юрадиган йўлга айланди. Айниқса, кранлиси юрса, ерни чўктириб юбораркан. Хуллас, ёзга чиқавериб, ернинг атрофини четан девор билан ўрашга тутиндим.

Бир куни ҳаво дим, иссиқ эди. Мен кичкина ўғлим Жаҳонгир билан катта йўл ёқасидан судраб келганимиз ҳар хил шохларни ерга қадаб, тагини шиббалаб, четан қураётган эдик. Каттакон дарвозадан яп-янги мовий “Волга” кириб келди. Тўхтаб, сигнал берганди, мен бошимни кўтариб қарадим. Қандайдир таниш киши кўрингандек бўлди. Тахминан эшикча ўрнатаман деган жойдан нарёққа чиқсам, Шухрат ака мошинадан тушяпти.

— Салом, Шукур ака!— деб бақирди рулда ўтирган Бобур. Кейин ниманидир қўлтиқлаб уям ерга тушди.

Шухрат акага яқинлашувимоқ бағрини очди. Кулиб, чаккамдан ўпиб:

— Кўпга кир. Эллик ёшга бир неча марта кириб чиқ,— дедилар-да, ўғилларининг “қўлидаги тугунни олиб очдилар. Банорас тўн чиқди, белбоғ чиқди, дўппи чиқди. Мен титраб кетиб, қотиб қолдим. У киши ҳеч иккиланмасдан чопонни елкамга ёптилар. Шляпамни олиб, дўппини кийдирдилар. Белбоғни боғлаб:

— Ана энди ўзбек ёзувчиси бўлдинг, — дедилар. Кейин қўлларини фотиҳага очдилар. — Обрўли адиб бўл, Шукуржон. Ҳеч кимга номардлик қилма. Ундайлардан қоч... Билгинки, сен ўзбек ёзувчисан. Шу ўзбек адабиётининг ўсиши учун хизмат қил. Шунга маҳқумлигингни тан ол, болам...

Мен йиғлаб юбордим.

— Нега энди?

— Нима, нима — “нега?”

— Бу... мени сийлаш...

— Бир-биримизни сийлашимиз керак. Шундай кунларда йўқламасак, қачон йўқлаймиз, Шукур?... Сен ёзувчисан, вассалом. Ўткир ёзувчи бўл. Саксонга кирганинда ҳам ўрган, ўқи, кузат... Гапларимга худо шоҳид. Оллоху акбар!

Учовлон фотиҳа ўқидик. Кейин Шухрат ака жеркиброқ сўради:

— Нега бировга билдирмадинг? Ман ҳам яқинда эшитдим, Усмондан...

— Энди, нима кераги бор.. Ўзимни кўрсатиб, нима топаман, Шухрат ака? Ёзганим — амал...

— Бир француз ёзувчисининг гапини эслатди бу гапинг,— деб жилмайди Шухрат ака.

— Ҳа, — дедим. — Флобердаям шундай нарсани ўқувдим... Айтиб берайми? Хўп... Флобер элликка кирипти... Юринг, сояга ўтайлик. Шухрат ака...

— Ҳечқиси йўқ... Ўзинг кўчат ўтқаз, боғ қил... Кейин сояда ўтираимиз. Эсиз, дарахтлар дабдала бўпти... Хўш, Флобер нима деган экан?

— Элликка кирганини ўша куни эслаган экан. Мопассанга хат ёзибди.

— “Азизим Ги, марҳамат қилиб ташриф буюрсанг. Москвалик қадрдоним менга рус ароғини ҳадя қилди. Қиттак-қиттак қиламиз. Бугун мен элликка кираман...”

— О, Бобур, эшитдингми? Худди шундай деган... “Москвалик қадрдон” Тургенев бўлса керак?

— Ҳа,— дедим. — Ҳолбуки у ўшанда олам танийдиган ёзувчи бўлган. “Бовари хоним”ни ёзган...

— Шухрат ака, улар тамани билишмас экан. Айниқса, ҳукуматдан. Уларда Ёзувчилар уюшмасиям бўлмаган экан... Қолаверса, Флобернинг ўзи шунақа — холис, мағрур бир инсон ўтган экан. Лекин, кечирасиз, Шухрат ака, мен уларга тақлид қилганим йўқ. Ўзим, ўзим уяламан: элликка кирдим, нишонласам, деб юргандан қўра, ўзимни бўғиб...

— Бас, бас! — Шухрат ака бир зум сукутга толиб турдилар-да, лаблари алланечук учиб, мени яна кучдилар. — Омон бўл. Лекин бундай яхлит саналарни яширма. Унда яна сени излаб келишимга тўғри келади...

Шухрат ака яна мошинга ўтирдилар. Бобуржон ҳайдаб кетди. Мен сарпони ечиб, пайҳон бўлган дарахтзорга кирдим. Ўғлим донг қотиб турарди. “Ким у,

ада?” деб сўрди. “Кўявер”, дедим. Кейин шошиб, у инсоннинг кимлигини тушунтира кетдим.

– Жа қизиқ-е,— деди уям.— Ғалати эканлар... Сиз у кишига бирон нарса кийдирувмидингиз?

– Бачкана бўлма!

Кейин букчайган шафтоли томирига ўтирдим. Ҳеч ўрнимдан тургим келмас эди. Кун иссиқ, чигирткалар чириллайди. Лекин мен буни сезмас, чунки бошқа бир фароғат оғушида эдим: бу фароғат масканини таърифлаб бўлмайди. У соя-салқин боғ ҳам эмас. Ана шундай боғдан ҳам салқинроқ, ҳар гиёҳи, ҳар кўчати тилли-забонли, осмони ҳам, тупроғи ҳам меҳрга йўғрилган бир ажиб-афсонавий маскан эдики, шундай ҳолатга ҳам тушиш мумкинлигини биринчи марта ҳис этишим эди.

Меҳр, қадр, сенга шараф-шон бўлсин! Сизлар чиқиб келган қалб эгаси тоабад барҳаёт бўлсин!

* * *

Шундай деярман-у, Шухрат ака ётиб қолганларида кўргани боролмадим. “Эрта бораман, индин бораман”, деб Сурхондарёга бориб қолдим. Хуллас, у киши шифохонадан чиқиб, Ёзувчилар боғида ҳордиқ оляптилар, деган гапни эшитдим-у, кўнглим тинчиди. Кейин ўзим ҳам уч-тўрт кун ишлагани дачага бордим.

Ҳали навбатчи билан гаплашиб, калит олишга улгурмаган ҳам эдим, узун йўлакдан бир жужуқ етагида чиқиб келаётган Шухрат домлани кўрдим. У киши майда-майда қадам босар, шунда ҳам шиппакалари гиламдан деярли узилмас, эгниларида энги калта оқ кўйлак.

Юрагим вайрон бўлди: қани у барвста қомат, қалқондек кўкрак, серҳаракат вужуд? Эй, тангрим, инсон... ҳатто Шухрат акадек киши ҳам шундай ночор аҳволга тушар эканми? Хўрлигим келиб, аммо дамимни ичимга ютиб, у кишига йўналдим. Шухрат ака дарҳол тўхтаб, ўнг қўлини чўзиб турди.

Кўришдик. Дудуқланди:

– Яхшимисан... Болаларинг... Мен яхшиман, яхшиман. Ҳечқиси йўқ,— дедилар.

Бу қисқа саволлару “ҳечқиси йўқ” калимасида ҳамма нарса бор эди.

Ташқарига чиқдим. Ёғоч ўриндиққа ўтирдик. Фотиҳа ўқиган бўлдик. Кейин Шухрат ака менга бир муддат тикилиб турди-да:

– Юртингга кетувдингми? — деб сўрадилар.

– Ҳа.

– Яхши қипсан. Бориб туриш керак... Туғилган жойдан ажраламаслик керак... Усмон қаерда?

– Билмайман.

– У катта шоир бўлади... Бўлиб бўлди... Мен адашмаганман... Мана шундоқ аҳволга тушишимиям билардим... Ўтмиш азоблари изсиз кетмайди.

Шухрат аканинг эллигинчи йил бошларида “халқ душмани” деб қамаб юборилгани ва бир неча йил қамоқларда ўтириб келганларини билардим. Аммо ярасини янгиласлик учунми, бошқа бир андиша туфайлими, бунинг тафсилотларини сўрамасдим: бошдаям айтдим, шекилли, Шухрат ака билан сирдош бўлмаганман, шунчаки холис устоз-шогирд мақомида эдик. Кейин...

– Мана, оёқ, — дедилар тиззаларини уқалаб, — яхши ишламай қолди. Қамоқда ўн соатлаб тикка турғазарди... Ўн соатлаб. Оёғим халта бўлиб қоларди.

Шунда шоир Мирза Кенжабек тушиб келиб, кўришди. Кейин менга айтди:

– Шукур ака, мен Шухрат ака ҳақида бир рисола ёзсам, — деди. — Айниқса қамоқдаги ҳаётлари... Мени билардилар-у, яхшилаб таништирсанглар. Усмон акага айтувдим...

Шухрат ака бармоқларини қимирлатиб қўйдилар.

– Гаплашамиз, гаплашамиз ҳали... Сен ҳам яхши шоирсан. Биламан, биламан...

– Менга ишонсангиз...

– Мен ҳаммангга ишонаман...

* * *

Икки кундан кейин Усмон келди.

— Шукур ака, келинингиз Раъноям шу ерда. Шуҳрат акани кўргани келувдим. Еттинчи хонадамиз. Тушинг, — деди. — Мирза қайси хонадайкин? Унга иш бор...

— Бирпасдан кейин айтган хонага кирсам, чапдаги хужрада келиним каттакон корсондаги паловни кафгирлаб олиб, пахта гулли лаганга солаётир. Мирзабек йирик-йирик помидорлардан танлаб “аччиқ-чучук” қиляпти.

Ҳорманг-бор бўл қилиб, тўғридаги хонага кирдим. Устоз билан шогирд, яъни Шуҳрат ака билан Усмон кичкина столчанинг икки ёнида, бир-бирига қараб ўтириб, гурунг қиляпти.

Вей, қандай чиройли бўлар экан бундай ўтириш! Усмон айтганидек, “тупканинг тубидан келган” бир ёш шоир билан “Парижда” яшаб турган каттакон шоирнинг бундай қамти ўтириши! Бир-бирига самимияти, меҳрибончилиги, ҳатто бирининг — кичигининг каттасига ҳайрат билан қарашию каттасининг кичигига шунчаки бир оғадек муомалада бўлиши!

Шудир-ов устоз-шогирд деганлари! Ўйлаб кўрсанг, устоз ўз фарзандларидан сир тутган айрим ҳақиқатларини ҳам шогирдига айтар экан. Ва шогирд ҳам устоздан ҳеч бир сирини пинҳон тутмас экан!

Бу — ғалати, ҳайратомуз алоқа!

— Ке, Шукур. Бу, бу — жойга ўт, — деди Шуҳрат ака диваннинг деразага қараган томонини кўрсатиб. Мен диваннинг эшик томонига ўтира қолдим. Дастурхонга фотиҳа ўқиган бўлдик. Дарвоқе, дастурхон ҳам яхшигина тузалган эди. — Ҳа, мана келди, — деди кейин Шуҳрат ака Усмонни кўрсатиб.

— Бунинг тенгқурлариям яхши. Хуршид, М.Муҳаммаджон...

— Ҳа, шундай, Шуҳрат ака, — дедим мен.

— Сен ичарсан?

— Бугун ишламайман...

— Ану... тортмани оч. Бор. Коньяк. Сизларга олиб қўйганман. Уйда ҳамма нарса бўлиши керак. Кўчада сарфламанглар, барака кетади...

Шунда Усмон ҳам кулимсираб туриб, портфелидан бир шиша “оқ” олди.

— Шукур ака бузғунчи, бизни ичишга ўргатдилар... Ҳе, бу кишига ўхшайман, деб кўп талантларнинг бели синиб кетди...

— Ёлғон айтяпти, Шуҳрат ака, — дедим мен. — Мана, ўзи соғ юрипти-ку, белиям бақувват...

— Ҳ-ҳазиллашади, — деб кулди Шуҳрат ака. — С-сени қилиғингниям қилиб беради. Артис бўп кетади... Яхши. Шундай бўлинглар. Кўнгилга олманглар.. Мирзажон, кел. Ке, ўтир. Сениям нафасинг яхши. Биз сен билан кўп суҳбат қиламиз. А-айтиб бераман... Э. палов-ку...

— Усмон ароқни очиб, менгаям қўйди: коньяк ичмаслигимни билади. Кейин Шуҳрат акага илиқ бир меҳр билан боқиб:

— Бир нарса дейсизми? Номига қўйиб қўяй, — деди.

— Ҳа, ҳа. Мени.. атаган гапим бор. Қуй. С.с... Қ-қизим, ўтиринг. М-мени гапимни эшитиб олинг сиз ҳам. Ман а-айтаман... М-менинг ҳамишаги обрўйим шу бўлган... Турмада онт ичганман. Омон чиқиб борсам, ёшларни биздай бўлмасликка ўргатишим керак... Мен, мана шунга ҳаракат қилиб келдим. Бугунгача...

Шуҳрат ака жимиб қолди. Ошга тикилган кўзлари таомни кўрмаётгандек эди. Биз “гапларини бўлмаслик” учун жим турардик. Лекин кўзларимиз бир-бирига бир неча бор қадалиб олди. Мен Усмоннинг нигоҳидан ва хиёл бош чайқашидан: “Ана гап қаёқда экан. Бизнинг тарбиямиз — бу инсоннинг дарди экан”, деган маънони уқдим. Ва ўзим ҳам шу фикрга келганимни билдирдим.

— Биздан олдинги авлод ҳам шундай бўлган-да, — деб давом этди Шуҳрат ака. — Сотқинлар ўз-ўзларидан чиққан. — Кейин кўзлари иттифоқо ярақлаб бизга бир-бир тикилди. — Улар ҳам, биз ҳам аслида У-унга а-аппазицияда бўлганмиз... Ҳа. Улар ҳам, биз ҳам озодликни, суверен бўлишни орзу қилганмиз. Ҳа. Ичимиздан чиққан сотқинлар кўпайгандан кейин... У-у атай излай бошлади: орамизга одам қўйди. Озодлик, мустақилликни — ў-ўша замон деб билганларниям олиб тикдилар. А-ана шуларни мажбурлаб қўл қўйдирди... Биз-

ниям мажбурлади, ҳа. Л-лекин биз... уф-ф... Т-тушундинларми? Шундай қилиб, ёнғин тушди, хўл-қуруқ баравар ёнди... Чин шоир ҳаммавақт халқ тарафида бўлади, қалбига қулоқ солади. Шунинг учун, билиб бўлмайди, бир кун келиб... Уф-ф. Ҳозир тугайди гапим. Ишқилиб сизлар иноқ бўлинглар, аҳиллик керак... Бир-бирингга меҳрли-оқибатли бўларинг... Ман шунда г-гўримда тинч ётаман. А-арвоҳим шод бўлади. Бизнинг озми-қўпми сабоғимиз ў-ўтди... Га-пни бўлмаларинг... Ман ҳаммангни яхши кўраман... ёмон кўриш лозим бўлганларни ҳам ёмон кўрмайман. Бу яхши бўлади, натижаси яхши... Сизлар ҳам ўзларингдан ёшларга насиҳат қилинглар... насиҳатдан иш билан, қўлдан келган ёрдам билан қилинган насиҳат с-самарали бўлади... Сизларга умр, соғлиқ тилаб дуо қиламан. С-сўрайман Ўзидан, менинг авлодимни паноҳингда асра...

Биз ҳаммамиз ўрнимиздан турдик. Шу ҳаракатимиздаям, кўз қарашларимиз, нафас олишимиздаям ажиб бир тантанаворлик, жиддийлик бор эдики, шу алфозда тили каловланиб қолган барваста устозга онт ичаётган эдик: илло шу лаҳзада бу порлоқ жилмайишли, кўкраги қалқондек қабарик, учраган ёш ижодкор борки, бошини силаб, аммо яхшилигини жилла билдирмайдиган бағри кенг инсонни — ижодкорни — устозни кўриб турардик.

Шуҳрат ака худди шу қиёфада қолдилар...

* * *

Кунларнинг бирида эшитдимки, Шуҳрат ака бу оламдан кўз юмибдилар. Уйларига етиб бордик. Оломон! Фарзандлари, қавм-қариндошлар кўк чопонда, тақдирга тан бериб мутелик билан туришибди. Шивирлашиб гаплашишади.

Бир замон ҳовлидан хотин-халажнинг йиғисми, уввос тортаётгани эшитилиб, одамлар ёрилди. Ўртада қолган бўш ерга ичкаридан олиб чиқилган тобут кўйилди.

Ҳамма жим. Кўзлар тобутда. Шуҳрат ака кетяптилар. Бошқа оламга...

Саид Аҳмад ака таъсирли бир овозда йиғламсираб сўз айтди:

— Шуҳрат... шуҳрат чўққисига чиққан чоғда ҳам бировдан бир нима тама қилмади. На орден, медал, на амал курсиси... Йўқ, у адабиёт учун, халқимиз учун беминнат, тамасиз хизматлари учун кўп азоб чекди... Шуҳрат мард инсон эди... Шуҳрат ёшларга чин мураббий, меҳрибон эди... қаердаки бир адибнинг бошига иш тушса, Шуҳрат ёрдамга борар, унинг ўзи ҳам Шуҳратни излаб келарди. Шуҳрат адабиётни ҳам, ижодкорларни ҳам бағрига олгандай, бўлар... ардоқлар эди... Ёшлар уни отадек кўрар, у бир меҳрибон қиблагохдек уларнинг бошини силар, кўмаги ва насиҳатини аямас эди...

— Саид Аҳмад аканинг сўзларини эътибор билан тинглаб амин бўлдимки, Шуҳрат акани — сафдош дўстларини, ҳамкасбларини яхши билар эканлар.

Саид Аҳмад ака сўзлари охирида шундай дедилар: — Шуҳрат, азизим, қабрингда тинч ёт. Биздан, адабиётингдан, шогирдларингдан хотиржам бўл...

— Ўша куни уйга қайтиб келганимдан кейин диванда ётиб, Шуҳрат ака билан учрашган чоғларим, у кишининг, хусусан, Усмон билан мулоқотлари, ўзимга қилган яхшиликлари ва бир гал йиғлаганлари, хуллас, хотирамда борини бир-бир эслаб кўз олдимдан ўтказдим-у, қандоқ меҳрибон инсондан жудо бўлганимни, ҳа, шахсан ўзим ҳам жудо бўлганимни, шу онда ўзимни гоят ғариб сезаётганимни ҳис қилдим.

— Кейин Саид Аҳмад аканинг сўнгги — видолашув нутқини эслаб, агар мана шу ўйларга бормаган бўлсам, Аллоҳ, олдида гуноҳқорман:

“ — Саид Аҳмад ака, борган жойингда тинч ёт, дедилар... Аттанг, бир кун келиб, орқангдан биз ҳам борамиз, демадилар. Балки ичларида айтгандир... Мен, мана сиртимда айтаман: Шуҳрат ака, вақти-соати келганда, мен ҳам орқангиздан етиб бораман. Ахир, руҳлар тирик! Менинг ҳам руҳим Сизнинг руҳингизни топади, албатта. Айтишларича, ёмон руҳлар ҳам бўларкан у оламда... Ўшандаям, Шуҳрат ака, Сизнинг руҳингиздан паноҳ топсам керак: паноҳ топса керак менинг руҳим ҳам...

Сиз — барҳаётсиз!”

1997

Корней ЧУКОВСКИЙ

Чехов

Бадиа

I

У саховатли бойлар сингари меҳмондўст эди. Зиёфат беришни жони дилидан яхши кўрарди. Қишлоққа бориб жойлашиши биланоқ бир дунё меҳмонларни ҳузурига чорларди. Кимларгадир бу телбаликдек туюлиши мумкин: ахир у кўп йиллик қашшоқлик чангалидан эндигина қутулган, оиласини — онаси, укаси, синглиси, отасини боқиш ташвишида не кўйларга тушмаганди дейсиз, эртанги кун учун ҳозир ҳам сариқ чақа ғамлаб кўймаганига қарамай, уйини бошдан-оёқ меҳмонларга тўлдиради, уларни тўйдиради, кўнглини олади ва яна текин даволайди!

Бир гал хилват украин қишлоғидан далаҳовли олган эди, ҳали уни бориб кўрмасдан, шароитини билмасдан туриб, Москвадан Петербургдан, Нижнийдан ҳар хил одамларни у ерга таклиф қила бошлаганди.

Москва атрофидаги далаҳовлига жойлашиши биланоқ уйи меҳмонхонага айланиб кетарди. “Барча хоналарда бир неча кишидан бўлиб диванда ухлардик,— деб эслайди укаси Михаил, — ҳатто пичан ичида ётардик. Истеъдодининг мухлислари бўлган ёзувчилар, қизлар, қишлоқ оқсоқоллари, маҳаллий табиблар, қандайдир узоқ қариндошлар”, таклиф этилган ёки ўзича келган кишилар унинг уйида ҳафталаб уймалашиб ётишарди.

Аммо унга бу ҳам камлик қиларди.

“Иваненкони кутяпмиз. Суворин келади, Баранцевични ҳам таклиф этаман”,— деб тўқсон иккинчи йилда Наталья Линтваревага Мелиховдан хабар беради.

Айни замонда уни ҳам келишга даъват этади. Кейинги хатларига қараганда, бу уч кишидан бошқа яна Лазарев-Грузинскийни, Ежовни, Лейкинни ҳам таклиф қилади, Левитан эса айни шу кунларда унинг уйида меҳмон эди!

Ортиқбой
АБДУЛЛАЕВ
таржимаси

Корней ЧУКОВСКИЙ (ҳақиқий исми шарифи Николай Васильевич Корнейчуков (1882-1969) рус ёзувчиси, болалар шоири, адабиётшунос, таржимон, филология фанлари доктори.

Болаларга бағишлаб ёзилган «Ваня ва тимсоҳ», «Тозалаб юв», «Суваракбой», «Пашша – серхархаша», «Бармалей», «Доктор Айболит» каби асарлари бутун дунёга машҳур. Унинг Н.А.Некрасов, А.П.Чехов, В.Короленко, Л.Андреев, В.Брюсов, А.Блок, А.Куприн, И.Репин ва бошқа улуғ ижодкорлар ҳақида яратган адабий очерклари, бадиалари жуда кўп тилларга таржима қилинган.

Саккиз киши, аммо бу ҳам ҳаммаси эмас: унинг уйида “мунажжим” Ольга Кундасова, созанда Мариан Семашко, Лика Мизинова, Мусина-Пушкина (уни баъзан Дришка, баъзан Чирилдоқ деб ҳам аташарди), торжкалик қандайдир Лесова билан Клара Мамуна, оиласининг дўстлари, тагин қанчадан-қанча кунда-шундалар ва жуда кўплаб кимлиги номаълум тасодифий кўноқлар ҳар доим уймалашиб юришарди.

Бундай саноғи йўқ одамлар, албатта, уни толиқтириб қўйишарди ҳам. “Пасха арафасидаги жумадан бошлаб бугунгача уйдан меҳмон узилмайди... лоақал бирон сатр ёзолмадим”. Аммо бу ҳолат унинг тийиқсиз меҳмондўстлигига халал беролмайди. Ана шу арзи ҳол битилган хатнинг ўзида у Кундасовани ҳузурига таклиф қилади, кейинги куни Владимир Тихоновни, ундан кейин Лейкинни, кейин Ясинскийни чорлайди, кейинги кунларда уникида Суворин, Шчепкин-Куперник, таганроглик Селиванов-Краузелар меҳмон бўлганини мактублар орқали билиб оламиз.

Бу даъватномаларда ҳушчақчақлик, ҳазил-ҳузил, шўхчан кайфият ҳукмрон, у мактубларнинг мағиз-мағизига ўз атрофида уфуриб турган шодлик, қувноқлик, ёшлик руҳини сингдириб юборади.

“Хўш-ш, жаноб,— деб ёзган эди у “Шимол” муҳарририга.— Сиз суратимни ҳам босиб чиқариб, номим машҳур бўлишига ҳисса қўшдингиз, миннатдорчилик учун Сизга ўз иссиқхонамда етиштирилган редискалардан беш боғламини совға қиламан. Тезлик билан ҳузуримга (Петербургдан! Олти юз чақирим йўл босиб! — К.Ч.) келишингиз ва бу редискаларни ейишингиз зарур”.

Меъмор Шехтелни қандай чақирганини кўринг:

“Агар келмасангиз, чолворингизнинг боғичи кўчада, одамлар ўртасида ечилиб кетсин деб тавалло қиламан...”

Водевиллар ёзувчи Билибинга ҳам шундай оҳангда мактуб йўллаган:

“Зудлик билан уйланишингиз ва хотинингизни олиб ҳузуримга, икки ҳафтага далаҳовлига келишингиз зарур... Тиниқиб дам олишингиз ва гаройиб тентакка айланишингизга кафолат бераман...”

Чехов ана шундай самимий, улкан ҳаётсевар, қувноқ киши эди. Вужудида одамларга улкан муҳаббат қайнаб-тошиб ётарди.

Дўстлари ва танишларини ҳузурига чорлар экан, худди курорт рекламаларига тақлид қилгандек, уларни кутаётган ҳузур-ҳаловат ҳақида кўтаринки оҳангда тўлиб-тошиб ёзар эди:

“Ниҳоятда тенги йўқ жой, қувноқлик, фаровонлик ҳукмрон, одамлар кўп...”, “Қримга қараганда юз баравар иссиқ ва гўзал...”, “Роҳатижон извош, чидамли отлар, афсонавий йўллар, ҳар жиҳатдан ажойиб одамлар”, “Тенги йўқ қумлоқ”.

У дўстларини ҳузурига астойдил таклиф қилар экан, келмай қолсачи, деган фикрни ўйлаб ҳам ўтирмасди. “Мен Сизни арқонга боғлаб судраб олиб келаман”,— деб ёзган эди у насрнавис Шчегловга. Дарҳақиқат, аксари даъватномалари ростакамига арқонга айланиб кетар, уларнинг бағрига чексиз-чегарасиз хоҳиш-истаклар сингдирилган бўларди.

“Муваффақиятлардан бошингиз айланиб, келмаётганингиз учун Сизни кўришга тоқатим йўқ”,— деб ёзган эди танишларидан бирига.

Бошқасига:

“Келмай қолсангиз, шундай дилсиёҳлик бўладики, Сизни жазолаш учун барча дўзах азоблари камлик қилади”. Учунчи мактубда Лика Мизиновадан шундай сўрайди: “Бизникига келмасангиз Сиз учун қандай оғир жазолар ўйлаб топишимизни биласизми?” Ва устингиздан қайноқ темир эритмасини қуйиб юборамиз, деб пўписа қилади.

Сумсклик танишларидан бирининг синглисига ёзади:

“Агар у келмай қолса, тегирмонга солиб майдалайман”. Бундай фавқулудда шиддатли таклифнома ва илтимосларни у чуқур ўйлаб ўтирмасдан ёзиб юбораверарди. Гўё улар бўлмаса куни ўтмайдигандек, турли-туман одамларни — у тўпори, жанжалкаш Гиляровский ёки майда гап, кўнгли бўш Ежов бўладими,— суриштириб ўтирмасдан, таклиф қилаверар эди...

II

Улкан меҳмондўстлик одатини Чехов умрининг охиригача сақлаб қолди. Упка сили вужудини еб битирган, бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда бўлиб юрганда ҳам Москвага қисқа муддатга келган пайтида хонадони шу заҳотиёқ одамларга тўлиб кетар, эрталабдан кечга қадар бир дақиқа холи қолмас эди. “Бутун кун бўйи олдидан одам узилмасди”, — деб эслайди В. Немирович-Данченко ва шу заҳотиёқ унинг тасаввурга сиғмайдиган эҳтиросларини таъкидлайди: “Бу ҳолат уни толиқтирмас эди, чамаси бундай толиқиш азоблари унга ҳузур бағишларди...”

Одамлар билан ниҳоятда тез танишиб, дўстлашиб кетиш одати туфайли у Москвага кўчиб келгандан кейинги бир-икки йил ичида деярли бутун Москва аҳли ва шаҳардаги барча жамоа вакиллари билан танишиб улгурди, бундан ташқари Бабкино ва Чикино, Воскресенск ва Звенигородни, хуллас атрофини ўраб турган жўшқин ҳаёт манзараларини жуда катта ҳафсала билан қисқа фурсатда ўрганиб чиқди.

Шунинг учун ҳам ёшликдаги мактубларида мана бундай сатрларни кетма-кет ўқишимиз мумкин:

“Ҳозир пойгада бўлдим...”, “Зобитлар билан эдим, ичдим ва ухладим...”, “Роҳиблар ҳузурида меҳмон бўлдим”, “Ойна заводига бораман...”, “Бутун ёз бўйи Ноздревга¹ ўхшаб, ярмаркаларни кезиб юраман”, “Жамоат ҳакамининг қамоқхонасини кўрдим”.

У ниҳоятда дилкаш киши эди, ҳар қандай одам билан бир лаҳзада тил топишиб кета оларди. Юзлаб ва минглаб кишиларнинг таржимаи ҳоли, туриш-турмуши, гап-сўзлари, касбу корига астойдил қизиқиб яшамаганда саксонинчи ва тўқсонинчи йиллардаги рус ҳаётининг улкан қомусига айланган, Чеховнинг майда ҳикоялари деб аталадиган тенги йўқ асарларни ярата олармиди?

Бирдан мўъжиза юз бериб, кўп жилдли асарларидан жой олган майда ҳикояларидаги қаҳрамонларнинг ҳаммаси — полициячилар, доялар, актёрлар, тикувчилар, маҳбуслар, ошпазлар, тақводорлар, тарбиячилар, заминдорлар, руҳонийлар, цирк ходимлари (ўша давр таъбири билан айтганда циркчилар), барча идоралардаги турфа амалдорлар, шимолий ва жанубий губернияларнинг деҳқонлари, генераллар, ҳаммомчилар, муҳандислар, от ўғрилари, монастир хизматчилари, савдогарлар, ҳофизлар, аскарлар, совчилар, фортепьяно созловчилар, ўт ўчирувчилар, суд терговчилари, дьяконлар, профессорлар, подачилар, адвокатлар Москва кўчаларига чиқиб келишса борми, бундай ранг-баранг одамлар тўдаси шаҳардаги энг катта майдонга ҳам сиғмаган бўларди. Бошқа китоблар, масалан, Гончаров асарлари Чеховники билан қиёсланса, худди саҳрога ўхшаб кўринадилар — уларнинг ҳар юз бетига биттадан одам тўғри келади...

¹ Н.В.Гоголнинг “Ўлик жонлар” асари қаҳрамони. (Тарж.)

Чехов ҳикояларида тўлиб-тошиб ётган одамлар қиёфасини бир киши яратганига ҳатто ишонгинг ҳам келмайди, кўпдан-кўп шунча одамни кўриш, эслаб қолиш ва турли-туман қилиқлари, хатти-ҳаракатлари, кулиши, юз тузилиши, кийим-боши, қайғу ва қувончларини юракка жо қилиб, мангуликка муҳрлаб қолдириш учун иккита эмас, балки минглаб фавқулудда ўткир кўз керак бўлар эди.

Бу одамлар орасида у нақадар хуррам юрарди! Уларни нақадар юракдан севарди! У ўта ҳазилкаш, қувноқ эди, биринчи суҳбатдаёқ ҳар қандай одамни миридан-сиригача билиб олар ва дарров ёқтириб қоларди, ҳаммага ишонч билан муносабатда бўларди, юраги саховатга тўла эди, ўзидаги юксак маънавий бойликларни жон деб бошқаларга улашиб бергиси келарди...

Айтайлик, Сиз қисқа ёз ойларида далаҳовлида ижарада турдингиз, ёз мавсуми ўтиб, шаҳарга қайтганингиздан кейин ҳовли эгасини батамом унутиб юборасиз. Чехов эса жанубдаги нотаниш Линтаревларнинг далаҳовлисига бориши биланоқ ҳали дурустроқ танишмасдан туриб олти кишидан иборат оила аъзоларининг ҳаммасини қадрдон одамларим деб таърифлади, узоқ йилларгача уларни энг яқин дўстлари даврасига кўшиб юрди, ўз таъбири билан айтганда, бу оилада “сўнмайдиган чироқ ёндирди”.

Салгина олдин, Москва атрофида, уч йил давомида далаҳовлида турган пайтида Киселевлар оиласи билан ҳам шундай бўлган эди. Уларнинг болалари, ҳатто меҳмонлари, қариндошларигача, яқин дўстларига айлангириб олганди.

Асарларини чоп этувчи ноширларнинг ҳаммаси билан, ҳатто Вукол Лавров ва Саблинлар билан дўстона муносабат ўрнатганди. Алексей Суворин ҳақида-ку гапирмай қўяқолайлик.

У кўпчилик ичида роҳатланиб юрар, ҳатто бир неча киши билан биргаликда асар ёзишни орзу қилар, бунинг учун мутлақо ноқулай одамларни ҳаммуаллифликка таклиф қилишга иккилангириб ўтирмас эди.

“Гап бундай, Короленко... Биргаликда ишлаймиз. Драма ёзамиз. Тўрт кўринишли. Икки ҳафтада”.

Ҳолбуки, Короленко умрида биронта драма ёзмаган, театрга ҳеч қандай алоқаси йўқ ижодкор эди.

Билибинга:

“Келинг, биргалашиб икки қисмли водевил ёзамиз! Биринчи кўринишни Сиз ёзасиз! Иккинчисини мен...”

Гонорар ўртада”.

Суворинга:

“Келинг, “Юдиф” операси оҳангида “Олоферн” трагедиясини ёзамиз... Юдиф Олоферни севиб қолади. Уни шунга мажбур қиламиз... Сюжет тўлиб ётибди. “Сулаймон”ни ёзсак ҳам бўлади, Наполеон III билан Евгенийни ёки Эльбадаги Наполеонни олиш мумкин”.

Бир неча йилдан кейин яна унга:

“Биргалашиб икки-учта ҳикоя ёзамиз... Сиз бошини, мен эса охири...”

Ҳатто у касби ҳуқуқшунос, бадиий ижодга мутлақо лаёқати йўқ Гольцев билан биргаликда драма ёзишга ҳам рози: “Агар сен хоҳласанг бас, ёзиб ташлаймиз. Мен хоҳлаяпман. Уйлаб кўргин-чи”.

Буюк санъаткорнинг яқин дўстлари, айниқса ёш муаллифлар билан ҳамкорлик қилиш ҳақидаги орзулари чин юракдан айтилган бўлиб, биринчи имконият туғилди дегунча бу ғоя амалга ошиши мумкин эди.

Шепкина-Куперник хотирлайди:

“Бир пайтлар Антон Павлович мен билан шерикчиликда бир пардали пьеса ёзмоқчи бўлди, ҳатто катта бир монологни ёзиб чиқди ҳам”.

А.С.Суворин Чеховнинг биргаликда драма ёзиш ҳақидаги таклифига рози бўлганда эса, ўз таъбирича, қўл қовуштириб ўтирмасдан катта гайрат-шижоат билан ишга киришиб, узундан-узоқ хатида бўлажак пьесада иштирок этадиган ўнта характерни батафсил тавсифлаб чиқди, режа амалга ошмади, албатта, аммо бу масалада унинг айби йўқ.

У кўпчилик бўлиб саёҳат қилишни ёқтирарди. Эронга Сувориннинг ўгли билан, Африкага Максим Ковалевский билан, Волгага Потапенко билан, Донецк чўллариغا Плешчеев билан жўнашни режалаштирганди.

“Баҳор байрами арафасида Бабкинога бориш масаласида мен бошлиқ қароқчилар тўдаси шундай қарорга келдик: борамиз!” деб ёзган эди у Алексей Киселевга.

“Баъзан шундай хаёлга бораман: бир гуруҳ бўлиб чет элга кетсак бўлмайми? Бу ҳам арзон, ҳам жуда кўнгилли иш бўлар эди-да”, — деб ёзган эди 1894 йилда Линтваревага.

Кўпчилик билан бирга бўлиш ва хилма-хил эрмакларни ўйлаб топиш, дилхушлик қилиш, хушчақчақликда вақт ўтказишни у ниҳоятда севар эди...

Қоғозга ўралган каттакон тарвузни шаҳар миршабининг қўлига тутқазиб, ўта жиддий қиёфада: “Бомба!... тез участкага олиб бор, кўзингга қара, эҳтиёт бўл” дейиш ёки патлари қаҳва рангли каптарларини ҳовлидаги худди шундай рангли мушукдан тарқаган деб фариштадек беғубор, содда ёш ёзувчи қизни ишонтириш ёки Михаилнинг хотинини безориларга ўхшатиб кийинтириб, унга “чувалчанг ташиш касали билан оғрийди” деб тиббий ташхис қоғози ёзиб бериш каби болаларча беғубор ҳазилларни ўйлаб топишдан сира эринмасди.

Бир маст шоир бошини ёриб олган эди. Чехов ёш ёзувчини эргаштириб, уни даволашга боради. “Бу киши ким бўлади?” — “Фельдшер”. “Унга ҳам ҳақ тўланадими?” “Албатта”. “Қанча?” “Ўтгиз тийин”.

Ёш ёзувчига эҳтиром билан учта танга узатишади.

Мана шундай болаларча беғубор қувноқ ҳазил-ҳузиллари, масхарабозлиги, ҳозиржавоблиги билан Чехов яна бир кулгисевар, хушчақчақ буюк ёзувчи Диккенсга жуда ўхшаб кетади.

Кунлардан бирида Чехов артист Свободин ва бошқа дўстлари билан кичкина Ахтирка шаҳарчасига боради. Меҳмонхонага жойлашадилар. Истеъдодли, жўшқин табиатли Свободин мансабдор граф қиёфасига кириб, бутун меҳмонхонани ағдар-тўнтар қилиб юборади. Чехов эса малай ролини ўз зиммасига олиб, графнинг тантиқ югурдаги образини шундай қотириб ижро этадики, бу ўйинга бевосита гувоҳ бўлган одамлар ҳатто орадан қирқ йил ўтгандан кейин ҳам завқланиб, мароқ билан эслашар ва кулгидан ўзларини тўхтата олмас эдилар.

Ёки у поезда онаси, синглиси ва виолончелчи Семашко билан кетяпти. Вагонда москвалик машҳур шекспиршунос Стороженко ҳам бор эди. Яқингинада ўқув юртини тамомлаган Чеховнинг синглиси севимли профессорга хушомад қила бошлайди. “Маша, — деб ёзади Чехов мактубида, — бутун йўл давомида ўзини мен билан Семашкога бегона, нотаниш одамдек тутди... Ана шу майдакашлигини жазолаш учун мен графиня Келлерларникида ошпазлик қилганман, қанчадан-қанча марҳаматли жанобларни кўрганман деб баланд овозда гапира бошладим, ҳар гал бирон нарса ичишдан олдин онамни дуо қилиб, менга Москвадан тезроқ бошқа яхши бир жой (хизматкорлик — К.Ч.)

топиб бергин деб илтижо қилар эдим. Семашко камердинер ролини қотириб бажарди”.

Бундай майнавозчиликларга Чехов бошқаларни жон деб қўшарди. Тиш доктори ролини бажарганда, укаси Михаил аёл кўйлагини кийиб, меҳрибон ҳамшира қиёфасига кирар ва мижозларни хонага навбатманавбат чорлаб турарди, мижозлар ўрнида бабкинолик беш-олти киши иштирок этарди. Шу пайтгача бу кишилар ўзларида актёрлик лаёқати борлигини хаёлига ҳам келтиришмаган, албатта, аммо Чехов ўз ҳозиржавоблиги, ёқимтойлиги билан уларни шу даражада ром қилиб олган эдики, ўйинга қўшилиб кетишганини ўзлари ҳам сезмай қолишарди. Мижозлар орасига укаси Александр ҳам қўшилгач, Чехов унинг оғзига кўмир майдалайдиган каттакон қисқични солар ва “жарроҳлик”ни бошлаб юборарди, Сергеенконинг сўзларига қараганда, томошабин бўлиб ўтирганлар кулавериб юмалаб қолишарди. “Ниҳоят, томоша авж нуқтасига чиқади. Илм тантана қилади. Антон сўкиниб, “бемор”нинг оғзидан оғриган катта тиш (пўкак тикин)ни сугуриб олади ва ўтирганларга кўрсатади”.

Бундай пайтларда бу баланд бўйли, келишган, нозик, серҳаракат, кўй кўзлари чақнаб турган қувноқ киши ҳаммани оҳанрабодек ўзига тортиб оларди... Шундай ҳазил ўйинларда у яккахон бўлишни хоҳламасди. Бутун эрмаклари кўпчилик қатнашгандагина кутилган самарани берарди..

Ҳатто кекса ва толиққан қарияларни ҳам бундай ғайритабиий ҳазилларга тортишдан тийилмас эди. Чеховнинг Москвадаги хонадониди меҳмонлари доирасида бўлиб ўтган тўс-тўполонга тасодифан гувоҳ бўлган қария Григорович узоқ вақтларгача бу ғалати шодиёнани унутолмай юрган. Ёшларнинг мисли кўрилмаган бебошликларига беихтиёр шерик бўлиб қолган оқсоқол ёзувчи – “Антон Горемика”нинг муаллифи кейинчалик кулгили бир тарзда қўлларини юқори кўтариб: «Чеховларникида нималар бўлаётганини тасаввур ҳам қила олмайсиз! Вакханалия, чинакам вакханалия!»– деб хитоб қилган эди.

Унинг қариндошлари ва яқин кишиларига ёзган мактубларига кўз югуртиринг... Қандайдир қофиябоз ўз шеърида уни «ветеринария врач» деб таърифлаган экан, “бу муаллифни ҳеч қачон даволашга мушарраф бўлган эмасман”,– деб қайд қилади Чехов...

Хатларида у ўзини гоҳо Гунияда Янос, гоҳ Бокль, гоҳ граф Черномордик, гоҳ Повсекакий, гоҳ Аркадий Гарантулов, гоҳ Дон Антонио, гоҳ академик Тото, гоҳ Шиллер Шекспирович Гёте каби номлар билан атар эди.

Бу ерда гап фақат лақабларда эмас, уларни туғдирган қувноқ “вакханалия”лар муҳим.

Ш

Чеховнинг шу йиллардаги ҳикояларида қувноқ вакханалия ҳукмрон. “Боку қаъридан чиқаётган нефть каби менда водевилга мос сюжетлар тўлиб-тошиб ётибди”,– деб тан олган эди Антон Павлович саксонинчи йилларнинг охирида.

Унда қайнаб ётган ижодий кучлар ҳар қандай одамни ҳайратда қолдирарди. “Образлар қувноқ оломонга ўхшаб вужудига ёпирилиб келади,– эслайди Владимир Короленко.– Гўё унинг кўзидан ўткир заковат ва қувноқлик қуюлиб тургандек туюлади”.

У Короленко билан танишган заҳотиёқ:

– Кичик ҳикояларни қандай ёзишимни биласизми?– деб сўраган эди.– Мана бундай.

У столга қаради ва биринчи дуч келган нарсани қўлига олди — бу кулдон эди, уни олдимга қўйди ва гапини давом эттирди:

— Хоҳласангиз — эртага ҳикоя тайёр бўлади... Сарлавҳаси — “Кулдон”.

Шунда Короленкога кулдон атрофида “ҳали аниқ шаклга кирмаган, аммо юмор билан тирик қандайдир ноаниқ образлар, ҳолатлар, саргузаштлар” айланиб юргандек туюлган эди.

Унинг ўша даврларда ёзилган сонсиз-саноқсиз, аммо мутлақо ранг-баранг ҳикояларига жо бўлган қудратли истеъдод мавжлари жуда эркин ва енгил ёзилгани ҳаммани ҳайратга соларди. Илк ёшлигида, ўн-ўн икки йил давомида Чехов худди кечаю кундуз тўхтамасдан маҳсулот чиқарадиган фабрикага ўхшаб тинимсиз ишлаган эди, албатта, дастлабки пайтларда жуда юзаки ҳикоялар ёзилганди, орадан кўп вақт ўтмай, у ана шу суръатни бир лаҳза бўшаштирмаган ҳолда худди конвейер каби узлуксиз бирин-кетин ўнлаб тенгсиз маҳорат билан битилган нодир ҳикоялар яратдики, бошқа йирик истеъдод эгалари, айтайлик, Василий Слепцов бу асарлардан биттасини ёзиш учун кам деганда ярим йиллаб вақт сарфлаган бўларди. Чехов эса уларни ҳеч қандай қийналмасдан, деярли ҳар кун, бирин-кетин ёзиб битирган эди. “Орден” ҳам, “Жарроҳлик”, “Йилқибоп фамилия”, “Альбион қизи”, “Қопдаги бигиз”, “Тирик солнома” ҳам, “Дорихоначи аёл”, “Аёллик бахти” ва яна бошқа юзлаб ҳикоялари ҳам яратилганидан бери одамларни тинимсиз кулдириб келмоқда.

“Иловалар ичида Чеховнинг икки китобчасини ҳам ўқидим, — деб ёзади бир деҳқон Максим Горькийга. — Хотиним онаси билан ўқиди: натижа бир хил — йиғлашади, хоҳолаб кулишади. Ҳам кулгили, ҳам юракка яқин!”

... Яқинда, Москвада, тиббиёт институтининг талабаси кечки навбатчиликда ўқиш учун мендан Чеховнинг қайсидир бир жилдини сўраб олди. Менга айтишича, уни ўқиб, кечаси билан кулавериб, ҳиқичоқ туғиб қолибди. “Навбатчилик тугади, уйга кетиш керак, биз эса бош кўтармай ўқиймиз ва тентакларга ўхшаб куламыз”,

Чеховнинг кулгили асарлари қанчадан-қанча жаҳоний фалокатлардан, учта урушдан, учта инқилобдан эсон-омон ўтди. Ён-атрофимизда қанча салтанатлар таназзулга учради, қанча ҳашамдор исмлар унутилиб кетди, қанча шуҳрат қозонган китоблар эсдан чиқди, қанча адабий оқимлар ва қоидалар ўзгарди, аммо Чеховнинг бир кунда ёзилган ҳикоялари ҳамон ҳеч нарса бўлмагандек навқирон умр кечириб келмоқда, набираларимиз ҳам уларни ўқиб, худди боболари ва оталари каби яйраб хандон ташлаб кулмоқдалар. Тўғри, бу ҳикояларга бурнини жийириб, нафрат билан юқоридан қараганлар ҳам бўлди. Аммо улар шунчаки эрмак деб ҳисоблаган нарсалар зангламайдиган пўлат бўлиб чиқди...

IV

Россиядаги буюк истеъдод соҳибларининг энг бахтлиларидан бири, фақат замондошларинигина эмас, балки бўлажак миллионлаб авлодларни ҳам мангу тирик қувноқ асарлари билан завқлантира олган адиб “лаънати расейя воқелиги” туғдирган мунг тўла ғазаб ичра йиғлаганда ҳам одамлар устидан қудратли ҳукмронлигини ўрната олган эди.

Ҳатто шу йилларда ҳеч қандай йиғи-сиғини тан олмайдиган ёш Максим Горький ҳам бу салтанатга асир тушганини тан олади. Чеховнинг “Жарликда” ҳикояси матбуотда пайдо бўлгандан кейин у Полтава губернасида мактуб жўнатади:

“Мужикларга “Жарликда”ни ўқиб бердим. Бу қандай ажойиб чиққанини бир кўрганингизда эди. Хохоллар йиғлашди, мен ҳам кўшилиб йиғладим”.

Чеховга ҳамдард бўлиб йиғлаганини Горький неча марталаб таъкидлаган эди.

“Китобларингизни ўқиб қанчалик ғалати ҳолатларни бошдан кечирдим, неча марталаб йиғладим”,—деб ёзган эди у Чеховга йўллаган илк мактубида.

Яна бир неча йилдан кейин:

“Яқинда “Ваня тоға”ни кўрдим, асабларим мустаҳкам бўлса-да, кўрдим-у, худди аёл кишига ўхшаб йиғладим”.

Горький “Ваня тоға”ни жуда ёқтирарди, уни кўргани бир неча марта борган эди; драманинг ўттиз тўққизинчи қўйилиши муносабати билан у Чеховга Москвадан шундай ёзади:

“Томошабинлар йиғлади, актёрлар ҳам йиғлади”.

Чеховга хос ҳасрат туйғуси шу даражада кучли эдики, ҳатто эллик марталаб машқ қилган моҳир актёрлар ҳам пьеса воқеалари бутунлай ёд бўлиб кетганига қарамай, ўттиз тўққизинчи марта қўйилганда томошабинларга қўшилиб кўз ёши тўкадилар!

Ўша давр одамлари Чеховнинг ҳасратларига нақадар ҳамдард эдилар! Улар учун нақадар гўзал, ҳаётбахш, шоирона, юксак эди бу туйғулар! Ва энг муҳими, таъкидлайман, улар фавқулодда қудратга эга эди: Ҳар хил бошқотирғич даҳшатли воқеаларсиз, фақат сокин ва босиқ лириканинг ўзи билангина одамларни шунчалик йиғлата оладиган бошқа шоирни бутун дунё адабиётидан топиб бўлмайди!..

Бир сўз билан айтганда у ҳасратни ифодалашда ҳам қувонч ҳақида ёзганидек қудратли эди! Инсон туйғуларининг бундай қарама-қарши кутбларини тасвирлаганда юраклар устидан улуғворлик билан ҳукм юрита оларди. Лоқайдликни бутун вужуди билан ёмон кўрмаганда у буюк санъаткор даражасига кўтарила олмас эди; фақат бир марта, тўқсонинчи йилларнинг бошларида ҳаётида қисқа муддатли лоқайдлик майли сезилди, у ҳам аслида лоқайдлик эмас, майда-чуйда ташвишлардан туғилган толиқиш туйғуси эди, шунда худди тузалмайдиган оғир касалга чалингандек, ўзидан нафратланиб кетганди...

Ҳаётга муҳаббат, борлиқдаги барча ҳодисаларни икир-чикирларигача билишга туганмас иштиёқ улқан эҳтиросга айланиб, ҳар доим дилида жўш уриб турарди. Узининг энг қайғули қаҳрамонларидан бири айтганидек: “Мен қисқа умрим давомида инсонга хос барча фазилатларни эгаллашга тайёрман. Мен гапиришни, ўқишни, заводда болға уришни, вахтада туришни, ер ҳайдашни хоҳлайман. Нева бўйлари, далалар, денгизлар, тасаввуримга сиғадиган бутун борлиқ мени ўзига чорлайди”,— дейишга ҳақли эди.

Бу шунчаки хомхаёл эмас, бутун умр давом этган беғубор нодир ҳиссиёт эди.

“Очигини айтсам, кўнглим ҳар хил нарсаларга тинимсиз талпинади,— деб ёзган эди у 1894 йилда Суворинга,— охири кўриниб қоляптими дейман... Қандайдир куч, тўғрироғи, олдиндан ҳис қилиш туйғуси мени шошилтираётганга ўхшайди...” “Яшагим келади, қандайдир куч мени ўзига тортади. Испания ёки Африкага кетгим келади”.

Кейинроқ, 1900 йилда, ўлим тўшагида ётганда, ёш ёзувчига шундай деганди:

“Сизнинг ўрнингизда бўлиб қолсам, Ҳиндистонгами, яна ким билсин, қаёққадир жўнар эдим, яна иккита факультетни битирган бўлардим”.

Толстой “Инсонга қанча ер керак?” ривоятда одам бепоён ҳудудларни эгаллашни хоҳласа ҳам аслида унга дафн учун ажратиладиган уч аршин ер этади, деб исботлагани маълум. Аммо Чехов бу шафқатсиз мулоҳазани катта эҳтирос билан рад этади.

“Уч аршин тирикка эмас, ўликка керак,— деб ёзган эди у “Малиназор”да. — Одамга уч аршин ер, чорбоғ эмас, бутун ер шари, борлиқ табиат керак, токи у ана шу кенгликларда ўзининг кимлигини, ўз руҳий эркинлигини тўла намоён эта олсин”. Зеро, «қуёш бир кунда икки марта чиқмайди, ҳаёт ҳам икки марта берилмайди».

Тўрт девор ичидан чиқмайдиган, ҳаётни фақат Тучков кўпригидан туриб кузатадиган, меҳмонхона бўлмасидан жой олиб, ўнг томонидаги қўшни хонада қандайдир немис аёли керосин ўчоқда котлет пиширишини, чап томонида қизлар пиво шишасини столга тарақлатиб уришини эшитиб диванда ётадиган ёзувчиларни у қанчалик масхара қилган эди. Бора-бора бу ёзувчи ҳамма нарсага “мебелли хоналар” нуқтаи назаридан қарайдиган ва “фақат немис аёллари, қизлар ва ифлос салфеткалар” ҳақида ёзадиган бўлиб қолади.

Чеховнинг ўзи ўттиз ёшида Владивостокда, Гонконгда, Цейлонда, Сингапурда, Ҳиндистонда, Архипелагда, Истамбулда бўлган, бу саёҳатлардан кейин ҳордиқ чиқариб улгурмасдан туриб Венага, Венецияга, Римга, Неаполга, Монте-Карлога, Парижга қараб йўл олган эди.

“Дам олиб улгурмадим, қандайдир кўринмас куч мени яна сирли диёрларга чорламоқда”.

Лоақал ярим йил бир жойда туриб қолса, хатлари янги сафарларга муштоқ орзуларга тўлиб кетарди.

“Кўнглим кенгликлар ва баландликларни кўмсайди”.

“Мен кемада сайр этишни, умуман эркинликни жуда, жуда, жуда хоҳлайман”.

“Чамамда, бу йил ҳам палубани ҳидламасам, чорбоғимни ёмон кўриб қоламан”.

Бу борада минглаб режалар тузади:

“Ҳузуримда Лев Львович Толстой бўлди, Америкага бирга боришга аҳдлашдик”.

“Ковалевскийни орзиқиб кутяпман, бирга Африкага борамиз”,

“Шаҳзодалар оролига, Истамбулга, яна Ҳиндистон ва Сахалинга боролсам қанийди”.

“Ҳозир Шимолий Кутбга, Янги Ер томонларга жон деб йўл олган бўлардим”.

У бундай кезишлардан қанчалик роҳатланганини ўзига хос қайноқ эҳтирос билан баён этганди:

“Амур бўйлаб минглаб чақирим сузиб бордим, миллион манзараларни кузатдим... Тўғриси, шунчалик кўп бойликларни кўриб, шу қадар роҳат олдимки, энди ўлим ҳам кўрқинчли туюлмайди”.

V

Унинг табиатга муносабати замин “бойликлари” ва “чиройи”дан шунчаки фойдаланишдангина иборат эмас эди. Фақат санъаткор кўзи билан қараб, манзаралардан завқ олишнинг ўзи уни қаноатлантира олмасди, у вужудида қайнаб ётган бунёдкорлик, яратиш иштиёқи билан табиатни севар эди. Ён-атрофидаги ерлар қаровсиз қолишига тоқат

қилолмас ва уни гуллаб-яшнатиш учун шунчалик шавқ билан меҳнат қилардики, унга қараб, ўз китобларида меҳр билан тасвирланган ўрмончилар ёки боғбонларнинг қиёфасини айнан кўриш мумкин эди. “Ваня тоға”даги кўчат экиш ишқибози Астров образини яратар экан, Чехов, аслини олганда ўз шахсий портретини чизган эди.

Дарахтларни жонидан севган хаёлпараст ўрмончи образи Чеховга ниҳоятда ёқиб қолганидан бир неча йил ичида бу образга уч марта қайта мурожаат қилганди. Дастлаб Суворинга ёзилган хатда бу ўрмончи болалигида ўз ҳовлисига ёш қайин кўчатини экиб парвариш қилган “манзарачи” Коровин қиёфасида пайдо бўлади. “Дарахт қулф уриб ўсиб, шамолда чайқаладиган ва ерга озгина соя сола бошлаганда Коровиннинг қалби ғурурга тўлди: битта дарахт яратиш учун у худога кўмак берган, ер юзида битта дарахт кўпайиши учун ўз ҳиссасини қўшган эди!”

Кейинроқ Коровин заминдор Михаил Хрушчовга айланди. У ҳам ўрмонни жон-дилидан яхши кўради, ҳар бир дарахтни авайлаб асраш учун елиб югуради, шу туфайли кўшнилари унга сеҳргар деб лақаб қўйишади. Чехов бу ўрмон ҳимоячиси ва дарахтлар дўсти образини катта бир пьесанинг марказий қаҳрамониға айлантиради ва айнан сеҳргарга ўхшаб шундай хитоб қилади: “Ўз қўлим билан экилган кўчатлар ўрмонға айланиб, гувиллаб турганини эшитсам... агар минг йилдан кейин одамлар фаровон яшасалар-у, шунга озгина ҳиссам қўшилса, ниҳоятда бахтиёр бўлардим”.

Буларнинг ҳаммасини Чехов бемалол ўзи ҳақида айтиши мумкин эди, чунки у ҳар бир ишда бўлгани каби ерга ишлов беришга моҳир эди. Ҳали гимназиядалигидаёқ Таганрогдаги ҳовлисида бир неча туп узум кўкартирганди, унинг соясида ўтириб дам олишни жуда яхши кўрарди. Вайрона бўлиб ётган шипшийдам Мелеховога кўчиб борганидан кейин бу ерга минг тупдан кўп олча кўчати экди, кесилиб кетган ўрмонзор ўрнини арча, четан, аргувон, қайрағоч, қарағай, дуб ва заранг дарахтлари билан тўлдириб ташлади. Оз фурсатда Мелехово қулф уриб яшнаб кетди.

Бир неча йилдан кейин Қримға келгач, бўм-бўш тақир майдончани боғ-бўстонға айлантириб қўйди, катта иштиёқ билан гилос, тут, хурмо, сарв, настарин, малина, олча экиб, ўзининг таъбири билан айтганда, боғни гуллаиб юборди: “Қанчалик яхши, қанчалик роҳатбахш ва шоирона. Қувониб кетасан!”.

У албатта, ўз хурсандчилигини бошқалар билан баҳам кўришни ёқтирарди. Боғ яратсинлар деган умидда Таганрогдаги қариндошларига турли ўсимликларнинг уруғини муттасил жўнатиб турарди. Қўшним ҳам меникидек боғ яратсин деб унга кўчатлар совға қилишни тарк этмасди.

“Дуэл” асарида текинхўр Лаевскийнинг тубанлигини кўрсатар экан, биринчи навбатда уни ўз боғиға “лоақал биронта кўчат экмагани ва биронта майсани ундирмагани” учун қаттиқ қоралайди...

Ундаги экиш, ўтказиш, ўстиришға бўлган иштиёқ умри бўйи сусаймади. Хотинининг айтишиға қараганда, у ўз ҳузурда гулларни узган ёки синдирган одамларни ёқтирмас экан. Ўз хатларида боғбонлик – энг севимли машғулоти” деб тинимсиз таъкидлашни яхши кўрарди. 1900 йилда Меньшиковға ёзган хатида: “Агар ёзувчи бўлмаганимда, боғбонлик қилишим мумкин эди”, деб тан олганди.

Бир йилдан кейин хотиниға:

“Жонгинам, ҳозир ҳам адабиётни ташлаб, боғбонликка ўтиб кетсам жуда яхши иш қилган бўлардим, бу умримни ўн йилға узайтирарди”,

деб ёзади. У Таганрог шаҳридаги бошқарма бошлиқларидан бири билан: “Мени шаҳар боғига боғбон қилиб ишга олмайсизми?” – деб ниҳоятда жиддий оҳангда ҳазиллашган эди.

Дўстлари ва қариндошларига ўта муҳим нарса ҳақида хабар бераётгандек “сумбулгуллар ва лолалар ерни ёриб чиқаяпти”, – деб ёзади.

“Печакгуллар, чирмовуқлар, кунгабоқарлар осмонга бўй чўзди”.

“Атиргулларим бирам ажойиб очиладики... Атиргулларимнинг баҳоси йўқ”.

Ялтага экилган камелия очилган куни бу ҳақда хотинига телеграмма жўнатишга шошилади.

У ҳар бир гул, ҳар бир жонли мавжудотдаги фазилат, алоҳида сифатларни нозик ҳис қилар эди. Айрим гул-чечакларни жондан севиши, баъзиларини эса мутлақо ёқтирмаслиги буни очиқ кўрсатади. Фақат одамларга эмас, ҳатто гулларга ҳам у бефарқ муносабатда бўла олмасди.

“Сизнинг олти юз дона картошкагулингиз бор, – деб ёзган эди у 1884 йилда Лейкинга. – Турқи совуқ, илҳом бахш этолмайдиган шунча гулни нима қиласиз? Бу гул зодагонларга, тўраларга ўхшаб кўрингани билан ички мазмунга эга эмас. Мағрур, аммо кўримсиз бошларини таёқ билан уриб туширгим келади”.

Чаман бўлиб очилган олчазорларни ҳамма нарсдан яхши кўрарди.

Ўлим арафасида ёзиб битирилган шоирона пьесасида “оппоқ гулга тўлган”, “навқирон”, “бахти кулган” олчазорни асосий қаҳрамонга айлантириши бежиз эмас.

Чехов янги пьесасига “Олчазор” деб ном қўйганини қувончдан яшнаб, шодон қаҳқаҳа билан Станиславскийга айтганда, Константин Сергеевич ҳайратда қолган, аммо “қандайдир нафис, юракдан чиққан нарса ҳақида гап кетаётганини” шу заҳотиёқ англаб олган эди.

“Қора роҳиб”даги боғ ҳам ниҳоятда гўзал, дилга яқин бўёқларда чизилган. У буюк боғбон Песоцкийнинг улкан бахтини ўзида мужассам этади.

Чехов бу икки асарида – пьесада ҳам, қиссада ҳам қаҳрамонлар ҳаётида юз берган фожеаларни улар бир умр меҳр қўйиб яратган боғнинг ҳалокатга учраши билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Боғбон Песоцкий учун боғнинг барбод бўлиши ўлим билан тенг эди.

VI

У ерни яшнатиш, кўчат экишдан ташқари ижодий фаолиятга доир барча меҳнат турларига қайноқ эҳтирос билан муносабатда бўларди. Ниҳоятда ҳаётсевар, серҳаракат, жўшқин қалбли инсон бўлгани туфайли ҳаётни тасвирлаш билан бирга уни қайта қуришга, бунёдкорликка тинимсиз интиларди.

Гоҳ Москвада қироатхонаси, кутубхонаси, маърузахонаси, театри бўлган Халқ уйи ташкил этиш учун елиб-югуради.

Гоҳ яна шу Москвада тери касалликлари касалхонаси қуриш ташаббуси билан чиқади ва бунга эришади.

Гоҳ Қримда илк биологик станция қуриш ғоясини илгари суради.

Гоҳ Сахалиндаги барча мактаблар учун китоблар йиға бошлайди ва уларни кўп миқдорда жўнатади.

Гоҳ яна шу Москва яқинида деҳқон болалари учун бирин-кетин учта мактаб қуришга киришади, айна замонда деҳқонларга ибодатхона

ва ўт ўчириш саройи қуриб беради. Кейинроқ, Қримга кўчиб боргандан кейин у ерда тўртинчи мактабни ҳам бунёд этади...

“Агар ҳар бир одам ўзининг бир парча ерида имкони борича бирон нарса қурганда эди, еримиз қанчалик гуллаб-яшнаган бўларди!”— деган эди у Горькийга. Ва ёндафтарига шундай ёзганди: “Мусулмонлар элга нафи тегсин деб қудуқ қазишади, ҳаётимиз изсиз ўтиб кетмаслиги учун ҳар биримиздан мактаб, қудуқ ёки бошқа бирон хотира қолса қани эди”.

Таганрогдаги Петр Биринчи ҳайкали Чеховнинг саъй-ҳаракати билан ўрнатилганини кўпчилик билмайди ҳам. Бунинг учун у Парижда ҳайкалтарош Антокольский билан музокаралар олиб борган ва ҳайкални шаҳарга ҳадя қилишга уни кўндирган, ҳайкал тайёр бўлгач, Марсель порти орқали Таганрогга олиб келишга муваффақ бўлган, унга энг кўримли жойни танлаган, бу улғвор обида шаҳарга келтирилганида ҳаммадан кўра ўзи кўпроқ қувонган эди... Бундай ишлар Чеховнинг вақтини кўп олиб кўярди. Айтайлик, у мактаб қурилаётган кезларда шахсан ўзи тоштарошлар, печка қурувчилар, ер қазувчилар, дурадгорлар билан бирма-бир гаплашар, барча материалларни ўзи сотиб олар ва қурилишни шахсан ўзи назорат қиларди. Шу йиллардаги мактубларини ўқиган киши уни моҳир қурувчи муҳандис деб ўйлаши мумкин эди: уларда таҳланган тахталар, устунлар, цемент, пойдевор ва ҳоказолар ҳақида кўп марталаб гап боради. Бино ҳавасни келтирарди: голланд печкалари ўрнатилди, ҳар бир ўқитувчига каминли катта хоналар ажратилди. Ҳар қандай ишдаги каби бу қурилишга ҳам Чехов бутун куч-ғайратини аямай сарфлар ва буни ўз бурчим деб биларди. Бу ишларга, ҳасадгўй маҳаллий раҳбарлар, товламачи қурувчилар ҳамда саводсиз деҳқонларнинг лоқайд муносабатини айтмай қўя қолайлик.

Қадрдон шаҳри Таганрогда жамоат кутубхонаси қуришга киришганда ҳам кўпчилик ёқасини ушлаб қолди. Сабаби, хилват, чекка шаҳарчада шундай иш қилиш мумкинлиги одамларнинг тушига ҳам кирмаган эди. Чехов бу кутубхонага ўзининг икки мингтадан кўп ноёб шахсий китобларини ҳадя қилди. Уларнинг кўпига дастхатлар ёзилган бўлиб, катта аҳамиятга молик эди. Мазкур кутубхонада машҳур фан ва санъат арбоблари асарларининг галереясини ташкил этди, ўн тўрт йил мобайнида бу ерга мунтазам равишда ўзи сотиб олган беҳисоб китобларни юбориб турди.

Тўқсонинчи йилларнинг охирида, Ниццадан шундай мактуб йўллаган эди: “Кутубхонада чет эл бўлимини очиш учун барча француз мумтоз адибларининг асарларини сотиб олиб, шу кунларда Таганрогга жўнатдим. Жами 70 муаллиф, 319 жилд”.

Барча француз мумтоз адиблари! Уч юз ўн тўққиз жилд!

Вабо пайтида қишлоқ шифокори сифатида бажарган ишлари-чи! Йигирма беш қишлоқ аҳолисига ёрдамчиларсиз, бир ўзи хизмат кўрсатишни тасаввур қилинг! Ҳосил битмаган йилларда оч қолган одамларга берган ёрдамлари! Аҳолини рўйхатга олиш пайтидаги хизматлари! Москва атрофидаги деҳқонларга кўп йиллар давомида беминнат тиббий хизмат кўрсатиш!

Унга ҳамширалик қилган синглизис Мария Павловнанинг гувоҳлик беришича, у: “Ўз чорбоғида ҳар йили, мингтадан кўп бемор деҳқонни бепул даволар, бунинг устига, ҳар бирига текин дори-дармонлар етказиб берар эди”.

Мен унинг оққўнгиллигини таъкидлаётганим йўқ, балки вужуди улкан эҳтиросга тўла бўлгани, одамлар аҳил ва бахтли яшасинлар

деб ҳаётга катта эҳтирос билан фаол аралашишни ёқтириши ҳақида гапираяпман.

У ҳали ёш йигитлигида – 1888 йилда Хоролдаги тақир хуторни қарзга олмоқчи бўлиб, Петербургга – Плещчевга хат ёзган эди:

“Агар омадим чопиб, шу жойни сотиб олсам, Хорол қирғоғига қатор уйчалар қуриб, уларни адабиёт масканига айлантирган бўлардим”.

Бундай масканни у бунёд этолмади, қанчалар орзу қилганига қарамай, бир кечалик қулай қўнимгоҳларни ҳам, бемор муаллимлар учун мевазор боғи, полизи, асаларилари бўлган санаторияни ҳам, бу ҳақда Горький ўз эсдаликларида ёзган эди, қура олмади. Шунга қарамай, у қилишга улгурган нарсаларнинг ўзи етиб ортади. Вафотидан кейин ундан бутун дунёда ном қозонган йигирма жилдлик насрий асарлар билан бирга тўртта қишлоқ мактаби, Лопаснюгача бўлган равон йўл, бутун бир шаҳарга етарли кутубхона, Пётр шарафига ўрнатилган ҳайкал ҳамда яланг ерга экиб кўкартирилган ўрмон ва иккита ажойиб мевазор боғ қолди.

Чеховнинг номига йўлланган мактублар етти мингтага яқин... Уларнинг кўпчилигида: “Чехов юборган пуллар учун раҳмат”, “Ишга жойлашишим учун кўрсатган ёрдами учун миннатдорман”, “Паспорт олишимга кўмаклашгани учун миннатдорчилик билдираман” сингари дил сўзлари ёзилган.

Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Чеховнинг одамларга муносабати шундай эдики, у бошқалардан жуда оз нарса олар, кўпинча ҳеч нарса олмас, ўзи эса муттасил ҳеч қандай ҳисоб-китобсиз ҳамма нарсасини бериб юбораверарди.

1884 йилда талаба қиз Юмашевага: “Сиз учун кичкина бир иш топиб қўйдим, маоши арзигулик бўлмаса ҳам, жилла курса, маърузалар тинглашингизга етади”, – деб ёзган кунидан бошлаб, йигирма йил давомида, то сўнгги нафасигача бировларнинг ҳожатини чиқариш учун елиб-югуришини тарк этмади. Агар мен буларнинг ёнига Белоусовлар, Кругловлар, Менделевичлар, Гурляндовлар, Киселевлар, Лихачевлар, Островскийлар, Лазаревскийлар, Петровлар ёзган шеърлар, романлар, ҳикоялар ва қиссаларни чиқариш учун турли таҳририятлар билан эринмай таллашиб-тортишганларини ҳам қўшсам, қулоғигача ишга ботиб кетган ёлғиз бир одам ҳақида эмас, балки бутун ишлари аъло даражада йўлга қўйилган, барча ходимлари ва адабий маслаҳатчилари тер тўкиб меҳнат қилаётган улкан бир адабий жамоани кўз олдингизга келтирган бўлардингиз.

Ҳаваскор ёзувчи Шаврова унга уч-тўртта эмас, бирваракайига тўққизта ҳикоясини жўнатади. Тасаввур қилинг: тўққизта ҳикоя! Уларни синчиклаб ўқийди, таҳрир қилади, таҳририятларга тарқатиб чиқади ва шундан кейин ҳаваскор ёзувчидан илтимос қилади:

“Яна йигирмата ҳикоя ёзиб жўнатынг. Уларни яйраб ўқийман”. Ижоди бамисоли “Боку қаъридаги нефть каби қайнаб-тошиб ётгани” учун у қўлёзмаларга лоқайд баҳо бериш билан кифояланиб қола олмас, ёрдам сўраб мурожаат қилган ҳар қандай муаллиф ижодига ўзига хос шиддатли эҳтирос билан аралашар, ўз топилмалари ва тимсолларини сахийларча улашиб кетаверарди.

Қўлига кимдир ёзган “Хонанда” ҳикояси тушиб қолади:

“Хонанда”нинг ўртасини бошига, бошини ўртасига кўчирдим ва хотимасини бутунлай янгидан ёздим”.

“Гап бундай: қўлим қичишиб турибди, Зильбергрошнинг охирини қайта ишлаш учун менга бермайсизми?”.

Ёзувчи Лазарев-Грузинский ўзининг “Эски дўст” водевилини унга жўнатган эди, Чехов дастлаб уни танқид қила бошлайди, сўнг сабри чидамайди ва Лазарев-Грузинский учун ўзи ёзишга киришиб кетади. Ёзувчини бир чеккага чиқариб қўйиб, ўзи муаллифликка ўтиб кетгани баён қилинган мактуби (1889 йил 1 ноябрь) сақланиб қолган.

“Мен шундай қилган бўлардим, – деб ёзади у Лазаревга, – “Ливорно”да қалин дўстининг хотинини кўриб қолган эркак унга маслаҳат бера бошлайди: “Онажоним, уни қаҳва билан сийлаб тур, мен бир дақиқага банкка югуриб бориб, қайтиб келаман”, саҳнада аёл билан Горшков қолади... Қайтиб келган эр синган идишларни ва стол тагига кириб олиб, қўрққанидан қалтираб ўтирган эски дўстини кўради. Ҳайратга тушган Горшковнинг хурсанд бўлиб: “Бегойим, сиздан ажойиб трагик актёр чиқади! Сиз “Медея”ни ўйнашга муносибсиз!” деган сўзлари билан воқеа тамом бўлади.

Грузинский учун бутун бир кўринишни ёзиб беради, ўз варианты яхшилигига муаллифни ишонтириш учун қаҳрамонини шундай сўзлатади:

“Илгариги актрисалар қанақа эди! Лоақал Лепоперелловани эсланг! Истеъдод, қадди-қомат, гўзаллик, олов! Бир гал, агар янглишмаган бўлсам, сенинг бўлмангга келганимда, шунда у билан бирга яшар эдинг, у роль машқ қилаётган эди...” Ва ҳоказолар.

Асосан истеъдоди йўқ кишилар ёзган ва тинимсиз оқиб келиб турадиган сонсиз-саноқсиз қўлёзмалар устида у ана шундай усулда ишлар эди. Ўзининг қанчадан-қанча ижодий қувватини ўзгалар учун сарфлаб юборарди.

Баъзан Чехов сиймосида мужассам бўлган “адабий агентлик”нинг Парижда ҳам махсус бўлими бор эдими, деб ўйлаб кетасан. Нега деганда, у 1898 йилда Мелиховодан Иван Шчегловга ёзган эди:

“Французлар ҳар йили кузда бир пардали рус пьесаларини саҳнада ўйнайдилар... Саховатли бўлиб, бечора Францияга шафқат кўрсатинг! Ўзингиз ёзган бир пардали пьесалардан 2-3 тасини, ҳатто тўрттасини танлаб олиб, мана бу манзилга жўнатинг...”

Шундай таклиф билан у В.Билибинга ва П.П.Гнедичга ҳам мурожаат қилганди.

Умуман, бу “агентлик”нинг вазифаси кўп эди. Масалан, у ёки бу ёзувчининг китобини сотиб олинг, деб турли одамларни мажбур қиларди. “Катта билим юрти”нинг инспектори билан учрашиб, мактаб кутубхонаси учун Шчегловнинг барча асарларини сотиб олмагунча уни ҳол-жонига қўймаганди. Вокзалдаги китоб дўкони ёнида турганида Масловнинг китобини сотиб олишга ёш бир йигитни кўндирган эди. Лазарев-Грузинскийнинг янги китобини Шавровга зўрлаб олдирганди. Театр билим юртида дарс берувчи А.П. Ленский нотиклик санъатининг энг яхши намуналари жамланган ўқув қўлланмасини харид қилиши учун қанчалик жон койитган эди!

VII

Бошқаларнинг пьесаларини ҳам у фавқулодда иштиёқ билан театрларга тақдим этарди. Саксонинчи йилларнинг охирларида, Малий театр ва Корш билан аранг тил топишганига қарамай, дўстлари – драматургларга деярли расмий оҳангда мактублар жўнатганди:

“Агар ёзда драма ёзиб битирсангиз, – деган эди уларнинг бирида, – уни Москвада – Малий театрда қўйилишини хоҳлайсизми? Рози бўлсангиз, ҳамма югур-югурларни менга қўйиб беринг”.

Бошқасига ёзади:

“Масловнинг пьесаси борми? Мен уни Коршда қўйган бўлардим”.

Маслов пьесасини театрда қўйдириш учун Коршнинг олдида эгилиб-букилишини кутиб ўтирмайди. Маслов бирон-бир пьеса ёзганми-йўқми, ҳали буниси номаълум. Аммо Масловнинг хоҳишини аввалдан билади, ҳатто у ёрдам сўрашни хаёлига келтирмаган бўлса ҳам, унга дўстона мадад беришга шошилади.

Учинчи мактубда учинчи муаллифга:

“Сиз пьесалар ёзасизми? Ёзинг ва уни Москвада қўйиш ваколатини менга беринг. Репетицияларда қатнашиш, гонорарини олиб бериш сингари барча ишларни ўзим бажараман...” — деб мурожаат қилади.

Суворин “Татьяна Репина”сини ёзиб тугатгач, ҳақиқатан ҳам пьесани қўйиш учун унга ваколат беради. Чехов ўзининг ўнта пьесасига қараганда, ана шу бировнинг асарини рўёбга чиқаришга кўпроқ куч сарфлаб, елиб-югуради...

Кейинроқ, бир неча йил ўтиб, ўзининг асарлари МХАТда қўйила бошлагандан кейин ҳам, у бошқаларни театрда етаклаб келиш одатини тарк этмади. Горький МХАТга атаб “Мешчанлар” ва “Тубанликда”ни ёзиб бергани учун рус драматургияси айнан Чеховга миннатдорчилик билдириши лозим. “Барча яхши ёзувчиларни Бадий театр учун пьеса ёзишга кўндирдим,— деб ёзган эди Чехов 1901 йилда хотинига. — Горький ёзиб берди; Бальмонт, Леонид Андреев, Телешов ва бошқалар ёзишга киришди. Ҳар бир муаллиф ҳисобидан менга лоақал 1 сўмдан маош тайинланса дуруст бўларди...”

VIII

Буларнинг ҳаммаси адабиётга алоқадор ишлар. Аслида узоқ ва яқин одамларининг барча кундалик турмуш ташвишларини ечиш учун беғараз интилиш Чеховга хос юксак фазилат эди.

«Марҳамат қилиб, биронта муаммонгиз бўлса, ийманиб ўтирмасдан менга айтинг, хизматингизга тайёрман», — деб ёзган эди у Линтваревага.

Фақат ундан эмас, ўнлаб одамлардан суриштиради:

“Агар хоҳласангиз Сизга таклиф этилаётган мулкни бажонидил бориб кўраман”,

“Сиз учун балиқ овладиган анжомлар сотиб олишимга рухсат берасизми?”

Ҳатто Лейкиндан сўрайди:

“Биронта топширигингиз йўқми?”

“Маълум вақтдан кейин,— эслайди Сергей Шчукин,— сўраган нарсангни унутиб юборасан, у эса қўққисдан илтимосингни бажардим, фалончидан бундай жавоб бўлди, деб қолганида эсинга тушади ва уни ортиқча ташвишда қолдирганинг учун хижолат бўлиб юрасан”.

Сувориннинг қийин бир ишини битириши биланоқ яна бошқа топширигинг бўлса, хижолат тортмасдан айтавер, деб илтимос қилади.

“Агар дўзахга бориш керак бўлса, бораман. Марҳамат қилиб, мендан тортиниб ўтирманг”.

Ҳатто оғир пайтларда ёрдам сўраган дўстларига миннатдорчилик билдиради.

“Тортинмасдан менга мурожаат қилганинг учун раҳмат,— деб ёзади Савельевга 1884 йилда.— Мени қийнаб қўяман деб ўйлаб ўтирма... Марҳамат, тортинма ва сира хижолат бўлма...”

Улар асло хижолат бўлмас ва тортиниб ўтиришмасди...

1903 йилнинг охирида, бир неча ой умри қолган, қимирлашгина эмас, ҳатто нафас олиши ҳам оғирлашган бир шароитда ялталиқ Варвара Харкевич ундан Москвага соатини олиб кетиб, яхши устага тuzаттириб беришини илтимос қилади. Москвага келгач, у бузуқ соатни Кузнецкийдаги соатсозга олиб боради, уста соатни икки ҳафта юргизиб синаб кўради ва Чехов кейинги гал хабар олганда, у ҳеч нарсага арзимаслигини маълум қилади. Чехов бу ҳақда Варвара Харкевичга хат ёзади ва соатни сотиб, янгисини харид қилишга бажонидил тайёр эканлигини билдиради. Аёл, албатта, бунга рози бўлади. Умри тугаб бораётган оғир хаста бу соатни эринмай магазинга элтади, уни пуллаб, янгисини харид қилади. “Ажойиб соат дуч келиб қолди... Уни юз йиллик кафолати билан энг яхши уста Буредан сотиб олдим. У узоқ савдолашиб, охири кўнди”, – деб ёзади Чехов бу ҳақда...

Ялтадаги Меҳрибонлик уйига келадиган беморларга кўрсатган саховати ҳақида катта китоб ёзиш мумкин... Силга чалинган кўпгина беморлар шу кезларда чўнтагида сариқ чақаси бўлмаса ҳам Одесса, Кишинёв ёки Харьковдан Ялтада Чехов яшаётганини билгани сабабли “Чехов жойлаштириб қўяди. Чехов кўрпа-тўшак, овқат ва дори-дармон билан таъминлайди” деган илинжда ёпирилиб келаверишарди. Адиб уларнинг қуршовидан чиқа олмасди. У қийналганидан инграб юборар, ўзи ҳам оғир хасталиқ азобини чекса-да, эртадан-кечгача бу ночор беморларни жойлаштириш билан банд бўлар, улар орасида яҳудийлар бўлса, Ялтада туришига рухсат олиш учун жонини жабборга берар эди.

Тўла асарлар тўпламини нашриётга сотганидан хабар топиб чигирткадек ёпирилган тиланчилардан қутула олмасди. Пули кам эди. Еб тўймас ношир уни виждонсизларча чув туширганди. Қолган ушоқдек озгина пулини ўнлаб беморларга улашиб чиқарди.

“Ҳар куни сарфланаётган пулимнинг ҳисоби йўқ, ҳисоби йўқ, – деб ёзган эди у Ольга Леонардовна Книпперга ўша кунларда. – Кеча биттаси юз сўм сўраб олди, бугун бири хайрлашиш учун келди, унга ўн сўм бердим, яна бирига юз сўм берилди, бошқасига юз сўм ваъда қилдим, учинчисига эллик сўм, ҳаммасига эртага етказиш керак”.

“Бир яхши танишим “жумагача” деб 600 сўм олди. Мендан доимо жумагача деб сўрашади”.

Бундай исрофгарчилиги учун баъзан ўзини-ўзи койиса-да, имкони бор пайтда ҳеч қачон ҳеч кимнинг қўлини қуруқ қолдирмас, зеро “қайтимсиз қарз бериш” унинг азалий касбига айланиб кетганди. Буни кўпчиликдан мутлақо махфий тарзда амалга оширгани учун ҳатто баъзи яқин кишилари, жумладан Бадиий театрининг артисти Вишневский уни “қизғанчиқликда” айблаб юрарди!

“Халатим йўқ, – хабар берган эди хотинига. – Аввалги халатимни кимгадир совға қилганман, кимгалиги эса эсимда йўқ”.

Москва яқинидаги қишлоқда яшаганида, ўқитувчи қўшнисига айтган эди:

“Ўрдақларим жуда кўп. Керагидан ортиқ. Уларни олинг. Ўрдақсиз яшаб бўладими?...”

1904 йил 2 июнда, ўлим тўшагида ётган пайтида, Чехов қайсидир бир дьяконнинг ўғли, қандайдир талабани бир университетдан иккинчисига ўтказиш ташвишига тушиб қолади.

“Бугун, – деб ёзади у дьяконга, – катта бир жанобни ректор олдига жўнатдим, эртага бошқаси билан гаплашаман. Мен

июлнинг охирида ёки августнинг бошларида қайтиб келаман, шунда сизнинг истагингизни — у амалга ошишига чин юракдан тилакдошман,— рўёбга чиқариш учун қўлимдан келган барча ҳаракатни қиламан”.

Чамаси, бу узрли сабаб билан Чехов ёрдам беролмаган ягона илтимос бўлса керак. Чунки у хатда кўрсатилган муддатгача ета олмади, Чехов роппа-роса бир ойдан кейин вафот этди...

IX

Россияда талабчан ва инжиқ бир танқидчи бўлган эди. У узоқ йиллар давомида Чеховнинг гениал ижодига ёмон кўз билан қараб, уни ярамас ёзувчи ҳисоблаб келди.

Ҳатто ҳозир, орадан кўп вақт ўтгандан кейин ҳам, унинг буюк санъаткор ҳақида айтган ўта кескин ва ёвуз фикрларини ўқиганда хафа бўлиб кетасан. “Латта”, “пуч гап”, “бемаза”, “чайналган қозонсочиқ”, “сиркали ширач”, “катта ёлғон” — Чеховнинг деярли ҳар бир янги асарига у берадиган одатдаги баҳолар ана шу қабилда бўларди.

Чеховнинг “Иванов” пьесаси ҳали матбуот юзини кўрмасдан туриб, уни “Масхарабозов”, “ярамас кўшиқча” деб ҳисоблаган эди. Ҳатто Россиянинг чексиз-чегарасиз кенгликлари ҳақида Гоголдан кейин битилган ва жаҳон адабиётида тенги йўқ лирик мадҳия — “Чўл”ни ҳам у “бемаъни эрмак” деб атагани, Чеховнинг илк дурдоналари бўлмиш “Ёвуз ниятли киши”, “Суд арафасидаги тун”, “Тез ёрдам”, “Санъат асари” каби бутун дунёга машҳур ҳикояларни ҳам у масхаромуз оҳангда “ёмон ва ярамас”га чиқарган эди. “Эркисиз ўйинчи” ҳақида эса “сохта пьесача, алмисоқдан қолган маза-матрасиз ҳазил” деб ёзган эди. “Кўнгил изҳори”ни “ўтакетган аҳмоқона пьеса” деб атагани.

Қизиғи шундаки, Чеховнинг бутун ижодини чиқитга чиқараёзган қаттиққўл, мудом тирноқ остидан кир излайдиган бу танқидчи Антон Павлович Чеховнинг ўзи эди. У ўзи ёзган пьесаларини “кўшиқча”лар деб, ҳикояларини “латта” ва “пуч гап” деб баҳолашдан ҳайиқмасди.

Бизга унинг қариндошларига, дўстлари ва танишларига йўллаган тўрт ярим мингга яқин хатлари етиб келган, ибратли жиҳати шуки, уларнинг биронтасида ўз ёзганларини ижод намунаси деб ҳисоблаган эмас. У адабий хизматларини дабдабали ва баландпарвоз баҳоларга муносиб кўрмас эди. Бир ёзувчи аёл уни мағрур санъаткор деб атаганда, дарҳол бу юксак унвонни рад этишга шошилгани:

“Нега сиз мени мағрур санъаткор деб атадингиз? Фақат куркаларгина мағрур бўлади”.

У деярли ҳамма хатларида, айниқса адабий фаолиятининг дастлабки ўн йили давомида, юксак савияда ёзилган ҳикояларини бадииятга алоқаси йўқ деб ҳисоблаган ва уларни камситиб, ҳақоратомуз оҳангда гапиришдан тўхтамас эди:

“Бир бемаза зерикарли ва ярамасгина водевилчани... қоралаб битирдим”, “Ачимсиқ бир нарсани қоралашга ҳаракат қилипман”, “Ёмондан ёмон ҳикояни тирнаб ўтирган пайтимда хатингизни олдим”, “Қисса тўқий бошладим”, “Бир иложини қилиб, иккита ҳикояни бошлаб қўйдим”, “Бетамиз комедияни улоқтириб юбордим”.

Адабий фаолиятидаги қудратли ва мураккаб жараёнлар ҳақида гапирганда, барча дарсликлардан жой олган “Зерикарли воқеа”, “Баҳс” ёки “Ванька” тилга олинадими ёхуд чинакам толстойчасига

ёзилган “Зиёфат” кўзда тутиладимиз, бундан қатъи назар, у юқоридаги ибораларни астойдил ишлатади.

Кейинчалик у бундай кўпол сўзларни ишлатмайдиган бўлди, аммо ўз ижодини қаттиққўллик билан тергашда давом этди.

“Пьесани ёзиб битирдим. У “Чағалай” деб аталади. Кўнгилдагидек чиқмади. Очиғини айтганда, мен драматург дейишга арзимайман”.

“Зерикарли нарса,— деб ёзади у ўзининг “Чироқлар” ҳикояси ҳақида,— сафсатабозлик кўпайиб кетган...” “Ёзганимни ўқиганимда кўнглим айнаб кетади. Тоқат қилиб бўлмайди!”

Саксонинчи йилларнинг охирида ўзига тенгдош барча ёзувчилар орасида биринчи ўринга чиққанига қарамай, хатларида “рус насрида мен ўттиз еттинчи, рус санъатида эса умуман, тўқсон саккизинчи қаторда тураман” деб тинимсиз таъкидлар эди. Аммо табиийки, бу рақам ҳам ўз-ўзини мақташдек туюлган шекилли, айти шу кезларда Таганрогдаги қариндошига ёзган мактубида ўзига ниҳоятда камтарона баҳо беради. Унда бастакор Чайковский ҳақида гапирар экан: “У машҳурлик жиҳатидан “Питер ва Москвада иккинчи ўринда туради,— деб ёзади Чехов.— Биринчилик Лев Толстойда, мен эса 877 қаторда тураман”.

... У ўзининг адабий фаолияти қанчалик оғир заҳматлар ичида кечаётганини ўзгалар билишини асло хоҳламасди. Фавқулодда улкан куч билан меҳнат қилар ва аҳён-аҳёндагина энг яқин одамларига ниҳоятда қийналиб ёзиши ҳақида гапириб қолар эди.

“Қисса ёзаяпман, кеча-кундуз у билан бандман, кўп тер тўқдим, зўриққанимдан телба бўлаёзим... Ёзаверганимдан тирсакларим оғриб, кўз ўнгимда ким билсин, аллақандай нарсалар айлана бошлади”. Бундай эътирофлар жуда оз, аммо у ўзининг ўтакетган ялқовлиги ҳақида жар солиб, тинимсиз гапирар эди: “Гениал дангасаман...”, “Мисли йўқ ялқовлик...” “Ёзувчилар ичидаги энг ялқови мен бўламан” “Томирларимда хохолларга хос ялқовлик қони оқади...”, “Одатдагидек дангасаман...”, “Кунларни байрамона ўтказаяпман... Мен хохолман, дангасаман. Ялқовлик менга шароб каби кайф беради...”, “Бутун туйғуларим устидан хохолларга хос ялқовлик ҳукмронлик қилади...”

“Имкондан ташқари” оғир меҳнати ҳақида ўзгалар хабар топмаслиги учун ўз хатларида кам насиб этадиган ҳордиқ чоғларини одатдаги доимий хушчақчақлик сифатида таърифлар эди.

1888 йилда “Қоронғиликда” тўплами учун Фанлар академиясининг Пушкин номидаги мукофотига сазовор бўлгандан кейин ёзган бир хатида:

“Бу, чамаси, қисқичбақа овлаганим учун берилди”,—деб қайд этади.

Албатта, ниҳояси йўқ бундай биқиклик бошқаларни ўз маънавий оламига киритишни хоҳламаганлиги билан изоҳлангани маъқул. “Ёнимда менинг самимиятимга муҳтож ёки шунга муносиб одамлар йўқ”,— деб очиқчасига тан олади навбатдаги бир мактубида. Азалдан атрофини қуршаган кишилар орасига сингиб кетиш одати ижодкор сифатида шахсиятига, адабий изланишларига, режаларига ҳам тўла кўчиб ўтгани учун у юқоридагидек ҳазил-ҳузиллар воситасида ўзгаларни ўз шахсий дунёсига яқинлаштирамасликка интилар эди. Асарлари ҳақидаги беўхшов ҳазиллари, киноялари бегоналар маънавий оламига аралашмаслиги учун қалқон вазифасини бажарарди.

Аммо буларнинг ҳаммаси фақат чинакам ижодкорлардагина бўладиган “муқаддас қониқмаслик” туйғуси билан боғлиқ.

Ана шундай қониқмаслик 1887— 1889 йилларда катта шон-шухратга эришганини илк марта ҳис қилган чоғида бутун кучи билан намоён бўлган эди.

Ҳеч кутилмаганда катта шон-шуҳратга эришди. Кечагина у кичик матбуотнинг Попудогло, Билибин, Лазарев, “Эмилий Пунов”, Кичеев ва бошқа учинчи даражали ёзувчилари орасида кўзга кўриниб-кўринмай юрган эди. Аммо шу даврда Петербургда дастлаб битта-иккита, кейинроқ бутун бошли адабиёт билимдонлари ва заршунослари унинг ижодий заковати ҳақида завқ билан гапира бошладилар, ниҳоят у Петербургда келган чоғда, ҳеч кутилмаганда, уни шунчалик қувонч билан кутиб оладиларки, кейинчалик ўзи бу ҳақда “мақтов эшитавериб икки ойгача бошим айланиб юрдим”, – деб тан олган эди.

“Яқинда Питердан келдим. У ерда шуҳрат ичида чўмилиб, хушомад сўзларидан маст бўлдим”.

“Петербургда энг машҳур ёзувчига айландим”, – деб хабар беради у қариндошларига.

Бу хушёқар сўзлар унга ёрқин истиқбол ваъда этишдан ташқари, энг муҳими, болалигидан бери эзиб келган оғир муҳтожлик юкидан ҳам халос қиларди. Талабалик давридан бошлаб синглиси ва укасини, отаси ва онасини боқиш зиммасига тушган эди, мана ниҳоят, биринчи марта эркин нафас олиб, ўн йилларга чўзилган эрксиз мажбуриятдан қутулганди.

Бундан ташқари, кутилмаган шуҳрат уни энг атоқли рус зиёлиларининг ноёб даврасига олиб кирдики, буни “Сверчка” ёки “Будильник” даги сафдошлари тасаввур ҳам қила олмасди. Энди уни қандайдир Кичеев, Лазаревлар эмас, Григорович, Владимир Короленко, Терпигорев, Сергей Максимов, Лесков, Яков Полонский, Плешчеев, гениал Чайковский ўз даврасида қадрдон дўст сифатида кутиб оладиган бўлдилар.

“Чўл” қиссаси кўлёмасини эндигина ўқиб чиққан Плешчеев унга шундай ёзади:

“Бу шундай мўъжиза, шундай гўзал шеъриятки, сизга бундан ортиқ ҳеч нарса дея олмайман ва телбаларча хурсанд бўлганимни айтишдан бошқа биронта эътироз билдиришга қодир эмасман. Кўпдан бери бунчалик ҳузурланиб бирон нарса ўқимаган эдим... Гаршин ўқиб эсидан кетаёзди... Боборикин сиздан ниҳоятда хурсанд, сизни ҳозирги ёзувчилар ичида энг истеъдодлиси деб ҳисоблайди”.

“Сизнинг оташин мухлисингизман”, – деб мактуб йўллайди унга Петр Чайковский.

Полонский унга: “Антон Павлович Чеховга истеъдодининг мухлисидан”, – деган дастхат билан китобини тақдим этади.

Баъзи журнал танқидчилари бир ёзувчини Чехов билан ёнма-ён қўймоқчи бўладилар, аммо Григорович бунга:

«У Чеховни чаққан бурганинг оёғини ўпишга ҳам арзимади!» – деб кескин эътироз билдиради.

Омади кулган ана шу бахтиёр кунларда Чеховнинг истеъдоди фавқуллодда кўлам касб этиб, гуллаб-яшнади. Шу даврга хос қайноқ муаммоларни кўтарган ва пойтахт театрида зўр муваффақият билан саҳналаштирилган “Иванов” драмасидан кейин сиёсий тузумнинг гуноҳсиз қурбонлари олдидаги шахсий айбдорлик туйғуси Гаршинга хос изтироб билан таҳлил этилган “Тутқаноқ” ҳикоясини, сўнг “Зерикарли тарих”ни эълон қилади. Ҳатто Чехов ижоди моҳиятини тўла англай олмаган ва ҳар доим рақобат кўзи билан қараб келган Михайловский бу асар ҳақида мақола ёзиб, уни шу пайтгача Чехов ёзган нарсалар ичида “энг яхшиси ва энг ёрқини” деб атаган эди.

Айни шу кезларда “Қоронғиликда” китобининг биринчи нашри босмадан чиқади. “Менга айтишларича, – деб ёзади Питердан

Плещеев, — китобингиз гаройиб ҳодисага айланди, унинг нухсаларини чоп этиб улгуришолмаяпти”.

Дўстлари ва ҳасадгўйлар бу муваффақиятни кўриб, уни Потёмкин деб атай бошладилар. “Омади кулган дарбадар” деб такрорларди у ўзи ҳақида.

1889 йилда пойтахтда рассом Семирадский асарларининг кўрғазмаси очилган ва у чизган яланғоч соҳибжамол Фрина сурати катта шов-шувга сабаб бўлган эди.

“Питерда ҳозир иккита қаҳрамон пайдо бўлди, — ёзади Чехов, — Семирадскийнинг яланғоч Фринаси ва тўқис кийинган мен”.

Аммо мухлислари шунчалик улуғлашларига қарамай (улардан бири уни барча ёзувчилар орасидаги фил деб атаган эди), у ҳамма юксак баҳолаётган ижодига нисбатан шафқатсиз муносабатини заррача ўзгартирмади. 1889 йилнинг охирида, адабий фаолиятининг энг бахтиёр кунларида, ижодини сарҳисоб қилар экан, очиқ хатларидан бирида асарларида жуда кўп хатоларга ва ножў依ликларга йўл қўйгани, қанча қоғозларни исроф қилгани, академиклик мукофоти, Потёмкинча яшаш тарзи ўз йўлига, аммо жиддий адабий қимматга эга бир сатр ҳам дуруст нарса ёзолмагани ҳақида гапиради. “Узоқ бир жойга яшириниб олиб, беш йил қаттиқ тер тўкиб ишлашим керак. Кўп ўрганишим, ҳаммасини бошидан қайта ўрганишим лозим, чунки мен мутлақо саводсиз адабиётчиман”.

Бошқа хатида бундан ҳам кескин фикр юритади:

“Қилаётган ишларим ҳеч нарсага арзимаслигини ўйлаб, ўзимдан қаноат ҳосил қилолмайман... Туйғуларим вақтни беҳуда сарфлаётганимни айтиб турибди”.

Яна бир хатидан кўчирма:

“Йўқ, биз зарур нарсалар ҳақида ёзолмаяпмиз!”

“Шундай бўладики, ўзимдан ўзим тушкунликка тушиб кетаман. Кимга ва нимага ёзаяпман? Халқ учунми? Бу халқ учун мен керакманми ёки йўқми — тушуна олмайман”.

“Чеховни ўқиш меъдамга тегиб кетди”.

“Муваффақият қозонганим... ўзимга ёқмайди, қоралаганларим бемазалигидан хафа бўлиб кетаман, яхши нарсалар эса омборларда латта-путталардек қалашиб ётибди”.

Бу “омади кулган” ижодкор энг юксак шуҳратга эришган чоғларида ўзининг у ёки бу адабий асаридан ҳам, уларнинг бутун ғоявий йўналишидан ҳам қоникмаслик азобини тортиб яшади. Дастлабки муваффақиятни қўлга киритиши биланоқ у узлатга, номаълум жойларга чекинишни, у ерларда беш йил қора меҳнат билан банд бўлиб, одамларга фойдаси тегадиган бирон нарса яратишни хоҳлаб қолди. Айни шу кезларда у “замонавий беллетристика ҳеч кимга керак эмас” деб қайд этади. Бошқа бир ўринда фикрини шундай ойдинлаштиради: ҳатто унинг энг яхши намуналари ҳам “шилликқурт ва эшакқуртларни кўпайтириш учун шайтонга кўмак беради”.

У ана шу йилларда ўз давридаги рус ҳаёти манзараларини тасвирлаш учун бутун қалб қўрини беллетристикага бағишлаган эди, аммо бу ҳам кўзига “бачкана”, “кераксиз”, “аҳмоқона” нарса бўлиб кўринади. Ниҳоят, мана шу “телбалик”дан қутулишга қарор қилади:

“Меъдамга тегиб кетган адабий меҳнатдан бошқа ҳамма ишни жон деб бажараман”.

Уста санъаткорнинг ўз севган машғулотидан воз кечиб, уни инкор этиши, чамаси фақат русларга, бунинг устига фақат буюк истеъдодларга хос хусусият бўлсак керак. Гоголь ёки Толстой сингари қудратли шахсларнинг айни ижод чўққисига кўтарилиб, шон-

шуҳратга кўмилган паллада ўзи яратган буюк жавоҳирлардан нафрат билан юз ўгириши ва уларни ҳеч нарсага арзимади деб эълон қилиши, одамларга нафи кўпроқ тегадиган бошқа иш билан шуғулланаман деб санъатни инкор этиши бошқа бирон мамлакатда кўринган эмас.

Мана энди шундай ҳолат, узоқ давом этмаса-да, Чеховда ҳам юз берди. Фақат у Гоголь билан Толстойга ўхшаб бу ҳақда намойишкорона тарзда бутун Россияга, қолаверса, бутун дунёга жар солиб ўтирмади, Чеховга хос биқиқлик, ўз туйғуларини бировга билдирмаслик одатига мувофиқ жимгина, шов-шувсиз, даранг-дурунг қилмасдан беллетристикани тарк этмоқчи бўлди.

Балки беллетристиканинг кераксизлиги ҳақидаги бундай аччиқ мулоҳазалар санъаткорда тез-тез бўлиб турадиган ва бир неча дақиқа ичида ўтиб кетадиган ўз кучига ишонмаслик, маҳоратидан қониқмаслик, умидсизлик туфайли туғилганмикин?..

Йўқ, бу узоқ давом этган, теран илдизга эга туйғу эди. Шундай бўлмаганда, Чехов замонасида айтилганидек, “аҳмоқона ҳаракат”, бугунги ибора билан таърифланганда фидокорона жасоратга журъат этмаган бўларди. Мен бу ўринда унинг каторгага юборилган маҳбуслар турмушини ўрганиш учун Сахалин оролига қилган сафарини назарда тутмоқдаман.

Х

Чехов ҳақида ёзилган ҳар хил асарларнинг муаллифлари одатда бири иккинчисидан қолишмай, у 1890 йилда бундай хавfli ва толиқтирувчи йўлга нима учун отлангани сабаби тушунарли эмаслигини кўп таъкидлайдилар.

Ҳолбуки, ўздан ҳамда ёзган асарлари, эришган муваффақиятларидан қониқмаслик туйғуси ана шу пайтларда унинг бутун вужудини эгаллаб олганини эслаш кифоя. Айнан мана шу машаққатли, хавfli, толиқтирувчи сафарга бел боғлаб эзгулик йўлида хизмат қилиш нияти ҳар жиҳатдан иши юришиб, асарлари севиб ўқиладиган муаллифни олис йўлга чорлаган эди.

Кейинчалик синглиси Мария Павловнанинг гувоҳлик беришича, шу йилларда Сахалин оролига сургун қилинган маҳбуслар оғир аҳволда яшаётгани ҳақида кўп гап-сўзлар бўлиб турар эди. Кўпчилик газабланганини айтиш, ҳасрат чекишдан нарига ўтмас ва табиийки, уларнинг ҳеч қандай нафи тегмас эди... Одамлар сургунда азоб чекаётганидан хабар топган Антон Павлович хотиржам ўтириши мумкин эмасди. Шунинг учун оғир сафарга азм қилганди.

Ҳаётни тасвирлаш билангина чекланиш унинг табиатига ёт эди, у ҳаётни тубдан ўзгартиришни хоҳларди. Ўзини аяш нималигини билмайдиган бу одам ана шу қалтис паллада ҳам оддий дил амрини бажарди. Бошқа кўпгина ёзувчилар шуҳрат қозониб, турмуш бўйинтуруғидан халос бўлгач, Париж ёки Римда сайру тамошо қилишни кўмсаб қолишарди, Чехов эса бунинг ўрнига оғир каторга меҳнатини бўйнига олди...

Сахалин саёҳатига у узоқ муддат тайёргарлик кўрди, бу лаънати орол ҳақида кутубхоналардаги барча илмий асарлардан ташқари, газета, журналларда чоп этилган мақолалару, хабарларгача синчиклаб ўрганиб чиқди. Сахалиннинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тарихи, этнографиясига доир материалларни ҳамда оролдаги турмалар тарихи билан батафсил танишди, чунки у рус каторгасига қарши вазни енгил оддий публицист эмас, балки ҳар жиҳатдан пухта билимдон олим сифатида курашишга бел боғлаган эди.

У ўз хатларида баҳор тошқинларида аравада юриб қийналганлари, пиймаси ивиб кетгани, отларга мадад бўлсин деб ана шу ҳўл пиймада кўп марталаб сувга сакраб тушганлари ҳақида куюниб ёзади. Бу хатларни ўқиш жуда оғир. “Дарёда сузиб кетяпман, ёмғир савалайди, шамол кўз очирмайди, юклар ивиб кетди, пиймам яна музлаб қолди”. Бунинг устига араванинг тақир-туқирига ўрганмаганидан уйқусизлик азобидан қийналишлар.

Буларнинг ҳаммасига қарамасдан, у фақат олға, олға интилади; албатта, навбатдаги бир бекатда танишларидан бирига: “Саёҳат ниҳоятда кўнгилли ўтмоқда... Ҳаммага ҳам шундай кезишлар насиб этсин”, – деб мактуб йўлламаса, у Чехов бўла олмас эди.

Бу ўринда ҳам бошидан ўтаётган азоблар ва жасоратларни бошқаларга билдирмаслик истаги ҳукмрон. Ҳақиқатан ҳам ана шу саёҳат катта жасорат намунаси эди.

XI

У Сахалинга қайсидир ташкилот ёки машҳур бадавлат газетанинг йўлланмаси билан эмас, балки ўз шахсий ҳисобидан, ҳеч қандай тавсияномасиз, бирон-бир имтиёзга эга бўлмаган оддий бир фуқаро сифатида йўлга чиққан эди. У ёмғирда ивиб, ўнқир-чўнқир сўқмоқларда тизадан сув кечиб бир неча чақирим йўл босиб, қандайдир бир генерал билан хилват хужрада тунаб қолса, генералга иссиқ жой солиб, кўрпа-тўшак беришар, у дарҳол ҳўл ички кийимларини алмаштириб оларди, Чехов эса жиққа ҳўл кийимлари билан полда ётишга мажбур эди!

Сахалинда бўлган ойларида шунчалик кўп ишларни зиммасига юклаб олганидан маҳбуслар эмас, у кўпроқ ихтиёрий маҳбусга айланиб қолди.

Бўлажак китобига материал тўплар экан, ақл бовар қилмайдиган оғир ишга қўл урди – Грецияга қараганда икки марта катта бўлган орол аҳолисини рўйхатга олиб чиқди. Бутун бир жамоа зўрға уддалайдиган бу улкан вазифани уйма-уй юриб, бир турма камерасидан иккинчисига ўтиб, ҳеч қандай ёрдамчисиз ёлғиз ўзи бажарди.

Қамоқхона оролга қилинган мазкур сафар туфайли соғлиғини буткул йўқотди. Бунинг устига қайтаётган вақтида шамоллаб қолди ва аввалгидан кўпроқ йўталадиган бўлди. Айни шу дамларда унда сил касали бошланган, агар жиддий даволанса тузалиб кетадиган аҳволда эди. Бунинг ўрнига у бир неча ой давом этган ўта оғир машаққатга ўзини урди, бу эса, ўз навбатида жиддий асоратларга олиб келди ва ёзувчининг бевақт ўлимини тезлаштирди.

Устига устак, мазкур сафар уни бутунлай хонавайрон қилди, йўлда бор пулини сарфлаб битирди (баъзи киракашларга икки-уч баравар ҳақ тўлашга тўғри келди, йўлда дуч келган тасодифий ноинсоф, ҳамроҳлар бўлса уни тўнаб кетишди) ва яна қайтадан муҳтожлик кунлари бошига тушди. Ҳатто саёҳатдан тўрт йил ўтгач, у шундай ёзганди:

“Саёҳатга ва ишларимни битиришга сарфлаган беҳисоб пул ва вақтларимнинг ўрнини ўн йилда ҳам тўлдира олмайман”.

Яна кейинроқ, тасодифан хилват бир гўшада чидаб бўлмайдиган ўлимтик шароитга тушиб қолган вақтида Горькийга мактуб йўллаб кечиккан дил армонларини баён қилади:

“О, бу жуда даҳшатли, худди менинг Сибирга қилган саёҳатимга ўхшайди!”.

XII

Ким билан курашди қилмасдан шафқат?
Фақат ўзи билан, ўзи билан фақат.

Б.Пастернак

Чехов билан қай бир тарзда учрашган кишиларнинг деярли ҳаммаси ўз хотираларида ундаги теран халқчил фазилатларни алоҳида таъкидлаб кўрсатганлар: у ўзини улуғлашни ва такаббурликни асло ёқтирмас эди. Аини замонда у бутун мамлакат иззат-икром кўрсатиб турган пайтда ўзига насиб этган юксак шон-шуҳратни сезмаслиги ҳам мумкин эмасди.

Сирасини айтганда, шуҳратини сезмасди дейиш камлик қилади. Аксинча, унга қарши курашарди, уни турмуш тарзидан чиқариб ташлаганди; мутлақо оддий, камсуқум одам сифатида яшаш ҳуқуқи учун, керак бўлса, жанжаллашишга ҳам тайёр эди.

Бамисоли кўзга ташланмай юришни, хизматларини ҳеч қачон, ҳеч кимга писанда қилмасликни ўзига дастуруламал қилиб олганга ўхшарди: «Мен ҳақимда ёзишганда ноқулай аҳволга тушиб қоламан», деб очиқ тан олганди.

Истеъдоди ўзи билан ўзгаларни ажратиб турадиган тўсиққа айланишини асло хоҳламас ва ҳеч қандай имтиёзга интилмас эди. Билимдонлик қилиб бировга ақл ўргатишга, кеккайишга йўл қўймасди. «Ўзим ҳақимдаги нарсаларни ўқиш, айниқса матбуот учун бирон нарса ёзиб бериш мен учун чинакамига азобдан иборат» деб минг марталаб эътироф этганди.

Тўқсонинчи йилларда «Ҳафта» газетаси таҳририяти ундан таржимаи ҳолига доир айрим маълумотларни сўраганда муҳаррирга дангал жавоб берганди: «Бу мени ўтмас пичоқ билан бўғизлашгандек гап. Ўзим ҳақимда ҳеч нарса ёза олмайман».

«Умумжаҳон иллюстрацияси» (Петербургдаги журнал) уни «юксак истеъдодли ёзувчи» деб атаб, бу иборани пешлавҳага чиқарганда қаттиқ аччиқланган эди. Чехов муҳаррирга мактуб йўллаб, бундай сифатлашдан норозилигини билдирган ва ёзувчи учун бериладиган энг юқори баҳо камтарлик деб таъкидлаганди.

Тўла асарлар тўплами нашрга тайёрланганда, ноширга махсус мурожаат этиб, суратини ҳам, таржимаи ҳолини ҳам чоп этмасликларини илтимос қилган ва сўзини ўтказганди...

«Парижда машҳур скульптор Бернштам ҳайкалимни ишламоқчи бўлди, – 1899 йилда Йордановага хабар беради у, – мен бунга кўнмадим». 1901 йилда хотинига ёзади: «С.А.Толстая Толстой билан бирга суратга туширди. Уни сенга юбораман, аммо ундан нусха кўчириш учун ҳеч кимга рухсат бера кўрма, худо сақласин».

Кўпчилик билан тушган суратларига разм солсангиз, икки-учта истиснодан ташқари у ҳар доим орқа томонда, сояда, нари борса ён тарафда турганини кўрасиз. Қандайдир гуруҳлар орасида биринчи шахс сифатида ўртада туришга, ўзини кўз-кўз қилишга сира тоқати йўқ эди. Ёшлик йилларида кўнгли бўш укаси учун ёзиб берган қоидага ўзи ҳам бир умр қатъий амал қилиб яшади:

«Чинакам истеъдод эгаси ҳар доим одамлар орасида бўлади, ўзини намоёиш қилмайди».

В.И.Немирович–Данченко хотираларида қайд этишича, у «ўз асарлари ҳақида гапиришни ёқтирмасди. Бошқа мавзуда гаплашайлик. Топган нарсангизни қаранг!.. Истеъдоди ҳақидаги мақтов сўзларга

тоқат қилолмасди». Бу ҳолат мактубларида ҳам очиқ кўриниб туради, у ўзгаларнинг ижоди ҳақида кўп гапиради, аммо ўзиникини тилга олмайди ҳам.

Агар ёш ёзувчилар Чеховнинг таржимаи ҳолини мукамал ўрганиб, уни ўзлари учун намуна қилиб олсалар ёмон бўлмасди, чунки у босиб ўтган йўл ҳар қандай ижодкор учун камтарлик дарслиги бўла олади.

1900 йилнинг январида Фанлар академияси уни фахрий аъзоликка сайлайди. Ўша давр ёзувчилари учун бу энг юксак унвон эди. Аммо бу шарафга ҳам у эътиборсиз қарайди. Фақат бир марта ҳазиллашиб уйига ёзган хатига «Академик Тото» деб имзо чеккан ва бу юксак унвонни хотинининг паспортига ёзиб юборишга сал қолган эди.

«Аввал сени фахрий академикнинг хотинига айлантирмоқчи бўлдим, сўнг ўйлаб-ўйлаб шифокорнинг хотини бўлганинг маъқул деган тўхтама келдим».

Шифокор — кўзга ташланмайдиган, ўртамиёна унвон бўлгани учун ҳам у бу касбни ҳеч нарса билан алмаштиришни хоҳламас эди. «Ёзувчини аввалдан танимаган одамлар уни суҳбатдошлари орасида деярли сезмай қоларди», — деб гувоҳлик беради руҳоний С.Шчукин. «Қандайдир давраларда уни бошқалардан ажратиш қийин эди», деб эслайди Суворин у ҳақда ёзган таъзияномасида. Ҳолбуки, Чехов саксонинчи йилларда унга:

«Бизда ҳеч ким оддий одамларни ёқтирмайди... Бу жуда ярамас ҳодиса», — деб шикоят қилган эди. Оломон орасида, «оддий одамлар даврасида» кўзга ташланмаслик учун астойдил ҳаракат қилган бошқа биронта машҳур ёзувчи бормикин дунёда? У бирон марта ҳам саҳнада ёки дўстлар даврасида ўз асарларини ўқиб берган эмасди. Спектаклларга борганда ҳам доим театрнинг энг орқа ўринларида ўтирар эди.

Минглаб китобларини тақдим қилгандан кейин кутубхона ходимларига: «Марҳамат қилиб, мени кутубхонага даҳлдор эканимни ҳеч кимга билдирмайсизлар», — деб шарт қўйган эди.

Ана шу кутубхона фото суратини сўраган пайтда у Альфонс Доденинг суратини юбораман деб ваъда қилганди. Станиславский, «Олчазор»нинг репететцияси пайтида Чехов режиссёр столи ёнида ўтиришга рози бўлмасдан, томоша залида, охириги қаторлардан биридан жой олганини ва кўпчилик уни пьеса муаллифи эканини ҳатто сезмай қолганини айтган эди. Буни кўпчилик яхши билади.

Қандайдир бир журнал яқин ходимларини санаб, унинг номини йирик ҳарфларда эълон қилганда ҳам у ниҳоятда дарғазаб бўлгани маълум...

У ҳамма томонидан эътироф этилиб, «Архиерей» ва «Келин»ни ёзган пайтларида ҳам ҳатто энг яқин кишиларига ижодга алоқадор ишлари ва режалари ҳақида гапирган эмас.

«Азизим» — деб ёзади у хотинига, — буларнинг ҳаммаси шунчалик жонимга тегиб кетди, чамаси булардан сен ҳам, бошқалар ҳам аллақачон безор бўлгансизлар, фақат сен азбаройи мулозамат юзасидангина булар ҳақида гапирасан...»

«Сенга ҳозир ёзаётган ҳикояларим ҳақида ҳеч нарса айтмайман, сабаби уларда бирон янгилик ёки қизиқарли нарсанинг ўзи йўқ. Ёзасан, қайта ўқийсан, кўрасанки, ҳаммаси айтилган, алмисокдан қолган, ниҳоятда эски гаплар». Ҳамма ерда ва ҳар доим ўзининг шуҳрати, устунлиги бошқаларнинг ҳамиятига тегмасин деб ҳаракат қилиш унинг асосий ташвишига айланганди. Владимир Алексеевич

¹ Н а в у х о д о н о с о р — қадимги Бобил подшоларидан бири (тарж.).

Тихонов деган истеъдоди ўзига яраша ёзувчи билан танишлиги бор эди. Улар қийсанса, Чеховни Эльбрус чўққисига, уни эса чоғроққина тепаликка ўхшатса бўлади. Шунга қарамай, Чехов бу ёзувчига ҳар доим яхши мулозамат кўрсатиб келган:

«Қадрдоним Владимир Алексеевич. Сизни қишлоққа таклиф қилмайман, бундан фойда йўқ. Сиз Навуходонсор¹ каби мағрур ва димоғдор, такаббурсиз. Агар сизни шаҳзода Кобургский ёки Миср валиаҳди чорлаганда борган бўлардингиз, арзимас рус адабиётчисининг даъватномасини ўқиганда эса истеҳзо билан кулиб кўя қоласиз. Афсус. Мағрурлигингиз ҳузуримга келишингизга йўл бермайди, шунга қарамасдан бизда нақадар ажойиб қаймоқлар, барра кабоблар борлигини, май ойида қандай бодринглар, редискалар етилишини эслатиб кўяман!»

Аслида «арзимайдиган рус адиби»га юқоридан қараб, ранжитиб кўймаслик учун Чехов ўзини арзимас ёзувчи деб атайди, уни ўзига қўян ижодкор ўрнида кўриб тенгма-тенг муносабатда бўлади.

Унда яна шундай одат бор эди: қандайдир учинчи даражали ёзувчи билан гаплашиб қолса, худо кўрсатмасин, Чехов ўзини мендан катта олаяпти деб ўйламаслиги учун «Сиз билан биз» деган бирикмани кўп ишлатарди. «Суворининг қўлига ёмон пьеса тушиб қолса, – деб ёзади ана шу Тихоновга, – у муаллифни ёмон кўриб қолади, сиз билан биз эса газабимизни ичимизга ютишдан бошқага ярамаймиз; шундан хулоса чиқараманки, Суворин ҳакамлик ёки ҳайдовчиликка муносиб, биз (мен, Сиз, Шеглов ва бошқалар)ни эса табиат айбдорлар ва қуёнларга айлантириб кўйган».

Вагнер уни беллетристлар орасидаги фил деб атагандан кейин Чехов Тихоновга қуйидаги мактубни йўллаганди:

«Мен Вагнердан бошқачароқ фикрдаман, бизнинг ҳаммамиз якка-якка ҳолда ҳеч қандай «фил» ёки бошқа биронта ҳайвон бўла олмаймиз... Бизни Чехов, Короленко, Шеглов, Баранцевич, Бежецкий эмас, аксинча, қандайдир артелга ўхшатиб «саксонинчи йиллар» ёки «XIX асрнинг охири» деб атайдилар...»

Чамаси, Чехов дўстларидан қарзга пул олмаётгани учун узр сўраган ягона одам бўлса керак.

«У бир неча кунга» деб пул олиб, муддатида қайтаришга шошилмайдиган қарздорларга нисбатан ҳам ўта назокат билан муносабатда бўларди. Ҳатто бир гал қарздор дўсти ҳижолатда қолмаслиги учун ўзим, яъни Чехов катта ваъдабозман, деб ишонтиришга уринган эди.

У, жумладан беллетрист Ежовга шундай ёзади:

«Марҳамат қилиб мени ёвуз судхўрга чиқариб кўйманг. Мендан қарзга олган юз сўм ҳақида бош қотириб ўтирманг, аслида ўзим юз сўм қарздорман ва уни тезда қайтармоқчи эмасман. Уларни тўлаб битирганимдан кейингина сиздан ўзим талаб қиламан, унгача қарзингизни эслатиб мени безовта қилмаслигингизни сўрайман»...

1894 йилнинг апрелида чорбоғида қўққисдан кўнгли озиб, хушдан кетиб қолаётган эди. Шунда бундай пайтларда ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган фикр кўнглидан ўтади:

«Бегоналар олдида йиқилиб, ўлиб қолсам нақадар кўнглисизлик бўлади».

Ҳатто ўлаётганда ҳам атрофидагиларга озор етказмасликни хоҳлайди.

Бошқалардаги ана шундай назокатни юксак қадрларди.

«Дастурхонга қайлани тўкиб юбормаганинг эмас, — деб ёзади у, — аксинча, кимдир бехосдан шундай қилиб қўйса, буни сездирмаганинг яхши тарбия кўрганингни билдиради».

ХIII

Чехов табиатидаги майинлик, нафосат ва камтарликка маҳлиё бўлувчиларнинг кўпчилиги бу фазилатлар туғмалигидан ташқари, ўзи таърифлаганидек, «ўргатиш» маҳсули эканлигини тўла англаб, ҳис эта олмаган эдилар.

«Ўзимни ўргатишим керак», — деб ёзган эди у Сахалинга қилган қахрамонона саёҳати арафасида.

«Ўргатиш», ўзини тарбиялаш, ўзига нисбатан мисли йўқ маънавий талаблар қўйиш ва уларни қандай бажараётганини қатъий назорат қилиш — ҳаётининг асл мазмуни шундан иборат эди, ўзини-ўзи тарбиялаб бориш ва мурасасиз ички тарбиячи туфайли шахсияти камолга етганини яхши билар ва буни ниҳоятда қадрларди. Фақат шу йўл — ўзи устида тинимсиз ишлаш, оғир меҳнат эвазига у маънавий гўзалликка эришган эди. Шахсиятидаги барча фазилатларни ўзи тарбиялаб, камолотга етказгани ҳақидаги эътирофи тасодифан бизгача етиб келган. Хотини унинг феъл-атворидаги юмшоқлик, кўнгилчанлик ҳақида 1903 йилда мактуб ёзган эди. У шундай жавоб қайтаради:

«Сенга шуни билдиришим лозимки, табиатан менинг характерим кескин, жаҳлдорман ва ҳоказо, ва ҳоказо, аммо ўзимни қўлга олишга ўрганганман, чунки тўпорилик қилиш маданиятли одамга муносиб эмас. Илгари нима ишлар қилганимни ким билади дейсан?»

«Оиламдагиларга асабий муомалада бўлганимдан афсусланаман. Умуман, мен асабий одамман. Кўпинча қўполлик, адолатсизлик қилиб қўяман», — деб ўсмирлигида укасига кўнглини ёрганди.

Ёшлигида ўзини ўтга, сувга уриб юрганига қарамай, табиатидаги жиззакиликни енгишга қодир бўлган, замондош ёзувчиларнинг биронтасига ҳам насиб этмаган юксак назокат ва ҳалимликни тарбия туфайли ўзида шакллантира олган кучли, иродали бу инсоннинг таржимаи ҳоли ниҳоятда ибратлидир.

Ундаги афсонавий камтарлик, оддийликка интилиш, шон-шуҳратдан қочиш майли ана шу ўзини-ўзи «ўргатиш» натижасидир.

У ўзини умр бўйи, айниқса саксонинчи йилларда қаттиқ тарбиялаб борди. Айнан ўша даврдаги хатларида «тарбия кўрмаган», «одобли», «тарбия кўрган одамлар», «тарбиялаш» каби сўзлар тез-тез ишлатиладиган бўлди. У 1883 йилда ёзади:

«Биздаги жаноб актёрларда ҳамма нарса бор, фақат биргина одоб етишмайди».

Кейинроқ:

«Омма ёмон тарбияланган...»

«Тарбия кўрган ва севиб қолган одам... бунга йўл қўймайди».

«Сенда биргина камчилик бор... У ҳам бўлса — мутлақо тарбия кўрмаганингдир».

«Биз тенгсизликни мутлақо сездирмай йўқота оламиз. Бу борада тарбия ва маданиятга кўп нарса боғлиқ».

«Мен иккиюзламачи, сохта, тарбиясиз зиёлиларимизга ишонмайман...»

Куллар даражасидаги муҳитда ўсиб-улғайган ва уни жонидан баттар ёмон кўриб қолган, келажакда унга қарши бутун ғазаб-нафратини китоблари бағрига синдиришга муваффақ бўлган бу олижаноб инсон

ҳали ўсмирлигидаёқ инсонни чиритиб юборадиган тор манфаатпарастлик туйғуларига қарши голибона курашиш учун энг аввало ўзини ана шу иллатлардан поклаш зарурлигини англаб етган эди. Унинг назарида манфаатпарастлик илдиз отган инсон вужудида икки иллат яшайди: бири такаббурлик қилиб ўзидан ожизларни таҳқирлаш бўлса, иккинчиси ўз қадр-қимматини ерга уриб, кучли одамлар олдида эгилиб-букилиб яшаш. У айнан ана шу иллатларни вужудидан бутунлай ситиб чиқаришга азми-қарор қилган эди. Қўполлик, такаббурлик, кибр-ҳаво, димоғдорлик, кеккайиш, манманлик, мақтанчоқлик, ўринсиз ғурур сингари турли шакл-шамойилда намоён бўладиган биринчи тоифадаги иллатларни у бамисоли қиздирилган темир билан куйдиргандек таг-томири билан йўқ қилишга эришди, иккинчисини баргараф этиш эса осон эмасди. Камбағал оилада туғилиб, ночорликда кун кечирган, бир пайтлар мансабдорларга қуллуқ қилиб, ҳар бир пулдорга эгилишга маҳкум этилган бу одамнинг юксак улуғворлик даражасига етишмоғи учун пўлатдек мустаҳкам ирода эгаси бўлиш лозим эди. Унинг ўзи Суворинга йўллаган машҳур хатида шундай ёзади:

«Ғўр бир йигитча (яъни Чехов –К.Ч.), қашшоқ деҳқоннинг ўғли, собиқ дўкончи, қўшиқчи, гимназиячи ва талаба, мансабдорларга эгилишга, попнинг қўлини ўпишга, ўзгаларнинг фикрига бўйсунушга, бир парча нон учун таъзим қилишга ўргатилган, неча бор маънавий жароҳат олган, дарсларга калишсиз қатнаган, уришқоқ, жониворларга кун бермайдиган, бой қариндошлариникида овқатланишни яхши кўрадиган, ҳеч қандай сабабсиз худога ва одамларга мунофиқлик қиладиган, ва ниҳоят паст табақага мансублигини англаб етиб, ўз юрагидаги қуллик туйғусини қатралаб ситиб чиқарган ана шу йигитча гўзал тонглардан бирида томирларида қулларнинг қони эмас, чинакам инсонларнинг қони оқаётганини англаб етгани ҳақида ҳикоя ёзинг».

Ҳайратда қолдирадиган эътироф! Табиийки, Чехов ҳақида ёзадиганларнинг ҳаммаси бу сўзларни завқ билан қайта-қайта такрорлашни яхши кўрадилар...

Гарчи истеъдодсиз бўлса ҳам номдор, нуфузли танқидчи 1888 йилда уни меҳмондорчиликка чорлайди. У Чехов ҳақида анчагина нарсалар ёзган эди, шу боис ёш ёзувчи ўзи билан танишиш ва келажакда Москвадаги обрўли газеталарда номи улуғланишидан умидвор бўлиб югургилаб келади деб хомчут қилган эди. Аммо ҳамма жойга ҳеч қандай такаллуфсиз бораверадиган Чехов мазкур таклифни кескин рад этади. Танқидчи хафа бўлади. Чехов эса яқин дўстларидан бирига танқидчи ўринсиз ранжиётганини айтади.

«Уникига бора олмас эдим, – деб ёзади у, – сабаби у билан таниш эмасман. Иккинчидан, ёзувчининг асарларини ўқимасдан туриб, юбилейида қатнашмаганим каби ўзим ёқтирмаган одамларникига ҳам боришни истамайман. Учинчидан, Маккани зиёрат қилишга ҳали ўзимни тайёр деб билмайман...»

Табиатидаги ҳалимлик туфайли бу хатни ёзган дейиш камлик қилади. Бу ерда жанговарлик, шиддат бор. Ёзувчилик ғурурини ҳимоя қилишга тўғри келганда бундай туйғу Чеховни доимо ҳаяжонга солар эди... Шундай пайтларда у ҳеч қандай муроса-ю мадорани тан олмасди. Ғурури йўқ ёзувчилардан бутун вужуди билан нафратланарди.

Виктор Буренин насрнавис Ясинский ҳақида «Новое время» газетасида ҳақоратомуз мақола эълон қилган эди. Ясинский эса гўё ҳеч нарса бўлмагандек, шу газета билан яна ҳамкорлик

қилаверганидан дарғазаб бўлган Чехов бу ёзувчи ҳақида шунай ёзади: «У Новое время»да қатнашишни бас қилмасдан ўз юзига ўзи туфурди. Дунёдаги биронта мушук қўлига тушган сичқонни Буренин Ясенскийни мазаҳ қилганга ўхшатиб ўйнатмаган эди... Хўш, бундан нима чиқди? Ҳамма нарсанинг ўз мароми бор. Агар Ясинскийнинг ўрнида бўлсам, «Новое время» тугул бутун Малая Италиянскаяда (газета таҳририяти жойлашган бино – К.Ч.) ҳам бурнимнинг учини кўрсатмаган бўлардим».

Ёки унинг Суворин билан кўп йиллик муносабатларини эслайлик. Шу даврларда Сувориннинг олдига тушадиган одам кам эди. Россиядаги энг машҳур газетанинг ношири сифатида кўпдан-кўп нуфузли кишилар билан алоқа ўрнатган ва энг муҳими, ҳисобсиз бойлик эгаси эди у. Биз қуйида келтирадиган сабабларга кўра, Чехов билан у қалин ўртоққа айланиб кетганди. Албатта, рақиблар, сохта дўстлар ва ҳасадгўйлар Суворин билан дўстлигидан фойдаланиб, мўмай пул орттиришга ҳаракат қилади, деганга ўхшаш иғволарни тинимсиз тарқатдилар, чунки ниманидир кўзламасдан туриб Суворин билан дўстлашадиганлар шу йилларда деярли йўқ эди.

Чеховни яқиндан билмаганлар бу иғвога сўзсиз ишонардилар, зеро Суворин табиатан ҳомий бўлишни ёқтирарди. Ўзига қадрдон ёзувчилар учун ҳамёни доим очик эди. Маслов, Скальковский, Ясинский, Гиппиус, князь Барятинский, Мережковский, Потапенколар учун жуда кўп пуллари созуриб юборганди. Оз фурсат ичида биргина Амфитеатровга ўн саккиз минг сўм ҳадя қилган эди. Яхши кўрган ходими ва қадрдон дўсти ҳеч шубҳасиз унинг саҳоватидан баҳраманд бўлаяпти деган гапга ҳамма ишонарди. Дарҳақиқат, улар дўстлашган дастлабки дақиқалардаёқ Чеховнинг пулга муҳтожлигини кўрган Суворин унга катта бўнак олишни таклиф қилганди, аммо Чехов Сувориннинг бундай хотамтойлигидан фойдаланишга узил-кесил чек қўйиш учун ўта назокат билан унга мактуб йўллайди:

«Сизга очиқчасига айтиб қўя қолай, «Новое время»да ишлай бошлаганимда ўзимни Калифорнияда юргандек ҳис этган ва кўп пул топиш учун узлуксиз ёзишга қарор қилган эдим, буни ҳеч қандай ёмон жойи йўқ, албатта, аммо Сиз билан яқиндан танишганимдан кейин ва Сиз менинг ўз одамим бўлиб қолганингиздан кейин менда ҳадиксираш майли ниҳоятда авж олиб кетди ва фақат қалам ҳақи учунгина газетада ишлаш истаги мени бутунлай тарк этди... Орамиздаги муносабатларимизни қандайдир манфаатдорлик туйғуси хиралаштириб қўйишидан, мен учун фақат ношир сифатидагина зарур одамга айланиб қолишингиздан кўрқа бошладим...»

Албатта, бунга одатдаги ҳолат деб қараш мумкин: мағрур камбағал ўзининг маънавий мустақиллигини бой бермаслик учун бадавлат дўстининг илтифотидан воз кечмоқда. Аммо орадан уч йил ўтар-ўтмасдан мағрур камбағал билан пулдор бой ўртасидаги пул муносабатларида мутлақо ғалати аҳвол юзага келади. Уша даврдаги газета-журналлар тинимсиз кўпиртираётган юқоридаги гаплар ёлгон бўлиб чиқади. Икки ўртадаги дўстона муносабатлардан Чехов эмас, аксинча бадавлат ҳомий катта пул ишлаётгани маълум бўлади.

Суворин ўн икки йил давомида Чехов асарларининг ягона ноширига айланган эди. Албатта, унинг хатти-ҳаракатларидан фақат бойлик орттириш-у манфаатпарастликни излаш инсофдан бўлмайди. Аммо унга қарашли ноширлик фирмаси моҳият-эътибори билан кўпроқ пул орттиришни кўзлаб иш юритишга маҳкум этилганди. Шунга кўра Чехов ўз асарлари учун Суворин нашриётидан

бошқаларникига қараганда икки барабар кам ҳақ оларди, айна замонда Сувориннинг доимий интизомсизлиги ва китобларни катта танаффуслар билан чиқаришини назарда тутсак, бу муаллифни талашдан бошқа нарса эмаслигини сезамиз.

Ниҳоят, Чехов бу нозик нуқтани англаб етди, аммо шунда ҳам унга ҳомий бўлиб қолаверди, чунки у Суворин ўзига ҳомий бўлишини хоҳламади. Бу дўстлик маънавий зарардан ташқари (унинг газетаси очиқдан-очиқ жаҳолатпарастлик йўлига ўтиб олганди) унга жуда оғир иқтисодий зарба берди. Суворинни қуршаб олган қулларча хушомадгўйлик, манфаатпарастлик ва маҳаллийчилик муҳитида фақат Чеховгина ўз инсоний қадр-қимматини ерга урмасдан мағрур сақлаб қола олди.

У қулларча итоатгўйликдан ўзини баланд тутди... Сахалинга қилган сафаридан кейин ўз олдига ниҳоятда қатъият билан икки вазифа қўйган эди:

«Ишлаш керак, қолгани бекорчи гап. Энг муҳими — одил бўлиш керак, бошқасини эплаш қийин эмас».

XIV

1894 йилда «Русские ведомости» газетасида Чеховнинг «Ротшильднинг скрипкаси» номли гениал ҳикояси босилди. Унда баён қилинган дил ноласини на Михайловский, на Протопопов, на шу давр адабий жараёнидаги бошқа машҳур кишилар англаб етдилар.

Шу йилларда кимдир юрак ютиб мана шу ҳикоя орқали рус адабиёти жаҳон аҳамиятига молик нодир санъат асари билан бойиди, деб айтганда, бу жиддий фикрни босиб чиқаришга ҳеч қайси матбуот нашри журъат этмаган бўларди. Шунга қарамай, «Ротшильднинг скрипкаси» Чехов асарларининг энг сараси, қаймоғи ҳисобланади. Унда Чехов дунёқараши ва маҳоратига боғлиқ жуда кўп фазилатлар катта куч билан ўзаро мужассам бўлиб кетган. Бу фазилатларнинг энг биринчиси шуки, ундаги Пушкинга хос мумтоз тил ва сюжет соддалиги, ҳар бир сўзга юкланган аниқ жозиба, композициянинг гўзаллиги ва мукамаллиги ўқувчини ҳайратда қолдиради. Айна замонда ҳикоядаги теран маъноли образларнинг моҳияти ҳамда ажойиб ички қурилмасига хос назокатни чуқур ҳис қилмаган, улар ўртасидаги нозик боғланишлар орқали сизиб чиқадиغان ёзувчининг нияти, идеаллари, интилишлари, муҳаббати ва нафратини тўла-тўқис идрок этмасдан туриб фикр юритишга уринган ўқувчи асар мазмунини бирданига англай олмайди...

Энди ана шу ҳикоянинг образлар силсиласи, ички зиддиятларни Чехов яхши кўрадиган адабий усуллардан бири – антитеза даражасига тандай кўтарила бориши хусусида сўз юритамиз. Бу услубга хос хусусиятлар “Ротшильднинг скрипкаси”даги таттиқ ва тўғри мешчан сиймосида тўла мужассамлашган. Ҳикоя охирида бу таҳрамон кўз гингимизда мутлаё бошга одам тиефасида кўринади.

Моҳият-этиборига кўра ҳикоя қаҳрамони биринчи саҳифаларданоқ Чехов кўплаб яратган раҳм-шафқатсиз, кўпол одамлар орасидаги энг ёвузи ва тубани сифатида таассурот қолдиради.

Зеро, ҳар бир кишида, ҳатто энг ёвуз кимсада ҳам оталик туйғуси бўлиши табиий. Аммо ҳаётда инсонлик туйғусидан бутунлай маҳрум, зоти паст, тошбағир одамлар ҳам кўп. Ана шундай кишилардан бири ҳикоядаги Яков Иванов. Бир пайтлар унинг қизи бўлган эди, аммо у

бевақт вафот этиб кетган, бу дийдаси қаттиқ одам эса уни эслаб, қайғуриш ўрнига ана шу фарзанд дунёда бўлганини ҳам унутиб юборган. Хотини бу ҳақда юраги эзилиб гапирганда: “Сенга шундай туюлади!” деб дакки беради у. Улиб кетган боласини бирон марта эсламаслик, ҳатто буни хаёлига келтирмаслик учун одамнинг дийдаси нақадар тош бўлиши керак!

Унинг хотинига муомаласи фақат шафқатсизликдан иборат. “У бирон марта хотинини эркалаган эмас, бирон марта унга лоақал рўмолча ҳады этишни ёки хайит кунларида ширинлик сотиб олишни хаёлига келтирган ҳам эмас, бунинг ўрнига ҳар доим бақириб дашном беради, исрофгарсан деб сўкади, мушт ўқталади”. Аёл қазоси етиб ўлаётган пайтида золим эридан қутулаётгани учун ўзини не чоғли бахтиёр сезиб, қувонганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Бу ёввойи шу даражада ваҳшийки, на оила, на ватан, на дўст, на табиатни тан олади. Умри мафтункор, катта дарё ёқасида ўтса-да, уни ҳатто сезмаган ҳам. Кексайган чоғида, кам деганда эллик йил ичида бирон марта дарё бўйига бормагани ёки борган бўлса ҳам унга завқланиб тикилмаганидан ўзи таажжубга тушади.

У ташқи дунёдан бутунлай ажралиб қолган; ўз вужудига кўмилиб, зулмат қўйнида яшайди. Лоақал бирон марта бировга қараб жилмайгани ёки бир оғиз яхши сўз айтганини эслолмайди. Инсоний туйғулардан бегона бу муртад атрофидаги одамлар ва қўшнилари ўлса хурсанд бўлади, ҳатто улар кам ўлаётганидан гижиниб юради.

Тўғри, касби тобутсоз. Атрофидагиларнинг ўлими унга даромад келтириши табиий, аммо дунёда кўпроқ одам ўлганига севиниб яшаш учун нақадар тубан бўлиш керак! Ана шу Яков Иванов ҳали хотини ўлмасдан бурун унга тобут ясаш тарадудини кўра бошлади. Ҳали аёл тирик, ўз оёғида турибди, у эса ҳеч нарса бўлмагандек, унинг бўйини ўлчашга тушади, хаста аёл оғирлашиб, тўшакка ётиб қолганда унинг кўз ўнгида тобут созлашга киришиб кетади.

Сўнг ёндафтарига ёзиб қўяди:

“Марфа Ивановнанинг тобути — 2 сўм 40 тийин”.

Сўнг пулига ачинганидан хўрсиниб қўяди: у ўтакетган қурумсоқ, ҳар бир сарфланган тийин уни хонавайрон қилаётгандек кўринади, мисли йўқ исрофгарчиликка қўл ураётгандек титраб-қақшайди... Фойдани қўлдан чиқариб юбораётгани ҳақидаги хомхаёллар фақат ғариб қулбасидагина эмас, бемаъни ҳисоб-китобларига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган табиат қўйнида юрганида ҳам уни тарк этмайди. Гўзал манзаралардан завқ олиш ўрнига яна алжираб, кирим-чиқимлар ҳақида хомчўт қилишдан ўзини тўхтатолмайди.

“Дарёда балиқ овласа бўлади, тутилган балиқларни чайқовчиларга, бекатдаги амалдорлар ва дўкончиларга сотиб, тушган пулларни банкка қўйиш керак; қайиқда дала ҳовлиларга сузиб бориб скрипка чалиш мумкин, одамлар пулни ёғдириб ташлайди, яна кичик кемачаларда юк ташишни ҳам ўйлаб кўриш керак, бу — тобут яшашдан кўра минг марта яхши; ғоз боқишни айтмайсизми, уларни қишда сўйиб, Москвага жўнатилса қани, биргина пати йилига ўн сўмдан даромад келтиради. Аммо у ғафлатда қолди, биронта режани ҳам амалга оширолмади. Қандай исрофгарчилик! Оҳ, қандай исрофгарчилик-а! Агар ҳаммаси бирдан қилинса-чи? Балиқ овлаш, скрипка чалиш, кемани юргизиш, ғоз боқиш — пулни тагида қолиб кетади-ку! Аммо буларнинг биронтаси ҳатто тушига ҳам кирмади! Орқанга қарасанг, фақат исрофгарчиликни кўрасан; улар шунчалик кўпки, ўйласанг даҳшатга тушиб кетасан...”

Аммо ҳикояда бу савдойи, қурумсоқ одамнинг ўз исрофгарчиликлари ҳақидаги хаёллари ўқувчига сезилмаган ҳолда манфаатпарастлик, худбинлик доирасидан чиқиб, бора-бора бутун инсоният ҳаётидаги улкан исрофгарчиликлар ҳақида беором ўйларга улаиб кетади.

Яков ўз ғамгин мулоҳазаларини давом эттиради: “Нима учун одамзод бундай исрофгарчилик ва зарарларсиз яшай олмайди? Қайинзор ва қарағайзорлар нега беҳуда кесилиб кетяпти? Нега яйловлар бекорга топталади? Нега одамлар вақтини кераксиз ишларга сарфлашади?.. Нима учун улар доим бир-бирига ҳалақит беришади? Булар қанчалик зиён келтиради ахир! Нақадар даҳшатли зиён! Агар хасад ва адоватсиз яшаганда, одамлар бир-бирига қанчалик катта фойда келтирган бўларди?...”

Хадсиз-ҳисобсиз исрофгарчиликлар, маънавий зарарлар ҳақида ғамгин ўйлар билан яшаган бу тўпори одамнинг мулҳазалари ўша давр Россиясида яшаган ҳар қандай инсоннинг шахсиятини топтаб, майиб-мажруҳ қилиб ташлаган даҳшатли воқеликка қарши исёнкорона (амалий ҳаракатсиз, албатта) ўй-фикрлар даражасигача кўтарилиб боради.

Шу туфайли Яков образи кўз ўнгимизда мураккаб, зиддиятларга тўла – ёвуз қурумсоқ ва айни замонда умумхалқ бахтини изловчи инсонпарвар донишманд сифатида намоён бўлади.

Дунё ҳикоячилигида бир одам шахсига бунчалик фавқуллода қарама-қаршиликлар ҳамда чинакам ҳаётбахш туйғулар сингдириб юборилган, ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятлари, манфий ва мусбат қутблари чатишиб кетган асарлар жуда кам. Яков образини яратиш билан Чехов ўша давр танқидчилари талаб қилганидек қаҳрамонларни зўрма-зўраки ёвузлар ёки тақводорларга ажратиш майлига қарши намоёишкорона бош кўтарган эди.

XIV

Ўз асарларида юксак даражада ҳақиқатга интилиш Чеховнинг “чириган расея воқелигига” (Белинский шундай деган бўларди) қарши кураши учун буюк хизмат қилди.

1888 йилда Чехов шу давр одамларининг барча ҳаётий муносабатларига сингиб кетган катта ёлғонга қарши улуғ курашга киришган кезларида “Шимол хабарлари” журнали учун “Зиёфатлар” ҳикоясини ҳавола қилади. Уни ўқиган журнал муҳаррири ёш ёзувчига ҳикоянгиз ғоядан маҳрум деб хабар беради.

“...Ҳикоянгизда бирон-бир йўналишни кўрмаяпман”, – деб ёзади у.

Чехов дарҳол инкор қилади:

“Ҳикоянинг бошидан охиригача мен ёлғонга қарши курашяпман-ку! Бу ғоявий йўналиш эмасми?”

Чеховнинг сўзлари муҳаррирни қаноатлантирмади, албатта. Кўриниб турибдики, у Чеховга хос “ёлғонга қарши айбнома”ни фақат шахсий ахлоққа алоқадор ҳодиса деб ҳисоблайди. Ҳолбуки, “Зиёфатлар” да тасвирланган оммавий ёлғончиликда Чехов Россияга хос ваҳшийликни кўради, чунки ёлғон шу давр ижтимоий ҳаётини бутунлай заҳарлаб бўлган эди. “Филоф бандаси”даги машҳур хотимани эслаб кўринг. Унда мунофиқлик ва иккиюзламачиликка асосланган бутун ижтимоий тузумга нисбатан кучли айбнома баралла янграб туради:

“Қандай алдаётганларини ҳам кўриб, ҳам эшитиб турасан... ва бу ёлгонга тоқат қилаётганинг учун сени аҳмоққа чиқаришади, ҳақорат ва таҳқирларга чидайсан, ҳалол, эркин одамлар тарафида турганингни очик айтолмайсан, ўзинг ҳам бир бурда нон, иссиқ жой, сариқ чақага қиммат қандайдир мансаб учун ёлгон гапиришга, қуллуқ қилишга мажбур этилгансан,— йўқ, энди бу аҳволда яшаб бўлмайди!”

Ёлгонни чеховчасига фош этилишида ана шундай улкан сиёсий маъно яширин. Чехов бундай айбномаларни ўз асарларининг “асосий ғоявий йўналиши” деб ҳисоблашга мутлақо ҳақли эди. “Ижтимоий ахлоқ,— деб таъкидлайди у,— ҳар бир киши юксак ақидаларга таянгандагина кучли бўлади”.

Чехов ҳеч қачон шахсий ахлоқни ижтимоий ахлоқдан ажратиб қараган эмас. Шахсий ҳаётда бахтсиз бўлган одамлар Чеховнинг эътиқодига кўра, ижтимоий адолат учун оташин курашчи бўла олмайдилар.

Шу туфайли у либерал маҳмадонларнинг ресторанларда ўтириб, маст ҳолда халққа нисбатан оташин муҳаббат ҳақида нутқ сўзлашларидан қаттиқ нафратланар эди.

Чехов ўз кундалигига шундай ёзади:

“Тушлик пайтида шароб ичиб валдирашади, халқ онгини ошириш, виждон, эркинлик ва ҳоказолар ҳақида гап сотишади, стол атрофида эса фрак кийган кечаги крепостной қуллар хизмат қилишади, кучерлар совуқда қотиб кўчада уларни кутиб ўтиришади — шунинг ўзи муқаддас руҳга хиёнат эмасми?”

Умумроссияга хос ёлгон ҳаммадан кўра қора халқ онгига чуқур сингиб кетган эди. Шундай бўлса ҳам жаҳолат ва нодонлик ичида қолган ана шу ягона ижтимоий куч, Чеховнинг назарида, ҳақиқатга интилувчи ва унга теран садоқат сақловчи одамлар сифатида гавдаланади.

“Менинг ҳаётим” ҳикоясидаги бўёқчи Мисаил шундай дейди:

“Унга (яъни мужикка — К.Ч.) қараганинда барибир юрагида Машада ҳам, докторда ҳам етишмаётган энг зарур ва ноёб нимадир борлигини ҳис қиласан. Жумладан, у ер юзидаги асосий нарса ҳақиқат деб билади ва ўзини ҳам, халқни ҳам қутқарадиган нажот фақат ҳақиқатда деб ишонади, шунинг учун у жаҳонда ҳамма нарсадан кўра адолатни яхши кўради”.

Чехов “Хизмат ишлари билан” ҳикоясида маънисиз ва маърифатсиз ишлардан безиб кетса-да, “бу дунёда ёлгон билан яшаб бўлмайди” деб ҳисоблайдиган эътиқоди баланд кекса деҳқон образини тасвирлайди.

Шундай экан, Чехов асарларидаги ҳақиқатпарастлик заминига муаллиф шахсиятига хос бўлган чуқур халқона миллий хусусиятлар сингиб кетганлигини сезиш қийин эмас.

Агар Чехов ҳақиқатнинг кучига қаттиқ ишонмаганда ва ҳар қандай ёлгонга қарши муросасиз курашмаганда ҳеч қачон бу қадар дадил, шафқатсиз даражада ҳаққоний асарларини яратолмас ва ўз даврининг энг буюк реалист ёзувчиси бўла олмас эди...

“Замондошлар” (Москва, 1962 й.)

китобидан қисқартириб олинди.

“Ватан ила миллатни асранг”

Буюк саркарда, машхур давлат арбоби, йирик маърифатпарвар Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ташвиқ ва тарғиб қилишда, қадриятларимизни, тарихий ўтмишни халқ онгига сингдиришда Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Ориповнинг амалий ва ижодий хизматлари каттадир. Мустақиллик кенг йўл очиб бергандан кейин машхур шоиримизнинг бу борадаги ижодий фаолияти янада жўш урди.

Айниқса, Амир Темурга бағишланган “Соҳибқирон” драматик достони шоир ижодидагина эмас, балки миллий драматургиямизда воқеа бўлди.

Маълумки, тарихий пьесалар ёзиш жуда масъулиятли ва мураккаб иш. Ижодкор ўтмишга чуқур ва ҳар томонлама саёҳат қилиши, ундан ҳозирги замон учун сабоқ бўладиган жиҳатларни синчковлик билан қидириб топиши, уларга бадиий либос бичиши даркор.

Бу қийинчиликлар туфайли жаҳон драматургиясида ҳам, миллий сахна санъатида ҳам тарихий мавзуда камдан-кам баркамол асарлар дунёга келган. Ўзбек драматургияси мисолида, адабиёт тарихида қолган учта тарихий пьесани алоҳида эътироф этиш мумкин. Булар Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий”, Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна”, Мақсуд Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” асарларидир. Булар қаторига Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” шеърий драмасини қўшсак адолатдан бўлади.

Шуни дадил айтиш керакки, Амир Темур хусусидаги драмалар ичида пухта чиққани, диққатга сазовор бўлгани Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” идир. Бу асар, аввало, гўзал шеърий шаклда ёзилгани билан ажралиб туради. Бадиий пишиқлиги гўзал тили жиҳатидан ҳам бошқа драмалардан жиддий фарқ қилади.

Маълумки, шўро даврида Амир Темур шафқатсиз босқинчи ҳукмдор сифатида талқин қилиб келинган эди. Абдулла Орипов эса бундай нотўғри қарашларга зарба бериб, Амир Темурнинг қиёфасини, турли соҳалардаги фаолиятини ўз давридаги ҳаёт ҳақиқатларига мос ҳолда ифодалайди.

Агарда шоир ижодини кўздан кечирсак, унда халқнинг фахри ва ифтихори бўлган Амир Темурга чексиз муҳаббати, эҳтироми кўзга ташланади. Шоир бу улуғ зотнинг ҳаққоний сиймосини халққа баркамол ҳолда кўрсатиб бериш учун катта меҳнат қилган.

Абдулла Орипов “Улуғ ғоялар улуғ инсонларни вояга етказди» (“Халқ сўзи”, 1996, 17 октябр) мақола-суҳбатида шундай деган эди:..” У киши жадди юлдузлар туркуми кийик шаклига кирган вақтда туғилган. Бу ҳолат саккиз юз йилда бир марта рўй берар экан... Аммо бобомизга парвардигор буюк истеъдод берган ва айни пайтда у кишининг елкасига буюк бир тарихий юмуш ҳам юклаган”.

Хўш, бу “буюк бир тарихий юмуш” нимадан иборат? Шу жиҳатдан “Соҳибқирон” асарини кўздан кечирайлик. “Халқ сўзи” газетасининг таҳририяти томонидан берилган изоҳда шундай дейилган: “Буюк шахслар ҳақида асар яратиш учун ижодкор ҳам ўз қаҳрамонига муносиб бўлиши керак”.

Асарда Амир Темур дастлаб кўз олдимизда буюк саркарда, давлат арбоби сифатида намоён бўлади.

Маълумки, дунёда кўп жаҳонгирлар ўтган. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси тарқоқ улусни Амир Темурдек юксакликка кўтара олмаган, уни адолат билан бошқара олмаган.

Амир Темурга қадар Туркистон замини Чингиз авлодлари зулми остида ҳароб бўлган эди. Аҳолиси оч-яланғоч, ночор аҳволда қолганди.

Пьесада Амир Темур ўз юртини босқинчилардан озод этганлиги, Самарқанддан бошлаб, барча турк элатларини бирлаштириб, буюк давлат тузганлиги аниқ ва равшан тасвирланган.

“Ер юзида енгилмас бир салтанат туздик, қовуштирдик бошларини не-не халқларнинг, Самарқанднинг қутлуғ номи бизни ҳар қайда қўллаб турди, йўллаб турди ғалаба томон...” (Абдулла Орипов “Соҳибқирон”, Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 100-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олиниб, бетлари қавс ичида кўрсатилади).

Муаллиф тарихдан энг муҳим фактларни, воқеаларни ажратиб олади, шу йўл билан бадий-ижодий ниятини рўёбга чиқаради. Шунинг учун у Амир Темур ҳаётига доир барча тафсилотларга тўхталиб ўтирмасдан уларнинг натижасини, самарасини таҳлил қилиш билан чекланади. Масалан, тарихда катта роль ўйнаган Олтин Ўрда хони бўлмиш Тўхтамиш хусусида: *“Тўхтамишнинг Урдасини чилпарчин қилдик”,* деб ёздаи (41). Шу каби Ҳиндистоннинг пойтахтини ҳам фатҳ айлагани, Кавказ халқларини ҳам озод қилганлиги ҳақида ихчам бадий шаклда сўз юритади. Булар ҳаммаси Амир Темурнинг мамлакатларни забт этишга ундаган асл сабабларни ва соҳибқирон сиймосини тўла очиб беришга хизмат қилади.

Шеърый драманинг диққат марказида, айниқса, икки ҳукмдор — Амир Ҳусайн билан Боязид туради. Асар орқали уларнинг қилмишлари билан танишамиз, фикру тафаккуримиз орқали таҳлил қиламиз.

Амир Ҳусайн Амир Темурнинг қайноғаси, унинг синглиси Ўлжой Туркон соҳибқироннинг завжаси. Шу билан бирга Амир Ҳусайн оламдан ўтганидан кейин, унинг беваси Сароймулкхоним (Бибихоним)ни ҳам ўз никоҳига олади.

Амир Темур билан амир Ҳусайнни дастлабки даврларда алоқалари жуда яхши бўлган. Икки ҳоким бирга ўсишган, бирлашиб жангга киришган. Айниқса, Сирдарёнинг бўйларида жангда ҳамда сарбадорлар билан курашда ҳамдард бўлишган. Ҳокимиятни қўлга олган Амир Ҳусайн Амир Темурни вазир лавозимида қўйишида ҳам катта маъно бор.

Асардаги илк воқеалар асосан уч шахс атрофида ривожланиб боради. Дастлаб Амир Темур, Амир Ҳусайн ҳамда Ўлжой Турконлар ўртасида кечган тўқнашувларга дуч келамиз. Ўртадаги зиддиятни ҳал этиш Амир Темурга ҳам қийин, шароит оғир. Амир Ҳусайн кўп сотқинликлар қилади. У Темурга содиқ бўлиб қолишга, хиёнат қилмасликка ўртага каломуллони қўйиб, неча марталаб қасам ичган бўлса ҳам ўзининг жирканч ҳунаридан — хоинликдан воз кеча олмади. Амир Темурни жанглардаги ютуқлари Амир Ҳусайнни ич-ичидан эзарди, қалбини емирарди. Ҳасад ўти алангасида қоврулар эди. Унинг бу иллоти Амир Темурга эрта аён бўлган: *“Сенинг бобонг.... Аслида Ҳасад! Ҳасад! Ҳасад!... Оёқ-қўлинг боғлаб келган ҳасаддир”* (14). Амир Темурнинг тузмоқчи бўлган қудратли салтанатини бир ёнга қараб тортган, иложи бўлган жойда оёғини чалишга уринган ҳасадгўй Амир Ҳусайн қиёфаси ҳаётий лавҳаларда очилиб боради.

Нима учун у бор кучини Амир Темурга қарши қаратди? Бунинг сабабининг ҳам муаллиф тарихан тўғри асослаб беради.

“Омад мандан юзини ўгирди. Йўқса сенинг тожу тахтинг бўларди менда!” (14). Асарда ҳасад қанчалик даҳшатли иллат эканлигини воқеалар оқимида, қаҳрамон фаолияти орқали таҳлил қилиниши сюжет йўналишини кучайтириб, бадийликни оширади.

Энг даҳшатлиси Амир Темурни ўлдириш мақсадида алоҳида заҳарли ўқни унинг юрагига отишга тайёрлаганлигидир.

Амир Ҳусайннинг қаерга оёғи етса, ўша ерда талончилик, азоб-уқубат, норозилик, парокандалик келиб чиқади. У Самарқанд аҳлига оғир солиқлар солиб, халқни азоб-уқубатга қўяди, фиғонини кўкка кўтаради.

Бу ҳол асарда жуда тўғри баҳоланади. *“Беҳуда қон тўкканларинг бир карра бўлса эл-юртни талаганинг ўн карра бўлди”* (20-21). Унинг очкўзлиги, фирибгарлиги, маккорлиги, инсофсизлигини очадиган яна бир детал асарга ўринли киритилган. Ўз синглисига ҳады қилган тилла тақинчоқларни қайтариб олиши — уни тубан ва назари паст кимса сифатида гавдалантиради. Муаллиф Амир Ҳусайннинг жирканч қиёфасини ҳаққоний ёритишга эришади.

Эрига қаратилган заҳарли ўққа Ўлжой Туркон ўзини қалқон қилиб гуноҳини ювгандай, жуфти ҳалоли олдида акасининг айби учун яна бир карра узр сўрагандай бўлади. У камон ўқини кўксидан суғуриб олиб: *“Бу — Темур учун”* *“Йўқ, бу — мен учун”* деб жонидан кечади. Мана шу таъсирли кўринишда қахрамоннинг гўзал ички олами теран очилади.

Абдулла Орипов тарих ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш учун жиддий изланиш йўлидан борган.

Асарга шу йўсинда ёндашиш Йилдирим Боязид билар Амир Темур тўқнашувлари ҳамда турк султонининг қисматини тасвирлашда ҳам давом этади.

Муаллиф бу икки улкан саркарданинг маҳорабасига доир тарих ҳақиқатларини бадиий акс эттирган ҳолда *“Соҳибқирон”* асарига олиб кирар экан, асосий диққатини ҳар доим қахрамонларининг қисматлари орқали ёритишга катта аҳамият беради. Амир Темурнинг Боязидга инсоний муносабати, қуйидаги мисраларда ёрқин акс этган:

*“Боязидга лекин атай тегмадик, валлоҳ
Файридинлар устимиздан кулмасин дедик.
Икки тилдош,
Икки диндош битта турк қавми
Олишсалар,
Талашсалар номус эмасми?”* (41)

Амир Темурнинг бутун фаолияти шу ниятига амал қилишга, уни рўёбга чиқаришга қаратилган. Бу фикрни тасдиқлаш ва ривожлантириш учун муаллиф икки султон тўқнашувига катта эътибор беради. Икки хил дунёқараш, икки хил мақсад, турлича муносабатларнинг зиддияти асарда балқиб туради. Бу ўринда муаллиф позицияси ҳам яққол кўзга ташланади.

Аввалам бор, Амир Темур Боязидга қарши урушга мажбуран киришади.

“Рум султони чорладими жанг майдонига, Боражаскмиз!” (46)

Амир Темур Боязидни асир туширганда, унинг нодонлиги туфайли уруш бошланганлигини, бунга уни гиж-гижлаганлар сабаб бўлганлигини таъкидлаб, ҳақиқатни унинг онгига сингдиришга ҳаракат қилади, хатоларини англаб олишга имкон туғдиради.

Амир Темур ўз нуқсонини ҳам айтиб, улар устидан бошқаларнинг кулишга асоси борлигини тан олишда катта маъно яширин.

“Кулган экан иккимизнинг устимиздан ҳам” (71).

Икки мусулмон, икки туркий қавминини бир-бирига қарши гиж-гижлаганлар кимлар?

*“Туркийларнинг икки шоҳин гиж-гижлаб қўйиб
Уруштириш кимга зарур бўлганини ўйла.
Оврупонинг найрангига лаққа учдигу”.* (73)

Бундан кимга фойда? Буни ҳам “нотавон сўқир”га Амир Темур астойдил уқтиради. *“Икки қўчқор уришиб, заифлашса, “ғолиб чиқар гиж-гижлаган зот”* (74) дейди. Айни замонда у енгилган ҳукмдорга муруват нурларини сочади, уни эъзозлайди, илтимосларининг барини бажо келтиради. Султонни катта лавозимда қолдиради, ўғилларининг барчасига Румнинг вилоятларини бўлиб беради.

Хўш, нима сабабдан Амир Темур енгилган султонга бу қадар мурувват кўрсатади? Бунга муаллиф шундай жавоб беради:

“Билъакс, сени муҳофаза қилурман Султон, Турк элининг ноаҳиллик тарихига Сен тирик тимсол сифатида яшаб юргайсан, ҳурматинг ҳам шу қадарли бўлади, кўрқма”. (74)

Амир Темурнинг энг катта хизмати ўз мамлакатига тинчлик, осойишталик, тартиб ўрнатгани, уни кўркам, гўзал юртга айлантирганидир. Саркарда қаерни забт этган бўлса, уларнинг бойликларини эл-юрт ободлигига сарф қилади. У қонуний равишда: “Бизни ким эканимизни билмоқчи бўлганлар, қурган иморатимизга боқсинлар”, деб айтишга ҳақли эди.

Абдулла Орипов бу сўзлар моҳиятини ўзига хос ҳолда китобхонлар, томошабинларга етказди.

“Агар кимки шубҳа қилса шавкатимизга, Оқ саройни бориб кўрсинг!...”

*Замонлар ўтар,
Иморатим маҳобатин кўрган авлодлар
Бузган эмас, қурган десин Темур бобомиз!” (35)*

Амир Темур улкан ютуқларга, ғалабаларга, муваффақиятларга қандай эришди? Бу саволга ҳам асардан асосли жавоб топамиз.

Дастлаб, шунга айтиш керакки, у адолат билан иш тутган. Адолат ҳукмдорнинг қуроли, байроғига айланган. “Куч – адолатда” деган сўзларни узугининг кўзига ёздиргани ҳам бежиз эмас. Абдулла Орипов қаҳрамони номидан шундай дейди:

*“Мен шеъримни ўчмас қилиб шамширга ўйдим.
У битикнинг мазмуни шул:
“Куч – адолатда!””. (10)*

Соҳибқирон бу сўзларни шиорга айлантириб олган. У қилган ҳар бир ишида, босган қадамида адолатни кўзлаган.

Амир Темурнинг умр фалсафаси, ҳаёти ва фаолиятининг асл моҳияти куйидагича ўз аксини топган:

*“Тинчлик билан ҳал бўлса гар бирор муаммо,
Ҳеч кимсага
Ўзингизча қурол кўтарманг.
Биронта шоҳ ўз элига ўтказса зулм
Адолатнинг қиличини баланд кўтариб,
Янчинг уни!..
Ҳамма учун баб-баровар бўлсин Адолат!” (32)*

Амир Темур бу эътиқодга ўзи тўла равишда амал қилган.

Амир Темур, айниқса чет мамлакатлар билан бўлган муносабатларда адолат байроғини баланд тутишда, сиёсий-иқтисодий, маданий алоқаларни шу заминда ривожлантириш йўлида, турли мамлакатлар ўртасида алоқаларни шу заминда ривожлантириш йўлида қатъий турди, – турли мамлакатлар ўртасида дўстликни рўёбга чиқариш ва мустаҳкамлаш учун астойдил ҳаракат қилди.

Абдулла Орипов юқоридаги мақоласида: “Соҳибқироннинг саркардалиқда, сиёсатда, маърифатда бунчалик катта муваффақиятларга эришишнинг сабабларидан бири – ул зот ҳозирнинг ибораси билан айтганда, беҳад байналмилалчи бўлганлар”, – деб ёзиши бежиз эмас.

Ҳақиқатан соҳибқирон кўшинларида турли миллат вакиллари бўлгани, ҳукмдорлар билан дипломатик қоидаларни сақлашидан ташқари элчиларнинг ҳурмат-иззатини юқори кўйгани эътиборга лойиқ. Темурнинг туб мақсади – “Ҳамкор бўсин Оврупога улўф Осие” (81) шиорини амалга ошириш.

Кўп мамлакатларга мактублар юбориб, уларни ҳамкорликка, биродарликка даъват этиши, савдо-сотик ишларини йўлга қўйиши, ҳар бир соҳада дўстона

алоқаларни мустаҳкамлашга чорлаши ҳам бу ниятни амалга ошириш учун қилинган тadbирлар эди.

Драматик дostonнинг муҳим ўринларидан бири Темурнинг элчилар билан олиб борган суҳбатларидир.

Бу суҳбатларда Амир Темур элчиларини яхши-ёмонга ажратмаган. Уларга адолат нуқтаи назаридан ёндашган. Ким қандай эканлигини яшириб ўтирмаган, бор гапни юзларига очиқ айтган. Бу ўринда ҳам адолат ҳукмронлик қилган.

Амир Темур, айниқса Испания элчиси Клавихога кўп илтифотлар кўрсатган. Ҳукмдор уни қадрлаб, ўз биродари деб ҳисоблаган. Мурувватларини ундан аямаган. Шу сабабли унинг ташрифи Темурга қувонч бахш этган. Клавихонинг қирол номидан гўзал альбом тухфа этиши Темурнинг кўнглини тоғдай кўтаради.

Муаллиф ҳар бир саҳифада Амир Темурнинг олижаноб фазилатларини очиб боради.

У *“Мен ҳам Темур деб аталмиш оддий бир банда”* (43) деб эътироф этади. Драмада ана шу нуқталарни турли ҳаётий тўқнашувлар, зиддиятлар, қалб ғалаёнлари орқали тасвирланиши шоирнинг улкан ютуғидир. Амир Темур аёлларга муносабатида ҳам ўз улуғворлигини сақлаб қолган. Айниқса, Бибиҳоним билан юракдан суҳбатлар, дил дардларини ўртоқлашув саҳналари таъсирли чиққан.

Амир Темур эл-юртда ҳам, лашкарлари орасида ҳам тартиб-интизом ўрнатишга қаттиқ ҳаракат қилди. У заррача ўзбошимчаликларга йўл қўймаган, агарда бирор жойда узилиш бўлса, дарҳол олдини олган. Зобитларнинг ўз вақтида маошларини беришга, озиқ-овқат билан таъминлашга катта аҳамият берган. Аскарларнинг хизматларига қараб унвонларини одиллик билан кўтариб турган. Ҳақсизликка зудлик билан чек қўйган.

*“Сиз аскардан аямангиз молу дунёни,
Суюрғатмиш беринг унга,
Унвонлар беринг”* (31).

У забт этилган мамлакатлардан олиб келинган молу дунё — бойликларни аҳолини ва қўшинини руҳлантириш, уни иқтисодий ва маънавий жиҳатдан қувватлаб туриш учун сарф қилган.

*“Не орттирсам барчасини лашкарлариму
Мамлакатим манфаати учун сарфладим”.* (79)

Бу ҳол эса лашкарларни сардорга садоқатли бўлишга, жангларда мардона курашишга илҳомлантирган. Ўз навбатида фуқаро ҳам уни ҳар доим қўллаб-қувватлаган.

Асарда қайта-қайта таъкидланишича, Амир Темур ўзининг ҳаёт йўлини тўғри баҳолайди.

*“Эвоҳ, мени авлодларим ким деб эслашур?!
Урушқоқ бир жаҳонгирми ё ҳақ посбони?
Не бўлса ҳам яшадим мен чигал даврда,
Ўлдирмасанг ўлдирурлар, тинчгина қўймас”.* (117)

Шу сабабдан ҳам соҳибқироннинг Хитойга ҳужум қилмоқчи бўлиб, чеккан изтиробларини муаллиф қисқа, аммо таъсирли ҳолатда акс эттиришга муваффақ бўлган: “Тунни бўйи вужудимда сездим бир оғриқ”. (122)

Абдулла Орипов қаҳрамонининг Хитойга ҳужуми арафасида Аҳмад Яссавий руҳи билан учрашиш олдидан чеккан азобларини ифодалаб, ўқувчи ва томошабинларнинг қалбларини ларзага солади.

Улуғ ҳукмдор билан атоқли шоирнинг мажозий тўқнашуви драматик дostonдаги энг зўр саҳифалардан биридир. Бу ерда ҳар икки буюк шахснинг ички олами ёрқин очилади.

Асарнинг ютуқларидан яна бири Темурнинг маърифатга, поэзияга, илм-фанга ҳомийлигини очиб берилишидир.

Темурнинг “фахр этурман мен халқимнинг санъати билан” деган сўзлари қалбини очиб беришга яхши хизмат қилган.

Амир Темур давлат хизматларини бажариш, уларни тўғри, ҳаққоний ҳал қилиш калити илмда деб билади. Унинг фикрича, илм эгаллаган султон ҳаётда қоқилмасдан иш юргизади.

*“Ҳар қандайин салтанатнинг обрўси эса
Тайин бўлгай илм бирлан,
Маърифат бирлан”. (33)*

Шу сабабдан Амир Темур ҳар бир олимни кўз қорачиғидай сақлаганини, илмий ишларига кенг йўл очиб берганлигини Ибн Арабшоҳ мисолида яққол кўриш мумкин. Аввало ҳукмдор олимнинг ҳар бир гапига ҳурмат билан қарабини, унинг сўзларига ишонишини билдиради. Темур “асли шомлик” бўлган олим Ибн Арабшоҳни Самарқандга асир қилиб олиб келишларига қарамасдан мурувват кўрсатади, уни фан соҳасида балоғатга етиши учун ёрдам қўлини чўзади.

Бундан олимнинг миннатдорчилиги, мамнунлиги, Темурнинг етти иқлим меъморлари, муҳандисларини Самарқандда жам қилиб ййиғиши уни ларзага соларди. Шу билан бирга Ибн Арабшоҳнинг ички дардлари ҳам, унинг ўз юртини соғинишлари ҳам Темурга бефарқ эмас. У олимга танбеҳ бериш билан ҳамдардлик билдириши олимга бўлган ҳурматининг нишонасидир.

Лекин Темур ўз фарзандлари, невараларини кенг ва ҳар томонлама билим олишга, илму фанда ер юзини забт этишга чорлайди.

Мустақил Ўзбекистонда Амир Темур қилган улғу ишлар давом этаётганлигини кўриб турибмиз.

Темур ҳаётдаги ҳар бир ҳодисага диққат билан қараган. Арзимаган нарсага, дўппини оламан деб каллани олишга асло йўл қўймасликни лозим топган.

*“Товонига кирса агар чақиртиканак.
Аламидан экинзорни пайҳон қилсинми?”. (132)*

Катта маънога эга бўлган, қандай зўр гап. Ноҳақ ҳукм софдил инсонни майиб қилади, уни гўрга элтади. Шунинг учун ҳукм чиқаришда ёки бирор ишни амалга оширишда шошма-шошарликка йўл қўймаслик керак. Бунда инсон билиб-билмасдан ўзини ўтга ташлаши мумкин. “Нодон дўстингдан ақлли душман афзал” деган халқ нақли бекорга тўқилмаган. Темур юқоридаги гапи билан келгуси авлодларни ҳам огоҳлантираётгандай бўляпти.

Асар охирида келтирилган Амир Темурнинг қуйидаги васияти худди дастурамалдай жаранглайди:

*“Сиз миллатнинг дардларига дармон бўлингиз,
Йўқсулларни асло бойлар зулмига берманг”. (136)*

Темур амалдорлар миллатнинг талабларини кўз қорачиғидай сақлаши, камбағал, фуқароларни порахўрларга, фирибгарларга, ўғриларга қарам қилиб қўймаслиги лозимлигини қайд қилиб ўтган. Бундай васият бизнинг қалбимизда яшаб, фаолиятимизнинг йўлланмаси бўлиб қолишга ҳақли.

*“Орангизга сира-сира тушмасин нифоқ,
Умр бўйи ҳазар қилинг мунофиқлардан.
Болаларим, хоинлардан бўлинг эҳтиёт,
Инсон зоти кўп нарсага чидайди, аммо
Гар адолат поймол бўлса — тоқат қилолмас.
Адолат ва озодликни муқаддас билинг,
Йўлдошингиз бўлсин доим ақлу тажриба,
Ҳар кимларнинг қутқусига дафъатан учманг”. (137)*

Бу монолог янги замон руҳи билан тўла суғорилган. Темурнинг бу сўзлари мазмуни ҳозирги кунларимизда ўз ифодасини топмоқда.

Президент Ислом Каримовнинг “Инсон ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди” деган сўзлари Темур васиятининг қанчалик умрбоқий — долзарб эканини исботлаб турибди.

Бу ҳаёт йўлланмасини муқаддас билиб, ҳамиша уларнинг қадрига етиб, иш қилмоғимиз лозим деган хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади.

Асарда авлодларга қаратилган Темурнинг нидоси диққатга сазовор:

*“Агар менинг гапларимга содиқ қолсангиз,
Иншооллоҳ, бошингизга тош тушмагайдир”. (137)*

Яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, асар тилининг ширадорлиги, бадиий жиҳатдан гўзаллиги унга катта жозиба бағишлаган. Айниқса, ундаги шоирона ўхшатишларни ўқиб лаззатланамиз.

Масалан, Амир Темур Бибихоним қурдирган масжидни таърифлар экан, шундай лутф қилади:

*“Безаклари хуснингиздан нусхадир гўё,
Ҳайбатю салобати Маликага хос”. (103).*

Невараларининг аҳиллиги, дўстона муносабатидан мамнун бўлган Амир Темур:

*“Ана, икки Мирзо билан келди малика
Бамисоли қўш юлдузни етаклаган ой”, —*

дейди. Гап Улуғбек билан Пирмуҳаммад устида кетаётир.

Шу ўринда мазкур асарнинг Академик Миллий театр сахналаштирган «Соҳибқирон» спектакли режиссура ва актёрлар ижроси жиҳатидан ҳали қиёмига етмаганини ҳам айтиб ўтиш керак. Ҳозирги ҳолатда бу спектакль театр санъати олдига қўйиладиган юксак талаблар даражасига кўтарилган деб бўлмайди. Лекин, афсуски, томошабин ёзилган асар (пьеса)нинг бадииятини кўп ҳолларда спектакль таассуроти билан баҳолашга мойилдир.

“Соҳибқирон” асарининг ғоявий йўналиши, моҳияти, чуқур мазмуни, асосий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари “Ватан ила миллатни” (138) асрашга қаратилган. Драматик дostonдан қизил ип каби ўтган ёруғ нур ҳам мана шунда.

*Ҳафиз АБДУСАМАТОВ,
филология фанлари доктори*

Аҳмад ЭРЖИЛАСУН

ТУРКИЯ

Баҳоуддин Қорақўчнинг кабутарлари

Турк шоири Баҳоуддин Қорақўчнинг “Қуёшга учмоқ истайман” шеърий китобини ўқиб...

Баҳоуддин Қорақўчнинг шеърияти жуда кенг қирралидир. Оташнафас турк шоирининг шеърлари на маконга, на замонга сиғади. Афсонавий бир қуш мисоли замонларни ва маконларни писанд қилмай учиб юради.

Шаклга, шаклнинг қолипларига сиғмайди Қорақўч: у ўзани бўйлаб секин оқиб бораётган дарё эмас; жўшиб тошаётган селга ўхшайди. Мисраларини тушуниб бўлмагани сингари, ундаги ибораларни забт этолмайсиз, қўлингиздан чиқиб, учиб кетиши тайин. Чунки ундаги иборалар қўзга ташланиб турган муносабатлар ичра сезилмайди. Ақлингиз ҳеч етмайдиган ва бугунгача ҳеч учрамаган маъно ташувчи сўзлар бир-бири билан боғланиб кетаверади. “Уйқуни емоқ, яшилликнинг вақт устидан қулиши, тупроқнинг қанот қоқиши, товушларнинг тоғларга ўрлаши, гулларнинг турлича гаплашуви, қузнинг қаноти, шеърларни қўйнига олмоқ” сингари ифодалар хилма-хил маъно касб этади шоир ижодида. Энг яхшиси бундай муносабатларни унинг ўзидан эшитайлик:

Тўшимга босаман бисмиллоҳ деб,
Миямда рақсга тушар
узун қанот калима — сўзлар.
Кўнглимнинг кўкраклари сут тўла
соғилмоқ истайди.
Шеър ва каломнинг гўзали —
болдан ширин калимадир.

Ҳар хил калима бор бу шеърда. Эски иборалар, янги жумлалар... Сўзга, калимага нисбатан хассослик билан ёндашади Қорақўч. Агар шеърига бирор янгилик қўшадиган бўлса, бирор оҳанг яратгудек бўлса, бир иборадан қайта-қайта фойдаланади. Унинг сарҳад билмас қалами, тўғрироғи ёзув машинаси шакл-шамойилга сиғмайдиган шеъри, ва албатта, иборалар борасида ҳам чегара билмайдиган ҳамда бой, тўла жумлалар дунёси билан бизга рўбарў бўлади. Хусусан, «Гуриллаб ёнгувчи, парвозланувчи, фусункор, ҳассос, от-улов, асфальтлаш, бало, туёқ, ялдо кечаси, қадим, ишлаб чиқарувчи, шеърстон, ҳошиядаги битик, башанг кийинмоқ...» сингари сўзлар учрайди шоир шеърларида. Яхшиси, Қорақўч шеърига мурожаат қилайлик:

Баҳоуддин ҚОРАҚЎЧ 1935 йилда Туркиянинг Элбистон (Мараш вилояти) шаҳрида туғилган. Анқарадаги Ҳасанўғлон қишлоқ мактабини битирган. 1949 йилдан Қаҳрамон Марашда Соғлиқни сақлаш маъмури бўлиб ишлаган. 1982 йилда истеъфога чиқди. “Шеърият наслимга муҳрланган қисматдир” — деган шоир ижодини сас, соз, ранг ва чизгилар уйғунлигида тасаввур қилади. Шоир “Тўлиной” деган журнал чиқарган. Шеъриятда янги оқим вакили. Шоирнинг “Мавсумлар” (1962), “Сайр” (1973), “Замон бир оқ кўшиқдир” (1974), “Севги турналари” (1975), “Ой шуъласи кўп чечак” (1983), “Қор саси (1983), “Илк ёзда” (1984), “Бир жуфт оқ бургут” (1986), “Манзил” (1991), “Узоқлар ҳақида кўшиқ” (1991), “Қуёшга учмоқ истайман” (1993), “Шеър қарздор бўлган бола” (1993), “Оқ тилак” (1995), “Қуёшдан нарида” (1995) шеърий китоблари нашр қилинган.

Сафарларнинг энг қутлуғи
 Қомуслар бойлигича теран ўйламоқ
 ва жуда кам калима билан
 қамрай олмақ кўпроқ нарсани.
 калималарнинг ҳаққини бермай,
 Калималарни палаҳмон тошидай
 бўшлиққа иргитиш,
 ҳаром қилиш асли ул калимани.

Шу тариқа Қорақўч мана шундай бой калима дунёси билан ва олдиндан рад этиб бўлмайдиган тушунча ила минг бир рангда услублар яратади. Унинг шеърияти тилимиз услубидан келгуси замонлар услубига қанот қоқаётганга ўхшайди.

На сабо фариштаси бор эди,
 на-да қуш тилини билган Сулаймон.
 Барча юлдузлар мовий эди,
 қушлар мовийди,
 бир олгин кукунийди
 бутун осумон...

мисраларида бунёдкорлик достони услубини;

Йўл бориб тақаларди ниҳоят Қоф тоғига,
 нафасимиз бўғиларди,
 кўз чиқарди қинидан.
 Қофдан Қофга ҳукмфармо
 девлар ҳайқириғида
 учқур бир юлдуз каби
 семурғ этарди парвоз...

мисраларида эртақларимизнинг руҳини ҳис этган ҳолда қуйидаги сатрлар билан бутунлай олисларга, коинот оламига ўтгандай бўламыз:

Мен юлдузлар чўпони эдим,
 кўлга сингди найимнинг саси..
 Бу космик фазоларда
 ишқ юрак алангаси...

Энг кўп қанотни, парвоз қилишни ва айниқса, кабутарни севади Қорақўч; у кабулар бўлиб парвоз қилишни истайди. Унинг макон ва замонда айланиб юрган шеъри учун энг уйғун рамз кабулардир. Устига-устак кабуларнинг афсоналар орқали бизгача етиб келган рамзий қудрати унинг ифодасини акс эттирувчи шеърятдир. Ҳожи Бектош ҳам кабулар қиёфасига кирмаганмиди? Қорақўч ҳам Ҳожи Бектошнинг ажлоди бўлган афсунгарга ўхшаб кабулар қанотида замонни ва маконни ошиб ўта олади. Сеҳрли бир кабулардир унинг мингани; қудуқдан тортиб олиб, қуёшга қараб учириб кетади. Кабулар баъзан турна, баъзан семурғга айланади. Оппоқ бир турна бўлиб ватан осмонида учиб юради. «Ҳар ой шуъласида бир оқ Турнаман мен» дейди шоир юрт мадҳига бағишланган шеърида. Қорақўч бир оқ турна бўлиб, самолардан ватанига нигоҳ ташлайди. Юксаклардан қарагани учун уфқлар жуда кенг бўлиб кўринади шоир кўзига. Гўё ерни кўраётган, уфқларни кўраётган Қорақўч эмас, чинакам бир қушга ўхшайди. Нимруд тоғи узра учиб бораркан, у шундай сайрайди:

Нега текис эмас тоғнинг тепаси?
 Жавоб берсин шаршара саси..
 Йўнувчилар йўғ-у, йўнилганлар бор,
 Қондан найзалар-ла кун янги туғар.

* * *

Кун ботаркан чордона қурдим чўққига,
Салом бердим, тизза урдим чўққига.

* * *

Тўриқ айғир каби кишнаркан қуёш,
Кўз қисди Фиротга мендаги оташ...

Аммо осмонда учиб юрган турна, «кенг қанот ёйган бургут» фақат ернинг ўзигагина қарамайди; кеча-кундуз тинимсиз ҳаракатда, сайру саёҳатда бўлган шоир сингари «созини ойнинг елкасига осиб» кенгликларда сузаркан, юлдуз тўла самоларга ҳам қараб қўяди:

Кўкда порлаб турган юлдузлар борди,
Кўнглим ҳар юлдуздан бир гул узарди.

Нимрудда, Фиротда, Урфада, Ағрида, Эржиесда, Шардоғида, Эгидир кўлида, Улудағда, Эдирнада, Ускупта, Истанбулда айланиб юради шоир қушимиз; Сапанжа кўли ёнидан учиб ўтаркан унинг кўнгли кўлга тушади:

Қуёшда Сапанжа бир соф кумушди,
Кўнглим бир толадай шу кўлга тушди.

Кўнё, Қайсари, Чорух, Бинбуға... Торослар... Юксакларда айланиши, бургут мисол парвоз қилиши туфайли шоир қушимиз тоғларга бошқача шайдо, чўққиларга ўзгача мафтун бўлиб боқади. Табиатни, майсазор яйловларни, гулларни, бўрию бошқа жониворларни унутган, шаҳарнинг талотумига ва хаёлот уммонига фарқ бўлган одам табиатни қайтадан кашф қилгандай бўлади, табиатнинг ўзига айланади Қорақўч шеърларида. Лекин унда бутун бир дунё мавжуд; тоғларда эмин-эркин юрган жонивор ҳурриятнинг, самовий кенгликларда чегара нималигини билмайдиган қуш ҳудуд кенглигининг рамзи бўлса, шаҳарнинг ўтиб бўлмас тиқилинчлиги тутқунликнинг, руҳ маҳдудлигининг рамзидир. Бундай шеърларни ўқир экансиз, бир қиёмат-қойим ичидагидек ҳис қиласиз ўзингизни; гавжум оломон ва ғала-ғовурлардан бошингиз ғовлаб кетади, кўзингиз тинади. Қиру адирларнинг чегара билмас бу фарзанди гўё шаҳарда ҳам тартиб, қонун-қоида истайдиганга ўхшайди. Аслида унинг хоҳиш-истаги чексизликдир, ҳудудсизликдир; шаҳарнинг ғала-ғовурию талотумлари унинг чексизлик туйғусини бўғаётир, кўнглини зада қилаётир; у бутун дунёга, бутун коинотга кўнгил очмоқ истайди ва шаҳарни бунга тўсиқ деб билади, чунки у қанча кенг бўлмасин, уфқлари жуда тор. «Менга сиғар икки жаҳон» деган Насимий каби у ҳам «икки қўлим коинотга чирмашади» дейди.

Шоирнинг «Осиё» шеъри бир дoston, коинот ҳақида лирик қасидадир. Унда шоир оламнинг пайдо бўлиши ҳақида жўшқин ҳикоя қилади. Бироқ Қорақўч маълум нарсани такрорлаш билан чекланмайди; у бутунлай янгича фикр юритади:

На ўлим бор эди, на зулм, на ёлғон,
На-да ахлат босган атроф-муҳитлар,
Ер юзи Рабби яратгандай бокира эди.

Осиё бир «пайғамбар тупроғи», бир маънавият, маданият, тамаддун бешиги эди.

Бир кун лозазориман, бир кун гулистониман мен...
Бир кун бисотларини кийиб, отига минган,
Билагига лочин кўндирган яхши бир овчи,
Бир кун баҳористон, мангу шеъристонман мен.

Дoston, афсона, эртақ... Адабиётнинг табиат узра фарзандлари, шакл ва жисмининг, чизги ва рангнинг чекланган ўлчовларидан сидрилиб чиқиб табиат

устиди қанот қоққан адабий жанрлардир. Инсоният ҳамиша ўз чегаралари ва ўлчовларини бузиб ўтиб, нариги томонларга ҳам етмоқ истайди. У жисми билан бўлмаса ҳам, руҳи ва онги ҳамда сўзи билан олис-олисларга етишга интилди ва етиб олди. Эҳтимол, у ўша олислардан, нариги томонлардан келгандир ва у ёқларни яхши билар. Фақат ўз бадани, жисми-жонини нариги томонларга олиб ўтолмасди. Руҳини ва сўзини эса ўша олисларга етказишни эплади, амалга оширди. Айнан эртак ва дoston ўша нариги томонларга етиб олишнинг асрларга, минг йилларга юклаган умумлашмаси, менингча, адабий жанрларнинг чўққиларидир. Чўққиларда юрган Қорақўчнинг ҳам дostonдан, афсонадан, эртакдан узоқ бўлмаслигини тушуниш қийин эмас. Ҳарҳолда, одамзод бугунги кунда нариги томонларга олиб борадиган бошқа йўллар ахтараяпти. У билим ёрдамида бошқа дунёларга етиб олиш, дунёнинг сарҳадларини очишни истайди. Эртакдан билимлар дунёсига элтувчи калитни топиш учун изланади инсон боласи. Қорақўч ана шундай муаммо, орзу устиди бош қотиради, изланади. Баъзан орзуларни жонлантиради.

Чизаяпман бир куш расмини.
Кўк бағрига кўрсаткич бармоғим билан
Шоирлигим юрагимда турибди,
Моҳир овчи деб ўйлади куш мени...

Баъзан уларнинг соясига жон бахш этади:

Кўланкамдан пайдо бўлар бир овчи,
Елкасида милтиқ, ўлжа излар у.

Баъзи пайтларда у фазоларда айланади:

Бир думли юлузга урилиб кетдим,
Тошлар тешиб ўтди ичу тошимдан.
Йўлимдан адашдим, чизикдан чиқдим,
Ҳушим учиб кетди бошимдан.

Қорақўч чизгиларини, сояларини жонлантириб ҳам, фазода айланиб юрганини, дoston ва эртак замонларига учганини ҳам иборалар тили ва шеъри билан амалга оширади. Шоир бунини ўзига хос тили билан, ўзига хос услуби, шу тилда ва услубда яратган шеъри билан бажаради. Унинг учун турк тили ва шеър ўзига хос ўринга эга. У «ҳайқиради тоғларга қараб» ва «тоғлар у билан турк тилида сўзлашади», фақат тоғлар эмас, «шамоллар, сувлар, гуллар, юлдузлар у билан туркча гаплашади...»

Ҳа, Қорақўч бир олтин қидирувчи. Лекин у фақат олтин қидирувчигина эмас. У чинакамига тил заргари ҳамдир. Баъзан гавҳарларини қумлар орасига яширса ҳам унда қанчадан-қанча сайқалланган жавоҳирлар мавжуд. Ойни, кўёшни, тоғни, дала-даштни, кечаю кундузни шоир бизга бир жавоҳир ҳолида тақдим этади. Ва у сўзи билан, шеъри билан ўзини ҳам, бизларни ҳам ҳадсиз-ҳудудсиз ҳаёлот оламига олиб киради. Ўйлаймизки, шоир шеърларини мутолаа қилган азиз журналхонлар ҳам шоир кабуларлари билан биргаликда ҳаёлот дунёсига парвоз қиладилар.

*Туркчадан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси*

Дўстлик карвонлари

Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. Ф.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 2007.

Соҳибқирон Амир Темур ўзининг буюк салтанатини яратганидан кейин шухрати оламга кенг танилгани маълум. Айниқса, турк султони Елдириим Боязид бир ҳамла билан мағлуб этилгач, Оврўпадаги барча йирик давлатларнинг раҳбарлари Соҳибқирон ҳузурига элчиларини йўллаб, дипломатик алоқалар ўрнатишга шошилганлар. Амир Темурнинг ўзи ҳам Ғарб ҳукмдорлари билан муносабатларни яхшилаш ва ҳар икки томон учун фойдали бўлган савдо-сотик ишларини йўлга қўйишдан манфаатдор эди.

Бунинг учун Соҳибқирон Кастилия (Испания) қироли Генрих III, Франция қироли Шарл VI, Англия қироли Генрих IV саройига элчилар жўнатгани, ўзи ҳам бу давлатлардан юборилган йигирмадан ортиқ элчиларни қабул қилгани маълум. Бу ҳаракатлар турк султони Йилдириим Боязид билан тўқнашувдан олдин бошланганига эътибор берсак, Соҳибқирон бўлажак жанг пайтида Оврўпадаги қудратли давлатлар ўзини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашларини назарда тутгани ва бунга тўла эришгани ҳам равшан бўлади.

Маълумки, Амир Темур қўшинлари қатор музаффар юришлардан сўнг Яқин Шарқ ва Кичик Осиё сарҳадларида пайдо бўлгач, мазкур ҳудуддаги давлатлар жиддий хавф остида қолади. Жумладан, Миср султони Барқуқ (кейинчалик унинг ўғли Фараж), турк султони Боязид Йилдириим, Қайсари-Сивас ҳукмдори Қози Бурҳониддин ҳамда Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон иштирокида Амир Темурга қарши “Мудофаа иттифоқи” тузилади. Бу рақиблар ўртасида қуршовда қолиш хавфи эканини яхши билган саркарда ғарб давлатлари билан ҳамкорликда иш олиб боришдан ҳар жиҳатдан манфаатдор эди. Айни замонда Византия императори Мануэл II Палеолог, Генуя республикасининг бошлиғи ва Тарабзунд императори Амир Темурни Боязидга қарши тинимсиз гиж-гижлаб, урушга даъват этмоқда эдилар. Улар ҳарбий ҳаракатлар пайтида кемалар билан мадад кўрсатишга ваъда берган эдилар.

Ана шу ўзаро мақсадлар йўлидаги интилишлар туфайли ўрта асрлардаги буюк давлатлар ўртасида дўстлик карвонлари қатнови бошланган ва кўп йиллардан бери бутунлай унутилиб кетган Буюк Ипак йўли деярли қайта тикланган эди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, айни жанг бошланган кезларда Соҳибқирон ҳузурига Кастилия қироли томонидан юборилган элчилар – Пайо де Сато Майор ва Эрнан Санчес де Паласуэласлар бўлган. Улар оғир жанг манзараларини ўз кўзлари билан кўриб, мағрур турк султони қандай асир олинганига гувоҳ бўлганлар.

Энг муҳими шуки, Амир Темур ҳузурига келган элчилар кейинчалик ўз хотираларини ёзиб қолдирганлар. Бугунги кунда Соҳибқиронни ўз кўзи билан кўрган замондошлари ёзган хотиралар, эсдаликлар илм аҳли томонидан эъзозлаб ўрганилмоқда ва нашр этилмоқда. Жумладан, испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо, Ибн Арабшоҳ, Султонни архиепископи Иоанн, Ибн Халдун, Иоанн Шильтбергерлар ёзиб қолдирган хотиралар ниҳоятда қимматли манбалар сифатида эъзозланади. Улар жуда кўп тилларга таржима этилди. Олимларнинг маълумотларига қараганда, Амир Темур фаолиятига доир Оврўпа тилларида 500 дан зиёд, шарқ тилларида эса мингдан зиёд жиддий асарлар босилиб чиққан.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда йирик француз олими Люсьен Кэрениннинг “Амир Темур салтанати”, турк олими Исмоил Аканиннинг “Амир Темур давлати”, рус олими ва ёзувчиси Владимир Череванскийнинг “Амир Темур” тарихий романи, инглиз адибаси Хилда Хукхэмнинг “Соҳибқирон юлдузи” (рус ва ўзбек тилларида) ҳужжатли қиссаси, Иоанн Шильтбергернинг “Саёҳатнома”си (рус тилида) сингари ўнлаб асарлар босилиб чиқди. Кўплаб Шарқ манбалари нашр қилинди. Бу қутлуғ анъана ҳар йили муносиб давом эттирилиб, Соҳибқирон ҳақидаги илмий ва бадиий асарлар мунтазам нашрдан чиқиб тургани қувонарли ҳодисадир.

Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи томонидан эълон қилинган “Амир Темур Европа элчилари нигоҳида” номли йирик тўплам ҳам ана шу эзгу ишларнинг давомидир. Унга Амир Темур билан бевосита мулоқотда бўлган испан элчиси Гонсалес Руи де Клавихонинг “Буюк Амир Темур” деб номланган саёҳат кундалиги ва Султония архиепископи Иоанннинг “Амир Темур саройи ҳақида” хотиралари киритилган. Бу ноёб эсдаликлар асл нусхалардан – испан ва француз тилларидан таржима қилингани (таржимонлар Улугбек Жўраев ва Баҳодир Эрматов) китобнинг қимматли фазилатидир. Нашрга таниқли ҳуқуқшунос олим, профессор Акмал Саидов муҳаррирлик қилган, у мазкур ишга катта ихлос билан ёндашганини алоҳида қайд этиб ўтиш керак. Буни тўпламга ёзилган ихчам, аммо мазмундор сўзбоши очиқ кўрсатиб турибди.

Олим Клавихо хотираларининг илмий ва бадиий қиммати сақланиб қолган икки ноёб қўлёзмаси ҳамда жаҳон тилларига қилинган таржималари (инглиз, француз, рус, турк, япон, форс тилларида) ҳақида ҳам мукамал маълумотлар келтиради. Айниқса, унинг юртимизга Клавиходан олдин Кастилиядан келган биринчи элчи Хуан Эскамилонинг йўл хотиралари ва Амир Темур ҳузурда кўрганлари ёзилган ҳисоботномаси Мадриддаги Қироллик музейида сақланаётгани ҳақида Носир Муҳаммадиев мақоласига таяниб берган маълумотлари, Соҳибқирон Кастилияга юборган элчи Муҳаммад Кешийнинг шахси ҳақидаги мулоҳазалари ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Олим Муҳаммад Кешийнинг нисбаси Оврўпа манбаларида “Муҳаммад Қози” тарзида келтирилгани сабабини шундай изоҳлайди: “Кеш” сўзининг “қоз”га айланиб қолиши масаласига келсак, буни Оврўпа тилларининг ўзига хос талаффуз талаби билан ҳам изоҳлаш ўринлидир. Масалан, ҳатто Руи Гонсалес де Клавихонинг ўзи ҳам баъзан тарихий шахслар ва жойлар номини турлича ишлатган. У Тўхтамиш номини бир ўринда – Тотамих, бошқа жойда Керамих, яна бир ўринда – Тетанис деса, Табриз шаҳри номини Торис, Турис, Таурис тарзида қўллайди” (5-бет). Кўрамизки, олим бошқа тилга хос талаффуз қоидалари тарихий номларнинг ўзгаришига сабаб бўлиши мумкинлигини тўғри изоҳлаган.

Китобдаги ҳар икки хотира маромига етказиб равон таржима қилинганини, таржимонлар бу борада маълум маҳоратга эгаллигини ҳам мамнуният билан таъкидлаш керак. Айниқса, испан элчиси Клавихо асарига келтирилган жуда кўп тарихий шахсларнинг исми, жуғрофий жой номлари, юқорида айтилганидек, нотўғ-

ри ёзилиб кетган эди. Бу ҳол Иоанн хотираларида ҳам сезилади. Таржимонлар бу борада тўғри йўл тутадилар, тарихий шахслар ва жуғрофий номларни шарқона шаклда аслига мос ҳолда ишлатадилар.

Клавихо ҳам, Иоанн ҳам ўз даврининг доно, фозил кишиси сифатида ўз асарларида жуда кўп тарихий, жуғрофий атамаларни ўрни-ўрни билан ўша йиллардаги билимлар савиясига, олам ҳақидаги тасаввурларига монанд ҳолда акс эттириш орқали жуда кўп воқеаларни қизиқарли баён этадилар. Айниқса, Клавихо ўз саёҳатининг бошидан охиригача кўрган-кечирганлари, йўл машаққатлари, Амир Темур салтанатига хос тартиб-интизомлар, мансабдорлар, мутасадди шахсларнинг ўз вазифасига катта масъулият билан қарashi, Соҳибқироннинг фарзандлари, хотинлари, набиралари, саройдаги урф-одатлар, анъаналар, Самарқанддаги тарихий обидалар ҳақида батафсил сўз юритади. У Амир Темурнинг инсоний фазилатлари, феъл-атвори, давлат раҳбари сифатидаги тадбиркорлиги ҳақида кўпдан-кўп қизиқарли маълумотлар келтиради. Ҳар доим масалага ҳолис ёндашишга ҳаракат қилган сайёҳ-элчи Соҳибқироннинг номини тўғри талаффуз этиш лозимлигини таъкидлайди. “Темурнинг асли исми, биз айтганимиздек, Таморлон эмас, балки... Темурбекдир. Чунки Темурбек уларнинг тилида “Темор подшо”, подшо эса... бек” дегани, Таморлон тескари, яъни таҳқирлаш маъносини англатади. Темурбек бир вақтлар жангда яраланган ва ўнг оёғи билан қўлининг икки бармоғи шикастланган эди” (75-бет).

Муаллиф Соҳибқиронга катта эҳтиром кўрсатиб ҳамма жойда Темурбек деб ишлатади. Бу ҳолат таржимада тўғри акс этган. Аммо шу ўринда нозик бир нуқтани ҳам айтиб ўтиш керак. Клавихо айрим сохта афсоналар, нотўғри маълумотларга учиб, Амир Темур ёшлигида қўй ўғирлагани бориб, ярадор бўлган эди деб қайд қилади.¹ Таржимон турли мулоҳазаларга бориб, мазкур жумлани ташлаб кетади. Бизнингча, ҳеч бўлмаганда бу ҳақда изоҳ бериш лозим эди. Сабаби, кейинчалик Оврўпода кенг тарқалган юқоридаги нотўғри фикр айнан Клавихо асаридан бошланганини унутиш мумкин эмас. Русча нашрда эса айни шу ўринга изоҳ берилиб, Амир Темур амир Ҳусайн бошчилигида Сейистонда жанг қилган чоғида қўли ва оёғидан яралангани тўғри кўрсатиб ўтилган. Илмда ҳар доим ана шундай ҳолис йўл тутилгани маъқул.

¹ Бу ҳақда асарнинг русча таржимасига қаранг: Клавихо. “Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура” (1403–1406). И.С.Мирокова таржимаси. М., “Наука”, 1990, 69-бет.

Юқорида айрим ғарб ҳукмдорлари Амир Темурни Султон Боязидга қарши гиж-гижлаганини айтган эдик. Донишманд Клавихо бу хусусда сўзлар экан, ана шу майда ҳукмдорлар оғир жанг пайтида Соҳибқиронга хиёнат қилиб, “ваъдаларини бажариш ўрнига, аксинча, турклар тарафига ўтиб, мағлуб туркларни ўз юртига қайтишига йўл очди ҳамда қочқин туркларни ўз кемаларида Туркиядан Грецияга ташиди”, деб ёзади. Тарихга бундай ҳолис ёндаша олгани учун биз — авлодлар элчи Клавиходан ҳар қанча миннатдор бўлсак арзийди.

Мана шу дил сўзларини Султония архиепископи Иоанн шаънига ҳам бемалол айтиш лозим. Бу руҳоний авлиёнинг мулоҳазалари ёнига замонавий шарқшунос Люсьен Кэрен шарҳлари қўшиб эълон қилинган китобнинг яна бир қимматли жиҳати эканини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Шу ўринда яна бир истакни айтиб ўтиш керак. Биз мазкур таржималарни асл манба билан қиёслаш имконига эга эмасмиз. Аммо бу вазифани айнан асл манба асосида амалга оширилган русча таржима орқали қисман бажариш мумкин. Ўзбекча ва русча таржима матнлари қиёс-

лаб кўрилганда, ўзбекчада айрим ўринлар ташлаб кетилгани, асл манбага анча “эркин” ёндашилгани сезилди. Шунингдек, русча нашрнинг илмий қимматини оширган изоҳлар, шарҳлар, кўрсаткичлар тушириб қолдирилгани ҳам ўзини унчалик оқламайди, деб ҳисоблаймиз. Албатта, ҳозирги иқтисодий шароитда бунинг сабабини тушуниш мумкин. Лекин мўътабар тарихий нашрлар изоҳ ва шарҳларсиз босилса, унинг илмий қиммати ва савияси бир даража пасайиб кетиши аниқ. Бу масъулиятли нуқта ҳар доим ноширларимизнинг ҳам диққат марказида туриши зарур.

Мазкур тақризимизни китоб аввалида келтирилган қўйидаги жумлалар билан яқунлашни лозим топдик: “Ушбу китоб миллатимиз ва юртимиз довуғини оламга ёйиш борасидаги улкан хизматлари учун Соҳибқирон бобомизга ворисларининг ҳурмати ва эҳтироми белгисидир. Бу нашр, ўз навбатида, Ўзбекистон билан Франция, Испания ва умуман, Оврўпа давлатлари ўртасида тобора ривожланиб бораётган маданият ва илмий алоқаларни янада кенгайтиришга хизмат қилишига ишончимиз комил”.

*Улуғбек АБДУЛЛАЕВ,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институтининг катта ўқитувчиси*

Чарльз ВИЛЬЯМС
Ажал нафаси

Роман

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Уйнинг олдига келиб тўхтадик.

– Чиқинглар, – деб буюрдим.

Зинапоя билан пешайвонга кўтарилдик. Маделина Батлер тамбани олаётган овозини эшитдим, келаётганимизни деразадан туриб кўрган бўлса керак. Эшик очилди, уйга аввал қиз, унинг кетидан укаси, охирида мен кирдим. Эътиборни сусайтириб қўйибман. Сал бўлмаса ниятларига етарди.

Йигит бақриб ўзини ичкари урди. Қиз бўлса мени ташқарида қолдириб, эшикни ёпиб олишига бир баҳя қолди. Сўнги дақиқада оёғимни ичкари қўйиб эшикка тирадим ухонага кириб олдим. Хонимча гандираклар бориб йиқилиб тушди. Унга қоқилиб кетиб мен ҳам йиқилаёздим.

Йигит Маделинага ёпишиб кетди. Иккаласи ерга ағанаб тушишди. Йигит уни икки қўли билан ҳиқилдоғидан ушлаб бўға бошлади. Маделина индамай қаршилиқ кўрсатар, йигит эса ваҳшиёна қичқирарди.

Мен тўппончамни чиқариб йигитни тургазиб қўйдим. У Маделинага ёпишиб олганди, башарасига тарсаки тортиб юбордим. Йигит калласини олиб қочиб, Маделинани қўйиб юборди-да, менга тикилди. Мен унга яна тарсаки тортдим. Бу сафар ўзимнинг қўлим оғриб қолди. Йигит ўрнидан туриб қаёққа йиқилишни билмай гандираклар бошлади. Ушлаб олиб яна устма-уст мушт туширдим.

Маделина ўрнидан турди. Унинг сочлари тўзиб кетган, кўзлари ўтдай ёнарди. Кейин олдимга келиб тўппончани олиш учун ёнимни титкилай бошлади. Ниятини сезиб нари итардим.

– Ақлингизни йиғиб олинг, – дедим. – Ўтиринг.

Афтидан, у гапимни эшитмади. Шундан кейин қўлидан ушлаб стол ёнида турган стулга куч билан ўтқаздим. Икки опа-ука гўдаиб турар, укаси йўталар, қиз бўлса, ранги докадай оқариб кетган, кўзлари ёнарди.

– Сизлар ҳам ҳув анув ерга ўтиринглар, – уйнинг нариги бурчагини кўрсатдим. – Сизларни уриб қўлимни майиб қилиш ниятим йўқ. Энди тўппончани ишга соламан.

Йигитнинг лаблари қалтирар, кўзларидан ёш оқарди.

– Ўлдираман уни, – такрорлади. – Ўлдираман.

– Ўпкангизни босиб олинг, – деб дўқ урдим ва стулга ўтиришини буюрдим.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Улар ўтиришди.

Ўзим эса, улар билан Маделина ўртасига стул қўйиб ўтириб олдим.

Ўзимни сал орқага ташлаб, тўппончани тиззамга қўйдим-да, сигарет тутатдим.

Бир зум хонага нафас олса эшитиладиган даражада жимлик чўкди. Кейин сукунатни хонимчанинг овози бузди.

У стол четини шундай куч билан чангаллаб олдики, тирноқлари теккан жойнинг атрофи оқариб қолди. Бўйин томирлари ирғиб кетган, овози ўтдай вишиллаб чиқарди. Унинг гапирган гапларидан биттаси менга янгилик бўлди.

Хонимча тинимсиз бидирларди. Маделина унга ҳам қизиқсиниб, ҳам бир уюм ахлатга қарагандай жирканиб кирарди. У нафас олиш учун гапларини тутатгандан кейин Маделина:

— Сиз исқирт, митти каламушсиз, — деди.

Хонимча энди гапирмас, индамай менга тикилиб турарди, кейин мендан:

— Буни нима қилмоқчисиз? — деб сўради.

Мен индамадим.

— Менга тўппончангизни беринг, — ялинди у. — Фақат беш сониягина. Мана бу фирибгарни отиб ташлай. Кейин қайтариб бераман. Мени ўлдиришингиз ё полиция қўлига топширишингиз мумкин, илтимос қиламан, уни отиб ташлашимга рухсат беринг.

— Ўзингизни босиб олинг, — дедим, — бўлмаса қорнингиз оғриб қолади.

— Уни нима қилмоқчисиз?

Маделина Батлер сигарет чекар ва тутун орасидан бизга назар ташлаб турарди. Йигит эса, бошини қуйи солганча индамай ўтирарди.

— Бу аёл сизга қанча тўлайди?

— Ким айтди сизга уни менга пул беради деб?

— Албатта, тўлайди. Бўлмаса, шу аёл деб шунча азоб чекмаган бўлардингиз.

— Унга қўнглим борлиги учун олиб юрибман.

— Қанча беради?

— Етар, — дедим мен. — Бунинг баҳосини барибир англаб етолмайсиз.

Хонимча укасига ўгирилди.

— Эшитаяпсанми, Жек? Мана бу ифлос фоҳиша гапларимизни ҳатто эшитмаяптиям. Шунча вақтдан буён гапиравериб жағимиз оғриб кетди, унинг бўлса парвойигаям келмаяпти.

— Бас қилинг! — овозимни кўтардим.

— У сени аҳмоқ қилган, бундан кейин ҳам аҳмоқ қилаверади, сен бўлсанг ҳеч вақосиз икки қўлингни бурнингга тикиб қолаверасан.

— Жағингни ёп!

Лекин хонимча гапдан тўхтамади.

— Нима учун ақлинг борида этагингни ёпмаяпсан, нималар бўлганини нега тушунмаяпсан? Наҳотки шунча гаплардан кейин ҳам уни чин дилдан яхши кўрсанг! Бу ифлос жонингга тегмадимми?

Башарасига тарсаки тортиб юборардим-у, у гапдан тўхтади. Хонада яна шундай сукунат содир бўлдики, ташқаридаги қушларнинг қанот қоққан овозини эшитиш мумкин эди.

Соатга қарадим. Бирдан ўтибди. Оқшом чўкиши билан йўлга тушишимиз мумкин эди. Демак, мана бу уч кимса олишиб кетмаслигини пойлаб, яна олти соатлар чамаси ўтиришим керак.

Мен чарчадим. Үттиз соат кўзимни юммадим. Яна олдинда бутун бир кеча-кундуз бор. Мен қўлга тушмасдан Маунт-Темплга қайтиб, уйга кира олармиканмиз ёки йўқми деб ўйлай бошладим. Кўчада бегона машинада сезиб қолиб тўхтатишлари даргумон. Лекин уйга кириш — бу бошқа масала. Эҳтимол, уйни кузатаётган бўлишлари ҳам мумкин.

Ўрнимдан туриб, омборхона эшигига ишора қилдим.

— Бу ёққа юринлар, — деб буюрдим.

Опа-ука ёнимдан ўтишаркан, бир нимани кутган катта мушуклардай кўзларини менга қадашди. Улар яшикка ўтиришди, мен олдиларида туриб уларга қарадим.

— Шу ерда ўтирсангиз, сизларга балоям урмайди. Кетаётганимизда овоз бераман. Агар омборхонадан чиқиб яна миссис Батлерга ҳужум қилсангиз, жонингиздан умидингизни узаверинг. Энди қараб ўтирмайман. Сизлардан бошқа ҳам ишларим кўп.

— Сизнинг ўрнингизда мен бўлганимда пулга сотилмаган бўлардим.

— Нима учун?

— Сиз унга эга бўлолмайсиз.

— Бу ёғини менга қўйиб бер.

Хонимча ўйланқираб менга қаради, кейин тўсатдан кулиб юборди. Бу заҳарханда кулги эди.

— Гапларимни ёдингизда тутинг. Ким билан ош-қатиқ бўлаётганингизни ҳали англаб етмагансиз, шекилли. Хаёлимга бир кулгили фикр келиб қолди. Жуда кулгили.

— Қанақа фикр экан?

— Бу ердан чиқиб кета оласизми-йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Барибир бирингиз бирингизни ўлдирасиз.

Мен индамай омборхона эшигини ёпдим. Кейин стулга ўтириб сигарета тутатдим. Маделина ҳам ўтирди.

— Ётиб, озгина мизғиб олсангиз бўларди, — дедим.

— Ҳозир кун жуда иссиқ, — эътироз билдирди у.

— Ўзингиз биласиз. Лекин бугун кечаси ухлашингизга кўзим етмаяпти.

Маделина эътиборсизлик билан кулиб қўйди.

— Орқага қайтиб кетишдан чўчимаяпсизми? — сўради.

— Йўқ, — дедим. — Ўша ерга борамиз.

— Сиз учун аҳамиятли нарса пул экан-да?

— Билмайман, — дедим. — Киссамда бир чақа ҳам йўқ.

— Пул қўлга киритилгандан кейин бахтли бўлсангиз керак деб ўйлайман. Дарвоқе, сиз ўзи аслида кимсиз, исмингиз нима, ҳалига довр миқ этиб оғиз очмадингиз.

— Дарҳақиқат, — қўшилдим унга. — Бу ҳақда гапиришни умуман, эсдан чиқариб қўйибман.

Вақт жуда секинлик билан ўта бошлади. Уй қизиб кетган.

Ўтирган жойимда кўзим кетиб қолибди. Кўзимни очсам, омборхона эшиги қия очиқ. У ердан хонимча мўралаб турарди.

— Йўқолинг, — деган эдим, эшик шартта ёпилди.

Мисс Батлер уйнинг атрофини сал бўлса ҳам кузатиб турди. Мабодо йўлга чиқишга уринсак, эҳтимол, бизни ҳибсга олишар ё отиб ташлашар деган хавотирда эдим.

Нихоят қуёш ботиб, кўчага қоронғи туша бошлади. Мен ўрнимдан турдим. Маделина қўлидаги сигаретани кукун тўла кулдонга ташлаб, менга қаради.

– Халатингизни кийинг, – дедим. – Йўлга тушиш вақти келди.

– Нима қилишимни ҳам билмай қолдим, – деди у.

Калламга бир фикр келди.

– Нима дейсиз, манави хонимчанинг кўйлаги сизга тўғри келармикан?

– Билмадим. Лекин мен унинг кўйлагига оёғимниям артмайман.

– Яхши, – дедим. – Бир гап-да, энди. Агар уйга киролсак, боргандан кейин кийиниб оласиз.

Мен омборхонага келиб эшикни очдим.

– Вақт бўлди, – дедим.

Улар чиқишди. Мен олд эшикни очиб, Маделинани чиқардим. Чиққанимиздан кейин калитни унга бердим-да, эшикни қулфлашни буюрдим. Эшик қулфлангандан кейин калитни олиб, хонимча билан Жекка имо қилдим.

– Ҳозирча шу ерда тура турасизлар. Биз жўнаб кетгандан кейин бошингиз оққан томонга кетаверасиз. Қўрқмасангиз, калитсиз юрғиза олсангиз, анави «Кадиллак»дан фойдаланишингиз мумкин.

– Ҳали сиз билан ҳисоб-китоб қиламиз, – дўқ қилди Жек. – Сизларни топиб оламан.

– Телефон дафтарчасидан топишингиз мумкин мени, – деб Маделинани машинага ўтқаздим.

Кўл қирғоғидаги ёғоч кўприкдан ўтаётиб эшикнинг калитини машина ойнасидан сувга ташлаб юбордим. Кўзгудан орқага қараб хавотир бўларли нарсани сезмадим. Дарахтларнинг остига қоронғи тушиб қолибди.

Чироқни ёқиб, ўрмондан ўтиб кетдик.

Олдинда магазинлар ва бензин қуйиш шоҳобчасининг чироқлари кўрина бошлади.

– Ҳозир катта йўлга чиқамиз. Эҳтимол, бизга полиция патрулининг машиналари йўлиқар. Лекин улар бизга эътибор қилишмайди. Қўрқманг, кўчадан кўринмайсиз.

– Мендан хавотир олмасангиз ҳам бўлаверади, – жавоб берди Маделина.

Йўл четидаги бутазорлар ичига «Кадиллак»нинг калитини отиб юбордим. Орадан бир-икки дақиқа ўтиб, катта йўлга бурилдик. Бу ёғига юрагимга ғулғула туша бошлади.

Машинани жуда эҳтиётлик билан ҳайдаб борардим. Тезликни соатига етмиш ё саксон километрдан оширмасдим. Йўлимизда учраган биринчи шаҳарга етганда айланиб ўтиш учун машинани катта йўлдан ёмон ёритилган кўчага бурдим. Бир оз ўтиб у ёқ-бу ёққа икки марта буриб, яна катта йўлга чиқиб олдим. Энди секин, соатига 50 километрдан ҳайдай бошладим.

Маделинанинг ғойиб бўлганини полиция илғаганига 12 соат бўлди. Маделина уйига яна қайтиб келадиган аҳмоқ эмас деб ҳеч ким кутмаган эди. Лекин барибир уйни жуда бўлмаганда йўлига бўлса ҳам битта ёки бир нечта одам кузатиб турган бўлиши керак. Қизиқ, лекин у қаерда турганикин? Уйнинг олдидами ё орқасидами? Балки ичидадир.

Машина моторининг товуши эшитилмасин, фаранинг ёруғи тушмасин деб машинани уйдан анча нарида тўхтатсак ҳам бўлади. Лекин қочишга тўғри келиб қолса, жуда узоққа қўйиш ҳам хавфли эди.

– Уйингизга олиб борадиган кўча ортда қолди ё бундан бошқа кўча ҳам борми? – деб сўрадим.

– Ҳа, бор, – жавоб берди у. – Кўрсатаман. У кўча ёритилмаган, чала қурилган иморатлардан иборат.

Маделина мана шу уйда катта бўлган эди. Мен у ўз уйига сўнгги бор қадам қўяётиб, нималарни ҳис қиларкин деб ўз-ўзимга савол бера бошладим. Агар ишимиз бароридан келса, бу уйни умрбод кўрмайди. Юрагида қандайдир туйғу сезармикин? Ахир эрининг мурдаси топилгани ҳақидаги хабар унчалик ҳам таъсир қилмади-ку.

– Эрингизнинг мурдасини қаердан топишлари мумкин эди? – Қизиқсиндим мен.

– Бу менга қоронғу.

– Билмайсизми ҳали? – ишонқирамай сўрадим.

– Қаердан биламан?

У бунга мутлақо эътибор қилмади.

– Ахир буни радиодан эшитган сиз, мен эмас-ку.

Нима дейишимни билмай қолдим. Унинг гапларига ишонишимга тўғри келди. Бу ишончли эшитиларди, ундан ташқари энди алдашдан маъни йўқ эди. Ҳатто у машинаси Диана Жеймснинг уйи олдидан топилганидан ҳам беҳабар эди. Калламда ғалати фикр ғужғон ўйнай бошлади. Ростданам эрини ўзи ўлдирганмикин? Ахир у менга 120 минг доллар бериш эвазига полициядан яширишим кераклигини тан олди-ку. Бошқа сабаб бўлганда бундай қилармиди?

– Мен сизчалик айёр эмас эканман, – дедим.

– Ростдан-а?

У сигарет тутатди, гугурт чўпининг ёриғи бир зум жозибали, лекин димоғдор чехрасини ёритиб юборди.

– Умуман айёрликни ўрнига қўёлмас экансиз. Лекин мен ҳам ноҳақлик қилмоқчи эмасман. Шу даврга қадар ўз ишингизни ўринлатиб бажардингиз. Фақат бир-иккита хатоликка йўл қўйдингиз.

– Қанақа хатолар экан?

– Биринчиси, анавиларнинг иккаласини ҳам гумдон қилишингиз керак эди. Улар сизнинг қанақалигингизни тасвирлаб бериши мумкин. Иккинчиси, уйга киришимиз мумкин бўлган калитни отиб юбордингиз. У машинанинг калити билан бирга эди.

– Энди бизга калитнинг ҳожати йўқ, – дедим. – Уйга ертўланинг деразасидан тушишимиз мумкин. Бошқа хатога келганда, улар полицияга мурожаат қилишдан кўрқишади.

– Ҳа, тўғри, лекин уларни полиция тутиб олса-чи?

– Бунга биз тайёр туришимиз керак.

– Бунинг ҳечам ҳожати йўқ.

– Эҳтимол. Лекин бу ишга қўл урган эканмиз, демак, уни қандай амалга оширишни ўзимга қўйиб беринг.

Маделина индамади.

Ҳар бир қадамимиз хатарли, лекин энди орқага қайтиш учун кеч эди.

ЎНИНЧИ БОБ

Биз Маделинанинг уйига яқинлашиб қолдик.

– Секинроқ ҳайданг, – деди у. – Ҳозир ўнг тарафда қабристон келади. Қабристонни ўтиб, чапга бурилинг.

– Шу заҳоти чирмовуқлар билан ўралган қабристонга кўзим тушди. Орқамиздан иккита машина етиб келди. Мен машинани тезлатиб, илгарилаб кетдим.

– Энди чапга бурилинг, – деди Маделина.

Бурилдим. Йўлга шағал тўкилган. Лекин йўлнинг чап томони бўйлаб сайхонлик кетган эди. Биз чироқлар ёритиб турган бир уйдан ўтдик. Кўчага бир ит чопиб чиқиб, ўчакишиб акиллаганча орқамиздан югурди. Асабим қўзий бошлади.

Нима жин уриб қайтиб келиб юрибмиз ўзи? Маделинани полиция қидириб юрган бўлса. Бизни тутиб олишса, нима бўлади? Эҳтимол, яшириниб ҳам олармиз, лекин бунинг фойдаси йўқ-ку. Полиция шаҳарнинг мана шу чеккасидаги кўчани ўраб олади-ю, қопқонга тушамиз-қўямиз. Лекин бошқа иложимиз ҳам йўқ — пўлат сандиқларнинг калитини олишимиз шарт, тамом-вассалом.

Туйқусдан калламга бир фикр келиб қолди.

— Ёнингизда пулингиз кўпми? Ё ҳамма пулингиз уйда қолганми? — деб сўрадим.

— Ҳа, — деб жавоб берди у, — сумкамда минг доллар бор.

— Жуда яхши, — дедим.

Нега бунчалик кўп пулни ёнида олиб юрганини сўраб ўтирмадим. Бунинг сабаби аниқ эди. У қачонлардир яшириниб юришини олдиндан сезган эди.

Мен ўнгга бурилиб, икки четига дарахт экилган кўчадан юқорилаб кетдим. Машинани аста ҳайдар эканман, ҳамма нарсани мўлжалга олиб борардим. Эҳтимол, қочишимга тўғри келар. Йўлнинг бу ёғида уйлар йўқ, йўл ҳам ёритилмаган. Йўлни мушук кесиб ўтди.

— Кўчани юқори волтли сим кесиб ўтган ердан кейинги уй меники.

Мен машинани тўхташиб, озгина орқага юргиздим-да, йўл четидаги шохлари эгилиб турган дарахт остида тўхтатдим, мотор билан фарани ўчирдим. Кейин кўзимиз қоронғиликка ўргансин деб машинанинг ичида бир муддат ўтирдик.

Эшикни аста очиб, ташқари чиқдик. Авваллари, футбол ўйинларидан олдин бўлганидек, ўзимни беҳузур сезиб, ҳарсиллаб тез-тез нафас ола бошладим. Тун дим. Ҳаво ғуборли эди.

Уйга яқин келганда мен яна оқ кўйлакни кийиб олдим. Лекин костюмининг остида кўйлак кўринмасди. Чўнтагимда тўппонча билан фонар турарди. Мен Маделинага қарардим. Унинг кийими кўзга ташланмас, фақат оёғидаги уй шиппагининг жияғи қоронғида яққол кўриниб турарди.

— Кетдик, — деб шивирладим.

Симёғочлари қорайиб кўриниб турган юқори кучланишли сим бўйлаб, қуриб битказилмаган уйларни ёқалаб ўтдик.

Орадан бир-икки дақиқа ўтиб, Маделинанинг уйи орқасидан ўтадиган кўчадан чиқдик. Биронта ҳам машина кўзга ташланмади.

Маделина енгимдан тортди.

— Уй нарироқда.

Биз йўлакдан чиқиб, кўча бўйлаб қия юра бошладик. Қаерга келиб қолганимизни энди англаб етдим. Толгул экилиб тўсиқ қилинган ерга келиб қолибмиз. Мен дарвозани очдим, ичкари кириб, толгуллар орасида тўхтадик.

— Мени шу ерда кутиб турунг, — деб шивирладим, — қарай-чи, бирон ерда машина турмаганмикин.

Маделина бошини қимирлатди, мен сайхонлик бўйлаб уй томон кетдим. Бурчакка, буталар ёнига келиб тўхтадим. Уй йўлагига олиб борадиган хиёбонни кўздан кечирдим. Машина кўринмади.

Мен товуш чиқармай уйни айланиб ўтиб, олд томонга келдим. Бу ерда ҳам машина йўқ эди. Ҳамма ерда ўлик сукунат ҳукмрон, фақат сайхонликнинг нариги томонидан элас-элас мусиқа товуши келарди. Бу қарши томондаги уйда бураб қўйилган радионинг овози бўлса керак.

Бир дақиқа қимир этмай ўйга толдим. Балки улар кўчада машинада ўтириб йўлакни кўриқлашаётгандир. Ё бўлмасам, биронтаси унинг ичида ўтирганмикин? Биз буни ҳам эътибордан соқит қилишимиз керакмас.

Мен ўгирилиб, аста орқа пешайвоннинг ёнидан ўтдим. Толгул тўсиғига яқин келганимда Маделинанинг шиппагидаги жиякни кўриб қолдим. У сайхонликдан ўйга қараб борарди. Бирдан қоронғилик бағрига синггандай, ҳаммаси бир зумда кўздан йўқолди.

Юрагим қинидан чиқиб кетай деб гурсиллаб урарди, жойимда қимирламай тураверардим. Кимдир орага кўшилган эди. Бўлиши мумкин эмас: ахир сайхонликда ҳеч ким йўқ эди-ку. Кейин яна унинг шиппагини кўриб қолдим, жувон ўша жойида турарди. Мен бирон кимса бормикин деб кўзимни қоронғиликка қададим. Лекин ҳеч ким кўринмади. Кейин оқ доғлар яна кўздан ғойиб бўлди. Кимдир биров орамизда юрарди.

Маделинани огоҳлантириш учун имкониятим йўқ эди. Бирдан қоч у ердан деб қичқиргим келди, лекин орадаги кимса унинг шиппагини кўриб қолиши мумкин эди. Бундан ташқари, у одам орқасида мен турганимни билмасди. Лабларим қуриб, асабларим ўйнай бошлади.

Мен иккисиниям ташлаб икки ҳатлаб дарвозадан ўтиб қочишим ва ундан кейин машинага етиб олишим ҳам мумкин эди.

Лекин кетишга журъат қилолмадим. Мақсадимга етишга бир баҳя қолганда ҳамма нарсадан воз кечишим мумкин эмасди. Кейин нафасимни ютиб, аста-аста яқинлашиб бора бошладим.

Ҳаммаси ана шундан кейин бошланди. Маделина мени кўрдими ё шитирлаган товушни эшитдими, ё қандайдир ички туйғу билан биров борлигини сездими:

– Мен шу ердман, – деб шивирлади.

Шу он бирдан кучли нур юзига тушиб, гавдасининг белидан юқорисини ёритиб юборди. У мендан худди ёритилган ҳайкал мисол тўрт метрлар нарида турарди. Мен чўнтагимдан тўппончамни чиқариб нотаниш кимсага ташландим. У ўзининг чўнтак фонари ёруғида аниқ кўриниб турарди. Мен тўппончам билан бошига қулочкашлаб солдим.

– Миссис Батлер, жойингизда қимирламай туринг, – дедим. – Сиз...

Нотаниш кимса ингради. Қўллари қалтираб, фонарини ўтлар устига ташлаб юборди. Кейин гандираклаб кулаб тушди. Югуриб бориб фонарни ўчирдим. Яна худди кўмир шахтасида тургандай зимистон оғушида қолдик.

Вужудимни кўрқув қамраб олди. Эҳтимол, уни жон-жаҳдим билан урган бўлсам керак. Қон томирини ушлаб кўрдим, қўлларим қалтирар, томири ураётганини яхши сезолмадим. Кейин қўлимни кўкрагига қўйдим, нафас олиши меъёрида эди.

Маделина менга энгашди.

– Мен буни сиз деб ўйлабман, – шивирлади у.

Индамадим. Энди уни нима қилиш керак? У ҳушидан кетган, лекин ҳадемай ҳушига келиб қолиши мумкин. Бу ерда қолдириб унинг ичига кириш, ўзини ўзи чоғга ташлашдай бир гап. Маделинанинг бир ўзини ўйга жўнатиб, ўзим буни кўриқлаб туришимдан бошқа илож йўқ. Лекин уйда яна биттаси турган бўлса-чи?

Вақт зиқ. Тезроқ нимадир қилиш керак.

Мен энгашиб, унинг тўппончасини ғилофидан суғуриб олдим-да, чакалак бўлиб ўсиб ётган толгуллар орасига отиб юбордим. Тўппончасини суғураётганимда қандайдир шиқирлаган овоз қулоғимга кирди, пайпаслаб қўлим белида осилиб турган темирга тегиб кетди. Қарасам, қўл кишани. Ечиб олдим.

– Шу ерда тура туринг, – шивирладим Маделинага.

Номаълум кимсани судраб толгул тўсиғи олдиға олиб бордим. Кейин ерга ўтқаздим. Энгашиб қўлларини орқасига қилдим-да, шиқирлатиб кишанни солдим. Чўнтагимдан дастрўмолимни олиб оғзига тикдим. Уриниб оғзидан рўмолчани чиқариб юбормасин деб галстугимни ечдим-да, бошини энгаги билан маҳкам ўраб боғлаб қўйдим. Эркак ҳалигача хушига келмаган эди. Кулоқ солсам, бир текисда хотиржам нафас оларди.

Маделинанинг олдиға қайтиб келиб, шивирладим:

– Бу ердан иложи борича тезроқ йўқолишимиз керак. Кийиниб ўтиришга вақтингиз йўқ. Зарур нарсалардан айримларини чамадонга солиб олинг.

Маделина бошини ирғади.

Мен ертўлага келиб сим тўрни, кейин деразани очиб, ичкари кирдим. Сўнгра Маделинанинг киришига ёрдамлашдим. Биз қоп-қоронғи ертўлага тушиб, жим кулоқ сола бошладик. Ертўла иссиқ ва дим эди, ўзимизнинг нафас олишимиздан бўлак ҳеч нима эшитилмасди.

– Пўлат сандиқларнинг калити қаерда? – шивирлаб сўрадим.

– Ошхонада.

– Кетдик.

Чўнтак фонаримни ёқиб, зинапоя томон юриб кетдик. Мен ўзимни қопқонга тушган сичқондай ҳис қилар эдим. Ошхонага кирдик. Фонарни ёқиб, кулоқ сола бошладим. Сукунат. Оёғимнинг учида юриб, бошқа бир эшикнинг олдиға бордим. Бирон нима кўзга ташланадими деб мўралаб, зимистон ошхонага тикилдим. Ҳеч нарса кўринмади.

Яна фонарни ёқдим.

– Қаерда? – деб сўрадим.

Маделина тирсагимдан тутиб, фонар ёруғида оқ жавон ортидаги жойни кўрсатди. У ерда миҳда ипга тизилган бир уюм калит осиглиқ турарди, унда автомашинанинг захира калити, ертўла ва чамадонларнинг калитлари ҳам бор бўлиб, улардан кўп йиллар фойдаланилмагани кўриниб турарди. Маделина бориб калитлар ичидан учтасини ажратиб олди-да, қолганини яна жойига осиб қўйди. Бу учта калитни кафтида очиқ ушлаганча менга бир муддат захархандалик билан совуқ назар ташлаб турди, кейин сумкасиға солди.

Мен уни қўлидан ушлаб, ошхонадан йўлакка олиб чиқдим. Кичик йўлақдан зинаға келиб, қўлиға чўнтак фонарини бериб:

– Шошилинг, – дедим. – Чамадонга бир нечта туфли ва қўйлагингизни солиб, тезда қайтиб чиқинг. Зудлик билан кетишимиз керак бу ердан.

Маделина фонар билан зинадан кўтарилаётганда орқасидан кузатиб турдим. Юқорига чиқиб бурчак томонга бурилди-ю, чироқ нури йўқолди. Вақт ўтиб боряпти. Дақиқалар бирин-кетин ўтиб борарди. Ниҳоят, юқорида ёруғ кўриниб, Маделина зинадан тушиб кела бошлади. Энди оёғига кўча туфлисини кийиб олган, қўлида чамадонча. Мен уни қўлтиғидан тутдим, ошхонадан ертўлага тушдик. Унинг пошналари бетон полда тақилларди. Ертўланинг дераза томонига қараб юра бошладик.

Деразанинг олдиға келган ҳам эдикки, у ерда кўрган нарсамдан эгим жимирлашиб кетди. Унинг қўлидан фонарни юлқиб олиб, ўчирдим. Қичқариб юбормасин деб бир қўлим билан жувоннинг оғзини ёпдим. Мен Маделинани деразаға қараб, титраб кетганини сездим.

Ташқарида дераза олдида чўнтак фонари ёниб турарди.

Нур ертўланинг биринчи деразасига тўғрилланган эди. Кейин чироқ нури сим тўрнинг ифлос ва ис босган ойналаридан юриб ўтиб, орқамиздаги деворга қадалиб туриб қолди. Маделина сал бошини ўгирди. Мен ҳам унинг оғзини юмиб турганча бунни кўрдим. Нур жойини ўзгартириб, биздан икки метр наридаги полга тушди. Кейин йўқолди.

Энтикиб нафас ола бошладим. Кейин уни қўлидан ушлаб, уйнинг ўртасидаги печнинг ёнига олиб келдим. Биз бирон ниманинг ортига яширинишимиз керак эди. Шу он фонар мен ойнасини синдирган деразани ёритди. Маделинани тортиб, печнинг орқасига ўтдим-у, эҳтиёткорлик билан бурчакдан қараб кузата бошладим. Нур ҳаммаёқни айланиб чиқа бошлади, кейин синган ойнанинг олдига келиб тўхтаб қолди. Мен Маделинанинг қўлини сиқдим. Агар у полиция бўлса, албатта, пастга тушади. Юлинган лентанинг ўрнини кўриб, бу ердан кимдир уйга кирганини сезади.

Симтўр, ундан кейин дераза очилди.

Биз қимирламай турардик. Фонар нури ертўланинг ичида айлана бошлади. Агар шу он қочиб қолсак, бизни сезади. У одам сакраб ертўлага тушган эди ҳамки, мувозанатини йўқотиб ағдарилиб кетди, чироқни ҳам ўчириб юборди. Мен бақа бўлиб қолдим: чироқ ёруғида кўзимга баланд пошнали туфли, нейлон пайпоқ кийган оёқлар кўринди. Полициячилар ҳеч қачон бунақа кийим киймасди.

Маделина Батлер титраб кетганини сезиб қолдим. Кейин у менга қаттиқроқ ёпишиб олди. Калламда юзлаб фикрлар гужғон ўйнардую, лекин аниқ бир тўхтамага келолмасдим.

Нима гаплигини тушуниб етганимда кеч бўлган эди.

Диана Жеймс ўрнидан туриб, фонарини қўлига олди. Тўсатдан Маделина мени қўйвордию печнинг ортидан чиқди. Мен уни тўхтатмоқчи бўлиб уриндим, лекин бу ҳаракатларнинг бари кутилмаганда ва тез содир бўлди. У чироқни олиб, Диананинг юзига қаратди.

— Ҳа, бу ўша, Синтия, — деди у, — Синтия, сени шу ёққача келадиган аҳмоқ деб сираям ўйламагандим.

Синтия? Лекин бу тўғрида ўйлаб ўтириш учун заррачаям вақтим йўқ эди. Бир зум чироқнинг ўткир нурида унга қарай олдим, холос. Диана чироқ нурида ўрнидан қалқиб турди. Унинг кўзлари катта-катта очилган, ўзи кўрқиб кетган эди. Гўё бир нима демоқчидай кўринди, лекин бир оғиз ҳам гапиришга улгура олмади.

Шу он костюмимнинг чўнтаги бўш эканини, Маделина бекорга пинжимга тикилмаганини сезиб қолдим. Улгурмаслигимни билсам ҳам унга ташландим. Маделина ўқ узди. Ўқ овози ҳатто аёллар пошнасининг овози ҳам қулоқни тешадиган мўъжаз бетон деворли хонада кучли акс садо берди. Унинг қўлидан ушлаганимча аёл иккинчи марта ўқ узишга улгурди. Қарсиллаган овоздан қулоғим тешилай деди.

Диана Жеймс гандираклаб кетиб кўкрагини чангалладию ерга кулаб тушди.

Бизни яна сукунат қамраб олди. Назаримда, сукунат ҳавосиз кенгликда қулоғимда гувиллагандек бўлди. Мен Маделинани маҳкам ушлаб олдим.

— Сиз... — шундай дедим-у, бошқа калима тилимга келмади.

Мен донг қотиб қолган эдим. Ўзимга келиб, уни дераза томон судрай бошладим.

– Мана тўппончангиз, – деди у.

Тўппончани нега қўлимга олганимни билмайман. Отиб юбордим, унинг деворга қарсиллаб урилиб ерга тушган овози қулоғимга кирди.

– Деразадан ташқарига чиқинг.

Маделина чўнтак фонаримни олиб ғойиб бўлди. Атроф зимистон. Қўлимни чўзгандим, ҳеч нимага илинмади. Бирдан чўнтагимда иккинчи фонар борлиги эсимга тушди. Олиб ёқмоқчи бўлгандим, шу он каллам ишлаб қолди. Энди бу ердан чиқиб, шаҳарда ҳеч кимнинг қўзига ташланмай қутулиб кетишнинг мингдан битта имконияти бор. Агар ҳозир чироқни ёқсам, бу имкониятдан ҳам маҳрум бўлишим тайин эди.

Пайпаслаб, деразани топдим. Эҳтимол, Маделина чиқиб кетгандир. Бирдан орқамдан ёруғ тушди. Ўгирилиб қарасам, Маделина.

– Ўчиринг чироқни!

Шу он нима қилмоқчи бўлаётганини сезиб қолдим. Бу энди бориб турган ақлсизлик эди.

Ёруғлик чироқдан тушмаётган эди. У кўмир солинган яшик ёнида турган бир уюм газета ва журналларни гугурт чақиб ёндираётган эди. Гижимланиб ётган газета лов этиб ёнди. Ўзимни ўша ёққа отдим. Маделина иккинчи газетани олиб парча-парча қилди-да, ёнаётган оловга ташлади. Мен уни итариб юбориб, оловни ўчира бошладим, лекин энди ўчиришнинг иложи йўқ эди.

Олов авж олиб шифтнинг ёғочларини ялай бошлади. Ўзимни орқага олдим.

– Ташқарига чиқинг! – дея қичқирдим унга.

Маделина ўзини дераза томонга урди. Орқасидан чиқдим. Бирдан бир нимага қоқилиб кетдим. Қарасам, Маделинанинг чамадончаси. Чамадончани кўтарганча орқасидан югурдим. Келиб, Маделинанинг деразадан чиқиб кетишига кўмаклашдим, изидан чамандончасини улоқтирдим. Кейин Диана Жеймснинг олдига келиб, чўккаладим, қўлини кўксига кўйдим. Ҳаётдан асар йўқ. У ўлган эди.

Мен деразадан чиқдим, иккаламиз кўкатлар устидан югуриб кетдик. Атроф сукунат, бирон-бир товуш эшитилмасди... Дарвозага келиб орқага ўгирилдим. Ертўланинг деразасидан олов тилларини чиқариб-чиқариб қўярди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Биз дарвозадан чиқиб, пастликка қараб югуриб кетдик. Юқори волтли электр симидан бурилганимизда шаҳарнинг қаеридадир сирена овозини эшитдик. Эҳтимол, биронта одам ўқ овозини эшитиб, полицияга хабар бергандир. Маделина ҳарсиллаб нафас оларди. У қоронғида қоқилиб йиқилди. Жаҳл билан қўлидан ушлаб турғаздим. Нега ҳам дунёга келган экан бу манжалақи, ёруғ дунёга келмасдан ўлиб кетса бўлмас эканми, деб кўйдим ичимда. Бутун ишнинг пачавасини чиқарди. Нима учун у билан ош-қатиқ бўлиб юрибман, ўзим ҳам тушунмасдим.

Шохлари қалин ўсиб ётган дарахт тагида қолдирилган машина томон апил-тапил келарканман, чўнтагимдан калитни олишга улгурдим. Етиб келиб, чамадонни машинанинг юкхонасига ташладиму моторни юрғиздим. Шу вақт Маделина нариги томондан келиб машинага ўтирди. Эшик очилганда машина ичидаги митти чироқ ёниб, ёпилганда ўчди. Мана шу қисқа муддат ичида шундай даҳшатли воқеалар содир бўлдики, асти қўяверасиз.

Кўлида сумкачаси йўқ, уйда қолдирган бўлиши керак. Биз қияликдан тушаётганимизда машинанинг филдираклари шағални гичирлатди. Мен бутун диққат-эътиборимни муюлишга қаратдим. Ҳа, у сумкачани олмаган. Хаёлим сумкада. Сўнги дақиқаларда ён кўчани кўриб қолдим у машинани бурдим. Машина сурилиб, шағал яна гичирлаб кетди. Бир амаллаб рулни тўғрилаб олдим.

Катта тош йўлга етиб келдик. Биронта ҳам машина кўзга ташланмасди. Мен тормоз бермасдан машинани катта йўлга бурдим. Нақ қопағон итдай жаҳлим чиққан эди.

Маделина Диана Жеймсни ўлдириб, полицияни изимизга туширади энди. Бир соат ичида ҳамма катта йўллар беркитилади. Унинг битта аҳмоқона қилиғи деб калитдан айрилдик, мен бўлсам жонимни жабборга бериб қўлга киритишим керак бўлган пулдан маҳрум бўлдим. Олов ичида қолиб куйиб қораяётган калитларни ўйлардим. Энди бизда жилла курс минг доллар ҳам йўқ. Ҳа, ҳеч вақо йўқ. Бутун мамлакат бўйлаб бизни полиция қидириб юрибди, бизда эса бирон жойда ҳеч бўлмаганда бир ҳафта яшириниб ётиш учун маблағ йўқ.

Маделина халатининг кўкрак чўнтагидан сигарета чиқариб чекди-да, ўриндиққа суяниб олди.

– Назаримда, нимадандир жаҳлингиз чиқаётганга ўхшайди, – деди у.

– Аблаҳ экансиз!

– Мафтункор хонимингизга атаб ёққан гулханим сизга ёқмади дейман? – сўради у. – Мен роса ҳузур қилдим-да, лағча чўғ бўлди-да ўзиям.

– Сиз... сиз...

Индамадим, ўзимни қўлга олдим. Гапиришдан маъни йўқ эди. Энди ҳаммаси тугади, энди ортга қайтариб бўлмайди. Мен орқада қолиб бораётган йўлдан кўзимни узмас, бизни таъқиб қилишяптими-йўқми деб вақти-вақти билан орқа кўзгуга қараб кўярдим. Қаерда тўхтасак маъқул бўларкан? Навбатдаги шаҳарга кириш олдиданми? Ё ундан кейинми?

– Каттиқ жаҳлингиз чиқдими?

– Нима қилиб қўйганингизни ҳали ҳам тушуниб етмадингиз шекилли, – жавоб бердим. – Энди қаерда кетаётганимизни полицияга телефон қилиб қўя қолсангиз ҳам бўлаверади. Полициянинг чангалидан қутулиш учун миллиондан бир имконият қолди, холос. Ундан ташқари, уйда бирон нимани унутиб қолдирдингиз, шекилли.

– Э-ҳа, гап бу ёқа денг, – масхараомуз кулиб қўйди у. – Шунинг учун газабингизни сочаётган экансиз-да? Калитларни назарда тутаяпсизми?

– Сумкангизни қаерда қолдирганингизнинг энди аҳамияти йўқ.

– Қаерда қолдирибман? – сўради у. – Сумка чамадонда турибди.

Бирдан ўзимни ёмон сеза бошладим. Мен чамадонни ертўлада қоқилиб кетганим учунгина ердан кўтариб олганимни эсладим. Бир оздан кейин яна – бу сафар бошқача оҳангда гапга тушдим.

– Яхши, – дедим, – қандай мушкул аҳволга тушиб қолганимизни тушуниб етмадингизми? Ҳозир уйингиз атрофини полиция машиналари ўраб олган. Ҳар бир машинада радиоузатгич бор. Маунт-Темплдан ташқарига тўртта тош йўл чиқади. Полиция бу йўлларни тўсиб қўяди-ю, биз навбатдаги шаҳарга ўтолмаймиз.

– Тўғри, – гапимга қўшилди у. – Биз кейинги шаҳарга бормаимиз. Бу ердан ўн километрлар нарида бурилиш бор. Унг томон билан қишлоқ йўли тушган. Шу йўл билан ўн беш километрлар юрсак, жануб томонга олиб кетадиган қишлоқ йўли келади.

– Бу йўл билан жанубга бориш учун қанча юришимиз лозим бўлади?

– Буни аниқ айтолмайман. Лекин у ёқда катта йўлга чиқмасдан юз эллик километрдан кам бўлмаган масофани ўтишимиз мумкин бўлган ҳар хил қишлоқ йўллари бор. Бу йўлларнинг ҳаммасига полиция соқчиларини қўйишдан маъни йўқ.

Полиция таъқибидан қутулиб қолишимиз учун яккаю ягона имконият мана шу эди.

Яна жиндай умид туғилди. Мен газни босдим. Мана шу ўн километр масофа жуда узундай туюлиб кетди. Ён томонга бурилиб, олдинда бир машинанинг орқа чироқларига кўзим тушди. Тезликни пасайтирдим, уни қувиб ўтгим келмади, балки полиция машинасидир.

– Ҳозир биз ўша мен айтган йўлга келамиз, – деди Маделина.

– Кўзгудан орқага қарадим. Узоқда машина келарди. Навбатдаги бурилишдан кейин йўл кўрсаткич лавҳасига кўзим тушди. Қишлоқ йўлига қандай бурилганимни ҳеч ким кўрмади. Мен энгил нафас олдим, бир дақиқа кўрқувни унутдим. Яна вужудимни хавотир, кўрқув чулғаб олди. Бу кўрқув мени бундан буён ҳеч қачон тарк этмаса ҳам керак.

Одам ўлдирган Маделина, лекин мен ҳам жиноятга баробар шерик бўлиб қолдим. Диана Жеймсни отганда иштирок этдим. Отганда ҳам менинг тўппончамдан отди. Кейин унинг яширинишига ёрдам бердим. Агар бизни ҳибсга олиб суд қилишса, кўрсатмаларимнинг неча пуллик қиммати бўларди. Судлар бизга яхшилаб қараб олишади-да, суд залидан чиқмасданоқ мени айбдор деб қарор чиқаришади. Мен ўзимни итдай толиққан ҳис қила бошладим.

Йўл тор экан, шағал тўкилган, кўпдан-кўп пахта майдонларини айланиб ўтарди. Икки-уч километр юриб, бир тепаликка кўтарилдик-да, қалин ўрмон устидан чиқиб қолдик. Яқин атрофда биронта хонадон кўринмади. Машинани тўхтатдим.

– Бу ёғига сиз ҳайданг, – дедим.

Мен машинадан тушиб, айланиб ўтдим. Рулга Маделина ўтирди.

– Нима қилмоқчисиз? – деб сўради.

– Йўл харитасига қарамоқчиман. Агар топилса.

Маделина машинани ҳайдаб кетди. Чўнтак фонаримни ёқиб, майда-чуйда қўйиладиган қутини титкиладим. Ҳар хил лаш-лушлар ичидан автомобиллар йўл харитасини топиб олдим. Ундан Маунт - Темплни қарадим. Уч юз километрлар наридаги кўрфаз бўйида Санпорт турарди. Мен катта йўл бўйлаб қўлимни юритдим, кейин ингичка чизиқча орқали биз турган жойни топдим. Бу йўл 65 километрлардан кейин шимоли-жануб автострадаси билан кесишарди. Кейин Маделина айтган йўлни қидира бошладим. У биз кетаётган йўлдан ўн беш километр наридан жануб томонга бўлинар ва шимолдан ғарб томонга қараб кетарди. Агар шу йўл билан ғарбга қараб йигирма беш километр юрилса, жануб томонга кетадиган бошқа бир йўлга чиқиш мумкин эди. Мен қишлоқ йўллари ифодаланган майда чизиқлар устидан бармоғимни юрита бошладим. Биз автострадани ўтиб, деярли икки юз эллик километрлар юришимиз мумкин эди. Кейин шаҳарга олиб кирадиган камида учта йўлдан бирига тушардик. Мана бу йўлларга полиция постини қўйиш ақлга тўғри келмасди.

Мен бензин милига қарадим. Бак яримлаб қолибди. Етиб қолишим мумкин, лекин қишлоқ йўлларининг биронтасида бензин тугаб қолгудек бўлса, иложсиз ҳолатга тушиб қолишимиз аниқ эди. Яна

йўл харитасига қарадим. Жануб томонга кетаверишда юз эллик километрдан кейин бир шаҳарча бор экан. Ўша ерда бакни тўлдириб олармиз, деб ўйладим.

Сигарета чекиб туриб кабинанинг хира чироғида Маделинага назар ташладим. Бу аёл мен учун жуда сирли эди. Бошқа бир аёлни у дунёга жўнатганига ҳали ярим соат ҳам ўтгани йўқ. Ҳа, у ўз эрини ҳам ўлдирган, шу билан бирга бир умр яшаб ўтган уйини ҳам тап тортмай кўз ўнгимда ёндириб юборди. Полиция уни қидириб, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборяпти, у бўлса ҳеч нима бўлмагандай хотиржам, ҳатто дугонасиникига қарта ўйнагани кетаётгандай бамайлихотир ўтирибди. Лекин чеҳрасидан бирон ниманинг аломати сезилмас, худди қўғирчоқдай эди. У ҳаддан ташқари мағрур ва калондимоғ. У ҳақда ким нималарни ўйлаяпти — парвойи фалак, худди ҳаммасига тупургандек эди. Ҳарҳолда бу борада иккаламиз бир хил вазиятда эдик. Унинг кимлигига, калондимоғлигига мен ҳам тупурдим.

— Хўш, энди кўнглингиз жойига тушдими? — деди у бироздан кейин.

Бу гапни менга хиёл ҳамдардлик билдиргандай бўлиб гапирди. Лекин парво қилмадим. Тез орада биз айри йўлга етиб келдик-у, у рулни чапга бурди. Йўл саҳро бўйлаб қиялаб кетган, аҳоли кам жойлашган бўлиб, биронта ҳам машина учратмадик.

— Йўлдан сал четга чиқишимиз мумкин бўлган жойни қараб боринг, — дедим. — Кийиниб олишингиз керак.

— О'кей.

Маделина машинани секинлатди. Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин ўрмон ичига элтувчи тармоқ йўл кўринди. Маделина машинани ўша ёққа буриб, йўлдан кўринмайдиган жойга олиб борди-да, тўхтади.

Мен машинанинг қалитини суғуриб олиб, чўнтагимга солдим. У буни сезиб, кулиб қўйди:

— Менга ишонмайсизми?

— Наҳотки мени шу даражада пандавақи деб ўйласангиз? — Чамадонга имо қилиб: — Машинанинг ичида кийиниб олинг. Кийиниб олганингиздан кейин чақирарсиз, — дедим.

Мен йўлга чиқиб, сигарета чекдим. Осмонда булутлар пайдо бўлган, зимистон ва атроф сокин. Тирик жондан асар йўқ. Иккимиз ёлғиз эдик.

Ростдан ҳам ёлғизмидик?

Катта йўлдан қоронғи тунда бизни қидириб полиция машиналари у ёқ-бу ёққа физ-физ учарди. Биз эркин эмасдик. Полициячилар ҳамма ёқда таъқиб қилиб юришарди.

Мен ўгирилиб, машинанинг қизил чироқларига қарадим. Биз анави изкуварларнинг таъқибидан қочиб қутулишимиз амри маҳол. Чунки бизни ушлаш учун уларнинг қўлида ҳамма асос бор. Фақат иккита нарсани: биринчиси, машинанинг қанақалигини ва менинг кимлигим ва қанақалигимни билишмасди. Қанийди, шу топда анув хонимча билан Жекни топишларига тўсқинлик қилолсам. Роса омади иш бўларди-я.

Сигаретани чекиб бўлиб, қолдиқни қоронғилик қаърига отиб юбордим. Маделина секин овоз берди, машинага қайтиб келдим. У эшикни очиб, ички чироқни ёқди. Машинага ўтирганимда қўлида кўзгу, лабини бўярди.

Эғнида калта камзул ва узун енгининг учи манжетли, кўзларидай қоп-қора кофта. Қўллари ниҳоятда нозик ва чиройли эди. Ойна билан лаббўёғини сумкачасига солиб, менга қаради.

- Энди қалайман?
- Жуда зўр, – дедим. – Айниқса, ҳозиргина бошқа бир аёлни отиб ўлдирган аёлларга ўхшаган.
- Сўзларни ўз ўрнига қўйиб ишлата олмас экансиз, – деди. – «Йўқ қилган» ёки «орадан олиб ташлаган» деса бўлмайдим?
- Ҳа-ҳа, тўғри, жаноби олиялари, кечирасиз. Ҳозир эса сумкачангизни очинг-да, учта калитни олиб менга узатинг.
- Нега? Ахир менсиз ҳеч нарса қилолмайсиз-ку.
- Биламан бунди. Лекин яшириниб олганимиздан кейин энди бундан буён унинг ёрдамига муҳтож эмасман, деган хулосага келишингиз мумкин. Ундан ташқари, мен вақти-вақти билан бироз мизғиб олишимга тўғри келади, кейин сизни ҳар сафар ҳожатхонага обориб-опкелишга ҳам тоқатим йўқ. Шунинг учун эҳтиёт юзасидан калитлар менда тургани маъқул.
- Маделина истехзо билан кулиб юборди-ю, сумкачадан калитни олиб менга узатди.
- Шундай бўлгани яхши, – дедим ва калитларни киссамга солиб қўйдим.
- Соат мили тўққиздан йигирма дақиқа ўтди. Мен рулга ўтириб, машинани ҳайдаб йўлга олиб чиқдим. Анҳор узра қурилган узун ёғоч кўприкдан ўтдик. Бу ёғига аста юриб кетавердик. Йўлда жуда кўп машиналарга дуч келдик. Лекин соатига олтмиш километрдан ортиқ юролмасдим.
- Умуман, биз қаёққа кетяпмиз, ўзи? Аниқроқ билгим келяпти.
- Санпортга. Деви авеню. 38/27 га. Ажралиб кетсак, ҳар эҳтимолга қарши билиб қўйинг. Менинг хонадоним учинчи қаватда, 303.
- Рақами 303. Дэви-авеню, 38/27, – такрорлади Маделина. – Осонгина эсда қоладиган рақам экан.
- Фамилиям Скарборо. Ли Скарборо.
- Тўғриси шуми? Ё бу яна тахаллусми?
- Бу ҳақиқий исмим.
- Хўш, – деди у. – Яна мени бошқа баъзи бир нарсалар қизиқтиряпти. Агар Санпортга эсон-омон етиб олсак, ундан кейин нима қиламиз?
- Сизни уйга обориб қўйганимдан кейин машинани аэропортнинг машина турадиган жойига қўяман. Шаҳарга автобусда қайтиб келаман.
- Бу кўзга ташланмайдимми? – сўради Маделина. – Агар ростдан ҳам бирон ёққа учиб кетадиган бўлсак, машинани аэропортга қўйишимиз мутлақо мумкин эмас.
- Тўғри. Лекин биз тузиб қўйган режани ҳеч ким билмайди-ку. Ундан ташқари, бу машинадан биз фойдаланганимиз бировга маълум эмас. Агар биров бунинг тагига етган тақдирда ҳам сиз узоқдаги Санпортдасиз. У ерда хонадан чиқмай ётишингиз керак бўлади.
- Пулни пўлат сандиқдан қандай қилиб оламиз?
- Излар босилгунга қадар туришимиз керак. Пўлат сандиқларни қанча вақтга ижарага олгансиз?
- Бир йилга.
- Агар у ёққа бир марта кирсак, ҳеч қанақа муаммо туғилмайди. Сиз менинг уйимда бир ой ёки ундан ҳам кўпроқ турасиз. Ташқи қиёфангизни ўзгартириш учун нима лозим бўлса, шуни қиламиз. Балки сочингизни сариққа бўярмиз. Сизга одмигина кўйлак сотиб олиб келаман. Бунинг битта нозик жойи бор. Пўлат сандиқларни ижарага олганингизда тез-тез бориб турармидингиз?

– Пулат сандиқлар учта банкда, – жавоб берди у. – Ҳар қайсисига бир мартадан борганман.

– Жуда яхши. У ерда энди қандай қиёфада эканлигингизни ҳеч ким эслай олмайди.

– Агар мана шу уйингизда бир ой туриб ақлдан озмасам ва пулни қўлга киритиш шарафига муяссар бўлсак, ундан кейин нима қиламиз?

– Бу ҳақда сизга гапириб берганман, – деб жавоб бердим. – Кейин мен сизни жанубий қирғоқларга элтиб ташлайман. Дейлик, Сан-Францискога. Машинада. Сиз Сузи Мембли номида социал таъминот карточкаси билан рўзгор юритасиз ва ўзингизга иш қидирасиз. Агар ичкиликни ташлаб, тилингизни тийиб юрсангиз, сизни ҳеч ким тутолмайди.

– Ким бўлиб ишлайман? Официантками?

– Нима қипти? Қайси ишда ишланган, офатижон гўзаллигингиз туфайли бир ишда узоқ қололмайсиз. Кўп эркаклар ўзида ишлатишни хошлашади.

– Хушомадингиз учун раҳмат. Сиз буларнинг қаторига кирмайсизми?

– Мен учун сиз нархингиз 120 минг доллар бўлган ҳамкорсиз. Мен сал ёқимлироқ аёл билан дўст бўлишни ёқтираман. Қайсики, тап тортмай тирик одамни отиб ташлай олмайдиган.

– Тўғри. Сизнинг бемаза дидингиз менга аён. Масалан, Диана Жеймсга ўхшаганларни ёқтирадиган.

Диана Жеймснинг чўчиб кетиб, йиқилиб тушганини эсладим.

– Нега сиз уни Синтия деб атадингиз? – сўрадим.

– Чунки унинг ҳақиқий исми Синтия Кеннон.

– Нега ўз исмини ўзгартирган?

– Нега жиноятчилар бундай қилишади?

– Мен уни ҳамшира деб ўйловдим.

– Ҳар хил касблари ичида шунақаси ҳам бордир.

Мен елка қисдим.

– Бунинг менга аҳамияти йўқ. Батлерни қачон, қаерда, нима сабабдан ўлдирганингиз мени қизиқтирмайди. Шу билан бирга, Диана Жеймсни нима сабабдан отиб ташлаганингиз, унинг нима сабабдан исмини ўзгартиргани-ю, асли исми нима эканлиги менга аҳамиятсиз.

– Бу энди бошқа гап, – сўз қотди Маделина.

– Гапимни тугатиб олай. Мени фақат 120 минг доллар қизиқтиради. Агар бу пуллар сиз айтган ҳалиги учта пулат сандиқда бўлмаса ёки пулни олиб жуфтасиз ростлаб қолишни хаёл қилаётган бўлсангиз, билиб қўйинг, бунинг оқибати жуда ёмон бўлади.

– Хавотир бўлманг. Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлади.

– Бу сизга ҳам яхши бўлади, деб ўйлайман, – деб қўйдим.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Мен радиони қўйдим. Бир оз ўтиб янгиликларни эшиттира бошлади. Лекин Батлер ҳақида ҳеч қандай маълумот бермади. Радиони ўчириб, диққат-этиборимни йўлга қаратдим. Шимолдан ғарбга қараб кетган қишлоқлараро йўлга чиққанимиздан кейин ўннга бурилиб, атрофга қарадим. Тез орада жануб томонга бурилишимиз керак. Соатга қарадим, ўн бирга яқинлаб қолибди. Бир нечта коттежларнинг ёнидан ўтиб кетдик. Деразалари қоп-қоронғи. Бензин милига қараб, асабим бузила бошлади. Ёқилғи мен кутганимдан ҳам кўпроқ сарф бўлибди. Картада белгиланган шаҳарчага ҳали ўн беш километр бор. Агар у ерда жуда

кечикиб етиб борадиган бўлсак, ҳамма бензин қуйиш шохобчалари ёпилиб қолади.

Вақт тез ўтяпти, бензин кўрсаткичи ҳам пасайиб боряпти. Шаҳарнинг илк чироқлари кўзга чалинганда соат ўнта кам ўн икки бўлган, бензин кўрсаткичи эса, нолга тушиб қолган эди.

– Кўзга ташланмаслик учун эгилиб олинг, – дедим.

– Бинзин олмайсизми? – сўради Маделина.

– Аввал сизни бирон жойга яшириб келишим керак.

Маделина пастга эгилиб олди. Мен бўлсам машинани тўхтатмасдан кетарканман ёқилғи қуйиш шохобчасимикан деб олазarak бўлиб борардим. Агар шохобча бўлмаса ишимиз чатоқ эди. Шаҳарча битта узун кўчадан иборат бўлиб, кўчанинг ҳар икки чеккасига қатор уйлар қурилган. Қаҳвахонанинг олдида бир қанча машина турарди. Кўчанинг охирида бурчақда бензин қуйиш шохобчаси бор эди.

Шохобча ҳали очик экан.

Оқ коржома кийган ёнилғи қуювчи ёнидан ўтиб кетганимизда, у орқамиздан қараб қолди. Бунақа кичкина шаҳарчага келиб қолган ҳар қандай бегона машина дарров кўзга ташланади-да. Мен шаҳар четидаги якка-ёлғиз турган қоп-қоронғи уйлардан ўтиб кетдим. Ишқилиб, орқага қайтиб келгунча бензин етсин-да, деб ўйлардим. Шаҳарнинг чироқлари кўздан йўқолганда машинани бурдим. Ёғоч кўприқдан ўтиб, йўл четидаги толнинг тагида машинани тўхтатдим.

– Мана шу ерда кутиб туринг, – дедим. – Бир неча дақиқада қайтиб келаман. Мен келаётганимга кўзингиз етганда йўлга чиқинг. Тўхташимдан олдин фарани ёқиб ўчираман.

– О'кей, – деб Маделина машинадан тушди.

Биронга машина кўзга кўринмади. Машинани орқага буриб жўнаб кетдим. Ёқилғи қуйиш шохобчасининг олдида келиб тўхтадим. Қорачадан келган ёш ёнилғи қуювчи йигит олдимга келди.

– Тўлдирайми? – деб сўради кулимсираб, кейин қизиқсиниб бошдан-оёғимга қараб чиқди.

У машинам яқингинада ёнидан ўтиб кетганини билган эди.

– Ҳа, – дедим. – Бак бўш. Хайрият, шаҳардан чиқаверишда кўриб қолдим.

У бензобакнинг тешикчасига трубка тиқди. Колонка автоматлаштирилган, ўзи тўхтатаркан. Йигит бензин қуйилгунча капотни кўтариб машинанинг мойини, сувини текширди. Олд ойнани артди. Хонасида радио овози эшитилди. Бу жуда ғалати, худди диспетчер билан такси ҳайдовчи гаплашаётгандай янгради. Овоз гоҳ эшитилар, гоҳ ўчиб қоларди. Нима деяётганини тушуна олмадим.

Йигит машинанинг рақам белгисига қараб имо қилди-ю:

– Бугун кечаси сизлар томонда роса тўполон бўлади, – деб қўйди. Мен югиниб қўйдим.

– Бу билан нима демоқчи бўляпсиз?

– Ҳалиги, миссис Батлерни айтаяпман. Сиз у билан таниш эмасмисиз?

– Йўқ, – дедим. – Нега бундай деб ўйляпсиз?

– Шундай ўзим. Сиз ўша томонлардан экансиз. Шу аёл деб Штатнинг ярим одами оёққа турган. Уни бутун полиция қидиряпти. Шундай бўлса ҳам уйига келибди. Полиция шундай деб ҳисобляпти. Ундан кейин уни қандайдир бир эркак олиб юрганга ўхшайди. Улар шерифнинг ёрдамчисини роса уришибди. Ҳушидан кетказиб, уни ўзининг кишани билан кишанлашибди, кейин уйга ўт қўйиб кетишибди.

– Радиодан шунақа деб хабар тарқатишдими? – деб сўрадим. – Бунақа гапларни эшитганим йўқ.

У кулиб қўйиб, идорасидаги радиога ишора қилди.

– Полиция радиоси. Тўғри, уни қўйиб эшитишга рухсат беришмайди. Лекин бу ер автострада, ҳеч ким бунга эътибор бермайди.

– Ёнида эркак одам бор эди, деяпсизми? – сўрадим.

– Ҳа, шунақага ўхшайди. Кимдир шерифнинг ёрдамчисини шунақанги қаттиқ урибдики, тирик қолиши даргумон. Бош суяги синибди, ҳалигача ҳушига келмаган.

Мен ўгирилиб сигарета тутатдим.

– Ёмон иш бўлибди-да, – деб минғирладим.

– Ҳа. Айтинг-айтинг у тузалиб кетсин-да. Айтишларига қараганда, ўқ овози эшитилганмиш.

– Ҳа, айтганингиздек, бугун кечаси роса ур-тўполон бўлади.

– У ёқда аллақачон бошланган чоғи? Катта йўлда ҳамма машиналарни тўхтатишяпти. Йўллар беркилган. Эркакнинг кўриниши қандайлигини ҳеч ким билмайди. Лекин аёлни аниқ тасвирлаб беришяпти. Гўзал жонон эмиш. Уни кўрмаганмисиз?

– Бунақа аёл борлигини ҳатто эшитмаганман ҳам, – жавоб бердим.

– Мен билсангиз керак деб ўйлабман, сиз ахир ўша томонлардансиз-ку.

Шу гапни яна бир қайтарса, портлаб кетишим ҳеч гапмас.

– Мен унақанги оқсуяклар тоифасидан эмасман, – дедим. – Менинг кичкинагина тахта заводим бор, банк эгалари билан ошқатик эмасман. Қанча беришим керак?

– Тўрт ярим доллар, – деб жавоб берди йигит.

Мен ҳамёнимдан беш доллар олиб узатарканман, калитлар жойида турибдими деб ушлаб қўйдим.

– Бўпти, – дедим-да, машинани ҳайдаб жўнадим.

Йигитнинг орқамдан кузатиб турганини сездим.

Бурилишда чироқлар кўздан йўқолгандан кейин олдинда кўприк кўринди. Биронтаям машина кўзга ташланмади. Мен фарани ўчириб ёқдим-у, машинани тўхтатдим.

Маделина қоронғилик ичидан чиқиб машинага ўтирди. У эшикни ёпиб улгурмасданоқ газни босдим. Спидометрнинг мили энг юқорига чиқиб кетди. Санпортгача бўлган икки юз эллик километрлик йўлнинг дастлабки босқичида бизга омад боқиб турган эди.

Барибир ортимизда Диана Жеймснинг мурдаси қолган. Бунинг устига яна калла суяги синган шерифнинг ёрдамчиси вафот этгудек бўлса борми, полициячининг қотили деган тавқи лаънат бўйнимга осиларди. Унда бу айбларнинг чангалидан қутулиб қолишим даргумон. Бунинг учун дунё жуда тор.

Ҳозир кўзлаган манзилимизга етиб келамиз. Чорраҳада сариқ чироқ ёнди. Соатга қарадим. Соат уч, деярли тонг отиб қолибди. Шаҳарнинг уйғоқ қисмига киришдан олдин машинани соҳилга томон олиб борадиган йўлга бурдим. Иссиқ, ҳаво одам зоти чидаб бўлмайдиган даражада дим эди. Йўлда машиналар кўп учрамади. Юк машинаси тўхтаб, бир киши қатлам-қатлам рўзномаларни тушира бошлади.

Газета сотиб олиш учун заррача ҳам вақтим йўқ эди. Аввал Маделинани уйимга элтишим, кейин машинани кўзлаган жойга обориб ташлашим керак.

– Бир неча бино қолди, – маълум қилдим унга.

– Худога шукур, – деб қўйди у. – Ўлгудай чарчадим. Жиндай ичишим керак. Уйингизда бўлса керак деб ўйлайман?

— Бор, — дедим. — Лекин айтган гапларимни эсдан чиқарманг.

— Эҳ, — асабийлашиб деди у. — Бу қадар тентак бўлаверманг.

Машинани икки томонига хурмо экилган кенг йўлга бурдим. Мен яшайдиган кўп хонадонли бино икки уй нарида эди. Уйнинг олдидан машинани секин ҳайдаб ўтарканман, кираверишдаги ойнаванд катта эшикка назар ташлаб қўйдим. У ерда ҳеч ким йўқ эди. Саҳармардондан бу ерда бировни учратиш эҳтимоли жуда камдан-кам бўладиган ҳодиса эди.

Машина қўядиган жойга бориш учун яна бир уйни ўтиш керак. Бориб машинадан тушдик. Ҳеч ким кўринмади. Мен чамадонни кўтариб олдим.

— Ҳар эҳтимолга қарши биров учраб қоладиган бўлса, юзингизни яширишга ҳаракат қилинг, — дедим. — Сумкангизга қарайсизми ё бошқа бирон нарса қиласизми, ўзингиз биласиз. Уй юз хонадонли. Бу уйда яшовчиларнинг ўнтакаси бир-бирини танийди, холос. Шунинг учун ўзингизни бамайхотир, табиий тугаверинг.

— Яхши, — мутлақо хотиржамлик билан жавоб берди Маделина.

Кўча эшикдан ичкари кирдик. Пошналаримиз тош терилган полда тақиллай бошлади. Даҳлизда ҳеч ким йўқ. Лифтнинг эшиклари очиқ эди. Лифт бўлмасига кириб тугмачани босдим. Учинчи қаватнинг йўлагига биров кўринмади. 303-эшик. Чўнтагимдан калитни олиб, аста эшикни очдим, ўзимизни ичкарига урдик.

Эшикни ёпиб қулфлаганимдан кейин шунча вақтдан буён вужудимни эзиб келган ҳаяжон, руҳий таранглик бир зумда ғойиб бўлди. Биз беҳавотир жойда эдик, энди кўзга кўринмас эдик. Полиция машиналарининг чийиллашларидан бизни энди мана шу эшик тўсиб турарди.

Мен стол чироғини ёқдим. Пардалар туширилган. Маделина вазминлик билан хонага кўз югуртириб чиқди, кейин менга ўгирилиб табассум қилиб қўйди.

— Шинамгина хона экан, — деди у. — Энди ичкилик қуйиб берасизми?

— Бошқа гапингиз йўқми?

У елкасини қисди.

— Агар бирон нима дейишимни хоҳлаётган бўлсангиз, марҳамат, эшитинг. Эсон-омон бу ерга етиб келганимиздан бошим кўкка етди. Жуда устаси фаранг одам экансиз, қимматли мистер Скарборо. Ҳа, устаси фаранг.

— Раҳмат.

— Кўрқув нима эканлигини умуман билмайсизми? — Унинг катта-катта кўзлари менга маъносиз тикилди.

— Мен бунга ҳарҳолда сездирмасликни маъқул кўраман, — деб жавоб берди у ва қўшиб қўйди: — Илтимос, менга бурбон ароғидан куйинг, оддий сув билан бўлса ҳам майли.

«Агар муз солинган сув бўлса шу топда жонини ҳам беришга тайёр», — деб ўйладим.

Мен чап томондаги эшикни кўрсатдим.

— Ванна шу ёқда, — маълум қилиб қўйдим. — Нарёғи ётоқхона. Ўнгда ошхона.

Маделина қошини кўтарди.

— Ётоқхона? Сиз қаерда ётасиз?

Бу энди унинг ўзининг гапи эди. Мен уни ётоқхонага жойлашни мўлжаллаб қўйгандим. Бунга ўзиям шундоқ бўлиши керак албатта, деб ҳисобларди.

– Мен эшигингизнинг остонасида бирон ўғри-пўғри кирмасин тагин деб кўз қулоқ бўлиб ётаман.

– Жуда меҳрибон экансиз, – деди у. – Ойдинлик киритмоқчи эдим, холос.

– Жуда яхши. Сизнинг жонингизга тегмоқчи эмасман. Айтдим-ку ахир, муносабатларимиз фақат иш юзасидан бўлиши керак. Ундан ташқари, сизга ҳозир ҳис-туйғу деган нарса мутлақо бегона. Шундаймасми? – қўшиб қўйдим ва ошхонага кириб кетдим.

У ерда жавондан ичкилик олдим, икки қадаҳга қўйиб сув аралаштирдим, ўзимга, албатта, кучсизроқ қилдим. Кейин бирон егулик бормикан деб музлатгичга қарадим. У ерда алмисоқдан қолган жиндай пишлоқ бор экан. Мен аэропортда тамадди қиларман, у-чи? Э, менга деса очдан ўлмайдами!

Хонага ичкилик олиб кирдим. Маделина оёқларини чалиштириб ўтирарди. Қора камзули тиззасигача туширилган. Оёқлари узун ва жуда чиройли эди.

Бир култум ютиб, соатга қарадим. Машинани обориб ташлаб, ҳали одамлар турмасдан қайтиб келиш керак.

Мен анчадан бери калламда айланиб юрган бир саволни бердим:

– Сизнингча, Диана Жеймс уйингизда нимани топмоқчи бўлган?

– Наҳотки бу тушунарли бўлмаса? У ҳам сизга ўхшаб пул қидирган. У мени қочиб кетди деб рўзнамадан ўқиган ё радиодан эшитган. Ўзича пулни олишга улгурмаган бўлиши керак, деб хомхаёл қилган. Шунинг учун таваккал қилиб келган.

– Эҳтимол, – фикрига қўшилдим. – Лекин нима учун уни отиб ташладингиз? Ёки бунинг учун бошқа бирон сабаб ҳам бормиди?

– Шунинг учун отдимки, у менинг уйимга шум қадамини қўйиб, оиламни хонавайрон қилди, – жавоб берди Маделина. – У, албатта, шундоқ қилишим мумкинлигини яхши биларди, лекин ўша куни мени уйда йўқ деб билган.

Мен фонар ёруғида Диананинг кўрқувдан кўзлари катта-катта очилиб кетганини эсладим. Маделина уни Синтия деб атади. Диана шу ондаёқ ажали етганини билган эди.

– Унда нега уйингизни ёқиб юбордингиз? – қизиқдим.

– Бу менинг уйим эди, – хотиржамлик билан жавоб берди у. – У бобомнинг уйи бўлган, отамга бобомдан мерос қолган. Менинг эса ака-ука, опа-сингилларим, бунинг устига болам ҳам йўқ. Шундай бўлгандан кейин ўз уйимни ёқиб юборишимга ҳеч ким қаршилик қилолмайди.

– Суғурта компаниясидан бўлак.

– Нега қаршилик қиларкан суғурта компанияси? – сўради бамайлихотир. – Улар суғурта пулини тўлашмайди. Ҳеч кимга тўлай олмайди ҳам...

Мен ўйлаб қолдим. Кейин бу билан нима демоқчи бўлганини англаб етдим. У энди ҳаётда Маделина Батлер деган аёл йўқ, у ўлган демоқчи бўлган экан.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Аэропортгача 25 километр эди. Ичкилик бир неча дақиқа руҳимни кўтарди. Бироқ унинг таъсири йўқолгандан кейин яна чарчоқ зўрайди. Катта йўлда машина камқатнов бўлгани яхши бўлди, бирпасда етиб олдим.

Каттакон машина қўйиш жойига кириб бордим. Қоронғи, одам кам қатнов эди. Машинадан чиқишдан олдин рулни, у ёқ-бу ёқни

дастрўмолчам билан артдим. Кейин чиқиб, эшикни ёпиб, тутқичини тозаладим.

Шу етарли эди. Энди ҳеч ким бизни мана шу машинага алоқаси бор деб айблай олмайди. Агар хонимча билан укаси полицияга хабар бермаса. Лекин улар ҳам миқ этиб оғиз очишолмайди. Чунки ўзларининг ҳам орқасида шалтоғи бор-да. Агар полиция биз фойдаланганимизнинг исини сезса, машина нега бу ерга келиб қолганини билолмайди. Билган тақдирда ҳам ё полицияни чалғитиш учун қўйилган, ё бўлмаса улар самолётда бирон ёққа учиб кетишган, деган қарорга келади.

Мен қатор қилиб қўйилган машиналар ёнидан ўтиб, бош бинога келдим. Кутиш залида бир нечтагина одам ўтирарди. Радио Америка аэролиниясига йўловчиларни таклиф қила бошлади. Соатга қарадим, беш дақиқа кам тўрт. Ҳали вақт бор. Столда эрталабки газеталар ётарди. Мен биттасини олишим билан кўринарли жойдаги расмга кўзим тушди. Биринчи саҳифада Маделина Батлернинг расми босилган. У расмда ҳам ҳаётдагидай калондимоғ, виқор билан боқиб турар, тагига «қидириляпти», деб ёзиб қўйилган эди.

Мен финжонга ўн цент ташладиму, битта газетани буклаб қаҳвахонага кирдим. Пештахтанинг охирига бориб ўтириб официанткага қарамай:

— Иссиқ вафли билан қаҳва! — дедим.

Маделинани қидиришаётгани мен учун янгилик эмасди, лекин ҳалиги полициячининг аҳволи қалай экан? Шунга қизиқдим.

Газетани олдимга ёздим. Асабим бузилиб, бутун вужудим шу даражада қалтираётган эдики, ҳарфлар кўз олдимда жимирлаб кетаверди.

Кимдир менга нимадир деди. Ўгирилдим. Официантка экан.

— Нима? — дедим.

— Қаҳвани ҳозир берайми?

— Ҳа.

Официантка кетди. Яна газетага тикилиб, сарлавҳаларни тез-тез кўздан кечира бошладим. Суратнинг остида шундай сўзлар ёзилган эди: «Полиция офицерининг ҳаёти хавф остида».

Демак, ҳали у ўлмабди. Бироқ бу анча олдин берилган маълумот эди.

«Шефлик вазифасини бошқарувчи йигирма тўққиз ёшли Карл Л. Мадденга ўтган кечаси номаълум кимса тўсатдан ҳужум қилди. У ҳозир оғир ҳолатда Маунт-Темпл касалхонасида ётибди.

Ҳалиям ҳушига келмаган Мадден шаҳар чеккасидаги Маделина Батлернинг уйини кўриқлаётган эди. У ваҳшиёна ҳужумдан кейин бир соат ўтиб топилди. Буни ўқ овозини эшитган қўшни аёл полицияга маълум қилган. Шу заҳоти патрул машинаси жўнатилган. Полиция машинаси Батлернинг уйи ёнидаги майдонга етиб келганда, уйнинг ертўласи алангланиб ёнаётгани устидан чиқишди. Олов шу даражада авж олиб кетган эдики, орадан бир неча дақиқа ўтиб уни ўчиришнинг иложи бўлмай қолди.

Мадден толгул буталари орасида қўллари ўзининг кишани билан кишанланган ҳолда ётарди. Уни зудлик билан касалхонага олиб келишди. Врачлар мияси чайқалгани ва бош суяги синганини аниқлашди.

Мадденнинг бошига қаттиқ нарса, масалан, ингичка қувур ёки тўппонча билан уришган. Қурол топилмаган.

Полиция Мадденни миссис Батлер урган эмас, деб ҳисоблайди. Зарбанинг кучли ва қаттиқлигидан у баланд бўйли, бақувват эркак киши томонидан берилган, деб тахмин қилиш мумкин. Полиция жиноятда бутун штат бўйича қидирилаётган миссис Батлернинг қўли бор, деб ўйлаяпти. Миссис Батлер илгарироқ эрининг ўлимида айбдор деб қидирилаётган эди. Уйга ўт кетгани ҳақидаги хабар етиб келиши билан Маунт-Темплдан чиқиб кетадиган ҳамма йўллар беркитилди. Полиция миссис Батлер шаҳардан чиқиб кетишга ҳали улгурмаган деб ҳисоблайди...»

Мен бошимни кўтардим.

— Нима?

Яна официантка келган экан.

— Мана қаҳвангиз.

— Э-ҳа, раҳмат.

— Қўлингиздаги газета ҳар куни чиқади, — маълум қилди у. — Ҳали буни ўқимаганмидингиз?

— Мен ҳозиргина Жанубий Африкадан келиб турибман.

— О!

У газетага қаради.

— Жуда офатижон-а, тўғрими?

— Ким?

— Миссис Батлер. Бу унинг расми. Эрини ўлдириб, эски чуқурга ташлаб кетибди. Нега бундай қилганикин, нима дейсиз? Ундан қандай қилиб қутулсам экан?

— Эҳтимол, қаттиқ хуррак отса керак, — дедим.

Жуда боладим. Йигирма тўрт соатдан бери Сиам эгизаклари мисол унинг ёнида бўлсам-у, манави қаҳвахона официанткаси менга эрининг мурдаси қаердан топилганини айтиб ўтирса.

— Йўқ, — давом этди официантка. — Мен сизга тўғриси айтиб бераман. У хотинига хиёнат қилган. Ҳамма эркак бир гўр. Ҳаммаси ҳам ярамас.

— Унда, — дедим, — мени отиш керак экан. Лекин қўлингиздан бир пиёла иссиқ қаҳва ича олармиканман?

У кетди. Қанийди энди оёғини синдирибми ё бошқа бирон нарса бўлибми, турқини кўрсатмаса. Мен у фикримни бўлганда газетадан бошимни кўтарган жойни жонсарак бўлиб қидира бошладим. Саҳифанинг пастки бурчагида шундай сўзлар ёзилган эди:

«Батлер, давоми 4-саҳифада».

Мен тоқатсизлик билан варақлаб, давомини топдим. У ерда шундай маълумот бериларди:

«Полиция шу вақтгача уйга ўт қўйилиши ва қўшни аёл эшитган ўқ овозининг сабабини аниқлагани йўқ. Ҳозирча бу муаммо. Мадденнинг олдида топилган тўппончадан ўқ узилмаган. Умидимиз жабранувчи ўзига келса, кўрганларини айтиб бериши ва сирли ҳодисага ойдинлик киритиши мумкин.

Миссис Батлер Маунт-Темплдаги миллий банкнинг вице-президенти бўлиш эрининг жасади топилган кундан буён қидирилмоқда. Унинг жасади Маунт-Темплдан йигирма беш километр шарқ томондаги Кристалл-Спрингс қўли олдида жойлашган ўзларининг ёзги чорбоғлари яқинидаги эски чуқурчадан топилган. Полиция ўша атрофда ўйнаб юрган иккита болакайнинг кўрсатмаси бўйича бориб, ғойиб бўлган банк эгасининг жасадини топишга муваффақ бўлган. Қидирув у 120 минг долларни олиб ғойиб бўлган 8 июнда эълон қилинган.

Мурдада пул йўқлиги маълум бўлган».

Газетани йиғиштирдим. Официантка иссиқ вафли олиб келиб нимадир деб гулдиреди-ю, кетди. Ҳеч нарса тушунмадим.

Демак, бундан бир неча соат муқаддам у тирик бўлган. Йигит киши-ку, ўзига келса керак. Йигирма тўққиз ёшда бош суяги синса, тузалиб кетиши мумкин.

Мен ўзимни қўлга олишга уриндим. Полициячидан қўрқадиган жойим йўқ. Уни умуман билмайман, ҳатто кўрганим ҳам йўқ. Мабодо ҳозир ёнимга келиб ўтиргудек бўлса, уни танимаган ҳам бўлардим. Ҳар куни оламдан ўтадиган минглаб одамлар каби унинг қиёфаси мен учун номаълум эди. Газеталар мана шундай шов-шувли ҳодисаларга росаям саҳифа ажратишаётган эди. Одамлар автомобил ҳалокатида ҳалок бўляпти, биров маст бўлиб ваннада сувга бўкиб ўляпти. Бировлар шоҳ томирини кесиб, бошқалари саратондан ўляпти. Уқувчи буларни кўздан кечиради-да, кейин варақлаб кулги саҳифасига ўзини уради.

Лекин менинг вазиятим бошқаларникидан мутлақо ўзгача эди.

Мени пулни қўлга киритганимдан кейин ҳам бу ҳодисага чек қўйилмаслиги ҳақидаги фикр ўртарди. Энди бу нарса бир умр бўйнимда тавқи лаънат бўлиб қолади.

Бу худди ботқоққа ўхшарди. Қимирлаган саринг унинг қаърига кириб кетаверасан. Ҳаммаси оддий бир нарсадан бошланди-я... Мен бор-йўғи бўм-бўш бир уйни тинтишим, бошқа ҳеч нарса қилмаслигим керак эди, холос. Пулни топганимда бой бўлиб қолардим. Тополмасам, умримдан икки кунини ҳайф кетказган бўлардим, шу холос. Булар бари кўзимга ҳамирдан қил суғургандай оппа-осон бўлиб кўринибди.

Энди бўлса, Диана Жеймс ўлдирилган, полициячининг боши ёрилган, касалхонада ётибди. Агар у ўлиб қоладиган бўлса, демак, мен қотили бўламан.

Иссиқ вафли егим келган эди, уни ейишим шарт. Агар қолдириб кетсам, бу официантканинг назаридан четда қолмайди, мени яхши эслаб қолади.

«Ҳа, танийман, албатта, баланд бўйли, қовоғи солиқ, малла соч йигит. Нимадандир ташвишманд кўринган эди. Ўзиниям бошқача тутди», дейиши аниқ.

Вафлини апил-тапил еб, ташқари чиқдим. Аэропорт олдидаги шаҳарга олиб борадиган автобусга ўтирдим. Автобус менинг уйимдан беш уй беридаги денгиз бўйи меҳмонхонаси олдида тўхтади. Автобусдан тушдим. Меҳмонхона олдидаги киоскадан эрталабки газеталарни олдим. Лекин уларда Батлер иши бўйича ҳеч қандай янги маълумот йўқ эди.

Мен йўл бўйлаб пастга қараб кетдим. Ҳаво тоза ва жуда ёқимли эди. Ўз уйим томонга бурилиб қарасам, шарқ томондан осмон бўзариб келарди. Мени ҳеч ким сезмади. Лифтни маъкул кўрмай зинадан кўтарила бошладим. Меҳмонхонада чироқ ёниқ, лекин Маделена йўқ эди.

Девор ёнида турган столчадаги шиша бўш. Ҳа, у яна уч пиёла ичибди. Эҳтимол, у жудаям чарчаган ва шу сабабли шишани бўшатгандир деган хаёлга бордим. Чап томондаги эшик ёпиқ. Демак, у тўшакка кириб ухлаб қолган.

Мен меҳмонхонанинг ўртасида туриб ўйланиб қолдим. Ростдан ҳам ухлаб ётганмикин? Ундан ҳар балони кутиш мумкин. Диана

Жеймсни шартта отиб ташлади-я. Шундай гўзал аёлдан бу қадар қабихликни кутиш мумкинмиди? Балки, Маделина беркиниб олгандир. Сумкасида минг доллари бор. Макрда ҳам, қаҳр-газабда ҳам унинг олдига тушадигани йўқ. Пўлат сандиқлардаги пулни менинг қўлимга топширмаслик учун газабланиб кетганидан калласига, бу ёғини энди ўзим эплайман, деган фикр келиб қолиши ҳеч гапмас.

Мен қалин гилам устидан юриб бориб аста эшикни ушладим. Ваннанинг эшиги очиқ, ётоқхонанинг эшиги эса, берк. Аста дастакни ушлаб тортдим, ичкаридан қулфланган. Демак, у ётоқхонада экан.

Қайтиб келиб, диванга ўтирдим. Ҳамёнимдан учта калитни чиқариб, столчанинг ойнаси устига ташладим-у, уларга тикилиб ўтирдим.

Бир зум ҳамма қийинчиликлар ёддан кўтарилди, қандай фаройиб дақиқалар-а. Анча-мунча ишларни амалга оширдим. Энди озгина сабр қилиш керак. Пул Маделина қўйган жойда турган бўлиши аниқ, чунки ундан бошқа ҳеч ким теголмайди ҳам, ололмайди ҳам. У бўлса, менинг қўлимда. Уйғонганидан кейин сумкасидаги минг долларни ҳам оламан. Буни аллақачондан буён ўйлаб юрибман. Пул бўлмагандан кейин ҳеч қаёққа кетолмайди.

Мен қилган ишларни биронта тирик жон билмайди. Маделина билади, лекин у ошкор қилишга кўрқади. Мен билан боғланадиган ҳеч қанақа из йўқ. Мен эсам эҳтиёт бўлишим керак. Пулларни бекорга исроф қилмаслигим лозим. Шунда мени ҳеч ким тутолмайди. Бу пуллардан бир доллар бўлса ҳам сарфлашим учун ҳали анча-мунча кутишим керак.

Ҳали баъзи бир масалаларни ҳал қилиб олишим керак бўлади. Булар устида бош қотира бошладим. Маделина билан Калифорния томонга йўлга чиққанимизда, пулни нима қиламиз? Машинага минганимизда қочиб кетмасин деб ҳамма вақт ундан кўз-қулоқ бўлиб юришим керак бўлади. Камида беш кун йўл юришимиз лозим. Билиб бўладими, Нью-Мексикадагими ё Аризонадагими саҳронинг бирон ерида мени отиб ўлдириб ташлаб кетиши мумкин.

Лекин бунинг битта иложи бор. Пулни шу ерда қолдириш керак. Банкдан иккита пўлат сандиқни ижарага олиб, қайтиб келгунимча пулни ўша ерга қўйишим лозим. Самолётда қайтиб келсам, бунга бир кун вақт кетади, холос.

Чарчадим. Калитларни олиб, яна ҳамёнимга солиб қўйдим. Кейин чироқни ўчириб, диванга ёнбошладим. Парданинг орасидан гирашира ёруғ тушиб турарди. Кўзим илиниб, бошим ён томонга қийшайиб қолганда тонг отган эди.

Туш кўрибман, тушимда узундан-узоқ йўлда кетаётганмишман. Кечасимиш, ҳар икки уйнинг бирида чироқ ёниб турганмиш. Орқамда узоқ-узоқларда оёқ товушлари эшитилибди; мени биров таъқиб қилиб келаётганмиш-у, мен уни кўрмасмишман. Олдимда ва орқамда сўнгсиз саҳро йўли пайдо бўлибди. Чопармишман. Бир зум тўхтаганимда орқамдан бировнинг югуриб келаётган оёқ товушлари қулоғимга кирибди. Унинг яқинлашганини сезибман-у, ўзини кўрмасмишман.

Ҳамма ёғимни тер босиб, қалтираб уйғондим. Хона ёруғ, парда орасидан қуёш тушиб турибди. Маделина эғнида ҳаворанг халат, қаршимда ўриндиқда ўтирарди. У қулиб юборди.

— Уйқунгизда роса алаҳлаб гапирдингиз, — деди у.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Мен кўзимни ишқалаб туриб ўтирдим. Ҳали уйқум ўчмаган эди. Лекин олдимизда узундан-узун саҳроли йўлни кўриб турардим. Тушим ҳали калламдан чиққани йўқ.

– Соат неча ҳозир? – деб сўрадим.

Маделина соатига қаради.

– Ундан ошди.

– Анча бўлдим турганингизга?

– Бир соатча, – жавоб берди у. – Ёмон туш кўрдингизми?

– Йўқ, – дедим.

Мен ўрнимдан туриб ошхонага чиқдим, кейин қаҳва қайната бошладим. У бундан бир соатлар олдин уйғонган, бу ишларни унинг ўзи ҳам бажарса бўларди. Бир умр хизматини бошқа бировлар қилиб юрган одамнинг калласига бу фикр келармиди?

Меҳмонхонага қайтиб кирдим.

– Агар қийин бўлмаса, илтимос, қаҳва қайнагандан кейин олиб кўйинг, – дедим.

– Сиз бирон ёққа кетяпсизми? – деб сўради.

– Соқолимни олиб, душга тушаман.

Маделина оғринқираб менга қараб қўйди.

– Балки сизга ёрдамим тегиб қолар?

Унга ўгирилдим. Агар биз бу ерда бир ойми, ундан кўпроқми турадиган бўлсак, бошиданоқ муносабатларимизга аниқлик киритиб олишимиз керак.

– Куйидаги нарсаларни эътиборга олиб қўйишингизни истардим, – гап бошладим. – Мен сизни полициядан яшириб юрибман. Агар сизни ҳибсга олишадиган бўлса, ҳаётингизнинг қирқ йилини пол ювиш билан ҳамда эркакшода аёллар билан муносабатда бўлиб ўтказасиз. Сизнинг калондимоғлигингиз, менсимай гапиришингиз менга ёқмаяпти. Эсингизда бўлсин, сизни тиззалатиб қўйиш-у, юмшоқ жойингизга тарсаки тушириш қўлимдан келади.

Маделина менга хотиржамлик билан қаради.

– Наҳотки мени сиздан кўрқадим, деб ўйласангиз?

Мен уни халати билан чангаллаб азот кўтардим.

– Балки сизни мана шу ёқимли кийимингиз билан ярим соат совуқ душ тагига қўйсаммикан?

У менга масхараомуз кулиб қўйиб деди:

– Ихтиёрингиз. Балки бундан олдин радио орқали қандай хабарлар тарқатишганини билиб қўйиш қизиқарлироқдир?

– Радиодан?

Унга ўгирилдим. Мен ухлаб ётганимда радиони эшитиш мумкин эмас эди. Радио мен чўзилган дарича ёнидаги столда эди. Дарҳақиқат, у ерда кўринмади.

– Нимани эшитдингиз?

– Ростдан ҳам билдингиз келяптими?

– Нимани гапирмоқчисиз?

– Сиз тўппонча билан урган шерифнинг ёрдамчиси ўлик билан тирик орасида ётганини. Бунга нима дейсиз? Полициядан ким кимни яшириб юрибди?

Бу гапни ундан кутгандим, шунинг учун у хоҳлагандек аҳамият бермадим. Эсанкираб қолганим йўқ, аксинча, уни маҳкам қисганча туравердим.

– Хўш, нима бўпти. Биринчидан, у ҳали ўлгани йўқ. Иккинчидан, бу нарса ҳеч нимани ўзгартиролмайди. Ва ниҳоят, полиция мени эмас, сизни қидирапти.

– Йўқ, азизим, – эътироз билдирди Маделина. – Биз иккаловимизни. Сизнинг ҳам аҳволингиз мушкул. Наҳотки сиз мени кўрқитиб ақлли иш қиляпман, деб ўйлаётган бўлсангиз?

Мен уни юмшоқ курсига ташладим.

– Яхши. Лекин шуни унутмангки, биз иккаламиз ҳам битта қайиқдамиз. Агар биронтамизни ҳибсга олишса, албатта, иккинчимиз ҳам қўлга тушамиз. Шунинг учун ўзингизни ҳар ёққа ташламай, менинг айтганимни қилинг. Энди тушунгандирсиз?

– Назаримда, иккаламиз бир-биримизни мутлақо тушуниб олдик.

Мен душга тушиб соқолимни олдим, калта иштонда ётоқхонага кирдим. Шкафдан фланел шимим, спортча кўйлагимни олиб кийдим. Кейин ҳамёнимни шимимнинг чўнтагига тикдим.

У ҳатто ётган ўрнини ҳам йиғиштирмабди. Нима ишим бор, ўзи биледи, ётадиган у. Сумкаси пардоз столчанинг устида ётарди. Очиб ҳамёнини олдим. Унинг ичида йигирма битта элликталиқ доллар бор экан. Кўтариб меҳмонхонага кирдим. У қаҳва ичиб ўтирарди. Қўлимдаги пулни кўриб эътиборсизлик билан менга қаради.

– Мана шу пулларимни ҳам тортиб олмоқчимисиз? Мени бир чақасиз қолдирмоқчимисиз?

– Хотиржам бўлинг, – жавоб бердим. – Бу пулларни каллангизга бу ердан қуён бўлиш хаёли келиб қолмасин деган ўйда эҳтиёткорлик юзасидан олиб кўйдим. Ундан ташқари, тамадди қилиш учун бирон нима олиш ҳам керак. Калифорнияга борганда қолганини қайтиб бераман.

– Қандай олижаноблик-а, – у елкасини қисиб, ўгирилиб олди.

– Мен тушиб, тезда егулик бирон нима олиб чиқаман, – дедим.

Кўчага чиқиб муюлишдаги мўъжазгина озиқ-овқат дўконидан нон, бир неча тухум, яхна гўшт ва қаҳва олдим. Кундузги газеталар ҳали чиқмабди.

Қайтиб келганимда радио яна меҳмонхонанинг ўртасида турар, Маделина ерга ўтириб олганча мусиқа тингларди. Вужудим қалтираб кетди. Икки кун аввал кечаси илк бор кўрганимда ҳам худди шундай ҳолатда ўтирган эди.

Ўшандан бери йиллар эмас, атиги бир неча кун ўтди. Ҳали олдинда бутун бошли бир ой бор-а.

– Радионгизнинг овози жуда ёмон эшитилар экан.

– Ёқмаса, эшитманг, – дедим. – Қорнингиз очдими?

– Нима олиб келдингиз?

– Нон билан яхна гўшт.

– Майли, есак ей қолайлик.

Биз индамай ошхонага кирдик, индамай ўтирдик, еб-ичиб яна меҳмонхонага қайтиб кирдик. Радио ҳалиям кўйиғлиқ эди. Мен бирон янгилик бериб қолармикан деб мурватни у ёқ-бу ёққа сурдим, янгилик берилаётган бирон канал йўқ эди. Соат ўн бирга яқинлашиб қолган, эртанги газеталар ҳам келган бўлиши керак. Кейин эрталаб соат 10.00 да радиодан қандай янгиликлар берилганини эсладим.

У юмшоқ курсига ўтирди, сигарет чекиб ястаниб олди-ю:

– Нимага у ёқдан-бу ёққа юраверасиз? Мана бу деворлар билан пол товуш ўтказмайдими? – деди.

Мен ўтириб, ўзимни қўлга олишга уриндим.

— Ҳа, — жавоб бердим, — қўшниларининг гаплари эшитилмайди. Лекин сиз эҳтиёткорлик юзасидан уй шиппагида юришингиз керак. Кейин радиони ҳам қаттиқ қўйманг.

— Уйни йиғиштирадиган хизматкорингиз йўқми? Биронтаси келиб ток ҳисоблагични ёқиб кетмайдими?

— Йўқ, — деб жавоб бердим. — Бир хизматкор аёл бор эди, ҳафтада бир марта келиб, уйни йиғиштириб кетарди, бир ой бўлди, бўшаган. Газ билан сув ҳисоблагичлар ертўлада. Почтачини ҳисобга олмаганда хавфсирайдиган нарса йўқ. Сиз эшикка ҳам чиқмаслигингиз, телефон гўшагини ҳам кўтармаслигингиз керак. Бу ердалигингизни ҳеч ким сезмаслиги лозим.

Маделина аста кулиб қўйди.

— Мен ростданам сизга миннатдорлигимни изҳор қилиб қўйишим керак. Ҳарҳолда ҳаммаси яхшилик билан тугайди, деб умид қиламан. Узоқ бўламанми сизникида, бу ҳақда нима дейсиз?

— Ҳаммаси, ҳалиги йигит тузалиб кетадими, йўқми, шунга боғлиқ, — деб жавоб бердим. — Сизни қидириш, албатта, давом этаверади. Гап-сўзлар бориб-бориб босилади, ахир ҳамма полициячилар ҳам сизнинг кўринишингизни эслаб қололмайди-ку. Агар анави полициячи ўлиб қоладиган бўлса, шўримиз қуриди деяверинг. Унда полициячини ўлдирган икки одам қидирилади.

— Агар у ўладиган бўлса, — хотиржам қўшиб қўйди Маделина, — унда уни ўлдирган мен эмас, сиз бўлиб чиқасиз.

— Бу ҳақда ҳам гап бўлиши мумкин эмас. У ерда мен бўлганимни ҳеч ким билмайди. Полициячилар менинг кимлигимни ҳам, ташқи кўринишимни ҳам, бу ишга алоқадорманми, йўқми, буни билишмайди. Мени тутишлари учун аввал сизни қўлга туширишлари керак бўлади. Улар сизни қидиришяпти. Уларнинг қўлида кимлигингиз ҳақида аниқ маълумотлар ва расмингиз бор. Бу билан боғлиқ бўлган ҳали олдимизда кўп муаммолар кўндаланг бўлиб турибди. Яхшиси, буларни қандоқ ҳал қилишимиз кераклиги ҳақида бош қотиришимиз керак. Туринг ўрнингиздан.

Маделина менга савол назари билан қараб қўйди.

— Ўрнингиздан туришингиз керак, — мажбурладим. — Энди орқага ўгирилиш. Иложи борица секинлик билан. Баъзи нарсаларни чамалаб кўришим керак.

Маделина елкасини қисиб қўйиб, амримга бўйсунди.

— О'кей.

Мен сигарета тутатдим. Қилмоқчи бўлган ишим жуда оддий. Нимадан бошласам экан? Эркак-ку мўйлов қўйиши ёки уни олиб ташлаши ёки бурнини синдириб қўйиши...

— Бўйингиз жуда новча, — дедим. — Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Дунёда дароз аёллар кўп. Кўп-ку, лекин бундай гўзаллари кам.

Жувон истеҳзо билан кулиб қўйди.

— Миннатдорман.

— Бу хушомад эмас, — дедим. — Ўзингизча хурсанд бўлмай қўя қолинг. Майна қилаётганим ҳам йўқ. Агар қиёфангизни ўзгартира олмасам, иш тамом деяверинг. Ўйлаб кўрай-чи. Бировлар қиёфасини ўзгартира олиши, бировлар ўзгартира олмаслиги мумкин. Сочингизнинг рангини, соч турмагингизни ўзгартиришимиз мумкин. Лекин бунинг ўзи етарли эмас. Кўзойнак тақиб олишингиз ҳам мумкин. Лекин бу дарров кўзга ташланади. Пардоз-андоз қилиб, оғзингизни кенгайтиришингиз мумкин, бироқ бу ҳам камлик қилади.

Мен хаёлга толиб, бироз сукут сақладим. Маделина бир нима демоқчи бўлган эди, гапини бўлдим.

– Аввало, менинг гапларимни эшитинг, кейин истаганча гапираверинг. Биз баджаҳл ва калондимоғ қиёфангизни ўзгартиролмаймиз. Лекин сизни бошқа оддий, кўча аёлларига ўхшатиб қўйсақ, нима дейсиз? Сочларингизни сариқ ёки оч сариқ ранга бўяб қўйсақ. Бунинг учун сочингизни қисқа қилиб қирқиш ва бошингиздан пастга туширмай, жингалак-жингалак қилиб қўйиш керак бўлади. Анча-мунча пардоз буюмларини ишлатишингиз ҳам керак. Қошингизни ингичка қилиб терасиз. Лабларингизни сал-пал тўғрилайсиз. Сийнабанд тақасизми?

Маделина менга тикилди.

– Бироз қуюшқондан чиқиб кетдингиз чоғи...

– Саволимга жавоб беринг. Сийнабанд тутасизми-йўқми?

– Фақат кўчалик ва оқшомлик қўйлақларимни кийганимда.

– Яхши. Кўкракларингиз қандай? Улар табиийми?

– Бунақа уятсиз гапларни умрим бино бўлиб эшитмаганман...

– Танбеҳ беришни бас қилинг деяпман, – дедим. – Нимага ишора қилаётганимни тушунишингиз керак, ахир. Сиз олижаноб миссис Батлердан одатдаги енгил табиат аёлга айланишингиз керак. Қоматингизни кўтариб, юришингизни ўзгартиришингиз лозим бўлади. Кўйлагингиз белингизни сиқиб солланиб юришга мослашасиз. Терингиз қанақа? Тезда қораядимиз?

– Ҳа, лекин қоратўр бўлишдан ўзимни асраб юраман.

– Энди бундай бўлмайди. Кварцли лампа оламан. Йўқ, бу ҳам бўлмайди. Ёзда денгиз бўйига келган ҳар бир одам магазиндан кварц лампа сотиб олади. Кварц лампа деса ўлиб бўлишади. Шошманг, меҳмонхонанинг деразаси ғарбга қараган. Агар туш пайти пардани кўтариб қўйса, уйга қуёш тушади. Кўчанинг нариги тарафидаги уйлар паст бўлгани сабабли ётганингизда сизни ҳеч ким кўрмайди. Демак, қорайиш учун мой сотиб оламиз. – Ўрнимдан туриб, сотиб олинадиган нарсаларни ёзиш учун қалам билан қоғоз олдим. – Хўш, яна нима оламиз?

– Қайчингиз борми?

– Йўқ, – деб ёзиб олдим-да, давом этдим. – Сочни олти ойгача жингалак қиладиган асбоблар, қуёшдан тўсадиган кўзойнак, сочни бўяшга нима оламиз?

– Тасаввур қилолмайман.

– Яхши ёрдамчи эмас экансиз. Ўзим топаман. Сизга яна нима керак бўлади?

– Фақат сигарета. Яна бир шиша бурбон ароғи.

– Бошқа маст бўлмайсизми?

– Бунақа одатим йўқ.

– Яхши.

Ўрнимдан турдим. Эшиккача бориб, тўхтадим ва орқамга ўгирилдим.

– Қайси банклардан пўлат сандиқларни ижарага олгансиз?

Маделина ўйлаб ўтирмай жавоб берди:

– Кредит тижорат, Учинчи миллий ва «Соҳилбўйи» банкларидан.

– Қайси фамилия билан?

– Ҳар хил, – жавоб берди у. – Ҳар бир банкда бошқа фамилия билан.

Маделина ўзини орқага ташлаб кулиб юборди.

– Буни аниқлаш фикри каллангизга кечроқ келди, фақат бу маълумотлар сизга энди асқотадими-йўқми, билмайман.

– Буни билиб олиш ниятим бўлмаган. Сиз анча фаросатли аёлсиз, бундай вазиятларда алдаш яхши оқибатларга олиб келмаслигини жуда яхши фаҳмлайсиз. Ўша фамилияларни менга айтиб қўйинг.

– Миссис Жеймс Р.Хатс, миссис Луцилла Мэннинг ва миссис Гарри Л.Картерс.

Маделина буларни бир хил оҳангда тутилмасдан айтди, кейин бирдан қўлидаги сигаретага тикилганча қовоғини уйиб жимиб қолди.

– Кейин-чи?

– Нима кейин?

– Назаримда, яна бир нималар демоқчи бўлиб турувдингиз.

– Йўқ, – деб жавоб берди у ва ўйланқираб тўғрига тикилиб тураверди.

– Бошқа ҳеч нима демоқчи эмасдим. Исм ва фамилиялар мана шулар.

– О'кей, – дедим. – Мен тезда қайтиб келаман.

Лифтдан пастга тушарканман, нима мени бунчалик ташвишга солганини ўйлай бошладим. Энди ростдан ҳам ҳеч нарса бўлмасмикин? Агар анови шерифнинг ёрдамчиси ўлса, бизни ҳеч ким қўлга туширолмайди. Улар топиши мумкин бўлган ягона из Маделинага олиб келади, у бўлса, ишончли жойга яшириб қўйилган. Пуллар эса, жойида, мени кутиб ётибди.

Унда нимадан юрагимга гулгула тушди?

Бунга аниқ бир сабаб йўқ. Бу гулгула фақат Маделинанинг булар барини енгил, ҳеч нима бўлмагандай ўзини тутишидан тушди. Афтидан, бунча пулни индамай бериб юбориш, назаримда, унинг учун арзимаган бир нарса бўлса керак.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Мен шаҳарга автобусда бориб, гараждан машинамни олдим. Бу вақтда кундузги рўзномалар ҳам сотувга чиқиб қолди. Уларда шерифнинг ёрдамчиси ҳамон хушсиз ётгани, аҳволи ўзгармаганидан бошқа ҳеч қандай янгилик ёзилмаган эди. Полиция бутун штат бўйлаб Маделина Батлерни астойдил қидираётгани хабар қилинарди.

Мен дорихона олдида тўхтадим, кириб аёллар пардоз-андози бўлимига ўтдим.

– Сизга нима харид қилишингизга ёрдам беришим мумкин? – деди бир қиз мулойимлик билан.

– Менга аёлларнинг сочини олти ойгача бузилмай турадиган жингалак қилиш керак. Кейин яна баъзи нарсаларни сотиб олмоқчи эдим. Соч бўяйдиган, номи ёдимдан кўтарилибди.

– Лондотонми?

– Эсимда йўқ. Хотинимнинг сочи қора. Шу бўёқни суртса очикроқ бўларди. Худди асал рангида.

Қиз уч-тўртта бўёқнинг номини айтди.

– Ҳа-ҳа, шу, – дедим учинчи бўёқни айтиб. – Ҳар эҳтимолга қарши чекни бериб қўйинг, тагин адашиб бошқа бўлса, кейин алмаштириб кетарман.

Харид қилган нарсаларимни машинага элтиб қўйдим-у, ундан қандай фойдаланиш йўллари йўқиб чиқдим. Ҳали яна бўёқ суртилгандан кейин ювиб артиб ташлаш учун пахта ва шампун ҳам олишим керак эди. Буларни бошқа дорихонадан топдим, у ердан қора кўзойнак билан баданни қорайтирадиган бир шиша мой ҳам сотиб олдим.

Энди сигарета билан виски олиш қолди. Мен харид қилган вино дўконининг ёнида озиқ-овқат дўкони ҳам бор эди. У ердан пиширилган товуқ билан бир шиша сут олдим. Дўкон эгаси харидларимни халтага солиб берди.

Соат бир яримларда уйга қайтиб келдим. Меҳмонхонадаги пардалар кўтарилган, Маделина бўлса, гиламда узала тушганча қуёшда товланиб ётарди. Эрталабки халатини ечиб ташлаган, пижамасини шимариб олган эди. Мен сумкадан қорайиш учун суртиладиган мойли шишани чиқардим.

— Мана, — дедим. — Буни суртиб ётинг.

Маделина ўрнидан туриб ўтирди. Бўйинини чўзиб менга қаради.

— Баданим жигарранг бўлишини ёқтирмайман, — деди у.

— Олифтагарчилик қилманг, — дедим.

— Ҳа, сиз ҳақсиз.

Шишани очиб, юз-кўзларига мой суртди.

— Виски олдингизми?

— Ҳа. Ҳозир қадаҳ олиб келаман.

— Ташаккур.

У яна чўзилиб ётиб, кўзларини юмди. Гиламнинг ранги униққан бўлиб, унда жувоннинг узун қора сочлари товланиб турарди.

Мен сумкани очиб, харид қилган нарсаларимни чиқара бошладим. Виски шишасини очиб, қолган нарсаларни музлатгичга тикдим. Кейин вискидан яхшигина қуйиб, озгина совуқ сув аралаштирдим. Ахир булар бари унинг пулига харид қилинганди-да. Мен қадаҳни олиб меҳмонхонага кирдим.

— Қачондан буён қуёшда ётибсиз?

— Ўн беш дақиқача бўлди.

— Унда туринг, бўлмаса баданингиз куяди.

Маделина туриб ўтирди. Унга қадаҳ тутиб, пардаларни туширдим.

Маделина бир қултум ютиб, менга қаради-да, кулиб қўйди.

— Сиз-чи, ичмайсизми? — деб сўради.

— Ичгим келмаяпти.

— Сиз, умуман ичмайсизми?

— Аҳён-аҳёнда.

У қадаҳни кўтарди.

— Ундай бўлса, мистер Скарборонинг соғлиғи учун.

— Назаримда, ўзингизни анча яхши ҳис қилаётганга ўхшайсиз.

— О, ҳа, — жавоб берди у. — Ҳаммаси аъло даражада. Мен сизнинг ажойиб ғоянгизни кўп ўйладим. Буни қанча кўп ўйласам, менга шунча ёқаверди. Буни амалга ошириш мумкин экан. Маделина Батлер бошқа қиёфага киргандан кейин ҳеч қандай изқувар уни тутолмайди.

— Буни жуда осонлик билан амалга ошириш мумкин деб ўйламаётганингизга ишонаман.

— Йўқ, албатта. Лекин бунинг уддасидан чиқамиз.

— Қачон бошлаймиз?

— Ҳозирок, — дедим. — Лекин аввал виски ичмоқчийдингиз шекилли.

— Уни сиз менинг сочимни бўяётганингизда ичмоқчиман, — табассум қилди у. — Бу нарса менга далда беради.

— Ҳа, шундоқ бўлиши керак, — қўшилдим унинг фикрига.

Газеталарни ерга ёйиб, устига стул қўйдим.

— Ўтиринг.

У хурсанд бўлиб ўтирди. Радиодан мусиқа таралиб турибди.

— Мен йўғимда бирон-бир янги хабар эшитдингизми?

Маделина менга тикилди.

– Ҳа. Бу ҳақда газеталарда ёзишибдими?

– Нима деди? – сўрадим. – Худо ҳаққи, нима гап?

– Шерифнинг ёрдамчиси соғаяётганмиш. Афтидан, тузалиб кетса керак.

Тиззаларим қалтирай бошлади. Маделинанинг сочини кесишнIAM қўйиб, сигарета тутатдим. Бу юк елкамдан тушиб енгил нафас ола бошлаганимдагина унинг нақадар оғир бўлганлигини тушундим. Демак, мен полициячини ўлдирмабман. Агар мени ушлаб олишган тақдирда ҳам полициячининг бошига урганликда айблашади. Тўғри, ҳали Диана Жеймс ҳам бор. Лекин уни мен эмас, Маделина Батлер ўлдирган. Диана Жеймс эса полициячи эмас эди.

– У ҳали ҳам ҳушига келмабдими? – сўрадим.

– Ҳа. Лекин врачлар тез орада ўзига келади дейишаётганмиш.

– Бу ерда битта қалтис жой бор, – дедим. – У сизни таниши мумкин.

– Тўғри, – деди у бепарволик билан. – Буни биламан. Лекин улар бусиз ҳам мени у ерда бўлганимга ишонч ҳосил қилишган. Агар у буни тасдиқласа, ишнинг моҳияти ўзгармайди.

Шу онда калламда нимадир аниқ бўлиши керак эди-ю, лекин нималигини билолмадим. Шерифнинг ёрдамчиси ҳақидаги янгилик Маделинани нега бунча қувонтириб юборганини билиб олишим учун калламни уриб ёришим керак эди.

– Қани, бошланг, Пигмалион, – деди Маделина. – Мени Сузи Мамблига айлантиришингизни зориқиб кутаяпман-ку.

У стулга тўғриланиб ўтираркан, менга тикилиб қаради. Чўнтагимдан қайчини чиқардим. Ваннахонага кириб, сочиқ билан тароқни олиб чиқиб, сочиқни унинг елкасига ташладим.

– Маҳкам ушланг, – дедим.

Жувон сочиқни бўйнига ўради.

– Мени бадбашара қилиб қўясиз, шекилли, – деди у. Майли, зарари йўқ. Асосийси, ишга киришдик. Сочларимни қирқинг, уларни бўяб олти ойлик жингалак қилиб қўйинг. Мўлжалдагидек офтобда қорайиб олганимдан кейин сартарошхонага бориб, соч турмаklarимни сал тартибга келтириб олишим мумкин. Мен Марказий Америкада бўлдим, деб у ердаги божхона сартарошларининг уқувсизлигидан шикоят қиламан.

– Яхши фикр, – дедим.

Унинг сочини тараб туриб, ўртасидан бир тутамини ажратиб олдим-да шартта қирқдим. Бироздан кейин орқага бир неча қадам ташлаб, қилган ишларимга назар солдим.

Маделина бадбашара ҳолатга келган, сочлари каллаклаб ташланганга ўхшарди.

– Бир ўзимни кўриб қўяй-чи, – деди-да, бориб ваннахонадаги кўзгуга қаради.

Мен жаҳли чиқиб кетса керак, деб ўйлагандим. Лекин бир хўрсинди-ю, калласини қимирлатиб қўя қолди.

– Менга қаранг, агар сиз сартарош бўлишни орзу қилаётган бўлсангиз...

– Шошилманг, мен ҳали тугатганим йўқ.

– Сиз биз ўйлагандек қилмаётганингизни билияпсизми?— деди у. – Сочни тўғрисига кесмаслигингиз керак. Тароқни қияроқ ушлаб, сочни тароқнинг тишлари орасидан ўтказиб қирқингиз лозим.

Мен унинг маслаҳатларига қулоқ солиб, аста-секин сочининг нотекис жойларини тўғриладим. Барибир ишни тугатганимдан кейин унинг боши куйдирилган каллага ўхшаб қолган эди.

– Даҳшат,– дедим.– Лекин бунинг ҳам ўзига хос яхши томонлари бор. Энди сиз, расмда кўрсатилган миссис Батлерга мутлақо ўхшамайсиз.

Мен чиқиб, соч бўёғини олиб келиб, қўлига тутқаздим.

– Кўрамиз, қандай қилиб малла сочли аёлга айланаркансиз.

У сочини бўяб бўлгунча гиламга тўкилган сочларни йиғиб, газетага ўрадим, олиб чиқиб, ахлат қувурига ташладим.

Биз энди Маделина Батлерни йўқ қилган эдик. Бу менинг ғоям бўйича бўлди ва мен бунинг учун барча зарур нарсаларни олиб келгандим. Ҳозирги қилаётган иши, у қиладиган ишнинг бир қисми, холос. Агар бунинг уддасидан чиқса, полиция излаётган Маделина Батлер бу дунёда мавжуд бўлмайди.

Соат икки ярим. Мен радиони қўйиб, янгиликларни эълон қиладиган тўлқинни топдим, лекин Маделина ёки шерифнинг ёрдамчиси ҳақида ҳеч қандай янгилик берилмади. Маделина мени алдамаганмикин деган хаёлга бордим. Агар алдамаган бўлса, оқшомги газеталарда эълон қилинадими.

У ваннадан чиқди. Сочларини шампунда ювиб сочиқ билан артибди. Сочлари чигал бўлиб, ҳар томонга тарвақайлаб ётарди.

Лекин сочининг ранги ўша-ўша.

– Сочингиз илгари қандоқ бўлса шундоқ, ўзгармаган-ку,– дедим.

– Чунки ҳали ҳўл. Қуриганда кўрамиз.

Маделина пардани кўтарди, гиламга ўтириб олиб, сочларини арта бошлади. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, сочиқни отиб юборди-да, сочларини бармоқлари билан тарай бошлади.

– Тагин жиндай ичсам майлими? – минғирлади менга қараб.

– Сиз бу таомга тўймайдингизми?– сўрадим.

– Жуда лаззатли таом-да тушмагур.

Мен ошхонага кириб, пиёлага виски қўйиб чиқдим. Қўлимдан пиёлани оларкан, ярим юмуқ киприкларни орасидан менга ширин миннатдорчилик билдириб қўйди.

– Раҳмат, азизим.

У гулираънога ўхшар, ўзи ҳам офатижон, айниқса, чолвор кийганда янада гўзал тортиб кетарди.

– Сузига ўхшашга ҳаракат қиляпсизми?– сўрадим.

– Ҳа,– жавоб берди у.– Қалай, ўхшаяпманми?

– Ёмонмас. Агар ўзингизни унга ўхшаб тутсангиз яхши бўларди.

– Бу билан нима демоқчисиз?

Мен энгашиб, унинг бошини силадим.

– Гап шундаки, ҳақиқатан Сузига ўхшашингизни тўшақда синаб кўриш керак. Ўшанда мен бажонидил бу иш билан шуғулланган бўлардим.

Унинг кўзлари совуқ йилтираб кетди.

– Мана бунақанги бемаза гапларингиз одамнинг кўнглини қолдиради. Балки, қўлингизни оларсиз?

– Сиз ўйнаётган ролингиздан чиқиб кетаяпсиз. Бу Сузи эмас.

Мен қўлимни олмадим, аксинча, пастроғини силай бошладим.

– Йўқ,– деди у.– Мана бу энди Сузи,– шундай деб, у менга шапалоқ тортиб юборди.

Мен унинг қўлидан маҳкам ушлаб олдим.

– Бунақа ҳаракат қилишга одатланманг, – огоҳлантирдим, – акс ҳолда мен жуда ёмон одамга айланиб қолишим мумкин.

Унинг кўзларида кўрқувдан асар ҳам йўқ эди.

– Тўғриси айтиб қўя қолай. Баъзан ўзингизни зиёли одамдай жуда мулойим кўрсатасиз, баъзан эса одамгарчиликка тўғри келмайдиган қилиқлар чиқариб қўясиз.

– Бундан давлат жиноятчисидай хулоса чиқарманг. – Эътироз билдирдим. – Бу асосий нарса эмас. Мана шу ерда узоқ вақт бирга қолишимизга тўғри келар экан, гоҳида жиндай хурсандчилик қилиб вақтимизни ўтказсак, ёмон бўлмасди деб ўйлайман. Аслида бу шарт ҳам эмас. Бу ерда асосий нарса – пул.

– Сиз ҳис-туйғудан маҳрум одам экансиз.

Мен ўрнимдан турдим.

– Хоним, мен вояга етган жойда 120 минг доллар ҳар қандай ҳис-туйғудан баланд турарди.

Маделина индамади. Мен эшикка бориб, столдан машинанинг калитини олиб давом этдим: – Ундан ташқари, ҳис-туйғулар ҳақида гапириш сизга муносибмас.

– Бу билан нима демоқчисиз?

– Иккита одамни у дунёга жўнатгансиз демоқчиман. Уларни ўлдирган мен эмас, сиз.

– Ҳа, тўғри, – деди у. – Жирканиш ҳам туйғу бўлади.

– Тўғри, – қўшилдим. – Лекин унчалик фойдали туйғу эмас.

Мен пастга тушиб, машинага ўтирдим-у, шаҳарга жўнаб кетдим. Йўлда газета сотиб олдим, ресторанга кириб, қаҳва буюрдим.

Газетадаги: “Шерифнинг ёрдамчиси соғая бошлади”, деган сарлавҳага кўзим тушди.

Дўхтирларнинг гапига қараганда, оғир дамлар ўтиб кетганмиш, энди бемор тез орада ҳушига келармиш. Мақолада Маделина Батлернинг тавсифи ва Батлер ўғирлаган пулнинг қаерларда бўлиши мумкинлиги ҳақидаги аҳмоқона тахминлардан бўлак ҳеч қанақа янгилик йўқ эди. Уларнинг гапларига қараганда, Маделина полиция ўраб олган ҳалқадан чиқиб кетиши мутлақо мумкин эмас экан, у мана шу ҳалқанинг ичида бирон жойда яшириниб ётганмиш ва уни тез орада қўлга туширармиш. Унинг ташқи қиёфаси ҳаммага беш қўлдай маълуммиш. Қидирувда “Кадиллак” машинасига катта эътибор қаратилган эди. Буни ўйлаб, мийиғимда кулиб қўйдим-да, қаҳвани ҳўпладим.

Диана Жеймсни, афтидан, ҳали топишмаганга ўхшайди. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Унинг жасади ертўлада қолган. Унинг устидан бутун бошли уй ёниб тушган. Бу ўтган кечаси бўлган. Куйиндиларни олиб, ҳали унғача етиб боришмаган.

Кўчага чиқдим. Кун иссиқ ва дим. Момақалди роқ бўлиб, ёмғир ёғадиганга ўхшайди. Момақалди роқнинг гулдирашлари кўча шовқинларини босиб кетаяпти. Мен беихтиёр кўча кеза бошладим. Бирдан бурчақда мармар устули бинонинг пештоқини кўриб қолдим. Қарасам, “Соҳилбўйи” банки.

Бу менинг хаёлимни олиб қочди. Муюлишда турардим. Светофорнинг чироғи ўзгарганда одамларга йўл бердим.

Пул худди шу банкда турибди. Қачон эгаси келиб олишини кутиб ётибди. Мен ўзимча хаёлан тасаввур қила бошладим: ҳозир мана шу ердаги йўғон думалоқ эшиклар ортида йўлак бор, бу йўлак орқали ер остидаги катта хонага тушилади. У ерда асаларининг инига ўхшаш пастдан тепагача териб тахланган пўлат сандиқлар бор. Ана шу пўлат

сандиқларнинг биридаги елимлаб ёпиштирилган бандеролларга пул солинган. Худди ана шу пўлат сандиқнинг қалити менинг киссамда .

Икки уй нарида, кўчанинг нариги тарафида учинчи миллий банк биноси турибди. Уни мен шу турган жойимдаёқ кўрдим. Чап томонда эса учта бино ўтиб, жануб тарафда тижорат кредит банки бор. Бу пулларни йигирма дақиқа нари-берисида олиб чиқиш мумкин. Бунинг учун зинапоядан пўлат сандиқлар сақланадиган хонага тушиш ва қоғозга қўл қўйиб, қалитларни топшириш керак, холос.

Ўткинчилар туртиб-суртиб ўтиб кета бошлашди. Ҳамма қаёққадир шошиларди. Иккита қиз менга сўйкалиб ўтди. Бир-бирига қараб қўйиб, менга тикилди-ю, масхараомуз бир-бирига:

– Манави нусханинг қоққан қоziқдек қаққайиб туришини қаранг, – деди.

Улар ғойиб бўлгандан кейин ўзимга келдим. Ёмғир ёға бошлади. Кўчани кесиб ўтиб, пешайвоннинг тагида туриб олдим.

Ёмғир шаррос қўйди. Агар ҳозир машинамга борадиган бўлсам, шалаббо ҳўл бўламан. Мен турган пешайвон кинотеатрнинг эшиги устини ёпиб турарди. Қандай кино кетаётганига қизиқмай, билет олдим.

Кинодан чиққанимда ёмғир тинган, қоронги тушиб қолган эди. Электр нури кўча юзини ялтиратар, ўткинчи машиналарнинг филдираклари намликдан вишилларди.

Бир болакай оқшомги газеталарни сотиб юрибди. Мен газета сотиб олдим. Бирдан кўзим катта-катта ҳарфларда ёзилган қуйидаги сарлавҳага тушди.

“Батлернинг ўлдирилиши ҳақида бир йигит кўрсатма берди”.

Машинага бориш учун тўртта уйни ўтиш керак. Мана бу бир неча юз метр масофани югуриб ўтишдан ўзимни зўрға тўхташиб қолдим.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Йигитча кўрсатма берган эди. Маделина Батлернинг иши нима бўлади энди?

Мени ҳайратга солган нарса бу эмас. Агар улар йигитча билан унинг опасини қўлга туширишган бўлишса, улар менинг ташқи қиёфамни тасвирлаб беришлари мумкин эди.

Мен зинадан югуриб чиқдим-у, хонага отилиб кирдим. Меҳмонхонада чироқ ёниқ, лекин у ерда Маделина йўқ эди. Ваннахонада сув шалоуплаётгани қулоғимга кирди. Диванга ўтириб газетани очдим. Лабимга сигарета қистирибман-у, ёндиришни ҳам унутибман.

“Маунт-Темпл. 6 август. Батлернинг ўлими ҳақида шов-шувли маълумот топилди. Полициянинг билдиришича, йигирма икки ёшли Жеа Финлей қўлга олинди. Йигит икки соатдан ортиқ сўроқ қилингандан кейин бундан икки ой муқаддам ғойиб бўлган хона хизматчисининг ўлимида иштирок этганлигига иқдор бўлибди. Марҳумнинг мурдаси сешанба куни топилибди.

Финлей жиноятни содир қилишда марҳумнинг гўзал беваси Маделина Батлер иштирок этганлигини йиғлаб туриб гапириб берибди”.

Мен озгина тўхтаб, сигаргани тутатиб олдим. Ҳаммаси қандай гумон қилган бўлсам худди шундай бўлиб чиқди. Финлей унинг шериги экан.

Мен мақоланинг давомини тез-тез ўқиб чиқдим.

“Финлей Маунт-Темплдан саксон километр нарида бир қишлоқ йўлида қўлга олинди.

Уни миссис Батлернинг машинасини қидириб юрган патрул полицияси ушлаган. Финлей билан унинг йигирма етти ёшли опаси Чарисса патрул машинани кўриб, қочишга уринишибди, аввалига қотилликка алоқадор эканликларини инкор этишибди.

Бироқ кейинроқ бошқа полиция патрули булар иккаласи юрган йўлга яқин жойдаги истеҳкомда миссис Батлернинг машинасини топгандан кейин уларга қотилликка алоқадор деб айб қўйишибди.

Уларнинг кўрсатмалари бўйича, миссис Батлер билан унинг номаълум шериги бўлган бир эркак киши буларнинг машинасини миниб ғойиб бўлишибди. Полиция радио орқали берилган маълумотга асосланиб, номаълум эркакнинг ташқи қиёфаси ҳақида аниқ бир фикрга келган”.

Урнимдан туриб газетани ташладим-у, бўшлиққа тикилдим. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳали ҳаммаси қўлдан бой берилган эмасди. Менинг кимлигимни биладиган яккаю ягона одам Диана Жеймс, лекин у ўлган. Яна газетани қўлга олмоқчи эдим, шу он Маделина чиқиб келди. Унинг эгнида калта енгли камзул ва нимча оёғида нейлон паймоқ ва шиппак. У радио қулогини бураб, ўтирди.

Тиззамда турган газетани кўриб, сўради:

– Бирон қизиқроқ нарса борми?

– Ҳа, бор деса ҳам бўлади.

Газетани олдига ташладим:

– Ўзингиз ўқиб кўринг.

У газетани олиб, сарлавҳасига кўз югуртирди.

– О!

– Менга қаранг,– дедим.– Ўйнашингизни қўлга олишибди. “О” дейишдан бошқа гапингиз йўқми?

Маделина елка учирди.

– Сизни бундан кўркувга тушмаганим ажаблантиряптими? Ахир у мени ўлдирмоқчи бўлганди-ку. Ундан ташқари, ҳеч қачон у менинг ўйнашим бўлган эмас.

– Сизни-я? Унда бу ишга қандай қилиб аралашиб қолди, тушунсам ўлай.

– У Синтия Кеннони севарди. Ёки сиз билганингиздай, Диана Жеймсни.

– Диана Жеймсни-я? Унда бу...

Маделина кулиб юборди.

– Тушунмаяпсизми? Севги ёш танламайди.

– Қўйинг бу гапларни.

Бошим айланиб кетгандек бўлди.

– Менинг саволимга жавоб беринг. Газетани менга узатинг, давомини ўзим ўқиб бераман. Мана бу машмашаларни мендан бошқа миллионлаб одамлар яхши билади.

– Яхши,– деди ниҳоят жувон. – Сизга ҳаммасини гапириб бераман.

Шу пайт радиодан шовқинли жаз янграб қолди. Маделина чўчиб тушиб, радио қулогини бошқа тўлқинга буради.

Энди мунгли мусиқа янграй бошлади. Кейин жувон шиппагини ечиб ташлади-да, оёқларини чалиштирди, сигарета тутатиб, қулайроқ ўтириб олди.

– Яхши мусиқа, тўғрими? Ё сиз бундай вақтларда Дебюссини ёқтирасизми?

– Йўқ,– дедим.– Батлерни ким ўлдирган? Финлейми ё сизми?

У мусиқага қулоқ тутиб туриб:

– Мен,– деб жавоб берди.

Маделина мутлақо хотиржам эди. Унинг руҳидан ҳеч қандай ҳиссиёт: на афсусланиш, на ғазаб асоратини сезиб бўларди. Батлер ўлдирилган, уни ўз хотини ўлдирган, тамом-вассалом.

– Нима учун ўлдирдингиз уни? – сўрадим мен.— Пул дебми?

– Йўқ. Ундан жирканардим. Синтия Кеннондан ҳам. Унинг ҳақиқий исмини айтиб гапирсам эътироз билдирмасангиз керак?

Мен оз-оздан нима бўлганини тушуна бошладим.

– Демак, гапингизга қараганда, бу ерда пулнинг аҳамияти бўлмаган? Лекин сиз уни барибир олиб қолгансиз-ку?

Маделина масхараомуз кулиб кўйди.

– Сизнинг фикри ёдингиз фақат пулда. Дунёда пулдан бошқа нарсалар ҳам борлигига аҳамият бермаяпсиз. Мен бу ерда пул ҳеч қандай роль ўйнамаган демоқчи эмасман. Лекин мен фақат ва фақатгина улардан нафратланганим учун ўлдирдим, пул эса, ўлдиришимнинг сабабларидан бири бўлган, холос. Аслини олганда, у пулни банкдан эмас, мендан олган эди.

Маделинага тикилдим:

– Сиздан-а?

– Худди шундай. Улар иккаласи ҳам ўтакетган разил одамлар эди. Эрим менинг пулларимга фоҳиша ўйнаши билан айш-ишрат қилиб яшамоқчи бўлган. Ёмонмас-а, тўғрими?

Мен бош ирғадим.

– Ақлимга сиғдирилмаяпман, ўлай агар. Ҳеч нима тушунганим йўқ. Бир тарафдан Финлей Диана Жеймсни севарди деяпсиз, иккинчи тарафдан, Батлер менинг пулимни ўғирлади деяпсиз, бу қанақаси? Ё сиз ақлдан озгансиз, ё мен. Газетада ёзишларига қараганда, Батлер пулни банкдан ўғирлаган.

Маделина сигаретани чуқур тортди-ю, тутунни чиқариб, унинг буралишига тикилиб қолди.

– Газетада ёзилгани мутлақо тўғри. Мен буни сизга тушунтиришга уриниб кўраман. Банкка бобомнинг бобоси томонидан асос солинган.

– Э-ҳа, шунақа денг,— дедим.— Энди тушуна бошладим. Банк сизники экан-да.

– Йўқ,— кулиб юборди у.— Мен бобомнинг бобоси томонидан асос солинган дедим, холос. Лекин унинг авлодлари, банкдаги пулга пул қўшишдан кўра, ундаги пулни совуришга устаси фаранг бўлишган экан. Банк бировларнинг қўлига ўтиб кетганига анча вақтлар бўлган. Лекин менинг отам вафотидан олдин 120 минг доллардан кўпроқ маблағга эга бўлган. Ана шу маблағнинг бир қисми менга мерос сифатида ўтган. Энди тушунгандирсиз? Эримнинг чиройидан бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Биз, банкдаги маблағнинг бир қисмига эга бўлганимиз боис, банкнинг вице-президенти бўлиб ишларди. У Синтия Кеннон билан қочиб кетишни режалаштиргандан кейин банкдаги пулни олволган. Пулни ҳужжатлар асосида олиши мумкин эмасди, шунинг учун ўғирлаганди. Агар уни тутишмаганда, пулни суғурта компанияси тўламаганда, банк бизга қарашли бўлган маблағни бекор қиларди-да, шу билан йўқотилган пулнинг ўрни қопланган бўларди. Шу билан ҳаммаси тугарди, излар босилиб кетарди. Мендан бўлак ҳеч ким бу ерда куйиб қолмасди.

Маделина гапдан тўхтаб, совуққина кулиб кўйди.— Эримнинг эса, бу нарса хаёлига ҳам келмасди.

Қўлимдаги сигаретани ҳам унутиб кўйибман, ёниб тугаб, қўлимни куйдирганда ўзимга келдим. Уни қулдонга босиб, Маделинага қарадим.

– Унинг ниятини билиб олганингиздан кейин нега бу ҳақда ўша куни оқшомдаёқ полицияга хабар бермадингиз? Ундан пулни тортиб олишиб, ўзини қамаб кўйишарди-ку.

– Тўғри, – жавоб берди у. – Шундай қилсам ҳам бўларди. Пичоқ бориб суякка қадалган эди. У билан ҳисоб-китоб қилгим келди. Синтия Кеннон унинг биринчи ўйнаши эмас. Ундан олдин банкда ишлайдиган Чарисса Финлей, ундан ҳам олдин бошқалар унинг қўлидан чиққан. Шу пайтгача бутун кирдикорларини чидам билан кечириб келдим. Лекин охирида менинг пулимни олиб, ўзининг фоҳишаси билан қочиб кетмоқчи бўлганлигини сезганимдан кейин мен ҳам уларни ўлдиришга қарор қилдим. Инсон ҳаётда яшашдан умиди узилгандан кейин у ҳеч нимадан қўрқмайди.

– Мен ҳали ҳам, – дедим, – бу ерда Чарисса Финлейнинг укасининг нима дахли борлигига тушунмай турибман.

– Бу сал мураккаб, – тушунтирди Маделина. – Унинг аҳволи қандайдир фожиалироқ, лекин аслида у ғирт тентак. Афтидан, у манави ўзидан катта иккала аёл жиноятга қўл уради-да, пул ўзимга қолади деб ўйлаган бўлса керак.

– Барибир тушунмаяпман, – такрорладим.

Маделина кулиб юборди.

– Кечирасиз, мен яна пулдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайдиган одам билан гаплашаётганимни унутиб қўйибман. Синтия Кеннон, – давом этди у. – Ҳамшира бўлиб ишлашини, етти-саккиз ойдан буён бир шол аёлни парвариш қилаётганини айтган бўлиши керак. Бу аёл Чарисса ва Жекларнинг онаси. Шундан кейин Жек Синтияни бутун вужуди билан севиб қолган. Ўзидан ўн ёш кичик бўлган йигитчага у ўзини бағишлаган-бағишламаганини билмайман-у, лекин у билан кўп вақт ишқий муносабатда бўлмагани тайин. Афтидан, йигитча унинг асабига теккан бўлса керак. Ҳарҳолда менинг эрим билан танишгандан кейин тезда у билан алоқани узган. Мен бу ҳақда Синтия Маунт-Темплини ташлаб, Санпортга келгандаёқ билган эдим. Бир куни шанбада, эрим гўё узоққа балиқ тутгани кетганда уйимга кечқурун Жек Финлей кириб келди. У мутлақо ўзини йўқотиб қўйган эди. Нега келиб ўзининг ҳасратларини менга ёзди, билмайман, афтидан, уларни менга дoston қилиб эримни Синтиядан ажратиб олишимни айтмоқчи бўлган. Тез орада билдимки, йигитча қаттиқ руҳий азобда. У ҳафтанинг охирида кўп марталаб эримни кузатибди. Ҳатто бир сафар, уларни отелда тутиб олиб, отиб ташлашига бир баҳя қолибди.

У қўлида тўппонча билан хонага кириб борибди. Сўнгги дақиқада эшикнинг олдида ўзини тутиб қолганмиш. Унга раҳмим келиб кетди. Сен Синтия Кеннон каби бир фоҳиша деб ёш умрингни хазон қилишинг ақдан эмас деб тушунтиришга ҳаракат қилдим. Лекин гапларим у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетди. Бунақа қайсар одамлар билан гаплашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. У эримни ўлдиришга қарор қилган эди.

– Энди сал-пал тагига етяпман, – дедим. – У йигит сиз истаган шерик бўлган экан-да. Энди унинг юрагига озгина ўт ёқишингиз қолган эди.

Маделина бошини силкитди.

– Йўқ. Айтдим-ку сизга, озгина унинг ақлини киргизиб қўймоқчи бўлган эдим. Кейин тез орада сезиб қолдимки, у билан офатижон опаси менинг пайимга тушишган экан.

– Кечирасиз, очикроқ қилиб гапириб берсангиз.

У қўлидаги тугаган сигаретадан янгисини ёндириб олди. Радиодан ҳамон мунгли куй таралиб турарди. Бу ҳолат вазиятга қандайдир мос эмасди: Маделина хотиржам, куйнинг сеҳрига маҳдиё бўлганича ўйга ботиб ўтирганича қотиллик ҳақида сўзларди.

— Мен сизга иш чигаллашиб кетди дегандим, — деди у. — Аввалига иш йигитчанинг тийиқсиз рашки билан тугаса керак, деб ўйлагандим. Лекин унинг менга берган танбеҳи ўйлантириб қўйди. Орқасидан кузатиб юрганда Синтия исми билан фамилиясини ўзгартирганини сезиб қолибди. У ҳайрон бўлибди, лекин вужудини қоплаган ҳаяжон таъсирида бунинг сабабини билмаган. Мен эса, бунинг аксича, ўйлаб, ўз кузатишларимни олиб бордим. Синтия ҳақиқатдан ўз фамилиясини ўзгартирган эди. Лекин кейин жуда катта аҳамиятга молик бўлган бошқа бир нарсани билиб қолдим. Эрим Санпортда учрашиб юрганда Синтиянинг уйига кирмаган. У анча-мунча кийим-кечак сотиб олиб, Синтияга бериб юборган. Миямда аста-секин уларнинг ниятлари ойдинлаша бошлади. Бу вақтда Жек Финлейда ҳам ғалати бир ўзгариш юз берди. Эрим унинг ҳаётини издан чиқаргани, Синтиянинг ва менинг турмушларимизни бузгани ҳақидаги ёзғиришлари энди нотабий эшитила бошлади. У ўта рашкчи бўлиб кўринарди, лекин назаримда ўзини қўлга ола билган ва ниманидир кутаётгандай бўлиб туюлаверди.

Шундай вазиятда икки ой ўтди, шундан кейин мен нима содир бўлганлигини англаб ета бошладим. Жек опаси Чариссага дардини ёради. У укасидан кўра фаросатлироқ эди. Синтия нимага номини ўзгартирганлигини тушуниб етади. Кейин уларнинг ғазаблари менинг эримга нисбатан катта куч билан баттар аланга олади.

Мен сизга эримнинг Чарисса билан ҳам дон олишганини айтиб бергандим. Чарисса ўша банкда ишларди. Энди бунинг аҳамияти йўқ, — Маделина бироз тўхтаб, менга қаради. Кейин: — Энди ҳаммаси сизга аён бўлгандир? — деб сўради.

— Сал-пал.

У бош силкиб қўйиб, давом этди:

— Мен Жекнинг ўзини гўё мени аҳмоқ қилгандай тутишига қўйиб бердим. У мени эрингиз иккаламизнинг ҳам ҳаётимизни хароб қилди, бу дунёда бирдан-бир мақсадим энди фақат ўч олиш, деб ишонтирарди. Эрим аллақандай сабаб билан ҳафтанинг охирида уйдан чиқиб кетганда, Жек тоқатим тоқ бўлди, энди чидолмайман дерди-ю, лекин ҳеч нима қилмасди.

Кейин ўша машғум шанба ҳам етиб келди. Эрим туш пайтида банкдан қайтиб келиб, балиқ овига кетмоқчи эканлигини маълум қилди. У кемпингда керак бўладиган ашёларни машинада қолдириб, душга тушиб, кийиниб олиш учун юқорига кўтарилди. Мен эсам, одатдагидай, пастга тушдим-да, машинасини титкиладим. Пулни топдим. Пул портфелга солинган бўлиб аделга ўраб ташланган эди. Бир ой бадалида ўз-ўзимдан кўнглимга келиб юрган шубҳаларим асослими, йўқми, бунга қандай далил бор деб ўйлаб юргандим. Мана энди, портфелни очиб, пулни кўрганимдан кейин шубҳаларим тўғри эканлигига амин бўлдим, энди ишни кечиктириш керак эмас эди.

Вақт зиқ эди. Портфелдаги пулни олиб, тезда ертўлага яшириндим. Эрим портфели билан банкдан чиқиб кетганини Чарисса укасига телефонда айтади-ю, Жек зудлик билан бизникига келади — буни билардим. Жек ҳақиқатан ҳам бир зумда уйимизга орқа эшикдан кириб келди ва ўз ролини аъло даражада адо этди. Рангида ранг қолмаган, оппоқ, кўзлари телбанамо катта-катта очилган. Келди-ю, эрингиз яна балиқ овига кетмоқчилигини айтдим, деб сўради. Мен, ҳа, дедим. У, етар энди, ортиқ чидолмайман, бирон нима қилишимиз керак, деди. Шундай деб юрагимга қутқу сола бошлади. Худди шу

онда зинадан эрим тушиб келаверди. Мен Жекнинг чўнтагидан тўппончасини тортиб олдим-да, эрим эшикка яқин келганда отиб ташладим.

Маделина жимиб қолди. У бошим узра узоқ-узоқларга тикилди. Унинг чеҳрасида ҳеч қандай ҳис-ҳаяжон акс этмади.

– Демак, Финлей мурдани машинасида олиб кетган экан-да? – деб сўрадим.

У бошини қимирлатди.

– Ҳа. У ҳайратланарли даражада хотиржам ва чаққонлик билан ҳаракат қилди. Афтидан, ўзича ҳамма нарсани пухта режалаштиргандек эди. Бу жуда тез аён бўлди. Хизматкор уйда йўқ эди, чунки ҳар шанба куни у дам оларди. Биз энди фақат қоронғи тушишини кутишимиз керак эди, холос.

– Машинадан пул топилмаганини билишгандан кейин нима бўлди?

– Якшанба куни кечқурун улар уйимга келишди. Мен ўзимни улар нима деяётганини тушунаётгандай тутдим. Улар банкда пул йўқолгани душанба куни маълум бўлишини билишарди. Ўзимни гўлликка солиб, қанақа пул ҳақида гапираяпсизлар, менинг эрим ўзи билан бунча пулни олиб юролмайти, дедим.

Улар мени ўлдирамиз деб қўрқитмоқчи бўлишди, лекин ўлдиришса, пулни ҳеч қачон топиша олмаслигини билишарди. Бундан ташқари, полицияга маълум қиламиз деб ҳам қўрқита олишмасди, чунки мени шу ишга мажбур қилган уларнинг ўзлари эди-да.

Мен пулни гулзорга кўмиб қўйдим-да, полиция уйни роса тинтиб мени кузатиб, охири ўз ҳолимга қўйишларигача кутиб юрдим. Кейин пулни олиб, учта пўлат сандиққа жойладим.

– Демак, машинани Диана Жеймснинг уйи олдига ташлаб кетган Финлей экан-да? Диана буни сиз қилдингиз деб ўйлаган экан.

Маделина аста кулиб қўйди.

– Синтия унчалик фаросатли эмасди. Лекин мени бу қадар анойи деб ўйлашига ҳам ишонмасдим.

Мен бироз ўйга толдим. Тарозининг қайси палласига солиб қараманг, жуда пухта ўйлаб қилинган иш эди. Маделина ҳаммасини доғда қолдирганди.

“Мендан бошқаларни”, дея кулимсираб қўйдим ичимда. Энди 120 минг доллар учта банкнинг пўлат сандиғида ётибди. Пўлат сандиқларнинг калити эса, менинг киссамда.

– Жуда тадбирли аёл экансиз, – дедим. – Энди иш ниҳоясига етибди.

Мен пастга тушиб, муюлишгача бордим. Эрталабки газеталар чиқибди. Битгасини сотиб олдим. Кўзимга шундай сарлавҳа чалинди.

“МИССИС БАТЛЕР УЛГАН. УНИНГ НОМАЪЛУМ ШЕРИГИ ҚИДИРИЛМОҚДА”.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Кўлимда газета, чироқ тагида хомуш турарканман, гўё атрофимдаги ҳамма нарса ағдарилиб тушаётганга ўхшарди.

Кимдир нимадир деди.

– Нима? – дедиму кўлимдаги газетани қўлтиғимга тикдим.

Ярим миллион нусхада чоп этиладиган ушбу газета қуёш нуридай бутун штат бўйича тарқалади-ю, биров кўриб қолмасин дегандай уни яширишимни қаранг. “Шериги қидирилаяпти”. Йўлга тушдим. “Чопмаслигим керак, – деб ўйладим. – Бошқалар эътиборини тортмай, аста юришим лозим”.

– Ҳой! Қайтимингизни олинг. Мистер, олинг пулингизни.

Бу газета сотувчи боланинг овози эди. Нега энди элликдан ошган эркакларни шундай деб аташаркин-а?

– Э-ҳа. Раҳмат.

Мен пулни чўнтагимга солдим.

Чироқ тагида кўп туриб бўлмайти. Манави киши мени маст ёки телба деб ўйлади, шекилли, тикилиб қаради.

Кулги овози қулоғимга чалинди. Маделинани полициядан яширганим учун 120 минг доллар тўлаши керак, лекин уни энди полиция қидирмайди. У ўлган. Полиция мени қидирапти.

Нимадир қилиш керак. Газетани ташлаб юборсаммикин? Менга маст деб тикилиб турган манави кишининг кўз ўнгида-я?

Машинамга лоқайдлик билан кўз ташладим. Ёнгинамда турибди. Машинага ўтирдим-у, дуч келган тарафга йўл олдим.

Чорраҳага етганда ўннга бурилиб, соҳил тарафга ҳайладим. Тезда кўзим машина қўядиган жойга тушди. Бориб машинани ўша ерга қўйдим. Ҳали кун ёруғ эди. Машинада яна жиндай ўқисам бўларди.

Лекин газетани ёзмаёқ уни ўқишимнинг ҳожати йўқлигини тушундим. Ҳаммаси равшан эди. Шунга қарамасдан барибир ўқидим.

Вазият мен ўйлагандан ҳам баттар эди. Шубҳаларим бекорга эмаслиги маълум бўлди. Лекин гап фақат бундагина эмасди. Улар Диана Жеймснинг мурдасини топишибди. Шерифнинг ёрдамчиси эса ниҳоят ўзига келибди.

«Ҳа, бу аёл миссис Батлернинг ўзгинаси эди, – дерди у. – Мен унинг юзини чироқ билан ёритиб кўрдим. Худди шу пайтда бир йигит орқамдан келиб бошимга зарб билан туширди».

Бу икки аёл бир-бирига унчалик ўхшамасди. Лекин уларнинг бўйлари баравар, иккаласи ҳам қорасоч, ёшлари, қиёфалари ҳам бир хил эди. Агар тиш докторига мурожаат қилишса, бу борада унинг ёрдам бериши амри маҳол. Лекин бунга аҳтиёж қолмаганди. Шерифнинг ёрдамчиси уни яхшилаб кўриб олган. У уйдан чиқмаётган, аксинча, уйга кираётган эди. Уқ овози эса уни уриб йиқитгандан кейин эшитилган. Диана Жеймс у ҳушсиз ётганда орқа ҳовлидан кириб келган. Биронта одам унинг бу ерда бўлишини тахмин қилмаган, чунки унинг бу шаҳардан кетганига олти ой бўлган эди. Шу пайтгача ишни пухта қилдим. Энди, Маделина яшириниб оладиган бўлса, мени шу заҳоти тутишади, ундан кейин ҳаммаси тамом.

Ўзимни ёмон ҳис эта бошладим, пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди. Барибир ўзимни зўрлаб бўлса ҳам давомини ўқидим. У ёғида менинг қиёфам тасвирланарди. Тасвирлаганда ҳам жуда қойилмақом эди. Қиёфамдаги бирон-бир белги малласоч хонимнинг эътиборидан четда қолмаганди.

Мен сўнги сатрларни ўқидим:

«Унинг башараси менга танишдек туюлди, – дерди Чарисса Финлей, – қаердадир ўзиними, расминими кўргандекман».

Қўлларим қалтираб, сигарета тутатдим. У менинг шўримни қуритиши мумкин. Қиз ҳар дақиқада эслаб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Буни мен полиция эшигимни тақиллатиб келгандагина билишим мумкин.

Ўзимни қўлга олишга уриндим. Эҳтимол, ҳали бирон иложи бордир. Балки, эслолмас. Ҳали эслолмаган экан, бу ҳақда ўйлаган сари, ишончи орта боради. Беш йил муқаддам спорт газетасининг бир саҳифасида суратим босилган. Ўшандан кейин газетада юзлаб футболчининг расми босилиб чиқди. Фурсатни қўлдан бермаслигим, таслим бўлмаслигим керак. Лаънати, шундоққина қўлимга тушиб турувди-я. Энди шунча бойликни қўлдан чиқариб

юбориш ҳақида ўйлаганимда, нафасим бўғилиб, қорнимда оғриқ туряпти. Яна бир неча кун кутиб туриш керак. Энди уни қидиришмаяпти. Унга бир нечта кўйлак сотиб олиш, сочларини бошқача қилиб тараш керак. Ишни тезлаштириш учун бирон сабаб ўйлаб топишим лозим. Икки-уч кун газетани Маделинанинг кўлига бермаслик керак.

Юзларим буришиб кетди. Радио-чи?

Исталган пайтда янгиликларда айтиб қолиши мумкин. Буни ўйламаганимни қара-я? Ахир, ҳамма нарсани ҳам олдиндан назарда тутиб бўлмайди-ку. Моторни юргизиб, машинани учириб кетдим. Дастлабки муюлишдаёқ газетани ойнадан улоқтириб юбордим. Иккинчи чорраҳада машинани буриб, уйга шошилдим.

Менимча, Маделина бу гаплардан хабардор бўлса ҳам керак. Мен йўғимда кундузги эшиттиришда радиодан берилган бўлиши мумкин. Буни қандай қилиб билсам экан? Лекин у билса ҳам айтмаслиги аниқ.

Йўқ, айтиши керак. Ахир мен унинг сумкасидан олган учта калит менда-ку. Буларсиз у пулларни ололмайди. Ундан ташқари, яна баъзи нарсалар ҳам бор эди.

Унинг тириклигини биладиган яккаю ягона одам мен эдим.

Эҳтимол, мени ўз йўлидан олиб ташлаш учун бирон ҳийла топиб ҳам қўйгандир.

Унинг калласига ҳар қандай фикр келиши мумкин.

Уйимнинг олдида яқин ерда машинани қўйдим-да, уйга шошилдим. Зиналардан деярли югуриб чиқдим. Меҳмонхонада ҳеч ким йўқ. Радио ўчирилган. Уйга кириб эшикни қулфладим-у, енгил нафас олдим. Шу пайтгача сукунатдан бунчалик ором олмаган эдим.

У ёқ-бу ёққа аланглаб, Маделина қаерда экан деб ўйладим. Ҳозироқ бир нарса ўйлаб топиш керак. У ухлашга ётгунча кутиб туриб бўлмайди. Шу билан бирга таваккал қилиб ҳам бўлмайди. Тўсатдан кириб ниятимни сезиб қолиши мумкин. Шу он ваннахонада сув шалоплаётганини эшитдим.

Йўлакнинг эшигига келдим. Эшик очиқ. Ваннахонанинг эшиги эса ёпиқ. Маделинанинг секин хиргойи қилаётганини эшитдим.

– Ваннадамисиз? – деб сўрадим.

– Ҳа, нимаиди? – деган жавоб эшитилди.

Ваннахонанинг эшиги қия очилиб Маделина мўралади. Елкасида сочиқ, сочларидан сув томчилаб турарди. Сочининг ранги ўзгаргани энди билинди, у оч сарғиш ранга кирибди.

– Бугун радиони эшитдингизми, йўқми, деб сўрамоқчи эдим.

Унинг юзларидан бирон маънони уқиб олиш амри маҳол эди. Калласини сарак-сарак қилди:

– Нимаиди?

– Шерифнинг ёрдамчиси хушига келибди, – деб жавоб бердим-у, оғзимга сигарета тикдим. – Улар Диана Жеймснинг жасадини топишибди.

– Шунақа денг-а? Ҳа, буни кутса бўларди.

– Ҳа, – фикрига қўшилдим. – Кулгили жойи шундаки, аввалига улар буни сизнинг жасадингиз деб ўйлашибди.

– Ростдан-а? – сўради у. – Лекин биз иккаламиз умуман бир-биримизга ўхшамаймиз-ку. У... – Маделина бироз тўхтаб ўйланқираб турди-да. – Ҳа, бўлиши мумкин. Бу олов...

Унинг ўзини тута билиш қобилятига қойил қолмасдан иложим йўқ эди. Агар муғамбирлик қилаётган бўлса, буни жуда қойилмақом қилиб ўринлатаётган эди.

– Тўғри, – дедим, – ўша шерифнинг ёрдамчиси сизни таниган ва бошқа кимдир ўқ овозини эшитибди. Шунинг учун мурдани топишганда уни сиз деб ўйлашибди. Кейин унинг қўлидаги соатда номи ўйиб ёзилганини кўришибди.

– О! – ҳаяжонланиб кетди Маделина.

Бунинг шу сўзиданоқ кўп маънони уқиб олиш мумкин эди. Бундан ҳамма гапингизга ишондим ёки радио орқали берилган ахборотдан бор гапни билиб олдим, деган маъно ҳам чиқарди, бу билан менинг устимдан ичида кулаётган эди.

– Илтимос, газетани ташлаб кетинг, – илтимос қилди у. – Чўмилиб бўлганимдан кейин ўқиб чиқаман.

– Эсан чиқиб, бир жойда қолдириб келибман, – дедим. – Лекин бундан бошқа тилга оладиган янгилик йўқ.

Маделина елкасини қисиб қўйди-да, эшикни ёпиб олди.

У ерда яна бир неча дақиқа бўлса керак. Бу қулай пайтдан фойдаланиб қолиш керак. Ошхонага кириб, столдан пичоқни олдим. Кейин ётоқхонанинг столида турган радиоприёмникнинг санчқисини розеткадан суғурдим. Сўнг тезда радионинг орқасини очиб, ичидаги симни қирқдим. Унинг орқасини яна ёпиб қўйдим. Вилкани розеткага тиқиб, радиони жойига тўғрилаб қўйдим. Пичоқни эса, ошхонага обориб ташладим.

Орадан ўн дақиқалар ўтиб Маделина бошини сочиқ билан ўраб олганча лабида сигарета билан ваннахонадан чиқиб келди.

– Сал оро берганимдан кейин сочларим жудаям хунук бўлиб кўринмаса керак, – деди у. – Ранг яхши чиқди. Кўрдингизми?

– Ҳа, – дедим.

– Қизиқ. Одам боласининг ташқи қиёфаси ўзгариши қанчалик катта аҳамиятга эга экан-а. Мен ўзимни мутлақо бошқа одам ҳис қиляпман. Гўё Маделина Батлер энди йўқ, у ўлгандек.

Ажаб, бу билан у нима демоқчи бўляпти? Эҳтимол, бирон нимани назарда тутмаётгандир-у, шу билан бирга менга босим ўтказмоқчи бўлаётган бўлиши ҳам мумкин. Бир нарса кундай равшан: бу аёл ниҳоят даражада хавфли. Бирга бўлган шу қисқа вақтимизда бунга ишонч ҳосил қилиб бўлдим.

– Хуллас, энди биз нимани истаган бўлсак, шунга эришдик, – дедим. У ўтирди, стулга суяниб олди-да, приёмникнинг мурватини буради. – Қани, қандай янгиликлар бор экан, эшитиб кўрайлик-чи.

Радио қизиб кетди-ю, бирдан ундан тутун чиқа бошлади.

– Ҳой! – деб юбордим. – Учиринг! Бу лаънати ёниб кетяпти.

У радиони ўчириб, ҳайрон бўлиб менга қаради.

– Қизиқ бўлди-ку, – деди жувон. – Яқингинада яхши ишлаб турувди.

– Тузатишга кўп вақт кетадими?

– Икки-уч кун кетса керак.

– Шунча кун-а?

– Уни тузатгунча прокатга биттасини олиб туролмайсизми? Ё янгисини сотиб олинг.

– Нега энди? – дедим. – Наҳотки радиосиз икки кун чидаб туролмасангиз?

– Гап шундаки, – жавоб берди у. – Мен радиосиз ўзимни мутлақо яккаланиб қолгандай, бутун дунёдан ажратиб ташлангандай сезаман. У ёқда нималар бўлаётганидан беҳабар қоламан.

– У ёқдаги ҳамма гапни ўзим сизга етказиб тураман. Газеталардан ўқиб, билиб турасиз. Шундай бўлгач, керакли маълумотлар қўлига тушмасликнинг олдини ўзим олиб тураман.

Яна уни гапга солиб, бирон нарсадан хабардор эканлигини билмоқчи бўлдим, лекин қиёфасидан ҳеч нарсани англаб бўлмасди. Мен унинг гўзал, лекин сирли чехрасини ёмон кўриб кета бошладим. Ундан бирон маънони мутлақо англаб бўлмас эди. Эҳтимол, ичида менинг устимдан қулаётгандир. Қулай пайтни топиб, мени ўлдирмоқчи бўлаётгандир ҳам.

Агар нияти шундай бўлса, менинг ухлашимни кутади. Агар ўлдирадиган бўлса, осонгина ниятига эришиши мумкин. Чўнтагимда пуллар сақланаётган пўлат сандиқларнинг калити турибди. Мен бўлсам, унинг ҳамон тириклигини биладиган яккаю-ягона гувоҳман. Мени ўлдириб юбориб, пулни олиш қолади, холос. Кейин хотиржам бўлиб олиб, тўрт томони қибла, самолётга ўтириб, хоҳлаган жойига бемалол кетаверарди.

Одам бунақа хаёлларга бораверса, ақлдан озиши ҳеч гапмас.

Полиция уни мени ўлдирган деб ҳисоблайди. Аслида эса, Маделина мени гумдон қилиб, бир юз йигирма минг доллар билан ғойиб бўлади, уни ҳеч ким қидирмайди.

Маделина Батлерни ҳеч ким қидирмайди. Чунки у ўлган. Сузи Мемблини эса биров билмайди, чунки у мана шу хонадонда дунёга келган, унинг борлигига бирон кимса шубҳаланмайди ҳам.

Энг асосийси – унинг ўзи бу ҳақда билармикан?

Ўзини бундай ўзгартириш фикри, эҳтимол, унинг калласига подвалда Диана Жеймснинг юзига чироқ тутган онда келгандир. Эҳтимол, ўшанда дақиқанинг қандайдир бир сониясида, кўп нарсалар унга аниқ-равшан бўлгандир.

Лекин ўша вақтда ҳаммасини енгиб, ғолиб бўлиб чиқаман деб ўйлаганмикин? Диана Жеймснинг қўлидаги соатда номи ўйиб ёзилганини билганмиди? Буни қаердан биларди у? Ҳар эҳтимолга қарши мен бу омилларнинг ҳаммасини эътиборга олиб қўйишим керак. Маделинанинг кўлидан ҳамма иш келади. Балки у ҳамма нарсани майда-чуйдаларигача эсида олиб қолгандир ва улардан хулоса чиқариб олгандир. У газетанинг йўқолиши-ю, радионинг тўсатдан бузилиб қолиши сабабини жуда яхши билади.

Энди у бор гапни мендан олдинроқ билган бўлиши эҳтимоли қолди. Агар шундай бўлса, тамом.

Худди шу нарса миямдан узоқ вақт кетмади. Агар у бу борада бирон нимани билган бўлса, уни кўздан қочирмаслигим, агар билмаган бўлса, билдирмасликка ҳаракат қилишим керак. Маделина мана шу хонада икки ё уч кун, ҳатто ундан ҳам кўпроқ туриб газета кўрмаслиги керак. Ҳарҳолда, шов-шув босилгунча.

Бу мен пулни олиб яширинишим учун яна кутишим керак деган сўз эди. Бу кутиш соатлари яна қанчага чўзилади? Чарисса Финлей менинг ким бўлганимни ҳар дақиқада эслаб қолиши мумкин.

Буни эслаб, этим жимирлашиб кетди. Агар мен соатлаб эшик тақиллашини кутиб ўтираверадиган бўлсам, буни кўтаролмайман, ақлдан озишим турган гап. Исми шарифим телефон дафтарчасида ёзилган. Полиция тўғри келади-да, ҳибсга олади-қўяди.

Улар Чариссани роса айлантиришади. «Уни қаерда кўргансиз? Қайси расмда? Яхшилаб ўйлаб кўринг. Эҳтимол газетада кўргандирсиз? Масалан, қачон? Эслашга урининг. Баланд бўйли, бакувват йигитмиди? Эҳтимол, боксчидир», деб ҳол-жонига қўйишмайди. Унга бир неча боксчиларнинг суратларини кўрсатишади. «Эҳтимол, у футболчидир», дейишади.

Биз энди қутолмаймиз. Бу ердан кетиш керак. Иложи бўлса, эртага эрталабданоқ у билан банкка бориш шарт. Мен қора кўзойнак тақиб оламан-да, машинада ўтираман, у бўлса, бориб пулни олиб чиқади.

Жойимда ўтиролмайд қолдим. Ўрнимдан туриб, икки қадаҳга ичкилик қуйдим. Унга режани ўзгартирдим, дейман. Ўзимни шундай тутайки, Маделина зоҳиримдан ҳеч нимани сезмасин.

Хонага кириб, қадаҳнинг бирини унга тутдим. Унга нима дейишимни хотиримда жамлаган эдим ҳамки, у менга ўйланқираб қаради, кейин қовоғини уйиб деди:

– Биласизми, сиз яқинда пўлат сандиқларни қандай исми шариф билан ижарага олгансиз деб сўрагандингиз?

Мен қадаҳни энди бўшатмоқчи бўлиб кўтарганимда унинг овозидаги қандайдир оҳангдан сергак тортдим.

– Ҳа, – дедим. – Нимаиди?

У бироз тўхтаб, кейин жавоб берди:

– Нима дейишимни ҳам билмай қолдим. Анча вақтдан буён ўйлаб юрибман. Қанча ўйласам, шунча чалкашиб кетяпман. Албатта, ўша номлар, исми шарифларни ёзиб олгандим...

– Бу билан нима демоқчи бўляпсиз? – деб сўрадим.

– Исми шарифларни мен...

– Фақат уларни унутиб қўйибман деб мени ишонтиришга уринманг, – огоҳлантирдим. – Яқингинада жуда ҳам яхши эслагандингиз.

Маделина бошини қимирлатди.

– Йўқ, йўқ, гап бунда эмас. Исми шарифлар ҳаммаси эсимда. Учта банкда учта исми шариф ёзилган. Ҳозир қайси банкда қайси исми шариф ёзилгани ёдимда йўқ.

Маделина, афтидан, хаёлимдан кечган нарсаларни уққанга ўхшарди. Қадаҳни қўлимда тутганча унга тикилиб қолдим.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Нимани ният қилганикин? Қўрқиб кетдим, буни билганим йўқ, шу топда биладиган ҳолда ҳам эмасдим.

Эҳтимол, радиони эшитгандир. Ўзимни йўқотиб, эсанкираб қолиш даражасига етказиб, ташлаб қочишимни хоҳлаганмикин? Лекин бундан унга нима манфаат бор? Калитни олиб қочиб кетадиган бўлсам пулни ололмайди-ку. У бу қадар аҳмоқ эмас.

Балки, ўзини ҳеч нарсадан беҳабардек тутиб, менинг роса азобланишимни ва қийнала-қийнала ухлаб қолганимда бир ёқли қилишни хоҳлаётгандир. Шундай бўлса ҳам кўп кутишимиз мумкин эмаслигини, полиция изимизга тушиб, менга кўшиб уни ҳам тутиб олишини яхши биларди. Узоқ кутиш менга ўхшаб унга ҳам хатарли эди. Йўқ. Бу ҳол менда ҳам унга хавфлироқ. Чунки полиция ҳали унинг тирик эканлигини аниқлайди, кейин мени эмас, уни қотилликда айблади.

Эҳтимол, у буни яхши билар, лекин ўзини ниҳоятда хотиржам тутарди, худди мана шу хотиржамлик билан таваккал қилишга жазм қилган эди. Балки, хавотир ва қўрқув аралаш асабий тарангликдан кўчага чиқишга юраги бетламаётгандир. Пўлат сандиқнинг калитини беринг, пулни шу ерга олиб келаман деса, кўна қоладиган аҳмоқ деб ҳисоблаётганмикин мени?

Иккита нарсага ишончим комил эди.

Биринчиси, исми шарифларни мутлақо чалкаштириб юбормаган. Иккинчидан, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзимнинг ташвишга тушиб қолганимни сездирмаслигим керак.

Вискидан бир култум ютдим.

— Энди менга диққат билан қулоқ солинг, — дедим. — Агар мени лақиллатаётган бўлсангиз, нима бўлишини огоҳлантиргандим. Эсингиздами? Нимани мўлжаллаяпсиз?

— Нимани бўларди? — деди аччиқланиб жувон. — Эслашга ҳаракат қиляпман. Бир неча соатдан бери бошимни қотириб ўтирибман.

— Яна қанча вақт бош қотирмоқчисиз?

— Қаёқдан билай?

Мен сигарета тутатдим.

— Бунинг иккита йўли бўлиши мумкин, — дедим. — Биринчиси, башарани кўкартириш. Бўйнингизни чангаллаб, юзингиз кўкариб кетгунча бўғаман. Кейин эслаб гапиришингиз учун сал бўшатиб ҳаво юттираман. Бу кислороддан душ бериб, мияни жойига келтирадиган ўзига хос усул.

— Ҳақиқатан ҳам яхши усул экан, — совуққонлик билан деди у. — Демак, мен банкка тўппа-тўғри кириб бориб, фалон одам банкингиздаги пўлат сандиқни ижарага олганми, деб сўрашим керак. Шундайми? Банкда бунақа маълумотлар берилмаслигини яхши биласиз-ку.

Мен бош ирғаб, маъқулладим.

— Албатта, сиз бунга қандай амалга ошириш кераклигини мендан кам билмайсиз. Сиз Учинчи миллий банкка телефон қилиб, мен миссис Гарри Карстерсман, ёдимдан кўтарилибди, банкингиздан ижарага олган пўлат сандиқнинг ижара муддати қачонгача эди, текшириб кўрсангиз, деб илтимос қиласиз. Улар текшириб кўришади-да ё июл ойигача деб айтади, ё бунақа одамнинг банкимиздан пўлат сандиқ ижарага олгани ҳақида бизга маълумот йўқ, деб жавоб беришади. Шундан кейин узр сўрайсиз ва эрим бошқа банкдаги пўлат сандиқни ижарага олибди, дейсиз. Кейин бошқа банкка қўнғироқ қилиб, мана шундай савол-жавоб қиласиз.

Маделина маъқуллади.

— Тушундим. Агар миссис Карстерснинг омади чопса, ҳаммаси қўнғилдагидек бўлади. Шундан кейин бошқа банкка қўнғироқ қилиб, миссис Хэтс ёзган миссис Мэнни сўрайман. Жавоб қандай бўлишидан қатъи назар биз ҳаммасини билиб оламиз. Дейлик, миссис Карстерснинг омади юришмади, иккинчи банкдан ҳам шунга ўхшаган жавобни эшитдик. Унда бу одам учинчи банкдаги пўлат сандиқни ижарага олганлигини билиб оламиз. Лекин кейинги икки банкдан қайси исм шарифлар ижара қилинганлигини билмаймиз. Демак, яна банклар билан савол-жавоб қилишни давом эттираемиз. Хуллас, банкларга жудаям кўп қўнғироқ қилиб юбормаяпмизми? Банклардан ижарага олинган пўлат сандиқлар сохта исм шарифлар номидан ижарага олинганлигини унутманг, мен уларга ташқи қиёфамни, шахсимни ўзгартирганман, чунки мени полиция ҳамма жойда қидириб юборибди, ҳамма газеталарда расмим эълон қилинган, деб айтолмайман-ку. Мен банкка келишда эътиборни тортадиган ҳар қандай ҳолатдан нари юришим керак.

Ҳа, у тўғри гапираётган эди. У ҳамма вақт ҳақ бўлиб чиқарди. Ахир уни ростдан ҳам полиция қидираётган эди-да.

— Тўғри, — дедим. — Ўзингиз ўйлаб кўринг. Сизда биттага қарши иккита имкониятингиз бор. Шулардан Карстерс исми шарифига қилган иккита қўнғирофингиздан биттаси омадли бўлиши мумкин. Наҳотки, сиз бир уриниб кўришни ҳам истамаётган бўлсангиз? Ундай бўладиган бўлса, сизнинг мутлақо имкониятингиз қолмайди.

— Ҳадеб мени кўрқитаверишни бас қилинг.

Мен дивандан туриб унинг олдига яқинлашдим. У бошини кўтарди. Кўзларимиз тўқнашди.

– Мана шу пулни деб жонимни жабборга бериб кўп хатарли ишларга қўл урдим. Энди ишнинг барбод бўлишига йўл қўймайман, – дедим. – Менга бунақа ҳазил кетмайди.

Мен унинг бўйнидан бўғдим. У қаршилиқ қилиш бефойдалигини билиб, индамай турди. Унинг кўзлари менга совуқ ва нафрат билан боқарди.

Уни шунчаки қўрқитиб қўймоқчи бўлган эдим, лекин ўзимни қўлга ололмай қолдим. Бу алвастининг бурнимдан ип ўтказиб юришига йўл қўёлмасдим.

Хона кўз олдимда айлана бошлади. Маделинани ёмон кўрардим, уни ўлдиргим келди. Қўлим қалтирарди, унинг хириллаётгани кулоғимга кирди.

Сўнги дақиқада ҳушимни йиғиб олдим. Идроким вақтида қўлимни унинг бўйнидан олишимга мажбур қилди. Ўрнимдан турдим-да, қўлларимнинг қалтироғини босишга ҳаракат қилдим.

Э худо, менга нима бўляпти? Ақлдан озишимга бир баҳя қолди, сал бўлмаса бўғиб ўлдириб қўярдим. Агар қўлга туширишса мени бир нарса сақлаб қолиши мумкин. Бу ҳам бўлса, Маделинанинг тириклиги. Агар уни ўлдириб қўйсам, пулни тушимда ҳам кўрмайман.

Кўрқиб кетганимни унинг ўзи ҳам сезган бўлиши керак. Ўгирилиб, сигарета тутатдим. Маделина туриб ўтирди.

Мен ўзимни қўлга олдим.

– Энди эслагандирсиз? – сўрадим.

Маделина оғир-оғир нафас олар, жим эди.

– Бу сизнинг савол бериш учун ишлатадиган яккаю ягона усулингизми? – деб сўради у ниҳоят.

– Шундай бўлса керак, – жавоб бердим. – Ўйлаб кўринг. Эҳтимол, энди элаган бўлсангиз керак.

– Мен ҳали ўйлашим керак. Нега бунчалик шошқалоқлик қиляпмиз. Ҳали олдимизда бир ой бор-ку, тўғрими?

Фикримдан қайтдим. Полициянинг бурни тагида ўтирибмиз. Бу ерда туришим менга жуда хавфли.

– Демак, суратларим ҳамма газеталарда босилиб турганига қарамай кўчада юришим керак экан-да? Сиз эсингизни еб қўймадингизми?

– Мен сизга бу ердан тезроқ жуфтакни ростлаб қолиш ҳақида гапиряпман, холос.

– Унда сизга орадаги келишувимизни эслатиб қўйишим керак, мистер Скарборо, – деди Маделина хотиржамлик билан. – Сиз мени бу ерда камида бир ой яшириб ўтиришингиз керак эди.

– Қулоқ солинг, – дедим дағдаға билан. – Сизга айтдим-ку...

У яна мени қайсарлик билан ақлдан озиш даражасига келтирмоқчимми? Бирдан анув хонимчанинг: «Пул сизга тегмайди. Ким билан иш тутаётганингизни ҳалигача билмабсиз, шекилли. Бу иш бирингиз бирингизни ўлдириш билан ниҳоясига етади», деган гаплари ёдимга тушди.

Яхшиси, ҳозироқ ўрнимдан туриб уйдан чиқиб кетсаммикан, бўлмаса уни ўлдириб қўяман, деб қўйдим.

Лекин қаёққа бораман? Штатдаги ҳамма полициячилар қандайлигимни, бутун қиёфамни жуда яхши билишади, ҳаммалари искович итдай изғиб юришибди.

Шу ерда қолиб, Маделинанинг менга совуқ, сирли ва масхараомуз назар ташлаб туришини кўз олдимга келтириб ўтиришдан бошқа иложим йўқ эди.

Ҳа, Чарисса Финлей мени қаерда кўрганини эслайди-ю, полиция қачон эшик тақиллатишини дақиқа сайин кутиб ўтиришим керак энди. Бундан ташқари, манави алвасти очишни истамаётган учта пўлат сандиқдаги пул дасталарини ўйлай-ўйлай оз-оздан ақлдан озиб ўтиришим ҳам зарур эди.

Батамом ақлдан озмаслик учун яна қанча чидаркинман?

Орадан бироз вақт ўтгандан кейин Маделина ухлагани ётоқхонага кириб кетди.

Мен қаҳва қайнатарканман, китоб жавонидаги электр соати миллари қандай сурилаётганини кузатиб турдим. Кулдон тўлиб кетган, хонада кўкимтир тутун буралиб-буралиб айланарди.

Асабларим роса таранглашгунча жим ўтирдим-да, кейин ўрнимдан туриб, хонада у ёқдан-бу, ёққа юра бошладим. Шаҳарда қаердадир полиция машиналарининг сирена чалиб ўтганини уч ё тўрт марта эшитдим. Бу машиналар менинг олдимга келаётганда сирена чалмаслигини билсам ҳам ҳар сафар унинг овозини эшитганимда нафасимни ичимга ютиб турдим. Улар аста келишади. Баъзи бирлари кўча ва орқа эшикда туриб олишиб, кейин эшикни тақиллатишади.

Энг даҳшатлиси – лифт. У хонадонимнинг эшиги олдидан атиги бир неча қадам нарида. Лифт бизнинг қаватда тўхтаб, унинг эшиги очилиб-ёпилиб турганини эшитаман. Бир маҳал қарасам, бутун диққатим билан лифтнинг ҳаракатига қулоқ солаяпман. Мен ўтирганча нафасимни ичимга ютиб турдим. Ҳақиқатда лифт тўхтаб эшиги ёпилди. Бутун диққатимни қадам товушларини эшитишга жамладим.

Лекин қадам товушлари эшитилмади: йўлакка қалин гилам пойандоз ташлаб қўйилган. Орага сукунат чўкди. Бу менга кучли ҳайқириқдай таъсир қилди.

Улар қай томонга қараб кетишди экан?

Кутиб, қадамни санаб турдим.

Кўп қадам ташлашдимми? Ун иккитами ўн бештами? Нафасимни ютиб, эшикнинг тақиллашини кутарканман, юрагим бир нимадан қаттиқ сиқа бошлади. Асабларим эса унга сайин таранглашарди. Ун. Ун беш... ўн тўрт... ўн етти... Йигирма...

Қадамлар бошқа тарафга ўтиб кетди.

Ўзимни ёмон сеза бошладим, пешонамдан совуқ тер чиқди. Сигарета қўлимни куйдирди. Ниҳоят бироз ўзимга келдим. Кейин яна қулоқ сола бошладим.

Тонг отди. Бугун жума. Бугун охириги имконият, кейин душанбагача кутишга тўғри келади. Ёз ойларида банклар шанба куни ишламайди.

Маделина ётоқхонадан нимча ва калта камзулда чиқиб келди. Сарғиш, тарам-тарам сочлари бўлиб елкасида ёйилиб ётарди.

– Ҳаво жуда яхши, тўғрими? – кулимсиради у.

– Ҳа, – дедим. – Жудаям яхши, исми шарифлар нима бўлди?

– Юзларим озгина қорайибди, сездингизми?

Мен унга тикилиб қарадим.

– Юзингизни қўя тулинг!

У қошини чимирди.

– Афтидан, кайфиятингиз яхшига ўхшамаяпти. Уйқуга тўймадингизми?

– Уйқуга яхшигина тўйдим, – жавоб бердим мен. – Аввал саволимга жавоб беринг. Исми шарифлар нима бўлди?

– Жаҳлингиз чиқмасдан олдин менга бир пиёла қаҳва берарсиз балки?

У ошхонага кириб, бир пиёла қора қаҳвага виски қуйиб ичиб олди.

Мен унинг рўпарасига ўтирдим.

– Банкка кўнғироқ қиласизми? – деб сўрадим.

– Агар бошқа иложимиз бўлмаса. Аввал мен яхшилаб ўйлаб олишим керак.

– Қанча кўп ўйласангиз, шунча чалкашиб кетишингизни билишингиз керак.

Маделина бош силкиди.

– Йўқ. Исми шарифларни алифбо бўйича ёзганимни эсладим. Карстерс, Меннинг, Хэтс. Энди банкнинг номларини қандай ёзганимни эслашим керак. Мен кирганимдаги тартибда турибдимикин? Гоҳо ўша ёзувни хаёлимда жонлантиряпман.

– Қаерда у? – деб сўрадим.

Маделина елка қисди.

– Уйда қолибди. Олиш эсимдан чиқибди.

– Эсимдан чиқибди?

– Камчиликсиз одам йўқ, – деди у. – Ҳатто буюк мистер Скарборо ҳам кеча сотиб олган газетасини эсан чиқариб қолдирган.

Яна пичинг. У ҳаммасини яхши билади, фақат менинг устимдан куляпти, холос.

Стул устидан унга энгашдим.

– Томоша кўрсатишни бас қилинг. Сиз мени майна қиляпсиз.

– Ҳечам-да. Буни роппа-роса бир ойдан кейин, албатта, эслайман.

Мен ғазаб билан унга тикилдим. Башарасига тарсаки тортиб юбормоқчи ҳам бўлдим. Лекин ўзимни қўлга олиб, ўрнимдан турдим.

– Менимча, – деди у, – бугун сиз радиони устага олиб бормоқчи эдингиз шекилли?

Мен радиони кўтариб, уйдан чиқиб кетдим. Баъзан одам тушида минглаб томошабинларнинг олдига саҳнада яланғоч чиққанини бирдан сезиб қолади. Кўчага чиққанимда мен ҳам худди шундай ҳолга тушган эдим. Менинг аҳволим фақатгина яланғоч эмас, ҳатто терим ҳам шилиб олингандай эди.

Машина томон ўзимни югуриб кетишдан зўрға тийиб, аста одимлаб кетдим. Машинага ўтирганимдан кейингина сал асабларим бўшашиди.

Муюлишда бир киши газета сотарди. Тўхтаб, сигнал бердим, юзимни бурмай, беш цент узатдим. Машина ойнасидан менга газета тутқазди. Ҳозир уни ўқийдиган вақт эмас. Шаҳардан чиқиб, денгиз соҳили томон кетдим. Қуёш мўл нур сочиб турган ажойиб кун. Қирғоқдан сув сачраб турибди.

Йўлда машина қам учради. Машинани йўлдан буриб дўнгликлар орасида тўхтатдим. Уша ерда худди кўзимга соат механизми ўрнатилган бомбадек кўринган газетани очдим

Саҳифаларни варақлай бошладим.

Шундай сарлавҳага кўзим тушди:

«Сирли қотил қидирилмоқда».

Мақолада Чарисса Финлей берган кўрсатмалардан бошқа деярли биронта янги гап йўқ эди. Миссис Батлер билан мен унинг уйига қайтиб келганмишимиз, пулни олгандан кейин уни ўлдирганмишман-у, изни йўқотиш учун уйга ўт қўйиб юборганмишман.

Уларнинг шундай ўйлашлари аниқ.

У ёқ-бу ёққа қараб олдим. Ҳеч ким кўринмади.

Машинадан чиқиб, радиони қўлимга олдим-у, дўнгликлар орасига кириб кетдим. Кейин радиони буталарнинг ичига улоқтириб юбордим.

– Эй, мистер! – деган янгроқ овоз қулоғимга кирди. – Нега радиони ташлаб юбордингиз?

Ўгирилиб қарадим. Буталар орасидан қўлида пневматик милтиқ ушлаган ўн-ўн икки ёшли бола чиқиб келди.

У радионинг олдига келиб, уни ердан олди.

Мен гарансиб қолдим. Қаердан пайдо бўлди бу тирранча? Кейин буталар ичида мендан ўн метрлар нарида яна бир болакай пайдо бўлди. Унинг ҳам қўлида пневматик милтиқ бор эди.

– Ҳов, Эдди! – деб қичқирди биринчи бола. – Буни қара, радио. Манави киши ташлаб юборди.

– Мистер, олсак майлими?

Мен титраб-қақшаб нима деб жавоб беришимни тасаввур қилдим. Сўзларим томоғимда тиқилиб қолди. Шунақа ҳам аҳмоқлик бўладими!

– Бузилган, – дедим охири. – Ишламайди.

– Нега тузатишга бермадингиз!

– Нима ишларинг бор? Жўналаринг, тирранчалар.

Қарасам, бақиряпман. Ўгирилдим-у, машина тарафга кетдим.

Уйга тезроқ етиб олиш учун ошиқаётган ва газни кўпроқ босишга иштиёқ зўрайётган бўлса-да, шаҳарни эҳтиёткорлик билан аста босиб ўтдим. Миямда битта фикр – тезроқ уйга кирсам-у, бекиниб олсам.

Уйга кириб, эшикни ёпиб, ўзимни қопқонга тушгандай ҳис қилдим. Қўрққанимдан бужмайиб кетдим. Улар шу ерга келишади-ю, мени олиб кетишади, деб ўйладим.

Уйда Маделина ёлғиз ўтирарди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Жума...

Кун тиккага келгунча Маделинани кузатиб, лифтнинг шовқинига ва йўлакдаги оёқ товушларига қулоқ тутиб ўтирдим. Маделина чолворини шимарганча қорайиш учун юзига мой сурган, гиламда офтобда тобланиб ётарди. Орадан бирмунча вақт ўтгандан кейин ўрнидан турди, узун пошнаги туфлисини кийиб, Сузи Маблининг юришини машқ қила бошлади. У олдимида думбасини диркиллаб, анчагача у ёқдан-бу ёққа юрди.

Маделина тўхтаб, сигарета тутатди.

– Қалай бўляпти, ўхшайманми? – сўради у.

– Жуда зўр. Туғма истеъдод бор экан сизда.

– Сузи Мамбли ҳақида берган маслаҳатингиз жуда зўр бўлди. Мен сизга ёқишга ҳаракат қилишим керак. Борган сари ролга кириб боряпман. Мен энди Мемблига ўхшамоқчи эмасман, аксинча, Маблининг тайёр ўзи бўлдим-қўйдим.

– Жуда яхши, жуда яхши, – дедим. – Сиз Сузи Маблининг ўзисиз. Лекин сиздан ўтиниб сўрайман: банк билан исми шарифларни эсдан чиқарманг.

– Э-ҳа, – кулимсираб деди у. – Вақти келганда, албатта, эслайман. Агар бир ё икки ҳафта ичида эслолмасам, банкка кўнгироқ қиламан.

Бир ё икки ҳафтадан кейин! У бир ҳафтанинг ичида мени адоий тамом қилади.

Маделина яна олдинга, орқага юра бошлагандан кейин ўзимни зўрлаб, кўзимни бошқа ёққа олдим. Мана шу ҳаракатнинг ўзиёқ мени ақдан оздириши мумкин.

Вақт ўтаяпти, кун жудаям чўзилиб кетди.

Мен оғзимда таъм сезмай қолгунимча қаҳва ичиб, сигарета чекдим. Уйқуни кўзимдан қочириш учун ҳамма чироқларни ёқиб душга тушдим. Асабим қўзиб, лифтнинг шовқинига қулоқ тута

бошладим. Қачонгача чидарканман? Ҳар дақиқада полиция менинг кимлигимни таниб қолиши, исталган дақиқада келиб эшикни тақиллатиши мумкин? Яна қанча вақт тетик, ухламай юришим мумкин. Кўзим уйқуга кетиши билан у мени ўлдиради. Эшикни қулфлаб олиб, ваннада ерда ухлаб олса бўлади, лекин унда Маделина кўнглимга келган гапни тушуниб қолади. Нега энди буларнинг барига нуқта қўя олмаслигим керак? Гўшакни кўтариб, Маделина Батлер фалон жойда турибди, десам-чи? Шундан кейин яшириниб олсам бўлади. Уни қўлга туширишгандан кейин мени қидирмай қўяди.

Кейин яна банкдаги пул эсимга тушди-ю, бундай иш қилишга қудратим етмаслигини тушундим. Ҳали у мени охиригача жонимдан тўйдиргани йўқ. Ҳа, мендан осонликча қутула олмайди. Пул меники бўлади, мен унга эгалик қилишим керак.

Бундоқ қарасам, бу гапларни ёлғиз ўзим хонада овоз чиқариб гапираётган эканман. Ўтириб кўзим илинибди. Озгина товушдан ҳам чўчиб уйғониб кетар ва юрагим гурсиллаб урарди. Аъзойи баданимни тер босди.

Шанба...

Пастга тушдим, машинага ўтириб, дуч келган томонга мақсадсиз аста юриб, бир жойдан газета сотиб олдим. Полиция Финлейнинг машинасини аэропортдан топибди.

«СИРЛИ ҚОТИЛ ШАҲАРДА ҚИДИРИЛЯПТИ»

Чарисса Финлей ҳалигача менинг фамилиямни эслолмапти. Уларнинг ихтиёрида энди фақатгина менинг таърифим қолган эди. Лекин улар борган сари менга яқинлашиб келишмоқда, ҳалқа торайиб бормоқда эди. Ақлдан озишимга ҳам бир баҳя қолган.

«Йўқ. Бунга нуқта қўйиш керак. Уни ҳали йўқ қилиш қудратига эгаман».

Маделина ўзини хотиржам кўрсатгани билан шуни аниқ билардимки, у ҳам ичидан ҳаяжонда эди. Полиция мени излаётганини билар, агар улар мени тутишса, ўзи ҳам қўлга тушишини тушунарди. Унинг тошдан ҳам қаттиқ юрагида нималар яшириниб ётгани фақат худога аён. Лекин биронта инсон зоти мана бундай оғир юкни кўтара олмайди ва охири-оқибат таслим бўлади. Озгина қолди, унинг мени ўлдиришига йўл қўймаслигим ва ўзимни ҳам ақлдан оздирмаслигим керак, шу билан бирга уни ҳам ўлдириб қўймаслигим шарт. Агар шундай қилолсам, Маделинанинг тоқати тоқ бўлиб мендан олдин таслим бўлади ва қайси банка қайси исми шариф ёзилганини айтиб беради.

Мен уни кузата бошладим. Башарасидан унинг таслим бўлиш нияти йўқлигини сезиб бўлмасди. Мутлақо. У қуёшда чўзилиб ётганча аллақандай куйни ҳиргойи қиларди. Сузига ўхшаб гапиришга ўрганган. Ўз ролини зўр артистдай ўрнига қўярди. У ноз билан гапирадиган, ёқимли қиёфага кирган ва мутлақо асабийлашмасди.

Банкдаги пўлат сандиқларни, ўзи айтгандек, бир йилга ижарага олганди.

Маделина ётоқхонага киргандан бирмунча кейин ухлаб қолибман. Қачон ва қанча ухлаганимни билмайман. Лифтга кулоғимни динг қилиб ўтирганимни эслайман, қарасам, диванчада ухлаб ётибман. Қандайдир ёқимсиз шовқиндан уйғониб кетдим. Бошимни кўтариб қаёқда ётганимни билолмай хонага эсанкираб қараб чиқдим.

Кейин Маделинага кўзим тушди. Яланғоч баданига эрталабки халатни кийиб олган, қўлида қайчи. У оёқ яланг эди. Эҳтиёткорлик билан бир неча майда қадам ташлаб, менинг ўзига қараб турганимни сезди-да, кулимсиради.

– О, ноз уйқуларини бузибман-да? Афсус.

Мен гўё қотиб қолгандек бир оғиз ҳам гапира олмадим. Қўлидаги қайчини кўрганимни билди-да, қўлини кўтариб сочини силаб қўйди. Кейин:

– Сал-пал сочларимни тартибга келтириб қўйиб, жиндай ичмоқчи бўлган эдим. Ошхонага чиқиб, бир пиёла қуйиб оламан.

Мен туриб ўтирдим, нима дейишимни билмай, узун қайчининг ўткир тигларига тикилиб қолдим.

Маделина хонага кириб келди, қаршимда ўтириб, юмшоқ курсига суялди.

– Ростданам, сизни уйғотиб юборганимдан афсусданам, – деди у.

– Энди уйғонишга уйғондингиз, келинг, чекишиб, бирпас валақлашиб ўтирамыз.

Мен жувоннинг башарасига ҳадиксираб қарадим. У сигарета тутатди-ю, чордона қуриб ўтириб олди. Юпқа халати остида ҳеч қандай кийими йўқлиги уни хижолатга қўймаётган эди.

– Жуда шинам хона, тўғрими? – деди у секин.

Мен галварс уни таслим бўлди, деб юрибман-а. Юрагимнинг туб-тубида гўё бир нарса ёрилгандай туюлиб кетди. Тишимнинг такиллаб кетиши эшитилмасин, деб қимир этмай ўтирардим.

У қўлидаги қайчини ўйнай бошлади. Тирноқларини тўғриламоқчи бўлгандай қайчини очиб узун ялтироқ тигларини бармоғининг учларига тўғрилади. Кейин табассум қилиб менга қаради.

– Бу ер шундай тинч, осойиштаки. Мен жон деб бир умр шу ерда қолган бўлардим. Сиз мана бу шеърни эшитганмисиз? – Қайчининг учлари ялтираб кетди:

Ором бахш этиб нозик мусиқа таралар,
Қизил гул барглари ерга тўкилганда.
Тунги туман қудуқларга чўкканда
Қоп-қора чўққиларни беркитар...

У жим бўлиб қолди.

– У ёғими? Хотиржам кўрилган тушлар ҳақида, тўғримасми? Э-ҳе, – Маделина ўйланқираб менга қаради. Сигарета тутуни буралиб-буралиб юқорига ўрларди:

Тафаккурни ўраб олар мусиқа,
Ҳорғин киприklar чарчоқ кўзлар узра чўкканда.
Мусиқа бизларга ширин уйқу улашади.

– Яхши-а, тўғрими?

Секин-аста портлаш даражасига келаётганимни ҳис қила бошладим, лекин ўзимни қўлга ола билдим.

Унинг қўлидаги қайчидан кўрқмаётган эдим. Мени Маделинанинг инсон боласига хос бўлмаган кучли ирода эгаси эканлиги, унинг букилмас, енгилмас қудрати ҳайратда қолдирган эди. Бунга қарши менда ҳеч қандай қурол йўқ эди.

Бутун вужудимни ўрнимдан туриб қочиб қолиш ёки қўлидаги қайчини тортиб олиб, томоғига тираб, сўйиб ташлаш мумкин эканлигини синаб кўришдек майл чулғаб олди.

Қаршимда чуқур жарлик пайдо бўлди, яна бир қадам ташласам жаҳаннамга кетаман.

Маделина ўрнидан турди.

– Афтидан, чарчаганга ўхшайсиз. Бошқа сизга халақит қилмайман, – деди у. – Бориб ухлай.

У одамни қанчалик сиқиб сувини олиш йўллари мукамал ўрганган эди.

Якшанба...

Бугун эрталабдан бошланиб то оқшом чўкканда тугайдиган ғайри оддий кун эди. Бунақа кун энди бошқа бўлмайди. Бугунги кун қачон портлашини кутиб ўтадиган сўнгсиз дақиқалардан иборат эди. Бу тўпга қўйилган пилта, ёниб тугаши билан портлайди, унинг тугашига атиги бир сантиметрча қолган.

Ярим кечага борганда бошқа мадорим қолмаганлигига кўзим етди. Ташқарига чиқишим керак бўлиб қолди. Пастга тушиб машинага ўтирдим-у, аста соҳил томон ҳайдаб кетдим. Бориб дўнгликлар орасида машинани тўхтатдим.

Атроф қоп-қоронғи. Муздек ел эсиб турибди. Машинадан тушиб беш қадам нари кетдим-да, бир дўнгликка ўтирдим. Ўтирдим-у, хушимдан кетдим. Билганим шу бўлдики, атрофимда ҳар хил от ўйинлар бўляпти, ўзим бўлсам, қўлида боғлам-боғлам пул ушлаган, лекин қовоғидан қор ёғиб турган сариқ сочли қизларнинг ўртасидан. Кейин кўз олдимни қора парда қоплаб олди.

Бирдан хушимга келиб, атрофга алангладим. Кўзимга нур тушиб, мендан бир неча метр нарида қоронғиликда машина тўхтади.

Чўнтак фонари ёнди. Эшиги очиқ “Понтиак”нинг олдида нур чайқала бошлади. Мен нафасимни ичимга ютиб ётиб олдим.

Нур ер устида у ёқдан-бу ёққа югура бошлади. Машинадан тушган одам кўрдик, машинада ҳеч ким йўқ. Кейин фонарини ўчирди. Машинанинг эшиги очилиб ёпилди. Мен қимирламадим. Қутулишнинг мутлақо иложи йўқ. Эҳтимол, мени қоронғиликда пайқамас.

Яна чўнтак фонари ёнди. Нур чап томонимдан сирғалиб ўтиб кетди. Бу сафар юзимни ёритди. Ўткир нурдан кўзларим қамалиб кетди...

– Бу ерда нима қилиб ётибсиз? – деб сўради эркак киши. – Мазангиз йўқми ё мастмисиз? Ҳов!

Ўрнимдан ирғиб турдим-да, унга ташландим. Тўппончасини чиқаришга улгуролмади. Мўлжаллаб туриб башарасига мушт туширдим. У ҳам мени урди. Кум устида ёқалашиб кетдик. Ёқасидан бўғиб туриб яна урдим. У бу сафар бир қалтиради-ю, чалқанча тушиб қимирламай қолди.

Унинг чўнтак фонарини олиб юзини ёритдим. У ҳушдан кетган эди. Мен машинасининг олдида бордим-да, калитини олиб, қоронғиликка улоқтириб юбордим.

Фонар билан йўлни ёритиб машинага бордим-у ҳайдаб кетдим.

Ундан-ку қочиб қутулдим-а, лекин бу ёғига вақтим озгина қолганди. Энди бу ҳодиса шаҳарда ҳамманинг оғзига тушади.

Қирғоқ бўйлаб борарканман, хушимга келдим. Фикрларим ҳам тиниқлаша бошлади. Ҳали пулни қўлга киритишдан умидимни узганим йўқ. Мен Маделинани тиз чўктириб енгимиз керак.

Эрталаб соат бешга яқин машинамни уйимдан унча узоқ бўлмаган ён томондаги кўчага қўйдим. Шарқдан осмон қизариб кела бошлади. Уйга кирганимни ҳеч ким сезгани йўқ. Зинадан юқорига чопиб чиқдим. Бу сўнгги кун эди. Бир неча соатдан кейин биз яширинишимиз керак бўлади.

“Йўқ, – деб ўйладим. – Мен яширинишим керак”.

Маделина ётоқхонада эди. Мен оловга қаҳва қўйиб, ваннахонага кирдим. Қайноқ душга тушдим, кейин ўзимга келиш учун устимдан

муздек сув қуйдим. Бу вақтда қаҳва ҳам қайнади. Икки пиёла вискини тез-тез ичиб, устидан қайноқ қаҳва хўпларим. Кейин сигарета чекиб, Маделинани кута бошларим. Уни уйғотишдан маъно йўқ. Чунки банклар эрталаб соат ўндан очилади.

Соат саккизларда унинг туриб, ваннага кириб кетганини эшитдим. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, эгнида калта нимча кийганча чиқиб келди.

— Салом,— деди у ёқимли овозда.— Уйқуга тўйдингизми?

Ўрнимдан туриб унинг олдига бордим.

— Исми шарифлар масаласи қандоқ бўлди? — деб сўрадим.— Эслай олдингизми?

У масхараомуз кулиб қўйди.

— Унчалик ишончим комил эмас...

Унинг елкасидан тутиб силкитдим.

— Хўш, қанақа экан...

— Намунча шошасиз? Ҳали олдимизда бир ой вақт бор-ку.

Мен индамай орқамга ўгирилдим. Бориб, ўзим билан унга бир пиёлалдан қаҳва қуйдим. Утирдик.

Мен оғзимга сигарета олиб, унга олов тутдим.

— Яхши, — дедим кескин оҳангда.— Бошланг. Нимани хоҳлаяпсиз?

У қошини чимирди.

— Нимани назарда тутяпсиз?

— Буни жуда яхши биласиз,— деб жавоб бердим.— Мен енгилдим. Бошқа иложим йўқ. Бу ердан зудлик билан кетишимиз керак. Мени полиция қидирипти.

Мен сигарета тутатиб, гугурт чўпини кулдонга ташларим. Кейин яна Маделинага юзландим.

— Сиз полиция сизни эмас, мени қидиришаётганини яхши биласиз, шундай эмасми?

У бош ирғади.

— Шундай деб ўйлагандим.

— О'кей. Бунга сиздан кўра кўпроқ менинг асабим чидар деб ўйлагандим, бошқа чидолмайман, тоқатим қолмади. Бундан икки соат муқаддам денгиз бўйида қўлга тушаёздим. Етар энди. Бу ердан туёқни шиқиллатиш керак.

— Шунақами?— деди у аста, кейин қўшиб қўйди: — Сўзингизни бўлган бўлсам, узр. Назаримда, сиз яна нимадир демоқчи бўлаётгандай эдингиз, тўғрими?

— Яхши,— дедим жаҳл билан.— Қанчасини хоҳлайсиз? Ярми етадимми? Бундан ортиғи ортиқ. Унутманг, калитлар менда. Ё ярмини оласиз, ё ҳеч нима.

Маделина ўзини сал орқага олиб, кулиб қўйди.

— Менимча, жуда яхши таклиф. Лекин сиз мен учун бу ишнинг бошқа томони ҳам борлигини ўйлаб кўрганингиз йўқми? Эслаб кўринг. Мен шунга ишора қиляпман.

— Қайси томонига?

— Мени анойи деб ўйламанг. Шу гапни олдинроқ айтганингизда, шунча руҳий азобларга дучор бўлмаган бўлардингиз.

— Афсус,— дедим ўзимни унга ишонгандек кўрсатиб.— Бу менинг хатойим. Ярмига розимисиз?

У пиёласини силаб, бироз ўйлаб турди, кейин шундай деб жавоб берди:

— Ҳа. Жанубий соҳилларга етиб борганда, ажраб кетишни хоҳласак. Мен унга ажабланиб қарарим.

– Бу билан нима демоқчи бўласиз?

Маделина бошини кўтарди. Унинг боқишлари Маделина Батлерга қараганда кўпроқ Сузига ўхшаб кетарди.

– Бундай қилиш менга жуда оғир. Сиз мени жуда тўғри тушунибсиз. Эҳтимол, у ерда ажрашгимиз келмай қолар.

– Қизиқ, – дедим аста. – Мен ҳам худди шу ҳақда ўйлагандим.

Унинг лабларида юракни жиз эттирадиган ёқимли табассум ўйнади.

– Агар бошқа одам қиёфасига кирадиган бўлсанг, зоҳиран эмас, ботинан ҳам киришинг керак бўларкан. Мен сизга энди Сузи Мембли ролини ўйнаётганим йўқ деб айтгандим-ку. Мен Сузи бўлдим ва бу борган сари менга ёқмоқда. Сўнгги кунларда мен унинг табиатидаги жуда ажойиб хислатларни кашф этдим. Менимча, буни сиз ҳам пайқаган бўлсангиз керак.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Мен турмоқчи бўлган эдим, имо қилиб қайта ўтиришга мажбур қилди.

– Ли, шошилманг. Шунинг унутмангки, Сузининг табиатида менинг ўтмишдаги феъл-атворимдан ҳеч вақо йўқ. Сузи ўзгаришни тўхтатиши керак бу ёғига. Гапимни тушундингизми?

У гапдан тўхтаб қолди. Кейин мен гапирмасимдан олдин кўшиб кўйди:

– Энди бу ҳақдаги гапларни бас қилайлик. Ҳали олдинда қиладиган ишимиз бир талай.

Биз меҳмонхонага кириб кичик диванга ўтирдик. Маделина жуда ҳаяжонда эди. Мен учала калитни олиб, стол устидаги ойнага кўйдим. У калитларни ушлаб бирин-кетин менга узатди.

– Миссис Гоарри Л.Карстерс, – деди у. – Учинчи Миллий банк. Миссис Жеймс Р.Хетс – кредит компанияси. Мисс Луцилла Мэннинг “Соҳилбўйи” банки.

Пулни олишга келганда Маделина ҳаммасини рисоладагидек яхши эслади. Мен яна калитларни олиб, ҳамёнимга солиб кўйдим.

Маделина соатига қаради.

– Чораккам тўққиз бўлибди. Банк соат ўнда очилади. Мен сочларимни тўғрилашим ва ундан ташқари бир-иккита кўйлак ҳам сотиб олишим керак.

Мен портлаб кетдим.

– Ҳеч қачон! Улар менинг шаҳардалигимни билишади. Ҳар бир дақиқа кечикишимиз биз учун жуда хатарли...

У гапимни бўлди.

– Уйда ўтирсангиз, бунинг хатарли жойи йўқ. Бунақа алвасти аҳволимда банкка боришим мумкин эмас. Сизга, эҳтимол, жуда чиройли кўринаётгандирман. Лекин мени кўчада кўрган ҳар бир аёл сочини этикдўз кесибди дейиши тайин. Кейин, мана бу костюм ҳам ундан баттар. Худди олабўжига ўхшайман. Бундай ҳолда таваккал қилишимиз мумкин эмас, асло. Мен одамларнинг эътиборини жалб қилмаслигим керак. Биронта ҳам одам боласи мени шу аҳволда банкдаги пўлат сандиқни ижарага олганимга ишонмайди.

Ҳеч нарса деёлмай қолдим, у тўғри гапираётган эди. Соат ўн иккидан кечикмай қайтиб келишга ваъда берди. Шу бор-йўғи икки соат вақт деб жанжаллашиб ўтириш ўринсиз эди.

Маделина ўтириб, ҳар хил гўзаллик салонларига кўнғироқ қила бошлади. Охири биттаси келаверинг деди. Мен унга ҳамёнимдаги

пулдан 200 доллар бердим. У телефон билан такси чақирди-да, ташқарига йўналди. Эшикка борганда менга ўтирилди, яна чиройли бир табассум ҳада қилиб, чиқиб кетди.

– Қизиқ. – деди у. – Шу эшикдан Маделина Батлер бўлиб кириб келгандим. Энди эса Сузи Мамбли бўлиб чиқиб кетяпман. Яхши кайфият билан чиқиб кетишимни хоҳламаяпсизми?

Тилагини бажо келтирдим. Лабларини менинг лабларимга босганда, мен энди ҳақиқий Сузини ҳис қилдим.

У бир лаҳза бағримга кирди.

– Энди орамиздаги ҳамма тўсиқ олиб ташланди, – деди-да, чиқиб кетди.

Мен асабийлашиб, сигарета кетидан сигарета чекар ва тинимсиз хонада у ёқдан бу ёққа юардим. Дам сайин лифтга қулоқ тутаман, тўхтаганда даҳшатга тушаман. Шаҳарда юришимни эсласам, асабларим қақшарди. Шаҳарнинг ҳамма кўчаларида полиция изғиб юрибди. Уларнинг кўзига тушмасликнинг бирдан-бир йўли машинанинг ичида ўтириш эди. Тўғри, машинам қанақалигини яхши билишади, лекин полициячилар унинг рақамини билишмайди. Машинанинг ичида ўтирган одамнинг афзаллиги шунда эдики, унинг бўйини ҳеч ким билолмасди. Полиция аниқлаб олиши мумкин бўлган асосий нарса, бўйимнинг новчалиги эди.

Мен яна бир бошидан тушиб ўйлай бошладим. Маделинага пулни олибоқ автострада томонга жўнаймиз деб айтдим. Лекин сўнгги дақиқаларда нималардир хаёлимга келиб, уйимга киримиз-у у ердан ёлғиз ўзим чиқиб кетаман.

Кейин ўз-ўзимга, наҳотки у мени Сузи Мамблининг тузоғига илинадиган лақма деб ўйлаган бўлса, деб савол бера бошладим. Ахир банкдаги пулни қўлга киритгандан кейин Маделина Батлер ўлмаганлигини, у тириклигини биладиган яккаю ягона одам фақатгина мен эканлигим унга аниқ-равшан бўлиши керак-ку.

Мен столга ўтириб, полицияга хат ёза бошладим. Уни конвертга солиб, костюмимнинг кўкрак чўнтагига жойладим. Шаҳардан чиққанзимздан кейин конвертни шаҳар ташқарисидаги биронта почта қутисига ташлаб кетаман. Хат камида ўн икки сотлардан кейин полиция қўлига тушишига ишончим комил эди. Бошқа шаҳарда ташлаб, хат уларнинг қўлига бир кун кейин тушгандан кўра, мана шуниси маъқул эди. Шунда полиция қайси томонга қараб кетганимни билолмай қолади.

Ўн икки соат етарли.

Ҳамёнимда бир юз йигирма минг турса, полиция қотилликда айблаб мени қидирмаётган бўлса – мен истаган нарса худди мана шу ўн икки соатнинг ўзи-ку. Бу вақт ичида истаган жойимга етиб ола оламан.

Менинг уйимга қайтиб келганимизда унинг эски кийимларига кўшиб ҳамма янги кийимларини ахлат қутисига ташлаб юборишим керак. Кейин уйдан чиқиб кетаман. Маделина қип-яланғоч уйдан кўчага чиқиб кетолмаса керак. Полиция фақатгина уни олиб кетгани келади.

Албатта, у қаттиқ жанжал кўтаради, менинг белгиларимни полицияга айтиб беради, мана булар унга ёрдам бериши амри маҳол. Агар мени тутиб олишадиган бўлса, ҳамма айбни қўйишлари мумкин-у, лекин қотилликда айблай олмайди.

Асабларим ниҳоят даражада таранглашиб кетди. Жойимда хотиржам ўтиролмай қолдим. Мана, ниҳоят соат эрталабки ўн бир. Ўн бирдан чорак ўтди. Соатга қарамасликка ҳаракат қилдим. Назаримда соат

миллари юрмаётгандай, тўхтаб қолгандай эди. Ҳар сафар лифтнинг овозини эшитганимда эшикнинг тақиллашини кутиб, қотиб қолардим. Кейин эшик тақиллаб қолса, бориб очишга мадорим етармикин, деб ўз-ўзимдан сўраб кўярдим.

Ўнта кам ўн иккида Маделина қайтиб келди, зўр-базўр бориб эшикни очдим.

Сочини қойилмақом қилиб қўйишибди. Ранги малла, ялтирарди. Қўлидаги кутида шляпа ва учта тугунча бор эди. У ҳаяжонланар, хурсанд ва бахтиёр кўринарди.

– Шошманг, аввал кийиниб ўзимни сал-пал тартибга келтириб олай, – деди у.

– Шошил, худо ҳаққи тез бўл.

У ётоқхонага кириб кетди. Кутиб ўтирарканман, қорнимда қандайдир тошлар бир-бирига урилиб қулдираётганга ўхшарди. Сўнги дақиқаларда чидаб бўлмай қолди.

Ўн дақиқалардан кейин у чиқиб, ёнимдан ўтиб кетди, хонанинг ўртасига келиб менга ўгирилди-ю, ҳайкалдай қотиб турди.

У ҳақиқий Сузи Мамблининг ўзи бўлган-қўйган эди, катта шляпа чаккасига ёпиштириб қўйилгандай бошига қия кўндирилган. Оғзи қулоғида. Қисқа энгли ёзги гулдор кўйлаги баданига ёпишиб турарди. Оёғидаги пошнаси саккиз сантиметрли оқ туфли тасмалар билан ўралган. Оёқларидаги юпқа нейлон пайпоқ худди кўз-кўз қилиш учун кийилгандай эди. Кўлларидаги узун-узун оқ кўлқопнинг тагидан қорайган кўллари сезилиб турарди.

– Ҳўш, – деди у жилва қилиб, – ижодинг ўзингга маъқулми?

– Эсим оғиб қолай деди, – жавоб бердим мен. – Бу ҳақда кейинроқ эсимга сол. Ҳозир эса жўнашимиз керак.

– О'кей, – деди у ва менга қараб қўйди. – Ли, соқолингни олмабсан-ку!

Мутлақо унутибман. Одатда душга тушганимдан кейин соқолимни олардим. Бу сафар шошилишда эсан чиқибди.

– Э-ҳа. Ростдан-а, – дедим. – Ҳозир соқол олишга вақт йўқ.

Ўзимни кўлларим билан силаб кўриб, уч кундан буён соқол олмаганим эсимга тушди.

Сўкина-сўкина ваннахонага кирдим, галстугим билан кўйлагимни ечиб ташладим. Соқол олаётганимда Маделина ётоқхонани тозалар эди.

Ваннахонадан чиққанимда у мени кутиб ўтирарди.

– Пулни солиш учун яна бирон нима олишим керак, – деди у. – Пул жуда кўп.

– Йўлда бирон ерда тўхтаб, портфел ола қолармиз, – дедим. – Йўқ, шошмай тур. Чамадонингда нима бор?

– Э-ҳа. Буни ўйламабман. Ичи кенг, кўп нарса сиғади. Эски кийимларимни, барибир, олмайман.

У ётоқхонага кириб, чамадонини кўтариб чиқди.

Мен костюмимни стулнинг ёнбошидан олиб кийдим. Энди кетишга тайёр бўлган эдик.

– Кетдик, – дедим.

Кўчага чиқиб машинамга яқинлаша бошлаганимизда этим жимирлашиб кетди. Ўзимни кўлга олишга уриндим. Машинага ўтирдик. Мен қора кўзойнак олиб, кўзимга тақдим.

Аста юриб бордик. Қатнов авжида, кун иссиқ, костюмда дарров терлаб кетдим. Светофорларда эҳтиёт бўлдим. Шу билан бошқа машиналарни ҳам назардан қочирмадим. Бирон машинага машинамни уриб олишим ўлим билан тенг деган сўз. Бир сафар патрул машина

бизга етиб олди ва бир мунча вақт ёнма-ён ҳам юрди. Асабим бузила бошлади, лекин полиция машинаси бизга эътибор бермади. Навбатдаги чорраҳада чапга бурилиб кетди.

Энди биз шаҳарда қатор-қатор бўлиб кетаётган машиналарнинг ўртасида эдик. Мен “Соҳилбўйи” банки ва Миллий банк жойлашган Эвелон-стрит кўчасига – чап томонга бурила олмадим. Узоқдан айланиб келишга тўғри келди.

Эвелон-стрит кўчасидан биринчи бор юрганимда машина тўхташ мумкин бўлган жой қаердалигини кўрганим йўқ. Бўш жойни “Соҳилбўйи” банки яқинидан топдим.

Тўхтаб, иккита калитни чиқариб, Маделинага бердим.

– Шу ерда кутиб тураман, – дедим. – “Соҳил бўйи” банкида ишни битказганидан кейин Учинчи миллий банкка ўт. Кейин қайтиб келиб хув анави муюлишга келиб тур. У ердан чапга қайрилиб кетишим осон. Сени кўришим биланоқ олдинга етиб бораман. Машинага чиқасан-у, Кредит компанияси банки томон жўнаймиз.

У менга кўзини қисиб, кулиб қўйди.

– Сузининг юришини бир томоша қил, – деди у.

Маделина хотиржам эди. Машинадан чиқиб, мўъжазгина чамадончасини қўлига олди.

Мен кетидан қараб қолдим. У орқамдаги кўчадан ўтиб, банк зиналаридан кўтарилиб кетди.

Кутган сари асабим бузила бошлади. Бир жойда ўтириш ниҳоятда азоб эди. Мен сигарета кетидан сигарета чекар ва ҳар бирини икки марта тортиб, ойнадан ташлаб юборардим. Кўчадагилар менга қарамасин деб энгашиб машинанинг у ёқ-бу ёғини титкилаган бўлардим.

Худди ўлжа қидирган ақуладай полиция машинаси ёнимдан секин юриб ўтиб кетди-ю, қўздан йўқолди. Мен енгил нафас олдим.

Кун иссиқ эди. Ўзимча санани ҳисоблаяпман деб ниманидир санардим. Лекин нимани санаётганимни аниқ билмасдим. Кейин хаёлан Маделинанинг шу онда қаердалигини тасаввур қила бошладим. Ҳозир қаердайкин у?

У банкнинг ичига кириши, кейин зина орқали пастга тушиши, сўнж катта пўлат эшикдан ўтиши керак. Карточкага қўл қўйиши, кейин калитни наватбачига бериши лозим. Улар ялтироқ металл билан жило берилган йўлак орқали асалари уясига ўхшаш пўлат сандиқлар орасига кириб боришади. У ерда бир бурчакдан ўзига қарашли пўлат сандиқни топиб очади, пулни олиб, чамадонга жойлайди. Хотиржам бўлиб, омбордан чиқади.

Кейин зина орқали юқорига кўтарилади, банк биносидан ўтиб, кўча эшик орқали тротуарга тушади.

Мен орқа кўзгуга қарардим.

У банкдан чиқди, зинадан тушиб орқамдаги кўчадан бедана юриш қилиб йўлка бўйлаб кела бошлади. Ёнимдан ўтиб кетаётганда менга ўгирилди-ю, табассум қилиб қўйди, ҳатто кўзини қисиб қўйгандек ҳам туюлди.

Мен яна кута бошладим. Машина кўядиган майдон тепасидаги соатга қараб-қараб кўярдим. Орадан ярим соат ўтди. Маделинадан беш цент тўлаб қўйишини илтимос қилишим керак, бўлмаса машинадан чиқиб ўзим бориб тўлаб келишимга тўғри келади.

Беш центлик чақа ёнимда йўқ эди.

У кўчани кесиб ўтиш жойига борганда соат мили уч дақиқани кўрсатиб турарди. У муюлишда тўхтаб, менинг келишимни кута бошлади.

Мен машинани ҳайдаб, олдига бордим, ўтириб олиши учун эшикни очдим. Тердан кўйлагим ҳўл бўлиб кетган, қўлларим қалтирарди.

– Ҳўш, олдингми?– деб сўрадим.– Бари силлиқ ўтдими? Қийинчилик бўлмадими?

– Ҳеч қанақа қийинчилик бўлгани йўқ. Кейинги светофорда тўхташинг учун секинроқ ҳайдаб бор. Сенга ҳозир бир ажойиботни кўрсатмоқчиман.

Қизил чироқ ёнди. Машинани тўхтатдим.

– Қани, кўрсат,– дедим. Томоғим чангак бўла бошлади.– Кўрсат! Тиззасининг устида чамадон турарди. У қулфни очди-ю, кулимсирб менга қаради.

– Мана.

У чамадон қопқоғини озгина кўтарди. Мен унинг ичига кўз югуртирдим-у, бутун борлиқни, бутун дард-аламларимни бир зумда унутгандай бўлдим. Бу жуда ғалати эди. Йигирматалик, элликталик, юзталиқ бандерол қилиб боғланган қалин тахлам пулларни кўриб кўзим қамашиб кетди.

У ерга шунақанги қўл солгим келиб кетдики...

– Шошма,– деб шивирлади Маделина.

У чамадонга оқ қўлқоп кийган қўлини тикиб бандеролни бузди, кейин ўрам-ўрам қилинган пулларни тахлай бошлади. Бу ишни жуда нозиклик билан, алоҳида меҳр-муҳаббат билан қиларди.

Мен эсанкираб қолганимдан машина рулига ёпишдим.

У чамадон қопқоғини ёпди. Чўнтагимдан учинчи қалитни олиб узатдим. Биз ҳали ҳам кўк чироқ ёнишини кутиб, светофор олдида турардик. Маделина қалитни сумкага солгандан кейин қўлини қисиб қўйдим. У ҳам бунга жавобан қўлимни қисиб қўйди.

– Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлгандан кейин, – деб шивирладим. – Уйимга қайтиб борамиз. Атиги бир неча дақиқага. Сузи бунга қарши эмасми?

У менга ўгирилди, кейин ғалати қараш қилиб тикилди.

– Йўқ, – деди у овози қалтираб, – Мен қарши эмасман. Муҳаббат тангриси Зухрога қуллуқ қилгани борамиз. Ахир у Галатеяга ҳаёт инъом этган-ку, шундай эмасми?

Бу гаплар жуда ажойиб, жуда ёқимли эди. Омад кулиб боққани ҳақидаги фикрлар мени шу қадар чулғаб олган эдики, светофор ёниб йўл очилганини ҳам ўтказиб юборибман.

Маделина ҳаётдаги ҳамма нарсага этак силкиб тупурди. Эҳтимол, ўйлаб кўриб менга ҳам тупургандир.

Энди очкўз Сузини сўнгги бор ер билан яксон қилишим учун уйга қайтиб борамиз. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Энг зўри бу ёқда: мен уни қип-яланғоч қилиб ечинтираман, кейин кийимларини ахлат қуворига ташлаб юбораман. Шундан кейин бир юз йигирма минг долларни оламану, ҳеч ким билан бўлашмай, жуфтакни ростлайман.

Орқамизда сигнал чала бошлашди. Ширин хаёлим тарқаб, ўзимга келдим.

Кредит компаниясининг тижорат банки кўчанинг яна машинани буришим мумкин бўлмаган томонда эди. Айланиб келишга тўғри келди.

Бу сафар омадим чопди. Машина қўйиш манзили кириш устунлари мармар билан безатилган маҳобатли банкдан ўн беш метрлар чамаси нарида эди. Бориб машинани қўйдим. Маделина мени қўли билан туртиб қўйиб, машинадан тушди.

Мен ўгирилиб, унинг аста бедана юриш қилиб банк эшигига яқинлашаётганини кузатиб турдим. Кейин у банкка кириб кетди.

Энди бир неча дақиқа кутиш қолганди, холос.

Сигарета чекишга уриниб кўрдим. Қўлим қалтирарди, ёнимдан бир полициячи мотоциклда ўтиб кетди. Елкамдан муз босгандай бўлди. У менга қарамай тўғри кетди. Енгил нафас олдим.

Мен орқа кўзгуни орқага ўгирилмасдан банк эшиги кўринадиган қилиб тўғрилаб қўйдим. Қалтироғимни тўхтатиш учун қўлимни ўриндиққа маҳкам босдим. Мен пулни, пардаси туширилган ётоқхонамни, Сузини ўйлардим. Вужудимдаги зўриқишни босиш мақсадида фикримни сонларга жалб қилиб санай бошладим. Банкка кириб кетганига қанча бўлдийкин? Эсимда йўқ. Вақт тўхтаб қолгандек, борлиқ нафас олмаётгандек туюлиб кетди.

Кейин Маделина кўринди. У банкдан чиқди-ю, зинадан тушиб машина томон кела бошлади. Мен хайрият деб чуқур нафас олдим.

Иш тамом бўлди. Энди мен ўз уйим томонга озгина юришим керак, холос. Машинани юргизиб, эшигини очиш учун қўлимни узатдим. Маделина менинг кўзимга қаради-ю, кулиб юборди.

У тўхтамади.

Сумкани ушлаган қўлининг учта бармоғини “хайр” дегандай сал силкитиб қўйиб, машинанинг ёнидан ўтиб кетди.

Аблаҳ!

Мен машинанинг эшигини ушлаганча қўрққанимдан қотиб қолдим. Бошим айлана бошлади. Ичимда бир нима узилгандай бўлди. Назаримда, ўз овозимни ўзим узоқлардан эшитаётгандай эдим.

Маделина бўлса, бедана юриш қилиб кўчадан аста-секин юриб борарди.

Нима қилишимни билмай қолдим, мен ғайри шуурий ҳаракат қила бошладим. Рулни буриб йўлга тушдим. Бир машина қийқиртириб тормоз қилди. Ҳайдовчи бошини ойнадан чиқариб менга бақирди. Мен унга эътибор қилмай, машиналарни оралаб олға ўтиб олдим.

Ҳаммаси хаёлда, худди ёмон туш кўраётгандай эдим. Қандайдир бир эркак менга қаради. Башарамни кўрмасин деб энгашиб олдим.

Машинам илгарилаб борар, ортимда сигнал чалишарди. Чорраҳага келганимда қизил чироқ ёниб қолди. Машинани тўхтатдим. Машиналар орасида кўк чироқ ёнишини кутиб турдим. Мен лабимни қимирлатиб: “Бу ёққа кел, бу ёққа кел”, дердим. У бўлса бошқа томонга қарарди.

Светофор чироғини ўзгартирди. У йўлқадан чиқди. Мен чорраҳани кесиб ўтдим. Шунда у орқага қайтиб, йўлакка чиқди-да, ўнг томондан кесиб ўтган йўл билан кетди. Мен узоққа кетиб қолгандим ва орқага бурилишим мумкин эмас эди. Лекин мен бурилдим.

Бирдан бошим айланиб кетди. Кўз ўнгим қоронғилашди, худди ўзимни гирдобга тушгандай сеза бошладим. Чап қанот билан чорраҳада турган машинага урилдим. Хуштак овози эшитилди. Машинани тўхтатмадим. Кейин бориб, пиёдалар йўлида турган бошқа бир машинага урилдим.

Ҳамма ёқни хуштак овозлари босиб кетди. Қарама-қарши муюлишдан тўғри менга қараб полициячи келаверди. Мен газ бериб, чап томондаги машинани туртиб юбордим. Иккала кўча ҳам тўхтаб қолган машинага тўлиб кетди. Кўча бўйлаб аста-секин қадам ташлаб узоқлашиб бораётган Маделинага кўзим тушди.

Машинага тормоз бердим-да, ирғиб тушдим. Иккита полициячи менга қараб кела бошлади. Мен урган ҳар иккала машинадан эркак

кишилар тушишди. Яна ҳуштак чалинди. Мен сакраб тротуарга чиқиб олдим. Мени ўраб олиб ушламоқчи бўлишарди.

Лекин кўз олдимда фақат Маделина турарди. Чор атрофимда даргазаб оломон, кўча бўйлаб эса, пулни кўтарганча Маделина Батлер борарди. Агар кўздан ғойиб бўлса, мени осиллари тайин. Мен у тарафга қўлимни чўзганча ўзимни йўқотиб бақира бошладим:

– Маделина Батлер! Хув анави Маделина Батлер!

Ҳеч ким гапимга қулоқ солмади. Бирон кимса унга эътибор ҳам қилмади.

Наҳотки ҳеч ким кўрмаган бўлса?

Мени ушлаб олишди. Қўлимни қайиришди, кимдир бўғди. Ҳамма мени сўкарди. Сирена овози эшитилиб сал нарида машина тўхтади. Ҳамма нарса кўз ўнгимда қориша бошлади. Одамларнинг қиёфалари ғира-шира кўринарди. Мен талпиниб, уларга мушт туширардим, улар кўздан йўқолар, ўрнига бошқа қиёфалар пайдо бўлар, булар эса кўпайгандан-кўпайиб борарди.

Мен куч билан тротуар бўйлаб олдинга юришга интилдим. Ана Маделина, ёнгинамда, тилларанг жингалак сочлари қуёшда товланмоқда, қўлида бир юз йигирма минг доллар солинган сумкача.

Менинг бошимга мушт туширишди, мен тиззалаб қолдим. Тўхтаб қолган машиналарнинг орасига йиқилдим. Кейин уларнинг орасидан ўрмалай бошладим.

– Ушланглар уни! – қичқирдим мен. – Ушланглар! Маделина Батлерни ушланглар!

Мени яна ўраб олиб, маҳкам ушлашди. Ҳар томондан мушт ёғилиб кетди, лекин мен оғриқни сезмас ва бир амаллаб Маделинанинг орқасидан ўрмалашга ҳаракат қилардим.

Мен, ниҳоят, йўлакка чиқиб олганимда у майда қадам ташлаб яқинимга келди. Мени айланиб ўтаркан, ўгирилиб бир қараб қўйди. Унинг қарашида совуқ бир калондимоғлик ва нафрат зухур этиб турарди. Кейин яна ўша юришда узоқлаб кетди.

Башарамдан қон оқа бошлади. Сўнгги бор қулашимдан олдин уни яна бир бор кўриб қолдим.

У энди муюлишга етиб олган эди. Алвидо дегандай думбаларини диркиллатганча ғойиб бўлди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Мен ақлдан озганим йўқ. Мен ҳам сизларга ўхшаш бинойидай одамман, ишонаверинг.

Тасаввур қилинг-а: Маделина Батлер ҳали тирик. Тушуняпсизми? Тирик, қаҳ-қаҳлаб кулиб юрибди. У эркинликда.

Шу билан бирга қўлида бир юз йигирма минг доллари ҳам бор.

Бу пулларни ундан тортиб олиш учун беш киши уринди. Улардан иккитаси нариги дунёга кетди. Иккитаси турмада. Мен эсам панжара ортида ўтирибман.

Улар ҳар дақиқада уни топиши мумкин, у тирик деб ишонтирадиган бўлсам, калласини қимирлатиб қўя қолишади.

Чунки у сочини малла қилиб олган, бошқа ўйлаб топган сохта исми шариф билан яшайпти. Кўринишидан енгилтабиат қизга ўхшайди, юриши, қилиқлари ҳам шунга мос. Лекин у Маделина Батлер.

Мени ҳибсга олишгандан кейин йигирма тўрт соат сўроқ қилишди. Мен чироқда, ёруғ нур остида, улар эса ярим қоронғиликда ўтиришди.

Аэродром, вокзаллар, автобус йўлларини ўраб олинглар, қочиб кетмасин деганимга қарамай пулни қаерга беркитдинг, деб менга тинимсиз саволлар беришди. Охири мен ёруғ нур остида стулда ўтирганимча ухлаб қолдим.

Бу вақтда, албатта, Маделина узоқ-узоқларга кетиб қолган. Лекин мен уни ўлдирмаганимни исботлаб бера олармидим. Мутлақо йўқ.

Ниҳоят, менга адвокат олишга рухсат беришди. Мен бу воқеаларни бир неча бор такрор-такрор айтиб бераверганимдан кейин охири ишонтирдим. Адвокатнинг илтимоси билан полициячилар уйимни тинтув қилишди. Тахминимча, эрталабки халати, чолвори, шиппаги ва шунга ўхшаш майда-чуйда арзон-гаров нарсалари уйда қолган бўлиши керак эди. Буларни қайси магазинлардан сотиб олинганини аниқлаш ҳам мумкин эди. Мазкур лаш-лушлар Маделина Батлер менинг уйимда ҳақиқатан ҳам яшаганига далил бўлиб хизмат қиларди.

Охири шундай бўлиб чиқдики, улар уйимдан ҳеч вақо топиша олмади.

Ҳеч нима. На чолвор, на шляпа қутиси, на шиппак ва на янги кўйлак ўрамаси, ҳеч нима йўқ эди. Ҳатто на лаббўёғи қолган, на сигарета қолдиғи. Виски шишаларида ва пиёлаларда бармоқ излари ҳам топилмади. Ёстиқларда лаб бўёғининг излари дейсизми, сочни олти ойлик жингалак қиладиган асбоб ва соч бўёғининг қолдиғи дейсизми, булардан асар ҳам йўқ эди.

Кейин улар бу хонадонда ҳеч ким яшамаган деган хулосага келишди.

Аста-секин менга ҳамма нарса равшанлаша борди.

У мени ҳибсга олишгандан кейин уйимга кира олиши мумкин эмасди, чунки калит йўқ эди. Назаримда, буларнинг ҳаммасини уйдан чиқишимиздан олдин, мен соқолимни қиришга кириб кетганимда амалга оширган. Ҳамма ёқни яхшилаб артиб-тозалаб бўлиб, барча кийим-кечак ва ашқал-дашқолларни ахлат қувурига ташлаб юборган.

У мен қилмоқчи бўлган ҳамма ишни бажарган. Фақат у отни мендан олдин қамчилаб қолган.

Костюмимнинг чўнтагидаги хатни ҳам ўқиган. Улар мендан ўзингиз Маделина Батлерни уйингизда яшириб ўтирсангиз-у, яна уни қаердан топишимиз ҳақида полицияга хат ёзсангиз, буни қандай тушуниш мумкин, деб сўрашди.

Мен буни уларга тушунтиришга ҳаракат қилдим. Лекин пул ҳақидаги саволлар жонимни ҳиқилдоғимга келтириб юборди.

Худди ана шу нарса сабабли адвокатим қанчалик талаб қилмасин, полициянинг Диана Жеймснинг жасадини олиб текширишига монелик қилди.

Тўғри, бугина эмас, бунга бошқа сабаблар ҳам бор эди.

Шундай бўлиб чиқдики, полициячи Маделина Батлернинг юзини фонар билан ёритиб турганда мен бошига урганимдан кейин уни ҳеч ким кўрмаган эди. Чарисса Финлейларнинг биз машинага ўтириб блокгауздан ўтганимиздан кейин бир-биримизни ўлдиришимизга ишончлари комил эди. Кичик шаҳардаги бензин қуйиш шохобчасида турган йигит ёнғин бўлгандан тўрт соат кейин ўтган машинада бир ўзим бўлганлигимни маълум қилди.

Кўча ҳаракатини тартибга солиб турадиган икки полициячи бўлса, мени етти кишилашиб базўр қўлга олишганини айтишди. Тротуарда Маделина Батлер кетаётган эди, деб роса уринганимни хаёлпарастликнинг салбий оқибати сифатида асаблар зўриқиб кўзга кўринганликка йўйишди.

Йигирмата гувоҳдан кўрсатма олишди. Ҳаммаси бир овоздан Маделина Батлерга ўхшаган аёлни кўрмадик, деб айтишди.

Саккиз киши, ростдан ҳам малла сочли дидсиз кийинган, бошида катта шляпаси бўлган бир аёлни кўрдик, лекин уни ким Маделина Батлер деса, ақлдан озибди, дейишди.

Мен радиони ташлаган пайтда кўрган болаларни сўроқ қилишди. Улар ҳам таъмирга беришганини айтишди. Уста, кимдир ичини пичоқ билан кавлабди, дебди. Уста бу гапни қасам ичиб тасдиқлабди.

Улар айбдорлик туйғуси мени ақлдан оздирган деган қарорга келишди. Мен ўлдирган аёл ҳақида ҳар куни маълумот бериб турганлиги учун радионинг симларини пичоқ билан қирқиб ташлаганмишман. Мен ўлдирган аёл худди уйимда тургандек кўринавергани сабабли қирғоққа бориб ухлаганмишман. Ҳар бир аёл Маделина Батлерга ўхшаб кўринавергани сабабли шаҳарга чиққанмишман.

Ҳарҳолда бу тахминлар ҳал қилувчи рол ўйнамади. Энг асосийси пул ҳақидаги машмаша бўлди. Бу полициячилар менинг уйимга келгандан кейин қалқиб юзага чиқди. Мен нимани гапирган бўлсам, улар бошларини аттанг дегандай сарак-сарак қилиб қўйишар, ё бўлмаса, умуман эшитишмасди. Лекин мен ўн беш мартача Маделина Батлернинг банкка қандай кириб, қандай чиқиб кетганини такрорлайверганимдан кейин буни ҳам текшириб кўрмоқчи бўлишди.

Улар мени бу нарса ҳам олдингиларига ўхшаган ёлғон бўлиб чиқса, шу билан ишни тўхтатамиз, деб огоҳлантириб қўйишди. Менинг айтганларимни текширавериш ҳам уларнинг жонларига теккан эди. Мен енгил нафас олдим. Мана энди ақлдан озмаганим ўз исботини топадиган бўлди, деб қувондим.

Улар ҳар уччала банкнинг хизматчиларини сўроқ қилишди.

На миссис Гарри Л. Карстрес, на миссис Жеймс Р. Хэтс, на миссис Луцила Мэнларнинг биронтаси банк пўлат сандиғини ижарага олмаган экан. Улар ҳатто бунақа номларни эшитмаган ҳам экан.

Мен тасвирлаб берган аёлга ўхшаш биронта ҳам хотин ўша куни пўлат сандиқдан ҳеч нима олмабди.

Аксинча, миссис Маделина Батлер ўзи асос солган тарихий жамият банкидаги пўлат сандиқлардан кўп йиллардан буён фойдаланаркан. Уларда ҳар хил ҳужжатлар ва оилавий қоғозларни сақларкан.

Менга бу ҳақда маълум қилишганда, қоровулни чақирришга мажбур бўлдим.

Мана шу бир юз йигирма минг доллар тўрт кечаю тўрт кундуз менинг уйимда турганлиги эсимга тушса, ҳатто ҳозир ҳам бақириб қичқираман, хохолаб қуламан. Бу пуллар ё чамадончанинг ичида, ё тўшакнинг тагида турган экан.

У бу пулларни ҳамма вақт ўзи билан олиб юрган экан. Радиодан берилган маълумотни эса ҳақиқатан ҳам эшитмаган; полиция сени эмас, мени қидиряпти деб унга менинг ўзим айтганман. У афтидан, буни фаҳмлаб етган, лекин айтиб таваккал қилгиси келмаган-да, аввалига ҳақиқий Сузи Мамбли бўлишга, кейин эса яшириниб олишга қарор қилган.

Ё бўлмаса...

Шулар эсимга тушса, кечалари додлаб уйғониб кетаман. Эҳтимол, менга нисбатан бундай қилмоқчи бўлмагандир ҳам. Эҳтимол, мен билан ростдан ҳам узоқ-узоқларга кетмоқчи, ҳаётини бошқатдан бошламоқчи ҳам бўлгандир. Мен омадимни,

бахтимни шу ерда бой бермадиммикан? Бунинг учун унинг пўлат сандиқлар ҳақидаги ёлғонларини билмаслигим, бир ёқадан бош чиқаришим, полицияга хат ёзмаслигим керак эди. Балки, шунинг учун ҳам ўзини пўлат сандиқлардан пул олаётгандай қилиб кўрсатгандир.

Ўзингиз ўйлаб кўринг. Мен буни идрок қилолмасдим ва идрок қилолмадим ҳам. Ундан ташқари, мен соқолимни олишга кириб кетганимда чўнтагимдаги полицияга ёзган хатимни олиб ўқиган ва буткул фикри ўзгариб, ўч олиш ва мени бутунлай янчиб ташлаш фикрига тушган бўлиши мумкин.

Охирида менга кўрсатган ўйинлари шундан далолат бериб турибди. Биринчи “Соҳилбўйи” банкида муюлишда бу ёқдан кириб нариги ён эшикдан чиқиб кетиши ва яшириниб олиши ҳам мумкин эди-ку. Бу унинг учун жуда осон ва беҳатар эди. Ҳа, у полицияга ёзган хатимни ўқиган. Ана шундан кейин у пулни кўрсатиб, ўйин қилди. Ўшанда Сузи Мамбли қиёфасида ўзини менга боғланиб қолгандай яқин олди, зерикмай, мен ҳақимда яхши хаёл суриб ўтирсин, деб шундай қилди.

Нима учун кечалари уйғониб кетишим сабабларини энди тушунгандирсиз? Ҳар куни уни тушимда кўраман.

Мана, мен Маделинанинг сўнгги банкдан чиқишини машинада кутиб ўтирибман. Ана у, банкдан чиқиб бедана юриш қилиб тротуардан келяпти, сочлари тилларанг, қуёшда товланади, ана мафтункор табассум билан ёзги енгил кўйлақда думбаларини диркиллайтиб келяпти. Мен эсам бир неча дақиқадан кейин уйимга кириб борамиз, деб ўйлайман.

Пардалар туширилган, хона ним қоронғи, каравот ёнида ерда чамадон очиқ, ичида бир юз йигирма минг доллар. Қалин қоғозларга ўралганча турибди. Ён томонда эса, шоша-пиша ечиб отиб ташланган нейлон пайпоқлар...

Кейин Маделина чап қўлининг учта бармоғини силкитади. Сўнгра ёнимдан ўтиб, кўча бўйлаб кетаверади-да, кўздан ғойиб бўлади. Мен бўлсам, шаҳарнинг қоқ ўртасида машинада сонсиз машиналар орасида қисилган кўйи қолавераман, икки юзтача полициячи мени тутмоқчи бўлади. Шу он бақариб уйғониб кетаман.

Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз ҳам худди шундай аҳволга тушишингиз тайин.

*Русчадан
Тўлқин АЛИМОВ
таржимаси*

Иосиф ИГИН

Светлов табассуми

* * *

Шифохонада бетоб ётган Светловни кўргани таниш бир аёл келибди. Аёл эгнида олачипор матодан тикилган кўйлақ бўлиб, унда турли-туман шаҳарлар, машҳур масхарабозлар, санъат, кино юлдузларининг номлари акс эттирилган эди.

Таъби анчайин нозик Михаил Аркадьевич кўзойнагини тақиб, ёзув ва тасвирларни кинояли жилмайиш билан ўқий бошлабди.

— Бунча ажабланмасангиз, — дебди аёл шубҳаланиб. — Нима, менинг кўйлагим сизга ёқмадимиз?

— Йўқ, аксинча, — мулойимгина жилмайибди Светлов. — Мен кўйлагингизни туни билан ўқиб чиқиш мумкинлиги ҳақида ўйлаяпман.

* * *

Светлов бошига оғир мусибатлар тушганда ҳам уларни матонат билан қарши ола билар, ҳеч қачон тақдирдан нолимас эди. Ҳаётда у қанчадан-қанча шафқатсиз, адолатсиз танқидларга учрамади, дейсиз. Боз устига, тинка-мадорни қуритувчи касалликлар... Ҳар қандай шароитда ҳам у ҳазил-мутойибани ўзидан бегоналаштирмасди. У кўпинча:

— Шоирнинг бахти барчаники, бахтсизлиги эса сир бўлмоғи лозим, — дер эди.

* * *

Иқтидори ҳаминқадар бир шоирни Ёзувчилар уюшмасига қабул қилишаётган эди. Светлов қарши фикр билдирди. Кимдир номзод шоирни ҳимоя қилди:

— Тушунинглар, ахир шоир ижоди асосан долзарб мавзу — аскарлик ҳаётига бағишланган.

— Мен, — эътироз билдирибди Светлов, — уруш мавзусида ёзилган шеърда ўрмалаб бораётган ботир жангчини яхши тасаввур қиламан ва жасур аскар ўрмалаб боряпти, деб айта оламан. Бу ерда эса нолойиқ номзод ёзувчилар сафига ўрмалаб кириб келяпти.

* * *

Стол атрофида Михаил Светлов, шоир С. ва бир қиз ўтиришарди.

С. шеър ўқиди. Кўнгли бузилиб кетган қизнинг кўзларидан ёш қалқди. Рўмолча излаб, сумкачасини титкилай бошлаган эди, С. назокат билан ўз дастрўмолини узатди. Қиз уни кўзларига боса-боса қайтариб берди. Ва, албатта, дастрўмолда ёшлардан доғчалар қолган эди. С. дастрўмолидаги доғларга тикилар экан, эҳтирос билан деди:

— Сенинг кўзёшларинг олиб кетаман.

Светлов кулимсираб кўшиб қўйди:

— Ва, албатта, пастда кутаман...

* * *

Адабий учрашувлардан бирида Светлов шеърхонлик тугагач, мухлислардан тушган хатларга муносабатини билдираркан, бир қанчасини жавобсиз қолдирди.

— Нима учун саволларга барабар жавоб бермаяпсиз? — овоз келди пастдан.

— Бу ердаги саволларнинг барчасига жавоб бера олганимда, — дейди Светлов, — мен учун яшашнинг қизиғи қолмас эди.

* * *

Адабиёт институтида бир талаба диплом ёқлаяпти. У денгиз ҳақидаги шеърларини ўқиди. Уларга нисбатан танқидий фикр билдираркан, Светлов деди:

— Денгиздаги тиниқликни, мовий бепоёнликни, улкан пўртаналарни шеърга олиб кириш, бу бошқа гап. Бироқ сув кимга керак?!

* * *

Светлов ўзининг букчайган гавдаси устидан кўпинча ўзи қойиллатиб куларди. У бир гал шундай деганди:

— Савол аломати биласизми, нима? Бу ундов белгисининг кексайгани.

* * *

Қалам ҳақи бериладиган куни Светлов нашриёт кассасига келибди. Маълум бўлишича, унга ҳеч нарса чиқаришмаган экан. Қалам ҳақини қуртдай санаб олаётган бошқа ёзувчиларни кузатиб тура-тура, охири шундай дебди:

— Кўзим пул кўрмаганига анча бўлди. Пул қанақа бўлишини кўриб, бир тўйиб олай, деб турибман.

* * *

Светлов актёр С. ни ёқтирмас, иложи борича у билан мулоқотдан қочиб юрарди. Ўша С. бир куни Светловни тутиб олиб, дебди:

— Мен аблаҳ эмаслигим ҳақида сизга маълумотнома келтиришим мумкин.

— Агар шундай ҳужжат менда бўлганида, — жавоб берибди Светлов, — шубҳасиз, ўзимни аблаҳ деб ҳисоблаган бўлардим.

* * *

Светлов кўриқ ер сафаридан қайтиб «Янги бахт билан!» номли пьеса ёзибди. Театрда ишловчи бир актёр ўз гумонини яширолмай сўрабди:

— Ўзингиз кўриқ ерда бўлдингизми?

— Бунинг нима аҳамияти бор, — ажабланибди Светлов.

— Ҳақиқий ижодкор тасвирлаётган ҳолатлари ҳақиқатан ҳам ҳаётийлигига тўла имон келтиргач, кўлига қалам олиши керак.

— Очкўз бўри Қизил шапкачани еб қўйганига ўзингиз ҳам қатъий ишонасизми? — сўрабди Светлов ҳам.

* * *

«Тарбиянинг бош омили юмор бўлиши керак», деган эди Светлов «Мен кулги тарафдориман» номли китобида ўз ўғли билан боғлиқ иккита ҳолатни мисол келтириб.

«Бир гал сафардан қайтиб, хонадонимиздагиларнинг барчасини саросимага тушиб қолган ҳолатда учратдим. Титраб-қақшаб «Тез ёрдам»га кўнгироқ қилишарди. Шуригимиз сиёҳ ичиб қўйибди!..

— Сен чинданам сиёҳ ичиб олдингми, — сўрадим ўғлимдан.

Шўрлик ўзининг сиёҳранг тилини намойишкорона чиқариб кўрсатди.

— Бемаънилик, — дедим мен. — Ичишга ичибсан, нега орқасидан сиёҳ-шимгич чайнамадинг?!

Шундан буён кўп йиллар ўтди. Шурик бирон марта ҳам сиёҳ ичмади.

Бошқа сафар қандайдир айби учун ўғлимни газета билан урдим. Табиийки, бунинг оғриғи ҳеч гап эмас. Бироқ ўғлим ниҳоятда хафа бўлиб кетди.

— Сен мени «Ўқитувчилар газетаси» билан урдинг-а! Ҳамон ураркансан, шу ерда «Правда» («Ҳақиқат») ҳам ётувди-ку!

Шу ондаёқ ўғлим менинг тарбиямга бошқа муҳтож бўлмай қолганини ҳис этдим.

* * *

Светловнинг ашаддий мухлисларидан бири шоирни учратиб қолиб, деди:

— Ё, қудратингдан! Шу қўриб турганим тирик классикми?

— Унчаликмас, — дебди Светлов. — Ўлай-ўлай деб тургани.

Абдунаби БОЙҚЎЗИЕВ
таржимаси

